

نصیب ل. نصیبلی

تور کچو دوشونجه نین اساس لاری

کۆچورن: آیدین موغانلی

پروفیسور نصیب ل. نصیبلی
حاضریرلایان: آیدین موغانلی
تورکچو دوشونجه نین اساس لاری
اتکیازی سیرا کتابلاری
ص ۲۳۹

نصیب ل. نصیبلی
کۆچورن: آیدین موغانلی

تورکچو دوشونجه نین اساس لاری

ياشاديغيميز دۇنمده توركچولوگون ماهيتى، ميئتلىشمه سورجى نين طلبلرى حاقىندا بير
آراشديرمادير. ميئى حياتين اۇنملى ساحه لرينده كى پروبلئم لر موذاكيره يه چيخاريلير. ميئت-
دؤولت بايراغى نين ايضاحى وئريلير. ميئتىن آدى، ميئى تاريخچىلىك، ديل مسئله لرى، ميئت
قوروجولارى و تاريخ ده كى قهرمان لاريميز، ميئى-سياسى ائليت پروبلئمimiz، ميئت-دؤولت
موناسيبتلرى، بايراغيميزداكى چاغداشلاشما و ايسلام... كيمى ميئى فيكرين اساس
مؤوضوع لارى اينجهلنير.

ضيا گؤك آلپ و ديگر فيكىر بۇيوك لريميزين
عزيز خاطرەسىنە

ایچینده کی لر

- گیزیش ۱۱
- نییه محض تورک؟ ۱۴
- پروبلتمین تاریخیندن ۱۴
- ردیه نین منطیقی/منطیق سیزلیگی ۲۱
- آزری سؤزو هارادان چیخدی؟ ۲۸
- سونوج ۳۱
- میلی تاریخیچیلیک گره بی** ۳۳
- تاریخیچیلیک تاریخیندن ۳۴
- سووئت دؤنمی تاریخیچیلیگین ۷ بلاسی ۳۶
- میلی تاریخیچیلیک ۴۰
- سونوج ۴۲
- دبلیمیز کیملیگیمیز دیر** ۴۳
- کنچمیشین میرائی ۴۴
- قوزئی آذربایجان دا دیل پروبلتم لری ۵۱
- گونئی آذربایجانین دیل پروبلتمی ۵۶
- سونوج ۶۲
- میلی سمبول لاریمیز** ۶۴
- میلت-دؤولت بایراگی ۶۵
- بوزقورد قورخوسو ۶۸
- مانقوردلوق سمبولو ۷۰
- میلی گون لریمیز** ۷۳
- با یاغیلاشدیریلان میلی گون لریمیز ۷۴
- سیرینمیش «دؤولت گون لری» ۷۶
- سونوج یثربنه ۷۷

۷۸	میلّت قوروجولاریمیز
۸۵	تاریخی قهرمان لاریمیز مسئلهسی
۸۶	چار-سووت و پهلوی-خومئینی دؤنملرینده قهرمان
۸۹	کلاسیکلریمیز مۇوضوع بارەدە
۹۲	قهرمان کیمدیر؟ نورمال معیارلار نه اولمالی دیر؟
۹۳	سونوج یئرینه: تاریخیمیزدەکی قهرمان لار سیاہی سی
۹۷	میّی سیاسی ائلیت پروبلئمیمیز
۹۷	قاپی قول لاری
۱۰۲	نومئنگلاتور
۱۱۲	«بشینجی کولون» مسئلهسی
۱۱۵	سونوج
۱۱۷	نەدن میّت، نەدن میّت-دؤولت
۱۱۸	یانلیش یول
۱۲۳	میّتلشمەنین ھاراسینداییق؟
۱۲۸	میّت-دؤولتین آوروپا تجروپەسی
۱۳۸	سونوج یئرینه: چیخمازدان چیخیش
۱۴۰	چاغداشلاشما نەدیر، نە قدر چاغداشلیق؟
۱۴۱	آوروپا مۇعجوزەسی و چاغداش دؤنم
۱۴۳	چاغداشلاشمانین ھاراسینداییق؟
۱۴۷	سونوج
۱۴۹	بایراغیمیزداکی ایسلام
۱۴۹	آنتیک فلسفەدن دینە، دیندن مودئرن فلسفەیە
۱۵۲	تورک تاریخیندە دین
۱۵۷	قوزئی آذربایجاندا دین
۱۶۶	گونئی ین پروبلئمی
۱۷۰	سونوج و دیرلندیرمە
۱۷۴	کۆرۆکلەنن یانلیش لار و تورکییە آلقى سی

۱۷۴ يانليش تيزيس لر
۱۸۰ الله ين لوطفو
۱۸۴ سونوج
۱۸۵ وورغولانان يالان لار: روسيا آلتى سى
۱۸۵ روسيا نه گتيردى، نه گۆتوردو؟
۱۸۸ روسيانين آذربايجان استراتژى سى
۱۹۱ نه ساواش، نه مدد. بس نه؟
۱۹۳ سونوج
۱۹۴ تورک-فارس موناسيبت لرى و ايران آلتى سى
۱۹۵ فارس لارين گۆزونده تورک القى سى
۲۰۲ تورک لرين فارس لارا باخيشى
۲۰۸ ژئوپوليتىک کور دوگون
۲۱۱ سونوج
۲۱۳ تورکچولوك: دوست لارى و دوشمن لرى
۲۱۴ تورکچولوگون يانينداكى لار
۲۲۲ تورکچولوگون قارشى سينداكى لار
۲۲۴ سونوج
۲۲۶ مىلتين گوجو و گوجسوز لوگو
۲۲۷ بۆيوك لريميز نه دئيبيلر؟
۲۳۱ خاريجى موٲتيق گوج لر
۲۳۲ سونوج
۲۳۴ سونوج

گيريش

میلٹلشمہ سورجی نین، میلی حرکاتین ایدئولوژی سی و پروقرامی - تورکچولوگون آذربایجان دا اوزون و دراماتیک تاریخی واردیر. حسن بی زردابی (۱۹۰۷-۱۸۴۲) ایله یولا چیخان میلی فیکیر حرکاتی بیز کیمیک؟ سوالینی اورتایا قویدو و اونا جاواب آراماغا باشلادی. دوغرو آدام لارین جاوابی دا دوغرو اولدو. میلتیمیز تورک، دیلیمیز تورکجه دیر، دئییلدی و یازیلدی.

نییه محض تورک؟ دئییه ۱۰۰ ایلدن سونرا چاغداش لاریمیز سوروشورلار. چونکی، آد کیملیک گؤستریجی سی اولماقدان باشقا هم ده بیر دیردیر. بو دیری ده چارلیق روسیاسی، داها سونرا سووئت/روس ایمپیریاسی آذربایجانا چوخ گؤردو. تورک آدی، تورک وارلیغی اوغروندا حرکات محض بو اوزدن - تورکچولوک آدی آلدی.

لاپ باشیندان تورکچولوک مدافعه حرکاتی ایدی، اؤزونو قوروما، اؤز دیرلینی قوروما و گلشیدیرمه حرکاتی ایدی. بو معنادا تورکچولوک اگزستانسیالیست [هستی گرابی] میلتیچیلیک دیر. هئچ زامان جیزیغینی آشمادی، ایفراطا وارمادی، شووینیست، ایرچی کاراکتر آلمادی. فیکیر بؤیوک لری میزین استثناسیز هئچ بیرینده اؤز میلتینی باشقاسیندان اوستون گؤرمک یوخدور. کیبیر یوخدور. باشقا میلت لری آشاغیلاماق یوخدور. دوشوندوروجو تاریخی فاکت دیر - ۱۰۰۰ ایللیک تورک حاکیمیتی دؤنمینده ایندیکی سیاسی جوغرافیامیزی قات-قات آشان مکاندا باشقالارینی آشاغیلاماق یوخدو. بلکه ده بو حاکیمیتین باشیندا دوران خاندان لاری بو گون محض بیزیم سورغولامایمیز داها دوغرو اولار: باشقا خالق لارین وارلیغینا، مدنیتینه، دینینه... حؤرمتله یاناشدینیز - بو مقبول. فقط نییه اؤز میلی وارلیغیمیزا، اؤز مدنیتیمیزه، اؤز عسکریمیزین طالعینه بیگانه قالدینیز؟

دئدیک تورکچولوک تاریخی خاراکتیریزه ائدن/تانیملايان اؤزلیکلردن بیری ده اونون دراماتیزمی دیر. ۱۹۳۶-دا اونا تابو قویولدو. تورک دئین، اؤزلیکله تورکچولوک ائدن اینسان لارین سسی زیندان لاردان، حبس دوشرگه لریندن، سییردن گلدی. بو تابو تورکچولوگون بیر فیکیر حرکاتی اولاراق گلشیمه سی نین، شکیللنمه سی نین قارشسی ایدی. آیری-آیری اؤرنکلر

خاریج، آیری-آیری فداکار آددیم لار خاریج نظری عمومیلشدیرمه، قارشیلاشدیرما، موقاییسه، سیستملشدیرمه آپاریلما دی.

بو آزادا بیر حسّاس مقامین اوستوندن کئچمه یک. سیاسی موهاجیرت (۱۹۹۱-۱۹۲۰) میلی فیکرین قورونماسی و اینکیشافی ایستیقامتینده اؤنملی ایشلر گؤردو. آنجاق تورکچولوگون شکیللنمه سی ساحه سینده توتارلی بیر ایش گؤره بیلمه دی.

قوزئی آذربایجان دا ۱۹۸۰-لرین سونوندان اعتباراً تورکچولوک هیجانی عایله صحبت لرینده، مئیدانلاردا، شوعارلاردا اؤزونو گؤستردی. آما یئنی درام اویناناندان سونرا، ۱۹۹۳-ده میلی حرکاتین مغلوبیتی هم ده تورکچولوگون مغلوبیتی اولدو. یئنی حاکیمیت تورکچولوگو دوشمن ایدئولوژی اعلان ائتدی. یئرینه آذربایجانچیلیگی/دؤولتچیلیگی قویماغا چالیشدی. ۲۰۰۰-ده تورکچولوگون سمبولو اولان ابوالفض ائلچی بیین وفاتی داها آغیر ضربه اولدو.

کئچن زامان ظرفینده میلی شعور آغیر-آغیر آددیم لارینی سوردورمه یه داوام ائتدی. تورکچولوک ایستیقامتینده، اؤزلیکله اونون حسّاس کومپوننتی/بیله شنی [مؤلیفه سی] اولان تاریخچیلیک یؤنوده گلیشمه لر اولدو. میلت قوروجولاری، تاریخی قهرمان لاریمیز، سمبول لاریمیز، میلی گون لریمیز، دیلیمیز، دوست-دوشمن آلقیمیز... ساحه سینده ایره لیلهدیک. آما بونلار آذربایجان دا تورکچولوگون دوشونجه حرکاتی اولاراق آرتیق فورمالاشدیغینا/شکیللندیگینه دلالت ائتمیر...

گونئی آذربایجان دا تورکچولوک فرقلی سیاسی-کولتورل شرطلرده یاراندی و گلیشیدی. مین لرله میلی فعالین هارای، هارای، من تورکم! تبریز، باکی، آنکارا، بیز هارا فارس لار هارا؟! اؤرنکینده شوعارلار هایقیرماسی اوچون اون ایل لر لازیم اولدو. ایندی تورکچو دوشونجه نین ان سورعتله یاییلدیغی مکان گونئی آذربایجان دیر دئسک چوخ بؤیوک ایفراط اولماز دوشونجه سینده بیک.

ضیا گؤک آلپ رحمتلیگین مشهور تورکچولوگون اساس لاری کیتابی نین ایلک نشریندن آشاغی-یوخاری ۱۰۰ ایل کئچدی. اونون اثرینی دفعه لرله اوخودوق، هر دفعه سینده بیلک لریمیزین آرتدیغینی حیس ائتدیک. آذربایجان دا تورکچولوگون اؤزلیک لری واردی، ایندی ده وار. کاش کی بو اؤزلیک لری ده ایچینه آلان بئله بیر اثر اولایدی دئییه حثیفلندیک.

شعورلو حیاتی بویو میلی تاریخیمیز و میلی ایدئولوژیمیزله نفس آلان بیر اولاراق تورکچولوگو آنلاماغا چالیشدیم. و چوخ گؤزله دیدیم: بیر فیکیر آدامیمیز دوروب بیزده تورکچولوگون دوشونجه سیستمی حاقیندا بیر اثر اورتایا قویاجاق. گؤزله مه میز اوزون سوردو. بیز بو تشبوت دن

اۇنجه تور كچو دوستلارا مراجعت ائتديك - گلين تور كچو دوشونجه نين آيرى-آيرى بيله شلرلى حاقيندا كوللكتيو [تولولو] ارشديرما اورتاي قوياق دئديك، آنجاق اولمادى. بو ايشى اوستلنمه يه قرار وئرديك. الينيزده كى بو كيتاب دا بو قرارين سونوجودور. اما تور كچو دوشونجه نين اساس لارى نين بليرلنمه سى، اورتاي قويولماسى يۇنونه بير جهددير. يعنى سون دئيبيل. بلكه تور كچو يازارلارى، فيكيير ادام لاريني موذاكيه و موباحيئه لره دعوت دير. عزيز فيكيير داش لاريم بو چاغيريشا سس وئرسه لر - نه موتلو بيزلره.

باشليق داكى «اساس لار» سۇزو پرينسيپلر آنلاميندا ايشله ديلمه ييب. داها چوخ «باشليجا مسئله لر» آنلامى داشييبير. ميلتلمشمه نين سورعتلنمه سى، تورك ميلتى نين گوجلنمه سى قارشى سيندا دوران انگل لرين بليرلنمه سى/معين انديلمه سى و پروبلئم لرين چۇزوم يول لارى نين دقيقلشديريلمه سى اوچون ايلك نۇوبه ده تور كچو فيكيير ادام لاريميزين كوللكتيو امگينه احتياج واردير.

گنج دوستوم اودر قوتلور (عليزاده) فيكيير داش لاريميز آراسيندا بير استثنادير. هم معنوى دستك اولدو، هم ده اۇزو يازدى. بيزى ده يازماغا هوسلنديردى. بۇلوم لرين قارالاماسى نين ايلك اوخوجوسو اولدو. ديرلى قئيدلر ائتدى، سوال لار قويدو. ياخين گله جكده اونونلا اورتاق اثر يميزين اورتاي چيخماسى ايمكان خاريجينده دئيبيل. اودر قوتلور دوستوموزا تشكور بورجلويوق.

كيتاب داكى بۇلوم لرين چوخو آريجا مقاله شكلينده تورك يوردو درگى سينده و *millidusunce.com* سيته سينده يايينلانميش، توركييه اوخوجوسونون موذاكيه سيه وئريلميش دير. بوندان دولايى تورك اوجاغى و ميللى دوشونجه مركزينه شوكران لاريمي بيلديريم. توركييه ده يايينلانان كيتاب لاريمين اكثرى نين ايلك اوخوجوسو و تنقيدچى سى قديم مسلكداشيم سئلچوك آلکين دير. باجاردىغيم قدر اونون ايرادلاريني قارشيلاماغا چاليشميشام. بو كيتاب داكى مؤوضوع لار دا سئلچوك بگين فيكيير سوز گچيندن كئچدى.

توركچولوگون ماهيتى و باشليجا مسئله لرى ايله ماراقلانان اوخوجو مؤوجود يازى قايدالاريندان ساپمالارى گوردوكده تعجب له نه بيلر. بيز يازى قايدالاريني بيليريك. اما روس/سووت ايستاندارلارينا اساسلانان اينديكى قايدالارين ديشمه سى گركليگينه ده اينانيريقي. بو ساپمالار محض يازى قايدالارى مسئله سينده عيناد ائدن ناظيرلر كابينئتى نين سياستينه اعتراض دير.

نیبه محض تورک؟

میلتین وارلیغی نین اولمازسا اولماز شرطلریندن بیرى اورتاق دیرلر دیر. بو اورتاقلیق یوخسا میلت ده یوخدور. او زامان طایفادان، طایفالار توپلامیندان، قۇوم دن بحث ائتمک گرکمکده دیر.

آنتونی د. اسمیت ایسته نیلن ائتنوسون وارلیغی اوچون لازیم اولان آلتی شرطدن بیرینجی سی اولاراق «کوللئکتیو بیر اؤزل آدین» اولماسینی واجیب ساییر.^۱ بو یئنگانه اؤزل آد میلتلشمه سورجی نین باش لاریندا اورتایا چیخان «بیز کیمیک؟» سوالینا جاوابدان عبارت اولموش دور. سونرالار او (میلتین آدی) میلی دیره چئوربله رک، بیرلشدیریجی فونکسیا داشیمیش دیر. گونوموزده چوخ دبده اولان پوست مودرنیزمین آنلایش لار اوزرینده اسدیگی، اصلینده آنلایش لارداکی یانلیش لاری قابداریق اون قازانماسی بیلینن گترچکلردن دیر.

آد مسئله سی هئچ بیر میلتده تورکلرده اولدوغو قدر اؤنمسنمه مییش دیر. مظلوم تورکلرده میلتلشمه سورجی نین قارشى سینی آماق، یا دا اونو لنگیتمک اوچون روسیا، ایران و چین ده کی حاکیم رژیملر اورتاق آدین ایستیفاده ائدیلمه سی نین قارشى سینی آماغا چالیشمیشلار. عکسینه، تورک میلی آیدین لاری دا بو مسئله نین اوستونه گتمیش، اورتاق دیر اولاراق اونو (تورک آدینی) قوروماغا و یایماغا چالیشمیشلار. بو حرکات دا دوغاسینا اویغون اولاراق تورکچولوک حرکاتی آدلانمیش دیر.

بو کئشمکئشلی تاریخ، آذربایجانین تیمثالیندا داها آیدین اؤزونو گؤستریر. بللی یاد دؤولت لرین (روسیا و ایران) بیر زامان لار سیریدیغی آد و یاراتدیغی بۇحران ایندی ده کئچیلمه مییش، میلتلشمه سورجی قارشى سیندا ان اؤنملی مانعه اولاراق قالمیش دیر.

پروبلئمین تاریخیندن

رومانوو روسیاسی و قاجار ایرانی آراسیندا باش وئرن ایکی ساواش (۱۸۲۶-۱۸۲۸، ۱۸۱۳-۱۸۰۴) نتیجه سینده آذربایجان تورپاق لاری بؤلونه رک ایکی دؤولتین ترکیبینه قاتیلدی. گونئی و قوزئی آذربایجان دا سیاسی گندیشات فرقلی ایستیقامت لرده گلیشیدی. بؤلونمه زامانی عمومیتله

^۱ -Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, İstanbul: İletişim, ۱۹۹۹, s. ۴۲.

آذربایجان هله میلت-دؤولت قوروجولوغو مرحله‌سینه داخیل اولمامیشدی. بو اوزدن میلی کیملیک مسئله‌لری روسیا و ایران دؤولت‌لری‌نین فعال موداخیلە‌سی ایله شکیللەنەجکدی.

قوزئی آذربایجان ائلیتی اۆلکە‌سینی ائتتیک، کولتور، دین، تاریخی کئچمیش باخیمیندان فرقلی روسیا ایمپئریاسیندا بولدو. قوزئی آذربایجان‌دا یئنی‌لشمه/آیدینلانما حرکتی‌نین بان‌لری عاباسقولو آغا باکیخانوو (قودسی، ۱۸۱۲-۱۷۹۴) و میرزه فتحعلی آخوندووون (آخوندزاده‌نین، ۱۸۷۸-۱۸۱۲) اثرلرینده میلی مؤوضوع‌لار، او جومله‌دن میلتین و دیلین آدینا آیدینلیق گتیره بیله‌جک موناسیبت یوخدور. اونلار ائتونیم قارشیلیغیندا رسمی «*قافقاز موسلمان‌لاری*» و یا «*زاقافقازیا تاتار‌لاری*»، لینقونیم قارشیلیغیندا دؤولتین رسماً دایا‌تدیغی «*تاتار دیلی*» آنلا‌یشینی ایشله‌دیلر. میرزه فتحعلی، عثمانلی‌داکی تورکجه ایله «*زاقافقازیا دا یاشایان تاتار‌لارین دیلی*»‌نی «*کۆکوندن فرقلی*» دیل‌لر ساییر.^۱ آذربایجان اهالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین دیلینی *آذربایجان دیلی* آدلاندیران و ایلك دفعه دؤوریه‌یه بوراخان دا اولابیل‌سین کی، آخوندزاده‌دیر.^۲ آخوندزاده‌نین درام اثرلرینی یازدیغی دیله «*زاقافقازیا دا یاشایان تاتار‌لارین دیلی*» موناسیبتی ده سوال‌لار دوغورور: «تاتار‌لار ایندییه قدر خالص تاتار دیلینده ادبیات‌دان محروم‌دور‌لار و بو دیله اوخوماق اوچون اورپژینال اثرله تصادف ائدیلمیر؛ اگر تاتار دیلینده بعضی اثرلر وارسا دا، اونلار یا باشقا دیل‌لردن ترجمه ائدیلمیش، یا دا فارس، تورک و عرب سؤزلری ایله دولو آنلاشیلماز بیر دیله یازیل‌میش‌دیر. بئله‌لیکله ده بو اثرلر، داها دوغروسو، بو ترجمه‌لر اساسیندا تاتار دیلی‌نین روحونو آنلاماق و بو دیلین خالقین ایشلتدیگی وضعیتینده اؤیره‌نیلمه‌سی مومکون اولما‌دیغی کیمی، همین اثرله اساسلاناراق، بو دیلین قرامماتیک قایدا و قانون‌لارینی، حتی بئله بیر قایدا-قانونو اؤیرنمک اوچون گؤستریجی ادبیاتی ترتیب ائتمک ده مومکون دئییل‌دیر.»^۳

۱۸۷۰-لره قدرکی تاریخی مرحله‌ده ائتنوسون کئچمیشی حاقیندا دوغرو-دوروست کونسپت یارانما‌دی؛ «وطن» آنلا‌یشی دقیقلشمه‌دی؛ دیلین و ائتنوسون آدی مسئله‌سینده‌کی غیری-معینلیک داها دا آرتدی (اساساً موسلمان‌لار، رسماً *زاقافقازیا تاتار‌لاری*، ادبی موحیطده تورک‌لر، نادیراً آذربایجانلی‌لار). اوخوموش کسیم بیر قایدا اولاراق یازی‌لاریندا روس حاکیمیتی‌نین آسایش یاراتدیغینی اؤیور، روس مدنیتی و ادبیاتینا سجده ائدی‌ردی.

حسن بی زردابی‌نین (۱۸۴۲-۱۹۰۷) فعالیت‌لریله میلی حرکتین باشلانماسی و بو گئدیشتادا میلت، دیل و وطن آدی مسئله‌سی گوندمه گل‌دی. میلت و دیل آدی اولاراق تورک

^۱ -Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s.۳۰.

^۲-یئنە اوردا، ص. ۱۹۵-۱۹۴.

^۳-یئنە اوردا، ص. ۳۰.

آدی، وطن آدی اولراق *آزربایجان* آدی یازیدا گۆرونمه یه باشلادی. گونئی قافقازدا یاشایان تاتارلارین دیلی نین عثمانلی داکی رسمی دیلدن «کۆکوندن فرقلی» اولدوغونو ادعا ائدن میرزه فتحعلی دن فرقلی اولراق زردابی بئله یازیردی: «دوغرودور، عثمانلی دیلی ایله بیزیم دیل دوز کلمیر، آما اونلارین ائله تفاووتو یوخدور کی، بیریندن او بیرینه ترجمه ائتمک لازیم اولار». زردابی باشلیجا فرقی عثمانلی داکی رسمی و ادبی دیله عربجه، فارسجا و باشقا دیل لردن آیینمیش خئیلی سۆزون دولدورولماسی ایله ایضاح ائدیردی.^۱ زردابی نین قوردوغو/کینچی قزنتی میلی شعورون یارانماسی اوچون اؤن شرط اولان «بیز - اونلار» دیکتومیا سینی [دوگانگی] اورتایا قویور. اونون «بیز»ی، قافقاز موسلمان لاری دیر، مشریق-زمین دیر. بو موسلمان لار «اؤز تورک دیلمیزده» دانیشیر و قافقازین ان چوخ ساییلی میلتی دیر.

کشکول درگی سی نین ۱۴ نوایر ۱۸۹۰-جی ایل تاریخلی ۱۱۵-جی سایندا چاپ ائدیلیمیش *عاوام گزمک - یوخو گۆرمک می دئدین؟* باشلیقلی مقاله سونرالار آراشدیرجی لارین اؤرنک گتیردیکلری قاینق اولموش، آما اونا فرقلی یوروم لار گتیریلیمیش دیر. مقاله نین اوریژینالیندان مضمونونو قیساجا خاطرلتماقدا یارار وار. «شله پاپاق باشیندا، قارتی یاپینجی چینینده، آرشین یاریم خنجل بودوندا» اولان مقاله مؤلفیندن تیفلیس واغزالیندا بیر «کئچی ساققال اجنبی تمیز تورک دیلینده» اونون میلتینی سوروشور. مؤلفین «موسلمانام» جاوابی وئرمه سی همین اجنبینی قانع ائتمیر. اونون ایصرارلاری قارشسی سیندا یئنه اؤزونو «موسلمان» سایان کس دوشونور: «بیلیرمی من هانکی میلت دنم؟ بیزیم مولتا، یا بیزیم آخوند گۆره سن بیلورمی؟». اجنبی اونون «کیریدیگینی گۆروب» ایضاح ائتمه یه باشلاییر: «عرب، فارس، تورک، هیند، افغان و غیره - بونلارین هاموسی ایسلام دیرلار، آنجاق هر بیر سی نین میلتی آیری دیر.» داها سونرا دا بو اجنبی اؤز دینی نین کاتولیک، میلتی نین ایسه ایتالیان اولماسینی دئییر. میلتینی بیلیمه ین بو موسلمان، یئنه ده «... عیب ده اولسا، گرک دوروست عرض ائدم، من بیلیمیم کی، من نه میلت دنم!» دئییر. میلی شعورو اولمایان بو آدام دان ال چکمه ین اجنبی، میلتین اؤز لیک لرینی، اونون نه اولدوغونو ایضاح ائتمه یه چالیشیر. میلت آنلاییشیندان خبری اولماماگی «عاواملیق» سایان همین اجنبی بو آدامین میلتینی اونا ایضاح ائدیر. او ایضاح ائدیر کی، روس لارین و گورجولرین سیزلری «تاتار» آدلاندیرمالارینا باخمایاراق، سیز «تاتار» دئییلسینینیز، «سیزین دیلینیز، عادتینیز، خاصیتینیز تاتارلاردان باشقادیر.» همین اجنبی میلی شعورو اولمایان بو «شله پاپاق» موسلمانین، میلتی نین «آزربایجان» اولدوغونو دئییر. اؤزو ده آرازین او تاپیندا دا عینی «آزربایجان طایفاسی» وارمیش. بو

^۱ - Əkinşi. ۱۸۷۵-۱۸۷۷. *Tam mətni*. Transliterasiya və tərtib edəni Turan Həsənzadə, Bakı: Avrasya Press, ۲۰۰۵, s. ۲۳۴.

سۆزلردن تائیرلنمیش شعورسوز آدام قرار وئیر کی، «ایندی دن سونرا موللاری، آخوندلاری دنگ
انده جک، ... نییه بیزی بو احوالاتلاردان حالی ائتمه دیکلرینی» سوروشاجاق.

کشکول ده کیملیک آختاریش لاری ایستیقامتینده درج اندیلمیش یازی لار آراسیندا محمد
شاهتاختلی نین (محمد آغا شاهتاختینسکی، ۱۹۳۱-۱۸۴۶) بیر مقاله سی دیقتی چکیر. «بیر آز
دا اؤزوموز دن کی، *آزربایجان تورک لری بییک دانیشاق*» چاغیریشی ائدن مؤلیف، ائتنوسون یاخین
کنچمیشی و حاضیرکی وضعیتی حاقیندا ماراقلی فیکیر سؤیله ییر: «بیز *آزربایجان تورک لری*
روس ایستیلایسیندان اول ایندیکی روس زاقافقازیاسی نین موسستقیل و یئگانه صاحیبی ایدیک.
ایران، بیز ایدیک. ایندیکی وختده اهالی حسابینجا قافقاز قۇوم لری نین هامیسیندان چوخلوسو
یئنه بیزیک. و حمد اولسون ثروت و موکنتجه [قودرتجه] قونشولاریمیزین هئچ بیریندن اسکیک
دئییلیک. بونونلا بئله هر نئجه اولوبسا- اولوب، بیز ایندی علم و معاریفجه قافقاز میلت لری نین
دالدا قالانی اولموشوخ.»^۱ مؤلیف عینی مقاله ده عثمانلی تورکجه سی ایله *آزربایجان تورکجه سی*
(بعضاً ده *آزربایجان دیلی* آنلاییشینی ایشله دیر) آراسیندا موقایسه آپاریر و اونلاری عینی دیلین
موختلیف لهجه لری حساب ائدیر: «بیزیم دیل ایله عثمانلی دیلی بیر دیل دیر. آرالاریندا اولان
تفاوت آنجاق لهجه، یا آوام ایصطیلاحینجا هنگ تفاوت دور.» شاهتاختلی موقایسه اوچون
آلمان و فرانسیز دیل لری داخیلینده موختلیف لهجه فرق لری نی اؤرنک گؤستریر. عثمانلی داک
تورکجه نین فرق لی اؤزلیگی اولراق او، بو دیلده عرب و فارس سؤزلری نین چوخلوغونو، ائله جه ده
بو یاد دیل لری ن قرامماتیکاسی نین تورکجه یه تائیر ائتدیگیندن ناراحت اولدوغونو بیلدیریر.

دقت طلب ائدن تاریخی فاکتلاردان بیری ده بودور کی، کشکول حؤکومتین تضحیق لری
نتیجه سینده اؤز نشرینی دایان دیراندان (۱۸۹۱) سونرا اونسی زاده قارداش لاری یئنی مطبوعات
اورقانی - *آزربایجان آدلی قزئتین* نشری اوچون رسمی مراجعت ائتدیلر.^۲ بو مراجعت رد ائدیلمدن
بیر قدر سونرا بؤیوک قارداشی سید افندی نین آردینجا جلال اونسی زاده ده عثمانلی یا کؤچدو.

روس حاکیمیتی نین *آزربایجان اهالی سی نین چوخلوغونو ایصرارلا تاتار و یا موسلمان*
*آدلان دیرماسینا باخمایراق، میلتین و دیلین آدینی (تورک، *آزربایجان تورکو، تورک دیلی*) آرتیق*
بؤیوک بیر کسیم، اؤزلیکلک میلتچی آیدین کسیم منیمسه میش اولدو. میلی یوکسلیش دؤنمی
نین باشلاماسیلا (۱۹۰۵) بو مسئله ره دیقت داها دا آرتدی. بیر طرفدن چار حاکیمیتی نین

^۱ - *Kaşkül*, ۱۳ mart ۱۸۹۱, sayı ۱۱۸.

^۲ - موقایسه اوچون قئید ائدک کی، بو زامان اثرمنی لری ن تکجه روسیادا ۸، باشقا اؤلکه لرله بیرلیکده ایسه جمعی ۳۴ مطبوعات
اورقانی وار ایدی.

- *Kaşkül*, ۱۴، ۱۱، ۱۸۹۰، sayı ۱۱۵.

تورک آدینی یاساقلاماسی، دیگر طرفدن میلّتی آیدین لارین تورکلوگه ساریلمالاری اؤزونو باریز صورتده گؤستمکدهدیر. چار حاکیمیتی نین «تورک کلمهسی و تورکچولوک جریانینا قارشی دوشمن کسيلمهسی»، م. امین رسولزاده نین ده دیقتینی چکمیش دیر. ^۱ حیات قزئتینی چیخماسینا ایجازه وئررکن قافقاز جانیشینی نین بو قزئنده تورک دیلی، آذربایجان دیلی ایشله دیلمهسی گرکلیگینی خصوصی قئید ائتمهسی ماراقلی تاریخی فاکت دیر. قوروجولاری قزئتین باشلیغیندا تورکجه / ایسلامی قزئته دیر یازدیلار. ۱۹۱۵-ده آچیق سؤز قزئتینی قوران م. امین رسولزاده داها دا ایرهلی گئتدی و باشلیغا تورک قزئتینی دیر یازدی. میرزه بالا ممدزاده بو حادثهیه بؤیوک اؤنم وئریر: «چوخدان باشلامیش اولان آذربایجان میلی حرکتی کئندی آدینی آلمامیشدی. بو حرکت، آدسیز بیر قهرمان کیمی قالمیشدی. قزئت لیرین باشیندا «موسلومان قزئتهسی» ایسمی، مکتبلرین لؤوحه لیرینده «روس-تاتار مکتبی» سؤزلری یازیلی ایدی. ایشده، بئله بیر وضعیت ایچهری سینده «موساوات» فیرقهسی نین مورویجی [اورقانی] شکلینی آلان «آچیق سؤز» ایلك دفعه اولاراق، «موسلومان» و «تاتار» سؤز لیرینی «تورک» سؤزو ایله دیشمه گه گیریشدی و میلّته «سن تورکسن!»، روس حؤکومتینه «بیز تورکوک!» دئییه خطاب ائتدی و اؤزونو «گوندهلک تورک قزئتهسی دیر» دئییه اعلان ائیلدی.»^۲

آذربایجان خالق جومهوریتی دؤنمینده اؤلکه و دیلین آدی کیمی مسئلهلره آیدینلیق گتیریلدی. اولکه نین و میلّتین آدی خارجی تأثیرلر اولمادان میلی دؤولتین قانون وئرچی اورقانی طرفیندن تصدیقلندی. تورکلوک سمبولو اولان ماوی رنگ دؤولت بایراغی نین بیرینجی رنگی اولاراق رسمی لشدی؛ دؤولت دیلی «تورکجه» اولاراق تثبیت ائدیلدی. بللی اؤرنکلردن دیگری: پارلامنتین صدر موعاونینی دوکتور حسن آغایئو «عریضه تورکجه لیساندا اولمادیغی اوچون انجامسیز قالیر» قئیدیله عریضه نین اوستونه درکنار قویارمیش. باغیمسیزلیغین بیرینجی ایل دؤنومونده، گنج اوزئییر حاجی بیلی میلی آیدین لارین یاشادیغی سئوینج دوغوسونو / آذربایجان قزئتینده بو سؤزلره ایفاده ائدیردی: «آذربایجانین، تورکلوکه ایستقبال مئیهلری یئتیشدیرمک اوچون ال وئریشلی بیر زمین اولوشدوردوغونو، عثمانلی تورک قارداش لاریمیز دا ایقرار و اعتراف ائدرک، بیزه اومیدی-نظر ایله باخماقدادیرلار. حقیقتاً، آذربایجان ایدی کی، تورک شرفینده

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, ۱۹۹۰, s. ۲۷-۲۸.

^۲ - Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, [Varşova]: Fırka Divanı, ۱۹۳۸, s. ۷۵-۷۶.

ساغلام بیر میلت حیسسی اوپاندیردی، میلت نه اولدوغونو میلتینی اونوتوش تورکلره بیلدیردی. اولارلا - سن اول-اول بیر تورکسن دئدی و «تورکم» دئدی تدری.^۱

سوونت رئئیمی ایلک دؤنمه اولکهنین، میلتین و دیلین آدیلا باغلی خصوصی سیاست ایزلهمهیه احتیاج گؤرمه دی. آذربایجان سوونت سوسیالیست رئسپوبلیکاسیندا تورک دیلی، تورک میلتی، تورک ادبیاتی، تورک شعیری، تورک ایشچی تیاتروسو... سیرادان بیر آنلایش ایدی و سورغولانماسینا دا گرک گؤرولموردو. پاسپورتلارین میلت قرافاسیندا تورک یازیلیردی. م. امین رسولزاده بو دؤنمه کی سوونت سیاستینی سونالار «بولشئویک تورکچولوگو» آدلاندیراجاقدی.^۲ حالبوکی تورکستان دا آیر-بویور سیاستی (بویلار اساسیندا میلتلر، لهجهلر اساسیندا میلتی ادبی دیلر، بؤلگه لر اساسیندا میلتی رئسپوبلیکلار یاراتماق) ۱۹۲۴-دن سونرا بوتون گوجویله داوام ائتمکده ییدی. آذربایجانا بو ساحه ده «زaman تانینماسی» اؤزو-اؤزلوگونده اچیلماسی گرکن مسئله سایلا بیلر. بو معمادا تورکیه جومهوریتی ایله دوستلوق سیاستی یورودن سوونت روسیاسی نین، تورکیه-آذربایجان موناسیبتلری نین اؤزل ایستاتوسونو نظره آلماسی دا رول اوینایا بیلریدی. سوونت-تورکیه موناسیبتلری نین سویماسی، داها سونرا گرگینلشمه سی موسکوانین یئرلی سوونت تورکلری سیاستی نین سرتلشمسینه موشیاعت ائدیلدی.

سوونت رئئیمی ۱۹۳۰-لارین اورتالاریندا آذربایجان دا یئرلی مدنیه قارشى اچیق ساواشا باشلادی. ان حساس و سارسیدیجی ضربه میلتی کیملیگه وورولدو. اتنیک بیرلیگین آدی نین زورلا دییشدیریلمه سی میلتلشمه سورجی نین سورعتلشمه سی و بو سورجین فورمالاشماسی قارشى سیندا سونراکی اون ایل لرده ده کئچیلمز سد یاراتدی. ۱۹۳۶-جی ایلین نوپاریندا توپلانمیش آذربایجان س س ر دوققوزونجو فؤوق العاده سوونت لر قورولتایی آذربایجان س س ر-ین یئنی کونستیتوسیاسینی قبول ائتدی. بورادا هئچ بیر ایضاحات وئرلمه دن میلتین آدی دییشدیریلدی. تورک میلتی اولدو «آذربایجانلی». او یغون اولراق، مثلاً، تورک ادبیاتی اولدو «آذربایجان ادبیاتی»، تورک ایشچی تیاتروسو اولدو «آذربایجان ایشچی تیاتروسو» و س. بئله لیکله، میلتین آدی یاساقلاندى، یئرینه اولکله آدی قویولدو. بو، سوونت رئئیمی نین آذربایجان دا

^۱ -Azərbaycan (Bakı), ۲۸,۰۵,۱۹۱۹.

^۲ - ۱۹۲۵-ده رسولزاده ۱۹۲۰-۱۹۱۸ لر تجروبه سی نین اؤنمینى بئله ایفاده ائدییر: «روسیا ایداره سینده کی موسولمانلارا «تورک» دئدییرتمک بوگون قازانلمیش بیر داعوادیر. یالنیز «تورک» کلمه سی دئیل، «آذربایجان» آدی دا قازانلمیش دیر.»

- Mehmed Emin Resulzade, *İstiklal Mefkuresi ve Gençlik*, İstanbul: Amedi matbaası, ۱۹۲۵, s. ۶; *Azadlıq qəzetinin* ۳۱,۱۲,۱۹۹۰ tarixli özəl sayı, s. ۳.

تورک ائنتىك-مىللى وارىلىغىنى رد ائتمەسى، توركلوگون يالنىز ساكىن، اھالى اولاي بىلەجگىنە
ايجازە وئرمەسى دئمك ايدى.

سووئت حاكىمىتى نىن سونونادك تورك آدى اوزرىندەكى ياساق گۇتورولمەدى. عكسىنى
ادعا ائدن لر مىللىتى، پان-توركىست «جىنايتىندە» سوچلانىب، جزالاندىرىلدىلار. ۱۹۳۷-جى ايل
بۇيوك تئرورونون قوربان لارى نىن اكثرىتى نىن پان-توركىست كىمى ايسىنتاقا جلب اولونماسى
و جزالاندىرىلماسى محض بو ياساغا اعتراضلا ايضاح ائدىلمەلى دىر. چوخ سونرالار آمترىكالى
آراشدىرماچى س. ائندئرس ويمبوش بو آدىن «اونودولماسىندان» حئىرتىنى بئله ايفادە ائدىردى:
«بىلدىگىم قدرىنجه هنج بىر گوج باشقا بىر خالقا، حتى [آبش-داكى قىرمىزى درى طايفالاردان
بىرى اولان] ناھولارلا بئله بو قدر اوغورلو بىر ياد كىملىك سىرىيا بىلمەمىش دىر.»^۱ حقيقتاً دە
دونيە تارىخىندە اۇرنگى آز گۇرونون بو حادىئە نىن ايضاحىنى، بىزجە، آزر بايجانا قارشى سووئت
رئژىمى نىن اويغولادىغى كولتور ساواشى نىن قۇدارلىغىندا آختارماق لازىم دىر.

پئرئستروىكا دۇنمى نىن باشلانماسىيلا مىللى كىملىك مسئله لرى دە اورتايا چىخدى. بو دا
طبيعى ايدى. ۱۹۸۸-جى ايلدن سونرا باكى نىن اساس لئنىن مئيدانىنداكى (آز سونرا آزادلىق
مئيدانى) مئىتىنق لردە ان چوخ ائشىدىلن و ان گورسسىلى سى تورك، آزر، آزر تورك، تورك، تورك!
شوعارى ايدى. بو، سووئت رئژىمى نىن تورك سۇزو و آنلايىشى اوزرىنە قويدوغو تابويا اعتراض،
اۇزونه قايىدىشا چاغىرىش ايدى. حرکات گئدىشىندە رسىمى و يئنى يارانماقدا اولان آزاد
مطبوعاتدا سووئت دۇورونون مىرائى كسكىن تنقىد ائدىلىر، عصرىن اول لرىندەكى «بىز كىمىك؟»
سوالىنا يئنى دن جاواب آختارىلىردى. يئنى دن تورك، آزر بايجان توركو، آزرى توركو آنلايىش لارى
وطنداشلىق حاقى قازاندى. يئنى يارانماقدا اولان سياسى و كولتور تشكىلات لارى نىن دئمك اولار
ھامى سى گۇستربىلن آنلايىش لاردان اىستىفادە ائدىردى.^۲

مىللى حرکات دالغاسىندا اىقتىدارا گلن ابوالفض ائلچى بى حۇكومتى فعّال دى-كولونىزاسىيا^۳
سياستى يئرىتمە يە باشلادى. بو سياست چرچىوھە سىندە اجتماعى حياتىن مىللىشدىرىلمەسى
اىستىقامتىندە بعضى آددىم لار آتلىدى. مۇوجود آناياسانىن طلب لرىنە اويغون اولاراق، آزر بايجان

^۱ - S. Enders Wimbush, 'The Politics of Identity Change in Soviet Central Asia', *Central Asian Survey*, vol. ۳, no ۳, ۱۹۸۴, p. ۷۱.

^۲ - گئنىش بىلگى اوچون باخىن:

- Nesib Nesibli, 'Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu', *Avrasya Dosyası*, İlkbahar ۲۰۰۱, cilt ۷, sayı ۱, s. ۱۴۶-۱۴۷

^۳ - بىر دۇولتىن كئچمىش موستملەكەدن چىخماسى حرکتى و يا پروسسى.

دیلی نین (تورکجه نین) دؤولت قوروم لاریندا ایشله دیلمه سینه دایر قرار وئرلیدی. میلی مجلس ۲۲ دئکابر ۱۹۹۲ تاریخینده دؤولت دیلی حاقیندا قانونو قبول اندرک، بو دیلین تورک دیلی اولدوغو حاقیندا تاریخی گئوچکلگی تصدیقله دی. بو قانونلا بیرلیکده ایستالین رئیمی نین تورک آنلایشی اوزرینه قویدوغو تابو دا قالدیریلماقدایدی. عینی زاماندا تحصیل سیستمی نین میلیلشدیریلمه سینه باشلاندى.

ردیه نین منطیقی /منطیق سیزلیگی

میلی-دموکراتیک حرکاتین و پارتیالارین میلت قوروجولوغو کونسپتی نین اولماماسی حئیدر علی یئو حاکیمیتینه ۱۹۹۳-ون یونندان سونرا ایدئولوژی ساحه ده تشبوئو اله آلماق ایماکانی وئردی. حاکیمیت قایدان کومونیسیت نومئنگلاتور^۱ اؤزو ایله بیرلیکده اسکی داورانیش طرزینی و اسکی ایدئولوژی دیرلرینی گتیردی. یئنی حاکیمیت، اسکی سینی ایدئولوژی جهت دن گؤزدن سالماق اوچون یئنی «میلی ایدئیا» اختاریشینا چیخدی. میلی حاکیمیتین (آخج حاکیمیتی نین) ایدئولوژی دایاق لارینی سؤمکک اوچون اونون مدافعه ائتدیگی ایدئولوژی و سیاسی تورکچولوگو قارالماق گرکدی. ایلك یازی پرزیدنت آپاراتی نین اوزامانکی شؤعبه مودیری، فلسفه علم لری نامیزدی (سونرالار پرزیدنت آپاراتی نین رهبری، آکادئمیک) رامیز مئهدیئودن گلدی. تورکچولوک تاریخین گؤزو ایله، یاخود میلی ایدئیا عصرلرین قووشاغیندا باشلیقلی گئنیش، سیلسیله مقاله ده^۲ عثمانلی دا و آذربایجان دا تورکچولوک حرکاتی نین تاریخی تحریف ائدیله رک او، «معناسیز و پئرسپئکتیوسیز» ایدئولوژی-سیاسی جریان اعلان ائدیلدی. بو مقاله ده آلتئرناتیو کیمی دوشونولن آذربایجانچیلیغین سونراکی ایل لرده ده موختلیف مؤلف لری ن موختلیف فورمالاردا تیراژلادیغی رسمی ایضاحی وئرلیدی: «آذربایجانچیلیق» خالقیمیزین چوخ عذاب-ادیت لردن سونرا یاراتدیغی تاریخی دیردیر، رئال مستقیللیگه نایل اولماق، واحید، بؤلونمز، اونیتار آذربایجانلی قورویوب ساخلماق واسیطه سی دیر. بو گون «آذربایجانچیلیق» میلی حیاتی ن آهنگدارلیغی نین چوخ عصرلیک عنعنه سی، دیاریمیزدا یاشایان بوتون میلت لری ن و ائتتیک قروپ لارین قارداشلیغی، بیرگه فعالیتی و قارشیلیقلی تأثیرینی تاریخی، عمومی طالعی آذربایجانین بوتؤلوجلونو قوروماق اوغروندا اونلارین بیرگه موباریزه سی نین تاریخی تجروبه سی دیر.

^۱-شخصاً یوخاری تشکیلات طرفیندن وظیفه یه تعیین و یا تصدیق ائدیلمه ایشچی (سوئوت دؤنمینده موسکوادان آذربایجاندا وظیفه یه قوبولان شخص).

^۲- Ramiz Mehdiyev, "Türkçülük tarixin gözü ilə, yaxud milli ideya əsrlərin qovşağında", *Xalq qəzeti*, ۱۴, ۱۵, ۱۷, ۱۸ sentyabr ۱۹۹۳.

بو، آذربایجان خالقینی حیاتى منافعینى وحدتى، اونون دئموکراسى و ترقى اوغروندا موباریزه سى نین غایه سى دیر. «آذربایجانچیلیق» قارشیلیقلى یاردیم، امکداشلیق و حقوق برابریلیگی پرنسیپلری نین اساسینی تشکیل ائدیر، اونلارین پوزولماسینا سبب اولابیلن بوتون حال لارا قارشى باریشماز مؤوقع توتور.^۱ بئله لیکله، کومونیست دؤنمین «سوؤت خالق لاری نین قارداشلیغى و سالیلماز بیرلیگی» شوعارى یئنى شرایطده حاکیمیتین یوزوموندا «چوخ میلتلى آذربایجان خالقى»، اونو تشکیل ائدن میلتلر و اتنتیک قروپلار آراسیندا قارداشلیق شکلینده تظاهور ائتدی.

رامیز مهدى یئوین بو مقاله سى و بوندان سونرا باشقا یازارلارین آذربایجانچیلیق مؤوضوعسوندا کیتاب و مقاله لری نین^۲ اساس مقصدى همین دؤورده چوخ پوپولیار اولان تورکچولوگه قارشى «یئنى میلى ایدئیا» اورتایا آتیب، اونو جمعیته سیریماقدی. اصلینده، میلتچیلیکله (تورکچولوکله) وطنچیلیگین (آذربایجانچیلیگین) بیر-بیرینه قارشى قویولماسى دوزگون دئییل دیر، بو، آنلایش لارین طبیعتینه ضیددیر. چونکی اونلار آیری-آیری، اوتونوم [موسستقیل] آنلایش و جریان لاری ایفاده ائتمه لرینه باخمایارق، بیر-بیرینی تاماملایرلار. بو نظری قارشى قویمانین ان آزی ایکی سببى گؤستريله بیلر. بیرینجى سى، اسکی کومونیست ایدئولوژی نین «چوخ میلتلى آذربایجان خالقى» آنلایشینا یئنى حیات وئرمک اوچون تورکلوک/تورکچولوک یئنى دن یاساقلانمالی ایدی. ایکنجى سى، اوتوریتار [مستبد] رژیمن سیاسی مقصدى یالنیز موخالیفته کی میلى-دئموکراتیک قوه لری دئییل، بوتون میلتى سیاست صحنه سیندن ووروب چیخارتماق ایدی. او یغون اولارق میلتچیلیکله باغلى آنلایش لارین یادیرغادیلما سى دا بوندان قاینقلانا بیلر.^۳

^۱ - *Xalq qəzeti*, ۱۸.۰۹.۱۹۹۳.

^۲-مثلاً، باخین:

- Nizaməddin Şəmsizadə, *Azərbaycan ideologiyası*, Bakı: Sabah, ۱۹۹۶;
Nizami Cəfərov, *Azərbaycanlılar: Etokulturoloji birləşmiş siyasi-ideoloji üfəqləri*, Bakı: XXI-YNE, ۲۰۰۱; Əli Abbasov və b. (red), *Milli strategiyalar, ideologiyalar və beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar*, Bakı: Elm və təhsil, ۲۰۱۲, Azərbaycançılığa həsr edilmiş müxtəlif məqalələr.

^۳ - «تورکچولوک آذربایجانین گله جگینی تهلوکه به سالیر، غئیری-تورک لرده سئپاراتیست احوال-و حیه یارادیر»، «آذربایجان اهالی سى نین اکثریتی نین دیلینه تورک دئمک، اونو تورکییه نین ایچینده اریتمک دئمک دیر»، «نه فرقى وار، آذربایجان دیلی، یوخسا تورک دیلی؟» کیمی فیکرلرین اساس سیزلیغى اوچون باخین:

- Nəsim Nəsimli, *Güneyli Quzeyli məsələlərimiz*, Bakı: Aypara, ۲۰۱۳, s. ۱۰۵-۱۰۷.

۱۹۹۵-جى يىلده ايقتىدار اسكى «*زربايجان دىلى*» آنلايشى-نين يئر آلدىغى يىنى آناياسا (كونستيتوتوسيا) لايحهسى حاضىرلادى. بو لايحه نين ۲۳-جو مادده سينده دۇولت دىلى-نين «*زربايجان دىلى*» اولماسى حاقىندا حۇكم واردى. بو ماددهنى و بوتۇولوكده آناياسانى عموم خالق سس وئرمه سيندن كئچىرمك اوچون اۇلكه نين بير سىرا مؤسسسه و تشكىلاتلار يىندا، علملر آكادئمىياسىندا موذاكىره لر تشكىل ائدىلدى. پريزدنت على يئو سونونجو موذاكىره يه اۇزو باشچىلىق ائتدى. اسكى اينتئلئكتوال-بوروكراتىك ائلتىتىن خئىلى حيصهسى (أ. آخوندوو، و. آسلانوو، ن. خزرى، قابىل، ش. قوربانوو، چ. عابدوللايئو، ف. ماقصودوو، خ. على يئو، م. عادىلوو، ف. قاسىمزاده، ق. كاظموو، ى. صمداوغلو، ض. بونىادوو، اى. على يئو، ح. حسنوو) «*زربايجان دىلى*» نين تارىخى گئرچكلىگه «اويغون اولدوغونو»، توركييه ده ايشله دىلن دىلن آدىندان آذربايجان داكى دىلى فرقلندىرمك ضرورتىنى، عكس تقدىرده دىل ساحه سينده «موسقىللىگى» قوروماغىن مومكون اولماياجاغىنى دىل گتيره رك، «*زربايجان دىلى*» تكليفىنى مدافعه ائتدى. بختىار واهابزاده، آنا، ائلچىن، توفىق حاجى يئو، كامىل ولى يئو، صابىر روستمخانىلى، اكرم آيلىسىلى، زلىمخان ياغوب، نظامى جعفروو، عيسى اىسمايىلزاده، آتاخان پاشايئو، واقىف باياتلى اۇندر كىمى مىلى ضىالىلار ين تورك دىلى (يا كومپرومىس [توافقى]) وارىانت كىمى *آذربايجان تورك دىلى* لىنقوونىمىنى هم علمى، هم ده سىياسى باخىمدان رسمى موذاكىره لده و مطبوعاتدا اساسلاندىرمالارينا باخمايلاق، بو تكليف قبول ائدىلمه دى.^۱ اسكى نومئتكلا تور بوروكراتيا و يانداش آيدىنلار ين راحتسىزلىغى اساس گۇتوروله رك، مىلى وارىلغىن ژوزئف اىستالىن وئرسىونو گئرى گتيرىلدى.

دىلن و مىلتىن آدى ايله باغلى موذاكىره لده سسلندىرىلن و توپلومو راحتسىز ائدن بير نئجه مسئله يه قىساجا گۇز آتاق:

a) «توركچولوك آذربايجانين گله جگىنى تهلوكه يه آتاراق تورك اولمايانلاردا بۇلوجولوك روحو يار/تماقدا/دير». حالبوكى آذربايجان توركلرى نين مىلى شعورا صاحىب اولماسى آذربايجانين بوتۇولوگو و گله جگى اوچون موطلق شرط دىر. قاراباغ پروبلئمى نين اورتاي چىخماسى و آشاغى يوخارى ۳۰ ايلدىر داوام ائتمهسى نين سببلرىندن بيرى ده آذربايجان توركلرىنده مىلتلشمه

^۱-مئالاً باخىن:

-Hacı Hacıyev, 'Dilimizin adı və pərişanlığın səbəbi', *Azərbaycan*, ۲۹ dekabr ۱۹۹۲; Ədalət Tahirzadə, "Türk dili: ikinci təhqir astanasında. Birinci dəfə Stalin onu "Azərbaycan dili" adlandırmışdı", *Yeni Müsavat*, ۲۳ iyun ۱۹۹۵; Qəzənfər Kazımov, "Dilimizin adı, yaxud biz elə bizik...", *Səs*, ۲۲ noyabr ۱۹۹۵; *Azərbaycan* (Ankara), yıl ۴۵, sayı ۳۰۷, Ocak-Şubat ۱۹۹۶ (özel sayı).

سورجی نین تاماملاناماسی دیر. ائنتنیک آزلیق لارین (تالیش لار، تات لار، لزگی لر و س.) اؤلکه ده چوخلوقدا اولان ائتنوسون اؤز آدینا صاحب اولماسی ایستگیندن راحتسیز اولمالاری یئرسیز دیر، عدالتلی دئییل دیر. آذربایجان داکا ائنتنیک واحیدلرین هامی سی نین اؤز رسمی آدی واردیر (تورک لر استثنادیر)؛ بو واحیدلری بیر آرادا توتا بیلن ایسه *آذربایجان خالق*ی آنلاییشی دیر.

(b) «*آذربایجان خالق*ی نین اکثریتی نین دیلینه تورک دیلی دئمک، میلی کیملیگی پوزار.» باشقا سؤزله، «*آذربایجان دیلی* تورکییه تورکجه سینده *ارییه جک دیر*» تئزیسی نین هئچ بیر اساسی یوخدور. عینی آددا دیله صاحب اولنلارا اینگیلیس دیللی، ایسپان دیللی، آلمان دیللی اؤلکه واردیر و بونلارین هئچ بیر یی نین «میلی کیملیگی» یوخ اولمامیش دیر.

(c) «*ه فرقی وار، ایسته ییر آذربایجان دیلی اولسون، ایسته ییرسه تورک دیلی؟*» فرقی نی یوخاریدا دا صادالادیغیمیز سیاسی سببلرده آختارماق گرک دیر. بو سببلرین باشیندا موسکوا و تئهرانین آذربایجانلی تورک دونیاسیندان آیریپ اولنلارا یئتمیلیک و ازیکلیک پسیکولوگیاسی آشیلاماسی گلمکده دیر. «*آذربایجان دیلی*» آنلاییشی نین ۱۹۳۶ و ۱۹۹۵ ایلیندن سونراکی ۸۴ ایللیک (۲۵+۵۹) تاریخی واردیر. یوزایل لردن بری وار اولان تورک دیلی نین تاریخی نی یوخ سایماق، میلی تاریخی نی بیر پارچاسی اولماقدان چیخارماق دوغرو دئییل دیر. میلتین مطلق چوخلوقو (گونئی آذربایجان، ایرانین دیگر بؤلگه لری، آوروپا، آمریکا) دانیشدیغی دیله تورک دیلی دئییر. قوزئی آذربایجانلی میلتین اکثریتیندن آیرماق بؤلوجولوک سایلمالی دیر.

(ç) «*آذربایجانلی، آزری، آزری-تورک، آذربایجان تورکو کیمی ائتنونیم لرین عینی واختدا، پارالل ایشله دیلمه سینده نه پروبلئم وار؟*» منطقی یانلیش دیر. چونکی میلی بیرلیگی شرطلن دیرن دیر لردن بیر یی محض عینی ائنتنیک واحیدین عضولری نین عینی آد داشیماسی دیر. بو بوتؤولوک، عینیلیک اولنلاری بیرلشدیریر و میلی بیرلیک حیسی یارادیر. بو، میلی شعورون بیتکی نلشمه سی اوچون اؤن شرط دیر.

(d) «*بیز هئچ بیر پان-حرکاتی قبول ائتمیریک، چونکی مورتجع حرکات لاردیر*»، باشقا سؤزله، «*آذربایجان داکا میلته تورک دئمک اسکا پان-تورکیزم دیر*» فیکرینه باخاق. تاریخده موختلیف بیرلشدیریجی («پان») حرکات لار اولوب: پان-گئرمانیزم، پان-سلاویزم، پان-ایسلامیزم، پان-آمریکانیزم، پان-آفریقانیزم، پان-عربیزم و س. بو حرکات لار جوغرافی، ائنتنیک، دینی و س. عامل لره اساسلانیب. اویغون اولاراق هئچ بیر آلمان، سلاویان، موسلمان، آمریکالی، آفریکالی، عرب بو حرکات لاری مورتجع سایمیر. هر چند کی، مثلاً، روس شووینیست لری مارق لارینا اویغون اولمادیغی اوچون پان-گئرمانیزمی، پان-ایسلامیزمی، پان-آمریکانیزمی و س. «مورتجع»

حرکات لار اعلان ائتمیش لر. گلک بیزیم اوچون اؤنملی مؤوضوع اولان پان-ایرانیزمه. باشلانغیجدا بو آخیمدا ایرانداکی خالق لاری ایمپئریالیزم تأثیریندن قورتارماق اوچون بیرلشمه یه دعوت ائدن چاغیریش لار دا واردی. آز سونرا او، فارس شووینیزمی -فارس دیلی، کولتور و تاریخی نی ایدئاللاشدیریب، فارس اولمایان لاری یوخ سایماق و یوخ ائتمک- کاراکتئری آلدی و مورتجع لشدی. مظلوم تورک خالق لاری نین بیرلیگینی احتیوا ائدن چاغیریش لارین روس دؤولتی نین مارق لاری باخیمیندان منفی قیمتلندیریلمه سی مومکون دور. ۱۰۰ ایل اول اینگیلیس ایمپئریالیزمی عثمانلی نی ضعیفلتمک، اونو پارچالاماق اوچون تورک بیرلیگی فیکیرلرینی گؤزدن سالماغا چالیشدی. تورک دوشمن لری تورک خالق لاری نین بیرلیک چاغیریش لارینا (مثلاً، قاسپرالی ایسماییل بگین «دیله، فیکرده، ایشده بیرلیک!» شوعاری کیمی) پان-تورکیزم آدی قویوب، مورتجع جریان سایمیشلار. اولارین مسئله یه محض بو جور یاناشماسی آنلاشیلان دیر. بس «ؤزوموزونکو» سایدیقلاریمیزین عینی یاناشماسینی نورمال حساب ائتمک اولارمی؟ بو یانلیش یاناشما آذربایجانین بیرلیگی، بوتؤولشمه سی (پان-آذربایجانیزم) ایدئاسینا دا یانلیش یاناشماغا آپاریب چیخاریر.

e) قوزئی آذربایجانداکی لیبرال دایره لرین (۱۰۰ ایل اول اولارلا «اوبرازوونسکی» دئییردیلر) ناراحتچیلیگینی دا قیساجا اله آلاق. آچیق ایفاده اولونمسا دا، اولار تورکچولوگو (میلتچیلیگی) شووینیزم سایماغا مثیله دیلر. حالبوکی میلتچیلیک، شووینیزم، ایرقچیلیک آیری-آیری آنلایش لاردیر. ایسته نیلن ایضاحلی لوغته، یا او یغون اینترنت سایتیندا اولارین ایضاحی وار (سووت لوغتلرینه باخیلماسین، چونکی علمی دئییل، سیاسیلشدیریلیب). میلتچیلیک حاقیندا غرب علمینده مین لرله، بلکه میلیون لارلا یازی وار. ساده جه، «هوموس سووتوکوس» لوقدان سییریلیب چیخماق و بیلینجنمک گرک دیر. آذربایجانداکی تورکچو خادیم لرین یوخاریدا وئردیگیمیز سیاهی سینداکی هئچ کسه شووینیست، یا دا ایرقچی دئمه یه هئچ کسین حاقی یوخدور. حتی تورک لره قارشى دؤولت ایرقچیلیگینی ان کسکین تنقید ائتمیش تیریزلی علی بئله تورک لری «بیرینجی صنیف» میلت سایمامیش، کولّ حالیندا فارس لارا خصومت دو یغوسو اولدوغونو هئچ واخت سؤیله مه می ش دیر.

f) «میلتچیلیک دئموکراسی یه یاد دیر» ذهنیتی ده یانلیش دیر. میلتچیلیک-دئموکراسی موناسیبت لری باره ده غرب علمینده فایدالی، درده دگن ادبیات چوخدور.^۱ بیز ده بیر زمان لار بو

^۱-مثلاً، باخین:

barədə yازدیق،^۱ اونلاری تکرار ائتمه یه لوزوم گۆرموروک. یالنیز روبئرت کوپئردن کیچیک بیر آلینتی وئرمک ایستردیک: «دئموکراسی گوجلومی کیملیک طلب ائدیر، آنجاق لیبئرالیزم اونون یارانماسینی چتینلشدیره بیلر.»^۲

ائلچیی ایقتیداری نین دئوریلیمه سی ایدئولوژی و سیاسی بیر جریان اولراق میلئتچیلیگه بؤیوک بیر ضربه اولدو. حاکیمیتین کوسموپولیتیزی توپلوما دا تائیرسیز قالمادی. بو تائیر ائلچیی ایقتیداری نین اساس شخص لری نین رهبرلیک ائتدیگی پارتیالاردان دا یان کئچمه دی. بو، آخچپ و موساواتدا لیبئرال دیرلره اوستونلوک وئریلمه سی، میلئی دیرلرین گۆزدن سالینماسی گندیشینده اؤزونو گۆستردی. اؤزونو «لیبئرال» آدلاندیران لار «میلئی آزادلیق حرکاتی بیتدیگی» اوچون دئموکراسی اوغروندا موباریزه نی درینلشدیرمک ضرورتی فیکریندن چیخیش ائده رک، بو ایکی اساس موخالیفت پارتیاسی نین ایدئولوژی بازاسی اولان موساواتچیلیغین عمومیتله اولمادیغینی ادعا ائده رک، همین پارتیالاری لیبئرال پارتیالارا چئویرمک ایستیقامتینده آقرئسسبو موباریزه یه باشلادیلار. اساس هدف پارتیا پروقراملارینداکی میلئتچیلیک تمل پرینسیپی و میلئی دیرلر ایدی. تورکچولوک اونلارین یازی لاریندا ایرقچیلیک حساب ائدیلیر، اونا قارشى قطعی موباریزه نین واجیبیلیگی وورغولانیردی.^۳ موساواتچیلیغی (ایستیقلالچیلیق، میلئتچیلیک،

- Ghia Nodia, 'Nationalism and Democracy', *Journal of Democracy*, October ۱۹۹۲, vol.۳, no ۴, pp. ۳-۲۲. Bu dərğinin eyni sayında Francis Fukuyama (s. ۲۳-۲۸) və Sholomo Avineri'nin (۲۸-۳۱)

بو مقاله یه علمی شرح لری وئریلیب.

^۱ - Nəşib Nəşibzadə, *Bölmüş Azərbaycan, bütöv Azərbaycan*, Bakı: Ay-Ulduz, ۱۹۹۷, s. ۳۹-۵۰ (Millətçilik və demokratiya: Əks qütblər, yoxsa... bölümü).

^۲ - Robert Cooper, 'The Post-Cold War World: İntegration and Disintegration', *Journal of Democracy*, January ۱۹۹۹, vol ۱۰, no ۱, p. ۱۱.

^۳-مثلاً، باخین:

- Hikmət Hacızadə, "Azərbaycanda liberalizm", *Azadlıq*, ۲۸ yanvar ۱۹۹۵; Hüseynbala Səlimov, "Liberalizm ümummillii ideologiyaya çevriləcəkmii?", *Azadlıq*, ۳۱ yanvar ۱۹۹۵; Hüseynbala Səlimov, "Liberalizm və ... təsənüüd", *Azadlıq*, ۷ fevral ۱۹۹۵; Hikmət Hacızadə, "Müsavat da liberalizmin bəhrəsidir", *Azadlıq*, ۱۱ fevral ۱۹۹۵; Niyazi Mehdi, "Müsavatdaxili diskussiyaların sıfır variantı", *Azadlıq*, ۱۶ fevral ۱۹۹۵; Hüseynbala Səlimov, "Liberalizm, qərbçilik və turançılıq", *Azadlıq*, ۱۶ fevral ۱۹۹۵; Hüseynbala Səlimov, "Liberalizm: qapalı sistemdən açıq sistemə keçid", *Azadlıq*, ۲۱ fevral ۱۹۹۵; Vaqif Hacıbəyli, "Yenidən Amerika kəşf etməyə ehtiyac varmı?", *Müxalifət*, ۲۲ fevral ۱۹۹۵; Tofiq Qasımov, "Liberal-demokratiya, yoxsa təsənüüd?", *Müxalifət*, ۱ mart ۱۹۹۵; Rasim Musabəyov, "Azərbaycan: millətçilik, yoxsa liberalizm?", *Azadlıq*, ۱۱, ۱۴ mart ۱۹۹۵; Nurəddin Məmmədli, "Liberal-demokratiya, yoxsa millətçilik?", *Hürriyyət*, ۱۶ mart ۱۹۹۵; Akif Nağı, "Azmış molekulların xaotik hərəkəti,

دۆولتچیلیک، حوزیتچیلیک، میلتی تسانودچولوک) مدافعه ائندن لر تمل پرنسیپلردن بیری کیمی لیبرالیزمین اصلاً علییهینه اولمادیقلارینی، اما أوروبا آنلامیندا (سووت دؤورونده حاکیم اولان شووینیزم آنلامیندا دئییل) سفربر ائدیجی، قوروجو مېلتچیلیگین مېلت-دؤولت قوروجولوغو دؤورونده، ایلک نؤوبهده ائرمینستانلا داوام ائندن ساواش شرایطینده آذربایجانا گرکلی اولدوغونو جمعیتته چاتدیرماغا چالیشدیلار. دیسکوسسیا [موباحیثه] ایشتیراکچی لاری نین بو قروپونون اساس ایدئیلاریندان بیری ده بو ایدی کی، آذربایجان ریسپوبلیکاسی عینی واختدا ایکی کؤکلو وظیفه نی حل ائتمه یه محکوم دور. بونلاردان بیری سی میلتی دؤولتین قورولماسی دیرسا، اوبیری اولکده دئموکراتیکلشمه نین درینلشدیریلمه سی دیر. اودور کی، دئموکراسی ایله مېلتچیلیگی بیر-بیرینه قارشى قویماق نظری جهتدن یانلیش، عملی جهتدن زیانلی دیر.^۱

کوسموپولیتیزمله مېلتچیلیک آراسینداکی فیکیر آیریلیغینا سبب اولان دیگر مسئله ده مېلتین آدی و مضمونو ایله باغلی ایدی. لیبرال کسیم «آذربایجان مېلتی - ائتنیک منسوبیتیندن آسیلی اولمایاراق بوتون اولکله وطنداش لاری نین سوسیال-سیاسی بیریگی دیر» فورمولونا^۲ اویغون اولاراق، ائتنیک آزیلیق لاری قیجیقلا ندیرماماق، اونلاری «آذربایجان مېلتی» توپلومونا قاتاراق سئپاراتیزمین قارشى سینی آلماعا چاغیریردی. موساواتچی کسیم ایسه بو جور ساده لؤوح جهدین بیر واخت لار «عثمانلی مېلتی» یاراتماق جهدی کیمی اوغورسوز اولاجاغینی، اولکله اهالی سی نین بؤیوک اکثریتینی تشکیل ائندن تورکلرین اونسوز دا قاریشمیش میلتی شعورونو داها دا قاریشیدیرماقلا نتیجه له نه جگینی بیلدیریر، آذربایجان دا «بیر مېلت» (تورکلر، یا آذربایجان تورکلری) کونسئپتی نین اولکله نین اونیتارلیغی نین ایدئولوژی اساسی اولدوغو، ائتنیک آزیلیق لارین حاق لاری نین بو اونیتار دؤولتده قورونماسی ضرورتی فیکرینی مدافعه ائدیردی.

yoxsa?”, *Ədəbi qəzet*, ۱۰ noyabr ۱۹۹۵; Zərdüşt Əlizadə, “Tələskənlik yalnız bir əzərkən faydalıdır”, *Ayna*, ۹ may ۱۹۹۷.

^۱-مثلاً، باخین:

- Nəşib Nəşibzadə, “Millətçilik və demokratiya: əks qütblər, yoxsa...”, *Yeni Müsavat*, ۱۰ fevral ۱۹۹۵; Kamal Əli, “Müasir müsavətçiliğin liberalizm bəlası”, *Yeni Müsavat*, ۱۶ fevral ۱۹۹۵; Arif Rəhimoğlu, “Azərbaycan üçün tək qurtuluş yolu – millətçiliyin, müsavətçiliğin zəfəri”, *Yeni Müsavat*, ۱۶ fevral ۱۹۹۵; Nəşib Nəşibzadə, “Müsavətçilik və liberalizm: oxşar və fərqli cəhətləri”, *Yeni Müsavat*, ۲ mart ۱۹۹۵; Arif Rəhimoğlu, “Millətçiliyin inkarı sosial viruslar üçün əlverişli mühit yaratmağa xidmət edən strateji yanlışlıqdır”, *Yeni Müsavat*, ۲۲-۲۵ noyabr ۱۹۹۷; Nəşib Nəşibzadə, “Milli şüur inkişafın əsas amillərindəndir”, *Azadlıq*, ۲۹ yanvar ۱۹۹۷; Xəliq Bahadur, “Qurtuluşumuz millətçilikdədir”, *Azadlıq*, ۴ mart ۱۹۹۷; *Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri*, Bakı: Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfi, ۱۹۹۸.

^۲ - “Müsavətin etnik siyasət konsepsiyasının əsasları”, *Yeni Müsavat*, ۲ qvqust ۱۹۹۵.

اۆزلىككە وورغولانان فيكىرلردن بىرى دە بو ايدى كى، ائتنىك چوخلونغون (توركلوگون) مىلى شعورونون يوكسك اولماسى اۆلكەننن اراضى بوتۇلوگونون، اينكىشافى نين قارانتى دىر و بو، ائتنىك ازلىق لارى دا ممنون ائدەجك بىر حال كىمى دىرلندىريلمەلى دىر.

بئلهلىككە، بوگونكو ازربايجان رۇسپوبلىكاسىندا مىلى كىملىك مۇوضوعسونو يئكونلاشدىراركن اشناغىداكى لارى گۇسترمك مجبوريتىندە يىك. اىستىقلالى نين برپاسىندان نئچە اون ايل كئچمەسىنە باخمايلاق، ازربايجان رۇسپوبلىكاسىندا مىلى كىملىك پروبلئم لىرنە ايدىنلىق گتيريلمەدى، او داها دا قارىشدىرىلدى. «ازربايجانلى» جوغرافى كىملىگى اۆلكەدە يئرلىچىلىگىن و طايفابازلىغىن قالماسىندا، حتى آرتماسىندا موھوم عامل لردن بىرى اولدو. مىلت نەدىر؟ سوالىنا دوغرو-دوروست آكادئىمىك و سياسى جاواب وئرىلمەدى. حاكىم سياسى ائلىت بو دۇورده دە مىلتىنە ياد گۆزلە باخماغا داوام ائتدى، تحصيل سىستئمى قارشى سىندا دوران مىللىشمە و مودئرنلشمە پروبلئم لرى چۇزولمەدى، ادبىيات و علم ساحە لرى بۇحراندا چىخا بىلمەدى.

آزرى سۇزو ھارادان چىخدى؟

ازربايجانين بۇلومەسىندن سونرا آرازين ايكى ساحلىندە مىلت قوروجولوغو سورجى نين فرقى يول لارلا گتتىدىگىنى يوخارىدا قئىد ائتمىشدىك. قوزئى ازربايجان، دىن، دىل، مدنىت، تارىخى كئچمىش و ساير باخىمىندان اۋزونه ياد بىر موخىطە دوشموش، بو يادلىق زامانلا اونون فيكىر آدم لارىنى دوشونمە يە مجبور ائتمىشدى. ازربايجانين گونئى قىسمىندە ايسە سوسىيال-مدنى باخىمدان ۱۹-جو عصرين سون لارىنا قدر كۆكلو دىيشىكلىك باشنامدى. م. امين رسولزادە ۱۹۱۲-دە بئله يازىردى: «ايران دا توركلر، نە روسيادا اولدوغو كىمى محكوم نە دە تورككەدە اولدوغو كىمى حاكىم بىر مىلت دىر. ايران توركلرى، اصلى ايرانلى اولان فارس لارلا حقوقدا برابر و طنداش اىستانوسوندا بولونويورلار: عىنى حاق لار، عىنى آيرىجالىق لارا صاحب دىرلر؛ يابانچىلىق سۇز قونوسو دئىيل... شىعەلىك ايران توركلرىنى او قدر فارسلاشدىرمىش دىر كى، شىمدى اونلار اۋزلىرىنى توركلشمىش فارس، يعنى اصلن ايرانلى اولاراق گۇرورلر!». ۱ ايران، «ممالىكى-محروسە» اولاراق اۋزونو تانىدىر، ازربايجان اۆلكەننن ان اۋنملى

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *Iran Türkleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۱۷-۱۸.

- احمد آغا اوغلو، م. امين رسولزادە، ميرزە بالا ممدزادە و باشقا فيكىر آدم لارى نين اثرلىرىندە ايشلەدىلن «آزرى» سۇزو، ائلهجە دە اىستانبول دا نشر ائدىلن «تورک آزر» درگى سىندە كى (۱۹۲۸-۱۹۳۱) مقاله لردە ايشلەدىلن «آزرى لر» سۇزو استئناسىز اولار

ایالت لریندن بیرى ساییلیر، تبریز («ولیعهدنشین») ایکینجی باشکند ایدی. آذربایجان اوچون ان اؤنملی اؤزلیک ایسه ایران شاهنشاهلیغی نین باشیندا تورک قاجار خاندانی نین دورماسی، آذربایجان اهالی سی نین ایران دؤولتینی اؤزونونکو سایماسی ایدی.

۲۰- جی یوزایلین باش لاریندا ایرانین یاری-سؤمورگه دورومونا دوشمه سی ایران میلّتچیلیگی نین اورتایا چیخماسینا سبب اولدو. فارس لارلا برابر، حتّی اونلاردان داها قرارلی بیر شکیلده ایران تورک لری، اؤلکه اینسانینی بیرلشمه یه، اینگیلتره و روسیا باسقی لارینا قارشى موباریزه یه چاغیردی لار. ح. کاظم زاده-ایران شهر، عاریف قزوینی، سید حسن تاغی زاده، ماحمود افشار، ایران کوممونیست پارتیاسی نین قوروجولاریندان تاغی ارانی، ماحمود غنی زاده، رضازاده شفق کیمی لر ایران میلّتچیلیگی نین ایچینده تورک لره نیفرت گیزلندیگی نین فرقینده دئییلدی لر، حتّی مودترن ایران دؤولتی نین قورولماسی خاطرینه اؤز میلّت لری نین (تورک لری ن) آسیمیله ائدیلمه سینا بیله ضروری ساییردی لار. باشقا سؤزله، تورک سیاسی ائلیتی نین اکثریتی، ایران اوچون فداکارلیغا چاغیردیقلاری و فداکارلیق ائتدیکلری حالدا، اؤز میلّتینی قوربان وئرمه یه حاضر ایدی. فارس میلّتچیلیگی مشروطه حرکاتی (۱۹۱۱-۱۹۰۵) و اوندان سونراکی دؤنمده بو دورومو دیرلندیریب، اؤنجه قاجار خاندانی نین حاکیمیتینی محدودلاشدیردی، داها سونرا اونو تامامیله حاکیمیتدن اوزاقلادیرا بیلدی. پهلوی خاندانی دؤنمینده (۱۹۷۹-۱۹۲۵) ایران تامامیله فارس دؤولتی کاراکتتری آلدی.^۱ تورک لوک مظلوم میلّت دورومونا دوشدو؛ آدی یاساق ائدیلدی؛ آزرى آنلایشی شعورلارا یئرلشدیریلدی.^۲ بو دؤنمده «تک ایران میلّتی» حاقیندا نظریه نین یارانماسیندا ان بؤیوک رولو تاریخچی سید احمد کسروی-تبریزی نین اثر لری، اؤزلیکله اونون «آزرى، و یا آذربایجانین اسکى دیلی» اوینادی. بو نظریه نین آذربایجان حاقینداکی مودعالاری آشایداکی لاردی: ایرانین باشقا ایالت لری کیمی آذربایجانین اسکى یئرلی اینسان لاری دا ایران دیل لریندن بیرینده «آزریجه» دانیشمیش دیر؛ آما سونرالار «وحشی تورک و موغول قبیله لری نین» ایرانین بو اراضی لرینه باسقین لاری سونوجوندا تورک دیلی یئرلی اینسان لارا قبول ائتدیریلدی و بو اوزدن

راق تورکییه تورک لریندن فرقلندیرمک مقصدی داشیبیر و کسروی نین «آزرى لری» (دیل لری دیشدیریلیمیش فارس لارین ائنتیک قارداش لاری) ایله هنج بیر علاقه سی یوخدور.

^۱- گئنیش معلومات آماق اوچون باخین:

- Nesib Nesibli, *Azerbaycan Tarihi: Millet, Devlet ve Siyaset*, Ankara: Altinordu, ۲۰۱۹, s. ۵۱۳-۵۷۴.

^۲- ایرانین آزرى دیلی و آزرى خالقى آنلایش لاری ساحه سینده کی تجروبه سینا قونشو سووئت رژیمی اؤرنک آلدی. واحد میلّت دوغو سو اوپاتماسین دئییه «آزرى» آدی بیر آز دیشدیریلیب «آذربایجانلی»، «آذربایجان دیلی» شکلینده سووئت آذربایجانیندا تطبیق ائدیلدی.

ده «تاریخی عدالتی برپا ائتمک اوچون» اونون یئرینه فارس دیلینی یئرلشدیرمک، یعنی آذربایجان اینسانینی فارسلاشدیرماق گرکدیر.^۱

۱۹۴۵-ین سونلارینا دوغرو گونئی آذربایجاندا میلی حرکات گنیشلنه‌نرک، موختار دؤولت حاکیمیتی قوروملاری نین -میلی مجلس، موختار میلی حؤکومت- یارانماسی ایله نتیجه‌لندی. میلی حرکاتین اساس مقصدلریندن بیری اولان میلی دیلین ایستاتوسونون یوکسلدیلیمه‌سی، اونو گونلوک کوچه-اؤو دیلیندن تحصیل، مدنیت و دؤولت دیلی سویه‌سینه یوکسلدیلیمه‌سی یولوندا موباریزه تشکیل ائتمکده‌یدی. بیر ایلیک میلی حاکیمیت دؤنمینده گونئی آذربایجان تحصیلی نین و مدنیتی نین اینکیشافی ایستیقامتینده چوخ جیدی آددیم‌لار آتیلدی. بو موثبت تاریخی گلیشمه ایله یاناشی، مؤوضوعوموز گره‌یی سونراکی ایل‌لرده ده منفی تاثیرینی گؤستمیش بیر فاکتی دا وورغولامالییق. سووئتلرین تضيیقى ایله رسمی سندلرده ایلك دفعه اولاراق «آذربایجانجا» و «آذربایجانلی‌لار» ایفاده‌لری یئر آلدی.^۲

میلی حؤکومتین ۱۹۴۶-نین سونلاریندا ازیلمه‌سیندن سونرا تهرآن، بو میلی بؤلگه‌یه داها آرتیق دیقّت یئتمیره‌یه باشلادی. فارسلاشدیرما سیاستی نین ایدئولوژی-تبلیغات تملینی گوجلندیرمک اوچون زامانیندا کسروی نین واردیغی سونوج‌لار، اونون توخوندوغو مسئله‌لر یئنی و داها «علمی» آراشدیرمالارین مؤوضوعسو حالینا گلدی. ی. ذکا، ع. کارنگ، ر. قنّادیان، م. مرتضوی، م. طباطبای و باشقالاری نین آذربایجان توپلومونون اسکی و مؤوجود دیلینه حصر ائدیلیمیش خصوصی اثرلری اورتایا چیخدی. آذربایجان مؤوضوعسونداکی عمومیلشدیریجی اثرلرین اساس ادعالاری بونلاردی: گونئی آذربایجاندا دانیشیلان دیل، تورکییه، سووئت آذربایجان و باشقا تورک اؤلکه‌لرینده دانیشیلان دیلله عینی دئییل؛ اونو «تورک دیلی» دئییل، «فارسجانین یئرلی بیر لهجه‌سی» و یا «آذربایجانین ایندیکی دیلی» دئییه آدلاندیرماق لازیم‌دیر.^۳ بعضی یازارلار گؤره، همین ادعا ایران‌داکی تورک‌لرین ائتتیک منشایی اوچون ده کئچرلی ایدی.

^۱ - عرب تاریخی و سیاح‌لارین اثرلرینده آدی کئچن «آزری» سؤزو حاقیندا مثلاً باخین:

M. Fuad Köprülü, 'Azeri', İslam Ansiklopedisi, cilt ۲, İstanbul: MEB, ۱۹۷۹, s. ۱۱۸-۱۵۱.

^۲ - مارقلی‌دیر کی، سووئتلرین تضيیق‌لریندن دولای یئنی آچیلان مکتبلر اوچون درسلیکلرین اوستونده تورک دیلی یازا بیلیمه‌دیکلریندن «آنا دیلی» یازیلدی.

^۳ - یحیی ذکا، گویش کرینگان، تهران، ۱۳۳۲؛ ع. کارنگ، دستور زبان کنونی آذربایجان، تبریز، ۱۹۶۱؛ ع. کارنگ، تاتی و هرزن، دو لهجه از زبان باستان آذربایجان، تبریز، ۱۳۳۳؛ ع. کارنگ، آثار باستانی آذربایجان، تبریز، ۱۳۵۱؛ ر. قنّادیان، «تعبیرات و اصطلاحات، امثال مشترک فارسی و آذربایجانی»، نشریه دانشکده تبریز، نو. ۲، ۱۳۴۲؛ م. مرتضوی، زبان دیرین آذربایجان، تهران، ۱۳۶۰؛ م. طباطبای، «آزری، یا آذربایجانی؟»، گوهر، نو. ۵، ۱۹۷۸، ص. ۳۴۵-۳۵۲؛ ح. وحیدی، پژوهشی در منش ملی و منش پارسی، تهران، ۱۵۳۵.

اونلارا گؤره، ایران تورک لری و سوونت آذربایجانینداکی توپلوم فرقلی ائنتیک توپولوق لار ایتمیش.^۱

ایسلام اینقیلابیندان سونرا، یعنی ایسلام رئژی می حاکیم ایدئولوژی ایستقامت اولاراق ضعیفله میس پان-ایرانیزم یئرینه سونوجو بیرلشدیریجی عامیلی - دین بیرلیگینی دؤوره یه سوخاراق («ایسلامدا میلت مطرح دئییل»، ۱۹۸۳-دن سونرا میلی حرکات لارین اوستونه یوردو. مدنی یوکسلشین قارشسی آلیندی، پان-ایرانیزم روحلو یازی لار تکرار یایلماما باشلادی. گونئی آذربایجان بیر داها پارچالاناراق اوستان (ایالت) سای آرتیریلدی، تورک دیلی باسین اورقان لاری قاپادیلدی (وارلیق بو باخیمدان استثنایدی)، «زری» آنلایشی نین یعنی دن یایلماسینا چالیشیلدی، قیساسی، شاه رئژی می نین اسکی میلی طولم سیاستی یعنی بیر شکیلده تکرار لاندی. بونولا برابر، ایندیکی ایران دا تورکلوگونو آنلامیش، تورک وارلیغی و کولتورونه صاحب چیخان و سیاسی سرحدلره باخمایاراق، تورک دونیاسی نین بیر پارچاسی اولان بوتؤو آذربایجان و وطن اولاراق گؤرن یعنی نسیل یئتیشمیش دیر.

سونوج

ایران حاکیمیتی نین رسمی آزی آنلایشی حاضریدا جیدیلیگینی ایتیرمیش دیر و گونئی آذربایجان تورکلوگو طرفیندن غضبله رد ائدیلمکده دیر. تورک لری ن گونئی آذربایجان شهرلرینده و تهراندکی نومایش لرینده بو اویدورما آنلایشا «هارای، هارای من تورکم!» دئیهرک موناسیت بیلدیریلکده دیر. میلی حرکات ایشتیراچی لاری («میلی فعال لار»، پان-تورکیست اتهامی ایله زیندان لارا آتیلمالاری تهلوکه سی قارشسی سیندا میلی کیملیک لریندن واز کئچمه یه جکلرینی مین لرله اؤرنکده ثبوت ائتمیش لر.

آذربایجانلی آنلایشی آذربایجان کئچمیشیندن قوپاریب سوسوز لاشدیرماق دیر؛ آذربایجان و تورک دونیاسیندان تجرید ائدیب یئتیم قویماق دیر؛ اوغورسوز سوونت رئژی می و جلد ایستالینین روحونا ارمغان دیر. موسقیل آذربایجانین حاضرکی حاکیمیتی نین عینادلا بو آنلایشی مدافعه ائتمه سی عاغیل آلماز بیر معمادیر.

^۱ - باخین:

- Şövkət Tağıyeva, "Müasir İran Burjuva Tarihşünaslığında Azerbaycan Xalqının Etnik Birliyinin İnkâr Edilmesi Hakkında", *Azerbaycan Tarih ve Medeniyetinin Burjuva Sahtalaşdırılmasına Garşı*, Bakı, Elm, ۱۹۷۸; Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Adı ve Sınırları", *Avrasya Etüdləri*, Cilt. ۱, No. ۲, Yaz ۱۹۹۴, ss. ۹۴-۱۰۰.

دئمك كى: تاريخى عدالت برپا ائديلمهلى، تورك ائتنوسونون آدى رسماً تانينمالى دىر. زىرا
آزربايجانين گله جگى توركلوك شعورونندان (هم ده آديندان) آسىلى دىر. مىلى كىملىك
مسئله لرى نين چؤزولمه سى، آذربايجانين ديگر پروبلئم لرى نين حلى قارشى سينداكى كنجيلمز
مانعه لرين آرادان قالديريلىماسى دئمك دىر. آذربايجانى قورتاراجاق گوج توركچولوك دور.

مىللى تارىخچىلىك گرەبى

چاغداش علم مىللى كىملىگى (national identity) بىر مىللى تانىماغىن و آنلاماغىن ان تائىرلى واسىپه لىرىندىن بىرى سايبىر. سون زامان لاردا اوزمان لارىن تئز-تئز مراجعت ائتدىكلرى بو واسىپه حاقىندا چئشىدىلى، بعضاً بىر-بىرىنه ضىد تعريفلر/تانىمالارلا راست گليرىك. بىزىم اوچون مىللى كىملىك عضو اولدوغو مىلت حاقىندا سويداش لارىن پايلاشيلان اورتاق تصوورلى دىر. مىللى تارىخ شعورو دا بو مىللى كىملىگىن مركزىنده يئر آلان ان اؤنملى كومپوننت لىرىندىن بىرى دىر.

دونيا سياسى تجروبهسى و نظريه سىنه گؤره تارىخ علمى حقيقتاً بؤيوك اؤنمه صاحىب بىر فئومئىن دىر. او، مىلتلشمه سورجى نىن قارشى سىندا مانعه ده اولايلىر، تكان وئرىجى گوج ده. تارىخ، فردلر آراسىندا بؤلوجو گوج ده اولايلىر، بىرلشدىرىجى عامىل ده. تارىخ بىلگىسى گوج وئرىر، ابدىت دويعوسو اوپاندىرىر. بعضى آراشدىرىجى لار اورتاق كئچمىش حاقىندا تصوورلى مىلتىن ايكى اؤن شرطىندىن بىرى سايبىرلار.

سوونت و پهلوى رئزىم لرى دؤنمىنده آذربايجان توركلرى نىن كئچمىشى خئىلى تحريف ائدىلدى. آذربايجانى و آذربايجانداكى تورك مىللىتى نىن اؤزونو دوغرو درك ائتمهسى انگللىدى. توركلوگو كئچمىشىندىن سوپوتماق اىسته دىلر. بو سياسىتىن نتيجهسى اولاراق هله ده اؤلكه اچىنىده اولدوغو كىمى، خارىجىنده ده آذربايجان، *terra incognita* [بىلىنمەين تورپاق] اؤزلىگىنى قوروماق دىر.

حاضىردا كئچمىش سوونت تارىخ كونسئپتى چؤكموش، يئنىسى ايسه يارانمىش دىر. سون ايل لرده تارىخ كىتاب لارى نىن پارتلايىشلى آرتمىسى دا دورومو دولتمك گوجونده دئىل دىر. آذربايجان وئنداش لارى نىن تارىخ شعورو احتياجا جاواب وئره چك گوجده دئىل دىر. مىلتلشمه سورجىنده اورتايا چىخان تمل سوالا - بىز كىمىك، هارادا/ان گلېب، هارايا گئدىرىك؟ - دوغرو جاواب وئره بىلىرىكمى؟ و يانه دن بو گونده بىك؟ سوالىنا تام معناسيله جاواب تاپا بىلىرىكمى؟ بو گون قوزئى آذربايجان رسمى تارىخچىلىگىنده ان آز يئددى بؤيوك پروبلئم دن بحث ائتمك مومكون دور. آذربايجانىن قوزئى بؤلومو آرقيق ۳۰ ايل دىر سياسى موستقىللىگىنى يئنى

دن قازانديغينا باخماياراق، تاريخ شعورو ساحه سينده يئترلى ايشلر گۇرولمه ميش دير. سوونت دۇنمينده فورمالاشميش رسمى تاريخچيلىگين ضررلى تئزيس لرى بو گون ده اورتادادير. بورادان دا بو مقاله نين ايلك تئزيسى اورتايا چيخماقدادير: رسمى تاريخچيلىك عموميتله موستملكه دۇورونده فورمالاشميش، بو اوزدن ده اويغون اولاراق دۇنمين اۇزليكلرينى هله ده ايچينده داشيماقدادير. باشقا سۇزله، بو، موستملكه حاكيميتى نين (روس و سوونت) تاريخچيلىگى دير و دۇنمين بوتون منفى اۇزليكلرينى قوروماقدادير.

رسمى و يا غيىرى-رسمى ايران تاريخچيلىگى نين ميسياسى دا توركلوگون شعورونو زهرلەمك اولموش دور. بو دوروم، گونوموزده توركلرين اۇزونو درك ائتمه سينه مانع اولماقدادير.

تاريخچيلىك تاريخيندن

آزربايجان دا مودئرن تاريخچيلىك ۱۹-جو يوزايلين ايلك يارى سيندا، عاباسقولو آغا باكيخانووون *گولوبستان-ى ايرم* اثرى ايله يارانماغا باشلاميش دير. بو اثر اورتاچاغ دۇنمى نين نارراتيف [رواىي] يازى لاريندان فرقلي، مودئرن تيپلى ايلك آراشديرمادير. آنجاق اثرده آزربايجان، ايرانين بير پارچاسى، بير ايالتى اولاراق تقديم ائدىلمكده دير. باكيخانووون اۇزو اثرينده يازديغى كيمي، گيلاندان باكى يا كۇچن بير عايله نين نسليندن گلير. اثرده، آزربايجان اهالى سى نين باكيخانوو طرفيندن قلمه آلبان تصنيقاتى دىقت چكىر. باكيخانوو اۇنجه فارس لارى تصوير ائدير، سونرا عربلره كئچير. توركلر، قوزنى آزربايجانين اوچونجو ائتنوسو اولاراق يئر آلير. بازارين توركلره، اۇزليكله آتيللا و ديگر تورك قهرمان لارينا موناسييتى اولدوقجا آشاغلاييجى دير. بو اثر بيز كيميگه؟ سوالينا جاواب وئرمك بير يانا، حتى اونو داها دا قارماشيق حالا گتيرمكده دير. بلكه ده بو سببدن دولايى، سوونت دۇورونده آزربايجان علملر آكادئمياسى نين تاريخ اينستيتوتونا باكيخانووون آدى وئريلميش، هله ده بو آدى داشيماقدادير.

همين ۱۹-جو يوزايلين بيرينجى يارى سيندا روس حاكيميتى نين ديرئكتيوى [فرمان] و سيفاريشى ايله بير نئچه تاريخ كيتابى يازيلدى. *قاراباغنامه لر* آدى ايله مشهور اولان بو اثرلرده^۲ چار حۇكومتينه بو ايالتين تاريخى حاقيندا معلومات وئريليردى. بو معلومات دا ايالتده موستملكه سيستئمى نين ائففئكتيو قورولماسى و فعاليتى اوچون لازيم ايدى.

^۱ - Аббас-Кули-Ага Бакиханов, *Гюлистан-и Ирам*, Баку: ЭЛМ, ۱۹۹۱.

^۲ - *Qarabağnamələr*, Bakı: Yazıcı, ۱۹۸۹.

میرزە فتحعلی آخوندوو/آخوندزادە تاریخی ساییلماقدادیر. آنجاق اونون کمال/الدوله مکتوبلاری،^۱ اوخوموش کسیم آراسیندا یاخشی تانیردی و اجتماعی فیکرین یارانماسیندا ایلکین قاینق رولونو اوینامیش دیر. کیتاب تامامیلە پان-ایرانیست روحدا یازیلیمیش دیر. بو اؤزلیگینه گۆره ایراندا فارس ایرقچیلیگی اوچون معتبر بیر قاینق ساییلماقدادیر. بو سببدن دە آخوندوو پان-ایرانیزمین قوروجولاری آراسیندا ایلک سیرادا یئر آلماقدادیر. ۱۸۸۰-لردە خالقین اوخوموش کسیمینده تاریخ شعورو بو تیپ اثرلرین تأثیری آلتیندایدی. بو سورج، شاهنامه نین و گنرچک تاریخه ضیدّ روایتلرین مولّاخانلاردا اوخودولدوغو بیر دؤور ایدی. بو دا چوخ سمبولیک و معنالی دیر کی، ۱۸۸۸-دە پاریسه گئندن گنج احمد بی آغایئو (داها سونرالار آغااوغلو) اؤزونو او دؤنمده ایرانلی و شیعه اولاراق تانیردی.

همین ایرانلی و شیعه کیملیگی آشاغی-یوخاری میلی اینتیباه دؤنمینە (۱۹۰۵-۱۹۲۰) کیمی داوام ائتمیش دیر. علی بی حسینزاده-توران تورک لکیم دیر و کیم لردن عبارت دیر؟ آدلی مشهور اثرینده تاریخ شعورونون یوخلوقوندان شیکایتلەنیر. میلی دوشونجه نین ان اؤنملی سیمالاریندان بیر اولان حسینزاده، ۱۹۰۵-دە حیات قرئتینده یازیردی کی، تاریخی کئچمیشله باغلی «مسئله ایله بو گون دئییل، بیر نئچه عصر اولدن بری ایشتیغال ائتمک لازیم ایدی. ماضی دە احمال اولنوموش [کئچمیشده اونودولموش] بو مسئله نی گله جه یه، اوزاق گله جه یه ترک ائتمه ییب هئج اولمازسا ایندی اله آل [ین] مالی دیر.»^۲ بو دا بیر باشقا حقیقت دیر کی میلی تاریخ مسئله سی «بیر، یا ایکی فردین ایشی دئییل دیر»، بو پروبلئمین چؤزومو اوچون «دارولفونون لار، مجلس لر، جمعیت لر مؤوجوت اولمالی.» بو بؤیوک دوشونجه آدمی نهدن تاریخ بیلینجی مسئله سینده بو قدر ایصرارلی دیر؟ چونکی حسینزاده تاریخ بیلینجی نین میلتلشمه سورجینده بیرینجی درجه لی اؤنمه صاحب اولدوغونو بیلیر، بو فیکری سویداش لارینا دا تلقین ائدیردی.

محمد حسن باهارلی یا قدر آذربایجان تورک تاریخی حاقیندا دیقت چکن احاطه لی بیر اثر مؤوجود دئییل دیر. باهارلی نین اثری ده ۱۹۲۰-دە باسیلدی.^۳ فیوضاتچی لار، رسولزاده، چمن زمینلی و باشقا فیکیر اؤندرلری تاریخ بیلینجی مسئله لرین اؤنمین مقاله لرینده دفعه لرله

^۱ - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵.

^۲ - *Həyat*, ۱۹۰۵, N ۴.

^۳ - Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, *Azərbaycan. Coğrafi, təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahazat*, Bakı, ۱۹۲۰ (Yeni baskısı: Məhəmməd Həsən Vəliyev-Baharlı, *Azərbaycan. Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹۳)

وورغولامیشلار. سیاسی موهاجیرت، اؤزللیکله رسولزاده میلی تاریخله باغلی دیرلی اثرلر اورتایا قویموش دور. محض بو اثرلرین اساسیندا یئنی، میلی تاریخچیلیک یارانماغا باشلادی.

سوونت رئژی می انفنکتیو و داواملی حاکیمیتین قورولماسیندا تاریخ بیلینجی نین رولونو درک ائدیردی. بو اوزدن ده سئرئبرووسکی باشدا اولماقلا اونلارلا نئفت موهندیسی ایله برابر باکی یا بیر تاریخچی قروپو دا گؤندریلدی. راتقاوئر، رایئوسکی، دوبئر، ایستئکلوو، سئف، آنسئروو کیمی تاریخچی لر آذربایجان تورکلری اوچون «میلی تاریخ» علمینی یاراتمالی ایدیلر. اونلار دا هوسله بو ایشه گیریشدیلر. بیر مدت سونرا «میلی» تاریخچیلیک یاراندى. بو تاریخچیلیک ایرانداکی پان-ایرانیست تاریخچیلیگه چوخ بنزه دیلدى. ایراندا آزری، سوونت آذربایجانیندا آذربایجانلی کونستپتی حاکیم اولدو. تاریخ علمی رسمی ایدئولوژی نین حتی سیاستین اؤنملی ترکیب حیصه سی ساییلدى. بو سببدن ده سیاسی حاکیمیتین تام کونترولو آلتیندایدی. داها دوغروسو - مرکزین (موسکووانین) سرت کونترولو آلتینا گیردی.

ایکینجی دنیا ساواشیندان سونرا آذربایجان تاریخ علمی اونلارلا ایستعدادلی و امک سئور یئرلی تاریخچی لرله تمثیل اولوندو. یوز جیلدرله اثر یازیلدی. ۱۹۶۰-لاردا ۳ جیلدلیک آذربایجان تاریخی، ۱۹۸۰-لرده ایسه اونون ۷ جیلدلیک وئرسیاسی باسیلدى. بونلارین نتیجه سی اولاراق حاضیردا میلی تاریخچیلیگین یارانماسی اوچون زنگین ائمپیریک [تجربى] ماتریال توپلانمیش دیر. آنجاق عینی اساس سوال (بیز کیمیک، هارادان گلیب، هارایا گئدیریک؟) جاوابسیز قالماقدادیر. مسئله نین حلینه مانع اولان آشاغیداکی مؤوجود ناقصلیکلره گؤز آتاق.

سوونت دؤنمی تاریخچیلیگین ۷ بلاسی

بیرینجی سی؛ رسمی قوزئی آذربایجان تاریخچیلیگی، ایفراط درجه ده ایدئولوژی لشدیریلیمیش دیر. تاریخی پروسئسین ایضاحی، مارکسیست ماتریالیست تاریخ تئزیس لری چرچیه سینه سیخیشدیریلیب قالمیش دیر. بو باخیش سیستمینه گؤره، تاریخین گئدیشاتی اقتصادی موباریزه دن عبارت دیر و اقتصادی اساس لار یئگانه اولماسا دا هر حالدا جمعیت تاریخی نین گلیشمه سینده سون معین ائدیجی فاکتوردور. تاریخی آراشدیرمالار، استحصال واسیطه لری و استحصال مونسیت لریندن عبارت اولان بازیسین [آلت یاپی نین] اوست قورومو معینلشدیرمه سی؛ بو گونه قدرکی بوتون جمعیت تاریخی نین صنیفلر موباریزه سی تاریخیندن عبارت اولماسی؛ فهله صنیفی نین بورژوازی ایله موباریزه سیندن یئگانه موترقی ایداره شکلی اولان پرولئتاریات دیکتاتوراسی نین دوغماسی کیمی تئزیس لره دایان دیریلما ییدی. مارکسیزمین بو

تئزيس لرينه دايناراق سووئت ليدئرى ژوزئف ايستالين ده تاريخچى لر قارشى سيندا بير مشهور وظيفه قويوموشدو: «تاريخ علمى نين ان بيرينجى وظيفهسى استحصال شرايطينى، استحصال واسيطه لرى و استحصال موناسيبت لرى نين اينكيشاف شرايطينى تدقيق ائتمك و اورتايا چيخارماق دير.»^۱ ايستالينين اولوموندا سونرا (۱۹۵۳) ميلى مسئله لر اوزرينده كى سانسور نيسبتاً يومشاديلدى. آنجاق بو يومشالمادان تاريخچى لر دئيبيل، يازيچى لار يارارلانا بيلدiler. ۱۹۶۰-جى ايل لرده آذربايجان ادبياتى حاكم ايدئولوژى دن نيسبتاً اوزاقلاشا بيلدى و ادبى اثرلرده يئنى ميلى مؤوضوع لار اورتايا قويولدو.

ايكينجى سى؛ قوزئى آذربايجان دا تاريخچى ليك ايفراط درجه ده سياسيلشديريلدى. بو سببله چار روسياسى نين آذربايجانين كئچميشينده كى رولو تحريف انديلدى. روسايا، قوزئى آذربايجانى خاريجى گوج لردن و فنودال گئريليگيندن «قورتاران» ميسسيا يوكلندى. سووئت دؤنمى و سونراكى دؤنم تاريخى، بيلينن سببلردن دولايى تاماميله سياسيلشديريليب گؤى لره قالديريلدى. روسيادا تورك-تاتارلارا موناسيبتده تطبيق انديلن طولمو اساسلانديرماق اوچون چار دؤورونده تاتار-موغول طولمو [Tataro-monqolskoe iqu] دئيبيل يانليش و ضررلى نظريه ايرهلى سورولدو. سووئت دؤورونده عينى نظريه آذربايجان تاريخچى ليگينده ده يئر آلدى. قئيد ائتمه ليبيك كى، اورتاچاغ لار آذربايجانيندا ائلخانلى لار دؤورو، اويغور توركجه سى نين يازى ديلي كيمي ايدارى ايش لرده ايستيفاده انديلديگى يئنگانه دؤور اولموش دور. باشقا بير مسئله گئچرچك ميلى قهرمان لار لا باغلى دير؛ جاوانشير، بابك، قوبالى فتحعلى خان كيمي لر ميلى قهرمان اولاراق ميلته سيريندى. گئچرچك تاريخى قهرمان لاردان سؤز انديلمه دى. حالبوكى خالق اوؤولدارينا سئوه-سئوه چينگيز، توغرو، تئيمور آدلارى وئردى، آنجاق رسمى تاريخچى ليكده بو شخص لر «ايشغالچى» اولاراق تانيديلدى. سووئت دؤورونده گونئى آذربايجانين گئچرچك تاريخى نين تحريف انديلمه سى ده باشقا بير ماراقلى فاكئت دير. تاريخچى لر اوخوجولاريني اينانديرماق ايسته ديلر كى، گونئى آذربايجان حتى صاباح باغيمسيزليغيني قازانا بيلر؛ باغيمسيزليق موباريزه سينده گونئى آذربايجان، سووئت آذربايجانيني گله جگين مودئلى اولاراق قبول ائتمه لى ايدى.

قوزئى آذربايجان تاريخچى ليگى نين جوغرافيا يبا پرچيمنه سى باشقا بير پروبلئم دير. آذربايجان تورك لرى نين تاريخى نين ان ياخشى حالدا زامو [امناندان قاباق]، آراتتادان باشلا تديلار. حالبوكى اونلار ين ائتنيك كؤكو بيلينمير، حاقيندا قايناق لاردا بير نئچه جومله يئر آلميش دير. ميلى تاريخين منطيقينه گؤره، «آذربايجان تاريخى» عموم تورك تاريخى نين بير بؤلومو اولاراق

^۱ - J. V. Stalin, *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm*, Çev. İsmail Yarkın, İstanbul: İnter Yayınları, ۱۹۹۲, s. ۲۱.

قبول اندیلمه‌لی‌دیر. باشقا سؤزله، آذربایجان تورک‌لری‌نین تاریخی ایران آراشدیرمالاری‌نین (*Iranian Studies*) دئییل، تورکولوژی‌نین بیر بؤلومو سایلمالی‌دیر. بورادا موقاییسه اوچون علاوه ائدک کی، گونئی‌ده فورمالاشماقدا اولان تاریخچیلیکده میلی تاریخمیز، عموم تورک تاریخی‌نین بیر بؤلومو سایلییر. بو سببدن دولایی تبریزی علی‌نین، دوکتور جاواد هئیت‌ین، حسن راشیدی‌نین اثرلرینده تاریخیمیز تورک تاریخی‌نین قدیم دؤنمی ایله باشلادیلییر.

دوردونجو پروبلئم، آذربایجان رسمی تاریخچیلیگی‌نین فوکوسو یوحدور. یوخاریدا وورغولانان باشلیجا سوالا (بیز کیمیک، هارادان گلیب، هارایا گئدییریک؟) جاواب یوحدور. یعنی آذربایجان تاریخچیلیگی هله ده مشهور ائتنگئنز پروبلئمنی چؤزه بیلیمیش‌دیر. بو بیر تاریخی فاکت‌دیر: ژوزف ایستالین ۱۹۳۷-ده بابالارینیزی میدیا تاریخینده آختارین امرینی وئریمیش‌دیر. ۵۰ ایل سونرا مرحوم پروف. سولئیمان علی‌یاری بو حادیه‌یه دقیق تانیملاما گتیردی: «آغزیمیزی داغا دیره‌دیلهر». سیرینمیش *آذربایجانلی* کونستپتی اون‌ایل‌لره داوام ائده‌جک کیملیک بؤحرانی یاراتدی. بو کونستپته گؤره، قوزئی‌ده قافقازدییلی طایفالار «*لبانیا خالق*»‌نی، گونئی‌ده ایران‌دییلی/فارس‌دییلی طایفالار «*تروپاتئن خالق*»‌نی یاراتدیلهر. ۱۱-جی یوزایلده گلن تورک‌لره بیرلیکده بورادا قاریشیق، ملز، دئوشیرمه [توپلانمیش] بیر خالق یاراندی - آدی دا اولدو *آذربایجانلی*. یعنی بورادا تورک خالق/میلتی یوحدور، آذربایجان - تورک یوردو دئییل، «اودلار یوردو»-یموش. بو باخیشا گؤره، هر آذربایجانلی دوشونمه‌لی‌دیر و اونلارین چوخو دا دوشونمه‌یه داوام ائدییر: اونون اجدادی/آتاسی، قافقازدییلی خالقین (اؤرنک اولاراق لژی‌لرین، اودین‌لرین و س.) تمثیلچی‌سی‌دیرمی؟! گونئی‌ده ایسه کسرویزم ادعا ائدییر؛ اونون باباسی *آزری* ایمیش، او دا فارسین عمی‌سی اوغلودور. سونرالار بو جوغرافیادا پئیدا اولموش تورک‌لر زورلا اونلارین دیلینی دییشدیریلریمیش.

پریموردیالیزمی (ازلچیلیگی) آذربایجان تاریخچیلیگی‌نین بؤیوک پروبلئم‌لریندن بیری اولاراق قبول ائتمه‌لی‌دیر. سوونت دؤورونده آذربایجان‌داکی میلتچی تاریخچی‌لرین انرزی‌سی داها چوخ تورک میلتی‌نین «*آذربایجانلی‌لرین*» بورادا تا ازلدن مسکون اولماسینا، یئرلی [autohton] خالق اولماسی ادعاسی‌نین ثبوتونا خرجلندی. تاریخچی‌لر کرئملین تحریکی ایله ثبوت ائتمه‌لی‌ایدیلر کی، *آذربایجانلی‌لار* بورالارا اثرمنی‌لردن ده اؤنجه گلیمیش‌دیلهر. شوبه‌ه‌سیز، بو جوغرافیادا قدیم ایزلریمیزدن امتناع ائتمه‌لی‌دئییلیک و میلی تاریخچیلیگین وظیفه‌لریندن بیری ده قدیم تاریخی اورتایا قویماق‌دیر. پروف. سولئیمان علی‌یاری بونو «دوغال درینلشدیرمه اوسولو» آدلاندیریدی. اونون فیکرینه گؤره، بو درینلشدیرمه‌نین اقدیملشدیرمه‌نین اوبینکتیو، ایناندیریجی اولماسی ضروری‌دیر. آدی چکیلن *آکادئمیک مسئله‌نی* سیاسیلشدیرمک یالنیز کرئملین ایشینه

یازادی. حالبوکی سیاسی پروبلئم‌لری تاریخیلیک پرنسیپیی ایله چۆزمه‌یه قالماق بین‌الخالق موناسیبت‌لر نظریه‌سینه گۆره گولونچ‌دور. اوسته‌لیک، جیددی علمی نظریه‌لر ادعا ائدیر کی، ایندیکی دونیادا اولکی مسکونلاشما یئرینی دییشدیرمه‌ین خالق یوحدور. /توهتولوغو ایله غورور دویان اثرمنی ایرقچی‌سی ده بیلمه‌لی دیر کی، ایندیکی اثرمنی‌لرین آتالاری بیر زامان لار بالکان لاردان ایندی یئرلشدیکلری اراضی‌لره گلمیشلر. اثرمنی اصیللی آب‌ش تاریخچی‌سی ریچارد هووانسسیان بیر یازی‌سیندا بو جور ایفراط میلّتی/ایرقچی یاناشمانی اله سالیر. تورک‌لره «گلمه» دئین فارس ایرقچی‌سی، فارس‌لارین بورادا /توهتولوغو افسانه‌سی حاقیندا هنج اولماسا ناصر پورپیرارین کیتابلارینی اوخومالی دیر.

ازچیلیگه ایفراط باغلیلیق تاریخ علمینی گۆزدن سالیر. بو گون آذربایجان وطنداشلاری‌نین اکثریتی تاریخی آراشدیرمالاری جیددیه آل‌میر. آذربایجان تورک‌لری اؤز تاریخی ایله آز ماراقلانان توپلوم‌لاردان، اؤز تاریخینه بیگانه قالان میلّت‌لردن بیریدیر. تاریخیندن درس آماغا دا میلیلی دئییل دیرلر. بونون نتیجه‌سی اولاراق میلی شعورون اینکیشافی‌نین اساس فاکتورلاریندان بیر کیمی تاریخچیلیگین رولو دا اونودولموش اولور.

آلتینجی پروبلئم؛ قوزنی آذربایجان‌دا تاریخ کیتابلاری سانکی آذربایجان وطنداشلاری اوچون دئییل، یادلار اؤزلیکله اثرمنی، روس و یا فارس‌لار اوچون یازیلیر. آذربایجان تاریخچی‌سی اؤنجه دوشونور: اونلار نه دئیر؟ طبیعی، خارجی تبلیغات دا اول بیلر و اولمالی دیر. آنجاق بو اثرلر اؤنجه و اساساً آذربایجان وطنداشلاری اوچون یازیلمالی دیر. بیر داها تکرار وورغولاماقدا یارار واردیر: رثان و هئنگل دؤنمیندن بو یانا تاریخ شعورو، میلّت‌شمه‌نین حسّاس بیر کومپوننتی [مؤلفه‌سی] ساییلماقدادیر. چاغداش آذربایجان تاریخچیلیگینده بلکه ده ان چوخ احتیاج دویولان کیفیت اوبیئکتیولیک‌دیر.

رسمی آذربایجان تاریخچیلیگینده موقایسه‌لی آنالیز یوحدور. اوفوقی آنالیزین یوخلوقو، قونشولار و یا دنیا مدنیت مرکز‌لری ایله موقایسه ائتمکدن قاچیش خاراکتیریک‌دیر. حالبوکی ۱۹-جو و ۲۰-جی یوزایل‌لر آذربایجان تورک‌لری‌نین فیکیر اؤندرلری قونشولارلا موقایسه‌دن امتناع ائتمه‌میش، بللی ساحه‌لرده گئریلیگین وارلیغینی گیزلتمه‌میشلر. موقایسه‌لی آنالیزین یوخلوقو، وطنداشین تورک و ایسلام عالمینده، دونیادا آذربایجانین مؤوقعینی دقیق‌لشدیرمه‌یه مانع اولور. سانکی آذربایجان دونیادان تجرید شکلینده مؤوجود اولموش‌دور.

مىللى تارىخچىلىك

باغىمىسىزلىغىن ۳۰-جو ايلىنىدە تارىخچىلىگىمىز ھەلە دە مىللىشمەمىش دىر. سوۋىت دۇنىمىنن قالان دۇۋىت يۇننىدىرمەسى داوام ئىتمىكەدە دىر. ھالبۇكى بو ساحەدە سىرستلىك اولمايىنجا مەتخەسسىزلىرىن فداكار جاسىنا چالىشىدىغى تارىخ علمىنىدە، اويغون اولاراق خالقىن تارىخ شعورو ساحەسىنىدە نورمال دورومون ياراناجاغى ھاقىندا دوشونمىك بىلە يىرسىزدىر. شەخسىتە پىرسىتىش تارىخ درس كىتابلارى و رەسمى مەدىانىن اساس منفى اۋزلىگى دىر. باغىمىسىزلىغىن الدە ئىدىلەمەسى و تورپاق بوتۇلوگونون قورونماسىندا بۇيۇك خىدمەتلىرى اولموش مىللى-دەموكراتىك قۇۋەتلىرىن رولونون تەرىف ئىدىلەمەسى داوام ئىتمىكەدە دىر. بو ھەدەر توپلومون مەقاۋەتى ايلە قارشىلاشماقدادىر. ياخىن كەچمىشىن شەھىدلىرىنىن ھەلە ھاياتدا اولدوغو بىر دۇنمە بو جور تەبلىغات بۇلوجو رول اوينايىر.

سوۋىت دۇنىمى تارىخىنىن (۱۹۹۱-۱۹۲۰) جەمئىيەت فېكىردە لايىق اولدوغو قىمەتى آلدېغىنى دا ادعا ئىدە بىلەمەرىك. رەسمى تارىخ علمى و تەبلىغاتى سوۋىت دۇنىمىنى يوكسلىش ايللىرى، آذربايجان دۇۋىتچىلىگىنىن اينكىشافى دۇنىمى، «يەكەنچى رەئىسپولىكا» ھەساب ئىدەر. مىللى رۇھلو آرسايلى تارىخچىلىرى ۲۷ آپرېل ھە (۱۹۲۰) باشلايان بو دۇنىمى آذربايجان تارىخىنىن ان دراماتىك دۇنمەلىرىن بىرى اولاراق تەنمىلەماقدادىرلار. باغىمىسىزلىغىن ايتىرىلمەسى، سوۋىت ئىنقىلابىنىن دن گەتتەمەسى، مىللى كىملىك ساحەسىنىدە بۇھرانىن يارادىلماسى، اۋلەكە اىقتىسادىياتىنىن وھشىجەسىنە استىھامى و س. ايلە ياناشى، بەزى ساحەلەردە مودەرنلىشمە اىستىقامەتىندە ايرەلەلمە دە يىر آلمىش دىر. سوۋىت دۇنىمىندە ناقيس دە اولسا مۇوجود اولموش سوسىيال مەدافە سىستەمىنىن وارلىغى سوۋىت دۇنىمىنى و سىستەمىنى مەدافە ئىدنلەرنىن ايلندە اندر [ئاندىر] واسىپلەردن بىرى دىر.

۱۹۲۰-۱۹۱۸-جى ايللىرى «بىرىنچى رەئىسپولىكا»، باغىمىسىزلىق، سوۋىت ئىنقىلابى، جەمئىيەت ھاياتىنى مىللىشمەسى، دەموكراتىك ايدارەچىلىك، «مىللىت اولما ايرادەسىنىن اورتايا قوبولماسى» (م. امىن رسولزادە) و س. دۇۋىت اولاراق مۇزاكىرە و مۇباحىشە مۇۋەسسە اولماياجاغى تەسۋورو يارادىر. باغىمىسىزلىق دۇنىمىندە بو مۇۋەسسەلاردا اولارلا اساسلى آكادىمىك آراشدىرما اورتايا چىخدى. سىياسى مۇھاجىرتىن بو مۇۋەسسەلاردا ياراتدىغى ايرىش دە اوخوجونون اىستىفادەسىنە وئىلدى. مۇۋەسسەلاردا آكادىمىك باخىمدان آشاغى-يوخارى ايدىنلىغا قوۋوشموش دور تەسۋورو يايغىن دىر. بونولا بىلە ۱۹۲۰-۱۹۱۸-نىن و سونراكى دۇۋىت مىللىت و دۇۋىت قوروجولارى رەسمى آكادىمىيا و تەبلىغات تەرىپىندە قىسقانچىقلا قارشىلاندى. «ايروانى مىللى شورا وئىدى»، «دۇۋىت بايراغى خاريجى قۇۋەتلىرىن تەسۋىقى ايلە قوبول ئىدىلىدى» كىمى اساس سىز تەسۋىس لارلە بو مۇۋەسسەلاردا

موزاكيرهلر آچيلير، آذربايجان خالق جومهوريتى دۇنمى نين مۇحتشمليگى سوال آلتينا آليتماغا چاليشيلير.

رسمى تاريخچىلىك و تبليغات چار روسياسى نين آذربايجانى ايشغالى و بورادا موستملكه ايداره چىلىگى قورماسى فاكينا سووت دۇنمينده اولدوغو كيمي «آذربايجانين روسيايا كۇنوللو بيرلشمهسى» و «فئودال اسارتيندن قورتاريب، اينكيشاف ائتمهسى» كيمي باياغى تئزيس لردن اساساً امتناع ائتميش دير. اما بو دۇنمين سيرانان بير موستملكه دۇنمى اولدوغو حقيقتيني ده اوركله قبول ائتمكدن اوزاق دير. سون ايل لرده چارلىق رٲئيمي نين آذربايجاندا قوردوغو موستملكه سيستئمى حاقيندا ديرلى آراشديرمالار ايشيق اوزو گۇرموش و اجتماعى فيكرين بو حساس مسئله ده اسكى ياناشماسى نين خئىلى درجه ده ديشمه سينده اۇنملى رولو اولموش دور.

اورتاچاغ لار، رسمى تاريخچىلىكده سونراكى دۇنم لره نيسبتاً آز سياسيلشديريلميش دير. آنجاق جيدى تحريف لرله دولودور. ۱۰۰۰ ايللىك تورك خاندان لارى نين ماهيتى، آذربايجان اهالى سى نين ائتنيك تركيبي، قونشو اۇلكه لرله موناسيبت لر، اۇزلىكله آذربايجاندا تورك ائتنوسونون وارلىغى و ساير مسئله لر باغيمسيزلىق دۇنمينده كسكين تنقيده معروض قالدى. بوراداجا گونوموز تاريخ آراشديرمالاريندا آنلاشيلماسى چتين اولان بير ايفراطى دا ديله گتيرمه ميزده فايدا واردير. تورك خاندان لارينا، پادشاه لارا، خان لارا صاحيب چيخان تاريخچى لريميز بعضاً اونلارى ايدئاللاشديرير، سانكى چاغداش اوخوجودا رعيت روحو ياراتماغا چاليشيرلار. زامانيندا گۇركملى فيكير آدمى احمد آغاوغلو بۇيوك لريميزين تاريخده كى يئريني معين ائدن مئتودولوژى موناسيبت (صاحب چيخاق، آنجاق سورغولاماميزى دا اسيرگه مه يك) اورتاي قويموش دور. بو ياناشما ايندى ده كئچرلى سايبلا بيلر.

قديم دۇور تاريخيميز مسئله سينده رسمى سووت تاريخچىلىگى نين ترسى اولان مئيل ديقت چكير. موسكوا، سووت دۇنمينده *آذربايجانلى لارين* قديم تاريخه ادعالى اولماق حاقينى گئرى چئويرير، اونلارا «گنج ميئت» ايستاتوسونو اويغون گۇروردو. باغيمسيزلىق دۇنمينده گونلوك نظارتين قالديريلديغى يئنى شرطلرده ازچىلىگه ايفراط باغلانما موشاهيده ائديلمكده دير. قطعى قناعتيميزه گۇره، چاغداش آذربايجان جوغرافياسينداكى اهاليني صونعى شكيله توركلشديرمه يه هئچ احتياجيميز يوخدور. بوندان داها اۇنملى سى ايسه ميلى تاريخيميزى گئئل تورك تاريخى تاميندان قوبارديب عليحده لشديرمك يانليشليغى دير.

وئردىگيميز محدود سايدا اۇرنكلرله چاغداش تاريخچىلىگيميزده كى دورومو اۇزتله مه به چاليشديق. بو دورومون اورك آچان اولماديغىنى گۇسترمك زوروندا ييق. بو، ميئتشمه سورجى

نین ان موھومّ ایکی عامیلیندن بیرینده (تاریخ بیلینجی ساحه سینده) حسّاس پروبلئم لری ن وارلیغی نین تثبیتی دیر.

مسئله گونئی آذربایجانا گلدیکده داها دا غلیظه شیر. ایران رسمی و غئیری-رسمی تاریخچیلیگی اون ایل لرله تور کلوگون شعورونو زهرله میش، اونو ایران دَیرلر سیستمینده توتماغا، تور کلوگوندن قوپاردیب اوتاندریماغا چالیشمیش دیر. خالقین اکثریتی نین ایران تاریخچیلیگی نین آشاغیلا ییجی مودّعالاری نین باسقی سی آلتیندا اولدوغونو گوْسترمک زوروندا ییق. بو اولومسوز لوقلا یاناشی تبریزلی علی، دوکتور زهتابی، دوکتور جاواد هئیت و وارلیق یازارلاری نین جهدلری ایله خالقین بیر حیصّه سی، اؤزلیکله گنج نسلین میّلی تاریخ بیلینجینه صاحبیلندیگینی ده گوْستره بیله ریک.

سونوج

بیلینن بیر گئرجگی بیر داها وورغولایاق: هارادا اولدوغونو، هارایا گنده جه یینی بیلیمک اوچون تاریخیندن درس آماغا مجبورسان؛ تاریخ یازماق اونو یاراتماق قدر اؤنملی دیر. بو یازیلان تاریخ مطلق اوبیئکتیو و ایناندریجی اولمالی دیر. عکس تقدیرده بیر واخت تحریف و شیشیرتمه لره اینانان لار و یا اؤزونو ایناندران لار، بیر گون گلیب گئرجگی اؤیره نه جک و موعالیجه سی مومکون اولمایان معنوی یارالار آلاجاقلار. اؤز میّلتی نین تاریخینی بیلیمک ده یئتمیر؛ گله جگیمیز حاقیندا جیدّی فیکیرلر یوروتتمک اوچون باشقا میّلت لرین، اؤزلیکله یاخین تماس لاردا اولماق مجبوریتینده قالدیغیمیز میّلت لری ده عینی اؤلچوده تانیمالیییق.

علی بی حسین زاده-تورانین ۱۱۶ ایل اؤنجه سویداش لاری نین تاریخ بیلگی لری نین یوخلوغوندان شیکایتچی اولدوغونو یوخاریدا بیلدیرمیشدیک. دراماتیک سیاسی تاریخیمیز بو پروبلئمی چؤزمه یه ایمکان وئرمه دی. حتی یاد تاریخچی لر بیزه یاد تئزیرس لر سیریدیلار. یاخین کئچمیشیمیزده نه اولموشسا اولسون، تاریخین میّلت حیاتیندا اوستون رولونو گوْز اؤنونه آلیب، میّلی تاریخچیلیگی شکیللندیرمک گرک دیر. بو دا تورکچو تاریخچی لرین بوینونون بورجودور.

دیلیمیز کیملیگیمیز دیر

آوروپانین مودئرنلشمه‌سی رثفورم دؤنمینده (۱۶-جی یوزایل)^۱ سیاسی حیاتی روما کیلسه‌سی نین انحصاریندان قورتارماقلا باشلادی. عینی زاماندا لاتین دیلی نین انحصاریندان قورتولماقلا اینگیلیس لر، فرانسیزلار، آلمان لار و ب. آراسیندا میلتلشمه سورجی نین اؤنو آچیلدی. کیلسه‌لرده عبادتین، مکتبلرده تحصیلین، ادبیاتدا شعیرین و نثرین دیلی یئرلی دانیشیق دیلی اولدو. میلی کیلسه‌لر، میلی تحصیل سیستمی، میلی ادبیات، میلی صنعت، میلی موسیقی... شکیللنمه‌یه باشلادی. میلی کیملیگین/میلتلشمه سورجی نین مرکزینده دیلی دئییل، مذهبی قویان خالق لاردا (مثلاً، ایرلانندیالی لار، شوتلانندیالی لاردا) سورج فرقلی یؤنده ایره‌لیله‌دی. رسمی اینگیلیس دیلینه لویال یاناشان، آما فرقلی مذهبله وارلیغینی قوروماغا چالیشان بو خالق لار بو گون ده میلی پروبلئم‌لرینی چؤزموش دورومدا دئییللر.

آزربایجان‌دا میلتلشمه تاریخی ایرلاندا و شوتلاندا اؤرنگینی خاطرلادیر. اتنتیک/میلی کیملیگین مرکزینده مذهبین قویولماسی دیگر دیرلری، اؤزلیکلک دیلی ایکینجی پلانا کئچیرمیش اولدو.^۲ تورکجه‌میز^۳ عصرلر بویو عزیزلنمه‌دی، نوازش گؤرمه‌دی، عکسینه یادلارین دیل‌لری معتبر ساییلدی، سئویلدی، گلیشدی. اوسته‌گل آذربایجان دوشمن‌لری بو اؤلکه‌نی اسارتده ساخلاماق اوچون وارلیق سببینی-دیلینی دایم هدفده ساخلادی. سونوجدا میلی دیرلریمیز آراسیندا ان چوخ ضرر چکن ده تورکجه‌میز اولدو.

دیلیمیزین سیاسی تاریخی کئشمک‌کئشلی اولدوغو کیمی، بو گونو ده دوشوندوروجودور.

^۱ - سوونت‌لردن قالان منطق‌سیز یازی قایدا‌لارینی دیشمک گرک‌دیر.

^۲ - باخین:

- Nəşib Nəşibli, *Güneyli-Quzeyli Məsələlərimiz*, Bakı: Aypara, ۲۰۱۳, özəlliklə Millətlaşmə Sürəcində Şəliyin Yeri bölümü, s. ۲۷-۶۰.

^۳ - بو یازیدا تورکجه‌دئیکده آذربایجان تورکجه‌سی نظرده توتولور. دقیق‌لشدیرمک لازیم اولاندا/آذربایجان تورکجه‌سی، تورکییه تورکجه‌سی ... ایشله‌دیلیر.

كئچميشين ميراثى

اومتچىلىكدن/مذھبچىلىكدن مىلتچىلىگە كئچىد بىزدە حقيقتاً اينقىلابىي حادثە اولدو. عصرلرلە داوام ائدن فيكىر قلىبى داغىلدى، يئنىسى قورولدو. مىلىي كىملىگىن مركزىنە دىلین يئرلشديريلمەسى گئچىكىمىش مىلتلشمە دۇنمىنە آرتىق گىرمەك دئمكىدى. نىيە بو گوندىيىك؟ سوالىنا جاواب آريان فيكىر بۇيوك لىمىز جوراًتله مسئله نىن ماهىتىنە وارماغا چالىشىدىلار. اؤز دىلىنە سارىلماغا چاغىران منور لىمىز چوخدور. زردابى و شىخ جمال الدىندن گونوموزەدەك مىلىي فيكىر صاحىبلرى دىلىمىزىن اؤنمىنى وورغولامىش، اونو مىلىي هدف لىن مركزىنە قويموشلار. بو قىسا يازىدا فيكىر بۇيوك لىمىزىن هامىسى نىن دىلله باغلى گوروش لىرىدن بحث ائتمەك اىمكانسىزدىر. بلکہ هئچ لازىم دا دئىلدىر. عمومى گورونتونو گؤسترە بىلەجك بعضى اؤرنكلر وئره جەيىك.

احمد آغاوغلو (۱۹۳۹-۱۸۶۹) خىطاب ائدىگى سويداشى نىن غورورونو اينجىدسە بئله، حياتى بوو حقيقتىن آجى سىنى سؤيله مكدن اؤزونو ساخالاي بىلمەمىش دىر. دىل ساحە سىندەكى كئچمىش و ايندىكى سورون لىمىزى آنلاماق اوچون محض آغاوغلو كىمى گئچكىن گوزونون ايچىنە دىك باخماق گر ك دىر. آغاوغلو، اوخونماسى گر كىن مشهور /ىران و اينقىلابىي اثرىندە يازىر: «هر تورك دؤولتى قورولار كىن اولدە بىز اونو اؤز دىلىنە و اؤز عادت-عنعنە لىنە باغلى قالمىش گوروروك... فقط بىر مدت كئچىر، هر يئردە تورك رهبر لىرى باشقا لىسان لارا، باشقا عادت لره قاپىلمىش بولوروق... حؤكومت، اوردو، تىجارت، زراعت و حتى ادبىيات ال لىرىندە ايكن شخصىت لىرى نىن [بورادا اؤز لىك لىرى نىن آنلامىندا] ان جانلى و ان داواملى عامىلى اولان دىل لىرىنى قبول ائتىرمەمىشلر. ترسىنە اولاراق، باشقالارى نىن دىل لىرىنى دؤولت دىلى اولاراق قبول ائتمىشلر و صاحىبى اولدوقلارى دؤولتە تورك دؤولتى دئدىر تەمە يە اؤنم وئرمەمىشلر. بو سورعتلە دؤولت، مىلىي لشمك قابىلىتىنى كايب ائتمىش دىر [ايتىرمىش دىر].^۱

^۱ - Öhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, Bakı: Azərneşr, ۲۰۰۹, s. ۲۶-۲۷, ۲۸.

– مىلىي تاريخىمىزىن بو فاكتىنى تىك آغا اوغلو دئىل، بىر چوخ فيكىر بۇيوكوموز اوزولەرك قىئدە آلمىش دىر. سون ايل لردە اورتا چاغ لاردا دىلىمىزىن رسمى دورومو حاقىندا تاريخى گئچكىلىگە اويغون اولمايان، أما اىصرارلا قولغا خوش گلن فيكىرلر ياپىلماقدادىر. اؤرنك اولاراق، صفوى دؤولتىندە دؤولتىن كارگوزارلىق ايش لىرى نىن توركجە ابارىلدىغى (كاش كى الله اولادى!) ادعا ائدىلير. حالبوكى ائلخانلى لار دؤنمىندە سىندلشمە ايش لىرى نىن اويغور يازى سىندا ابارىلدىغى استئنا ائدىلمكە اورتا چاغ لاردا توركجە رسمى سىندلشمە ايش لىرى نىن و مكنب دن اوزاق توتولدى. دىقت چكن داها بىر تاريخىي فاكى: قوزنى آذربايجان داكى خان لار لىن ۱۸-ىن سون لارى – ۱۹-جو يوز ايلين باش لارىندا عثمانلى دؤولتىنە ياردىم حاقىندا يازدىقلارى مكنوب لارىن اكثرىتى فارس دىلىندە يدى!

ممد امین رسولزاده (۱۸۸۴-۱۹۵۵)، آغاوغلو کیمی سرت اوسلوب سئچمهسه ده دیرلندیرمه لرینده دقیق دیر. ۱۹۱۲-ده ایران داکی تورک لرین اؤز لیکله ائلیت طبقه سی نین فارسلاشماسی نین ایکی سببینی گؤستریر: شیعه لیک و فارس دیلینه آشیری باغلیلیق. عینی زاماندا کیبارجا علاوه ائدیر: ایران دا بیر کلمه فارسی بیلمه یین گئلیتلی تورک لر واردیر.^۱ مشهور میلی دیرلیک مقاله لر سئریاسی نین بئشینجی سی دیلین اؤنمینده حصر ائدیلب. میلت قوروجولوغوندا دیلین مستثنی بؤیوک رولونا توخونان رسولزاده، اونون موستملکه چی-آسیمیلاسیونچو سیاست لرده اساس هدف اولدوغونو بیلدیریر. او، ایسلاما ایفراط باغلی اولموش تورک لر حاقیندا ایسلامی قبول ائتدیکن سونرا او قدر اعتقاداتی-دینییه مه مربوط اولموش لاردیر کی، عادتاً تورک لکلرینی بئله ایتمیرمیشلردیر دئییه یازیر. تورک دیلی نین باشقا دیل لردن ایفراط سؤز آلماسی اونون فیکرینجه تورک دیلی نین اؤزونو بئله خاراب ائتمیش دیر. دیلین تمیزلنمه سی و اورتاق تورک لوغتینی حاضیرلاماق اوچون رسولزاده، یئرلی شیوه لردن عبارت لوغت کیتاب لاری نین ترتیب ائدیلمه سی، یئرلی ادبیات (فولکلور) نومونه لرینی توپلانماسی گرکلیگی فیکرینی ایره لی سورور.^۲

یوسف وزیر چمن زمینلی (یوسف وزیروو، ۱۹۴۳-۱۸۸۷) عجمیلیک مؤهورو و اونونلا موباریزه آدلی (۱۹۱۳) مقاله سینده زامانین تورک کولتورونده ایران فارس تأثیرینی آراشدیریر. میلی حیاتا تورکلویه یابانچی عمل لرین قاریشدیغینی بیلدیرن مؤلیف، بونو ایران حؤکمرانلیغی نین، عجم مدنیتی نین نتیجه سی ساییر: هانسی طرفدن حیاتی میزا نظر یئتیرسک، عادت و آیین لریمیزه، میلی مدنیت محصول لاریمیزا ایرانین قویدوغو فنا ایزلره راست گلیریک. مدنیتین بیر سیرا ساحه لرینده (قادین، دین، ادبیات) فارس تأثیریندن دانیشان یوسف وزیر، تحصیلده فارس عنعنه سی نین قالماسی فاکتینی خصوصی قئید ائدیر: کؤهنه مکتبلرده اوشاق اؤز دیلینده اوخویوب-یازمیر - کیتاب لار و یازی لار فارس دیلینده اولور. طبیعی دیر کی، بو مکتبلردن چیخان لار اؤز لری ایله همیشه بیر فارسلیق داشیبیرلار. بونون اوچون ده شاعیرلریمیز اثرلرینی فارس دیلینده یازیر، فارس حرف لرینی تقلید ائدیرلر و جمعیتی میزین عادی عضولری ده مکتب، سند، تیجارته دایر حسابات لار و غئیری شئی لر یازدیقدا یئنه فارس دیلینه مراجعت ائدیرلر. غریبه بوراسی دیر کی، ایکی تورک بیر-بیری ایله اؤز دیل لرینده دانیشدیقلاری حالدا، بیر-بیرینه کاغید

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۳۲.

^۲ - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, II cild, ۱۹۰۹-۱۹۱۴, Toplayan Şirməmməd Hüseynov, Bakı: Şirvanəşr, ۲۰۰۱, s. ۴۷۶-۴۷۹.

يازديقدا فارس ديلينده يازيرلار.^۱ مۇلىف عجمين پوزغون مدنيتى نين آذربايجان تورک حياتينا (باسديغى) بير ائله آغير مۇهورون نفوذوندا خيلاص اولايلىمک اوچون سىککيز تکليف ايرهلى سورور. بيرينجى تکليفه گۆره، گرک ديليميزى فارسليقدان خيلاص اندک. بونون اوچون يئنى يازيلان کيتابلارين قوصورونو دوزلتمک (فارسجا سۆزلردن تمیزلەمک) اوچون گرک خصوصى جمعيت قورولا. بونولا ياناشى (ايکينجى تکليف)، گرک ادبى ديل ده فارس سۆزلريندن تمیزلە نه (ادبى ديل ائل ادبياتيندان گۆتورولمهلى دير).

على بى حسين زاده-توران (۱۸۶۴-۱۹۴۰) دونيانين ديشيک يئرلرينده داغينيق مسكون اولان تورک لرى مدنيت يولونا چيخارا بيله جک ديلين عرب، فارس، روس، فيرنگ ديل لرى نين اولايلىمه جگينى بيلديرير، بو واسيطه نين آنجاق و آنجاق تورک ديلى اولاجاغينى ادعا اندير. حسين زاده تورک ديلى نين وظيفه بى-مدنيه سى باشليقلى مقاله سينده يازيردى: بيز اؤز موختليف شيوه و لهجه لريميزى اصلاح و تۆوحيد ايله اؤزوموزه مخصوص مدنى و ادبى بير عمومى تورک ديلى ووجودا گتيره بيليريز.^۲

حسين زاده و آرديجيل لارينا گۆره «ادبى بير عمومى تورک ديلى نين يارانماسيندا» تورکجه نين ايستانبول شيوه سى (عثمانلى ديلى) اساس گۆتورولمهلى دير. عبدالله سور بو مسئله ايله باغلى گۆستيردى: «... اگر توحيدى-ليسان [ديل بيرليگى] آرزوسوندا ايسک آماليميز نامينه ايستانبول شيوه سينى قبولدا تردود ائتمه مهلى ييز. ظن آندرسک، بونو بيزيم کيمي هر تورک اوغلو موسلمان کيمسه ده ايستر دئييلمي؟ آرتيق فورمالاشميش ايستانبول شيوه سى اساسيندا عمومى ادبى ديل ايدئياسينى ان آرديجيل شكيلده حيات قزنتى، اوندان سونرا ايسه فيوضات درگى سى مدافعه ائتدى.

ميرزه على اکبر صابير (۱۸۶۲-۱۹۱۱) ده بير نئچه اثرينده بو مسئله لره موناسيبتينى بيلديرميش، ميلتچى (تورکچو) کسيمين عموم تورک ادبى ديل گۆروشونو مدافعه ائتميش دير. او، عثمانلى دا ايستيفاده ائديلن ديلدن (عثمانليجادان) آذربايجان داکى ديله (تورک ديلى نه) ترجمه احتياجىنى غئيرى-جيدى تکليف سايميش، مشهور تازيانه شعيرينده بو تکليفى وئرميش شخصى (گنجه لى نى) لاغا قويموش دور:

عثمانليجادان ترجمه تورکه - بونو بيلمم،
گئرچک يازيبور «گنجه لى»، يا اينكى هَنک دير؛

^۱ - Yusif Vəzir Cəmənzəminli, *Əsərləri*, III cild, Bakı: Avrasya Press, ۲۰۰۵, s. ۲۳۴-۲۳۵.

^۲ - *Füyuzat*, ۱۹۰۷, N ۹, s. ۱۴۰.

مومکون ایکی دیل بیر-بیرینه ترجمه، أما
عثمانلیجادهان ترجمه تورکه نه دئمک دیر؟!

حیات، فیوضات، ایرشاد، تازہ حیات، شلالہ کیمی مطبوع اورقانلاردا علی بی حسینزاده و باشقا تورکچولرین ایستانبول شیوهسی اساسیندا بوتون تورککلر اوچون عمومی ادبی دیل گؤروشونو میلی آیدینلارین بؤیوک اکثریتی قبول ائتسه ده، بعضی لری اونو شوبهه ایله قارشیلادی. ایملامسئلهسی اطرافیندا موداکیره لر قیزیشاراق داها گئنیش میقیاس آلدی. ایملامسئله لری کیملیک آختاریش لارینا علاوه ایستیمول وئردی. ایملامسئلهسی نین آرخاسیندا اصلینده بوتون تورککلری بیر میلت، یا آیری-آیری میلتلر سایماق کیمی کونستپتوال فرق لر دوروردو. عثمانلی و روسیا تورککلرینه موناسیبتده کی فرقلی باخیش لار دا بو یاناشما فرقیندن قایناقلانیردی. آیدینلار آراسیندا میرزه فتحعلی آخوندزاده نین آچدیغی جیغیرلا گئدن، روس کولتورونون تأثیری آلتیندا قالانلار، شیعه-سوئو مسئله سینه مذهب آیریلیغیندان داها آرتیق اؤنم وئرلر، عثمانلی یا سوئوک موناسیبتده ایدیلر. اونلار فیوضاتچی لارین دیل، ادبیات و کولتور بیرلیگی ایدنیاسینا موختلیف دلیل لرله منفی موناسیبت بیلدیریردی لر. اساس دلیل ایسه عثمانلی دیلی نین عرب و فارس سؤزلری ایله ایفراط دولدورولماسی، عثمانلی دا ایستیداد رژیمنی نین اولماسی ایدی. اونلار بو دلیل لرله علی بی حسینزاده و مسلکداهش لاری نین دیل، ادبیات، کولتور بیرلیگی فیکرینی چوروتمه یه چالیشدیلار. حالبوکی عثمانلی دا یازی دیلی نین ساده لشدیریلمه سی و اونو دانیشیق دیلینه یاخینلاشدیرماق جریانی هله تنظیمات دؤورونده باشلانمیش، ۲۰-جی یوزایلین باش لاریندا، اؤزللیکله گنج تورکلر اینقیلابیندان سونرا داها دا گوجلنمیش، یئنی لیسانچی لار حرکاتی بو ساحه ده جیددی اوغورلار قازانمیشدی. عثمانلی دا یازی دیلی نین یاد سؤزلردن تمیزلنمه سی ساحه سینده کی بو گلیشمه لره باخمایاراق، شرطی اولاراق خالقچی آدلاندیردیغیمیز بو جریان تورکچو-میلتچی کسیمین واحدی ادبی دیل، دولایی سی ایله واحد میلت گؤروشونه منفی موناسیبتینی دییشدیرمه دی.

علی بی حسینزاده نین ۱۹۱۰-۱۹۱۱-دا عثمانلی یا موهاجیرتیندن سونرا خالقچی لارین بو مسئله لره موناسیبتی داها دا سرتلشدی. قوری [Qori] موعلیم لر سئمیناریاسی نین [اوخولونون] کئچمیش طلبه سی فییریدون بی کؤچرلی ۱۹۱۳-ده یازدیغی *آنا دیلی* ادلی مقاله سینده نورمال تنقیدی آشان اتهاملار بئله ایره لی سوردو: بیزیم آذربایجان تورککلری نین دخی اؤزلرینه مخصوص دیلی واردیر... الله علی بی حسینزاده یه اینصاف وئرسین. کاش او عالیجناب ایستانبول دا راحت ایله شیب، بیزیم شومبخت قافقازا تشریف گتیرمه یه ایدی. او جنابین علم و کمالینا سؤزوموز یوخدور. سؤزوموز اوندادیر کی، علم و کمالیندان بیزه بیر بهره وئرمه دی، آنجاق دیلیمیزه پوزغونلوق

سالدی، تزه دیل گتیردی. اطرافینی بیر دسته مئیمون لار بورودو و اونا تقلید ائتمکده بیر-بیرینه ماجال وئرمه ییب، بؤیوک هونرلر گؤستر دیلر. داها سونرا فیریدون بی /ایشبو، /یشده، شیمدی، /فندییم کیمی سؤزلرین قزئت و ژورنال لارین دیلینی تامامیله آنلاشماز حالا گتیردیگینی دئییب، ادعا ائدیر: بیزییم عقیده میزجه، بو مودلیدلیک [یامسیلاما] و رفتار میلته خیانت ائتمک دیر. بیز بیر طرفدن ایلمینسکی لره، میروئولره، لئوینسکی لره نیفرین ائدیپ نالاییق سؤزلر دئییریک کی، دیلیمیزی آتیب، بیزی روسلاشdırماق ایسته ییرلر. بیر طرفدن ده اؤزوموز آنا دیلی نین پوزغون حالا دوشوب اونودولماغینا چالیشیریق.^۱

فیریدون بی کؤچرلی و باشقا خالقچی لارین عموم-تورک بیرلیگی فیکرینی مدافعه ائدن لری بو جور آغیر اتهاملا سوچلامالاری اساس سیز ایدی. چونکی محض اونون آدینی چکدیگی نیکولای ایلمینسکی (۱۸۹۱-۱۸۲۲) و باشقا مأمورلار روسیا ایمپئریاسی داخیلینده کی تورک لری دیلده، فیکرده، عملده بیرلشمه سینیی ایسته میر، بو بیرلیک چاغیریش لارینی و بو چاغیریش لارین مؤلیف لارینی دایم تعقیب ائدیردیلر. ایلمینسکی لری هر تورک خالقینا اؤز ایلفباسینی، ادبی دیلینی، ادبیاتینی یاراتماق و اونلاری بیر-بیریندن آیرماق فیکرلری سونرالار سوؤت دؤورونده گئرچکلشدیریلدی.

بئله جه، ایلك میلی دؤولتیمیزین قورولدوغو ۱۹۱۸-ه قدر دیلیمیز حاق ائتدیگی رسمی ایستاتوسو (سیاسی-یداری ایش لرده یازی دیلی) آلا بیلمه مییش، ایشلنمه /فونکسیونال دایره سی محدودلاشdırیلیمیش (اؤز لیکله مکتبلرده)، خارچی دیل لری (عرب، فارس، سونرالار روس) باسقی سی آلتیندا قالمیش دیر. بو اوزدن ده میلی فیکرین و میلی سیاسی حرکاتین اؤنم وئردیگی هدف لر آراسیندا یئر آلمیشدی. میلی حاکیمیت دیگر میلی مسئله لر کیمی دیل پروبلئمی نین ده فرقینده ایدی. ۲۷ یون ۱۹۱۸-ده حؤکومت مؤسسسه لرینده دؤولتی لیسان تورک دیلی قبول ائدیلدی؛ پارلاماندا «عریضه تورکجه لیساندا اولمادیغی اوچون انجام سیز قالدی».

۲۸ آوقوست ۱۹۱۸-ده ابتدایی مکتبلرین میللیشدیریلمه سی حاقیندا ۲۴۵ سایی حؤکومت قراری قبول ائدیلدی. تدریسین تورک دیلینه کئچیریلمه سی مقصدیله یارادیلیمیش تألیف و ترجمه انجومنی ابتدایی و اورتا مکتبلرده ایستیفاده اولوناجاق تورکجه درسلیک لری حاضیرلانماسی و چاپینا باشلادی. گؤرکملی ضیالی لار یئنی درسلیک لری یازیلماسی ایشینه جلب ائدیلدیلر. درس پروقراملاری نین دیشدیریلمه سی اوچون اؤزل قوروم یارادیلدی. میلیتجه تورک اولان لارین یالنیز تورک مکتبلرینده و صنیفلرینده اوخوماسی قایداسی معین ائدیلدی.

^۱ - *Azərbaycan publisistikası antologiyası*, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۷, s. ۱۲۴-۱۲۵.

ابتدایی مکتبلرده درس لرین یئرلی تورکجه ایله، اورتا مکتبلده ایسه اورتاق ادبی تورکجه اولماسی قرارلاشدیریلدی. تورکجهسی ضعیف اولان موعلیم لرین بو میللیشمیش مکتبلرده چالیشماسی اوچون اولارین موعلیم کورس لاریندان کنچمهسی گرکدی. نوایر آییندا معاریف ناظیری /آزربایجان قزتی نین موخیرری ایله مواصحبه سینده شکی و گنجه ده کی بو کورس لاری آرتیق ۲۰۰-دن آرتیق موعلیمین بیتیردیگینی بیلدیریدی.^۱ مکتبلرده تورکجه نین تطبیقینی سورعتلندیرمک مقصدیله عثمانلی دؤولتیندن درس کیتاب لاری نین گتیریلمه سی و موعلیم لرین دعوتی اوچون ۱۹۱۸-ین ۲۲ یولوندا ۲۱۳ سایی قرار وئریلدی. ساوادسیزلیغا قارشی مباریزه کورس لاری آچیلدی. ایفبائین لاتین قرافیکینه کنچیریلمه سی مسئله سی ایله مشغول اولاجاق قوروم یارادیلدی...

ائله بوراداجا ۲۷ یون قراری نین ایکنجی حیصه سیندی ده علاوه ائدک: ایله ریده بوتون محکمه، ایداره یی-داخیلیه و سایر دوایر وظیفه لری باشیندا دوران لار بو لیسانی بیلن لر اولانا قدر حؤکومتی مؤسسسه لرده روس دیلی ایستعمالینا [ایستیفاده سینه] دا موساعیده ائدلیسن. داخیلی ایش لر ناظیری بئهود خان جاوانشیر ۱۹۱۸-ین نوایریندا بو مسئله له آیدینلیق گتیره رک ایضاح ائدیردی کی، دؤولت مؤسسسه لرینده روس دیلی نین ایشله دیلمه سی هنج ده اونا اولان محبت دن ایره لی گلیمیر. اونون فیکرینجه بو دوروم اوزون مدت داوام ائتمه یه جک. تورکجه بیلمه یین یوکسک وظیفه توتان شخص لر ایش لرینده قالا بیلمه یه جکلر. ایکی ایل ایچینده آذربایجان مؤسسسه لری نین هامی سی تامامیله میللشدیریله جک.^۲

آذربایجانین ایکنجی ایشغالیندان (۲۷ آپرئل ۱۹۲۰) سونرا تورکجه نین ایستاتوسوندا، اونون ایشلنمه ساحه سینده، دیگر دیل لرله، اؤزللیکله اوکتیابر دیلی روسجا ایله موناسیبتینده دییشیکلیک لر اولدو. اوزون ۷۱ ایلیک سووت دؤنمینده تورک دیلی نین دورومو فرقلی دؤنملرده فرقلی شکل لرده دییشمیش دیر. اؤزلله میس اولساق بیر نچه مقامی وورغولاماق مومکون دور.

آذربایجاندا سووت حاکیمیتی نین قورولماسیندان سونراکی ایلک ایل لرده خالق کومیسسارلاری سووتی نین صدری نریمانو رسمی دیل ساحه سینده برابرسیزلیگین اولدوغونون فرقینده ایدی. نریمانو ایستالیندن ایستالینه یازدیغی مشهور شیکایت مکتوبوندا (اوجقارلاردا/ اینقیلابیمیزین تاریخینه دیر) باکی سووتینده موجود اولان وضعیت حاقیندا یازیردی: آذربایجانین پایتختیندا تورک لر باکی سووتی نین قولوقچولارینا ایستر-ایسته مز شیفاهی و یازیلی شکیده مراجعت ائتدیگده، بو مراجعت روس دیلینده اولمالی دیر، بئله کی، روس لار،

^۱ -Azərbaycan (Bakı), ۱۲,۱۱,۱۹۱۸.

^۲ -Azerbaydjan (Bakı), ۰۱,۱۱,۱۹۱۸.

يهودى لر و اثرمنى لر [يعنى باكى سووتى نين ايشچى لرى] تورک ديلينده دانيشميرلار. من بيلديريرم كى، دؤولت دوماسى اولاندا، تورک اهالى سى بئله سيخينتيا معروض قالميردى.^۱ آذربايجان س س ر-ين باشقا دؤولت اورقان لاريندا دا ديل ساحه سينده وضعيت عيى جور ايدى. روس ديلى نين حاكيم مؤوقعى و توركجه نين^۲ محدود ساحه لرده (مثلاً، مکتبلرده) ايشله ديلمه سى حالى سونراكى اون ايللىكلرده ده داوام ائتدى. نيكي تا خروشووون حاكيميتى (۱۹۶۴-۱۹۵۴) ايل لرينده سياسى موحيطين نيسبتاً مولاييملشمه سيندن ايستيفاده ائده رك يئرلى حاكيميت ايمام موصطافايئو- ميرزه ابراهيم اوو- صادق رحيم اوو اوچلوگونون شخصينده مؤوجود كونستيتوسيايا آذربايجان ديلى نين دؤولت ديلى اولماسى حاقيندا مادّه علاوه ائتدى. بو اوچلوگون ميللى ديلين ايستاتوسونو يوكسلتمك ساحه سينده كى جهدلرلى اونلارين ايشدن آزاد ائديلمه سى ايله نتيجه لندى. سونراكى اون ايللىكلرده ده توركجه نين گئچك ايستاتوسو دورمادان آشاغى ساليندى، او يالني ز تحصيل-مدنيت ساحه سينده (روس ديلى ايله ياناشى) ايشله ديلدى.

ميللى ديلين (توركجه نين) يالني ز تحصيل ساحه سى ايله محدودلاشديريلماسى موداكيره، موباحيته، حتى بعضاً قارشى دورمالارا سبب اولوردو. سووت رئي مى نين مؤوجود اولدوغو بوتون دؤور عرضينده سووت دؤولتى تورک ديلى نين ايشلنمه دايره سيني محدودلاشديرماغا، عوضينده روس ديلى نين رولونو آرتيرماغا چاليشدى. عكسينه، ميللى قوه لر، ميللى ديلين ميلتلتشمه سورجينده حسّاس رولونو نظره آلاراق اونون رسمى ايستاتوسونون يوكسلديلمه سينه چاليشميشلار.

آذربايجان س س ر-ين بيرينجى (۱۹۲۱)، ايکينجى (۱۹۲۵) و اوچونجو (۱۹۳۷) كونستيتوسيالاريندا دؤولت ديلى آنلايشى يوخ ايدى. ۱۹۷۸-جى ايل كونستيتوسياسيندا آذربايجان س س ر-ين دؤولت ديلى آذربايجان ديلى دير مودعاسى نين قبولو ايسه ۱۹۷۸-جى ايلده گورجوستان داکى آياقلانمادان سونرا گورجوستانين كونستيتوسياسيندا گورجو ديلى نين دؤولت ديلى اولماسى مادّه سى نين سالي نماسيندان سونرا ائرمينستان و آذربايجان س س ر كونستيتوسيالاريندا دا عيى مادّه نين سالي نماسينا موسكوا راضيليق وئردى. سووت

^۱ -Nəriman Nərimanov, *Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub)*, Bakı: Azərənşər, ۱۹۹۲, s. ۳۸.

^۲ -۱۹۳۶-دا تورک ديلى نين «آذربايجان ديلى» نه چئوريلمه سى خصوصى مؤوضوع اولدوغوندان بو مقاله ده توخونولماياچاق. بو مؤوضوع حاقيندا باخين:

-<https://turkcudusuncebirlilyi.com/detail?id=۲>

كونستيتوتوسياسيندا بو ماددەن اولماسينا باخمايaraq، مىللى دىل آذربايجان رۇسپوبليكاسيندا ھىچ واخت گىرچك دۇولت دىلى ايستاتوسونا ماليك اولماميش دىر.

سووت رۇئىمى نىن تور كجەمىزە يۇنەلىك سياستى نىن فرقىلى دۇنم لردن كىچىدىگىنى تكرر وورغولماق گركدىر. ۱۹۳۰-لار ن اورتالارينا قدركى دۇنم دە دىلیمىزىن ياد عنصرلردن (اۇزلىكلە، عرب-فارس تركىب لرىندىن) تمىزلىنمەسى سورجى ياشاندى. ۱۹۴۰-دا كىرىل قرافيكالى اليفبايا كىچىدىكى سونرا روس سۇزلىرى و تىرمىن لرىن دىلیمىزە دولدورولماسى تشكىل و تشويق اندىلدى. دىل ن قرامماتىكاسى اوزرىندە موهندىسلىك ياپىلدى. سووت رۇئىمى نىن سون ۴۰-۳۰ ایلیندە ايسە آذربايجان دا تور كجە نىن اۇز اساس لارينا دۇنمەسى، تمىزلىنمەسى مئىلى نىن قارشى سى نىن آلىنماسينا چالیشىلدى. اۇز تور كجەمىزىن اسكى تور كجە دن، اۇزلىكلە تور كىيە دە يايغىن اولان سۇز لردن و تىرمىن لردن اوزاق توتولماسى اوچون سانسور رۇئىمى تطبیق اندىلدى. بونا باخمايaraq دىل ن ياد عنصرلردن تمىزلىنمەسى كىمى طبعى پروسئىن قارشى سىنى آلماق مومكون اولمادى. ۲۰-جى يوزايل ن باش لارینداكى دورومو ايله موقاييسە دە دىلیمىز تمىزلىك سوز گىچىندن كىچى و خئىلى گلىشىدى.

قوزئى آذربايجان دا دىل پروبلئم لرى

يئنى دن باغىمسىزلىغىنى قازانان قوزئى آذربايجان (اوكتياىر ۱۹۹۱)، سووت دن مىراث قالان دىل اورتامينا دا دىشىكلىك گتىرمك مجبوريتىندە قالدى. داوام ائدن مىللى حرکاتىن طلب لرىندن بىرى دە ائله بو ايدى.

ابولفض ائلچى بى حاكىمىتى دۇورونده (۱۹۹۳-۱۹۹۲) دۇولت دىلى نىن ۱۹۳۶-يا قدركى آدى (تورك دىلى) قايتارىلدى (۲۲ دئكابر ۱۹۹۲). دۇولت دىلى نىن ايشلنمە ساحە لرى نىن گنىشلىنمەسى، او جوملە دن رسمى يازىشمالار ن دۇولت دىلى نە كىچىرىلمەسى اوچون تدبىرلر گۇرولدو. سايجا آزلىقدا اولان خالق لار ن دىل لرى نە رسمى دىل ايستاتوسو وئرىلدى. مىللى حرکاتىن و مىللى حۇكومتىن تاثيرى آلتىندا توپلومدا مىللى تحصيلە موناسىت دە دىشىدى. مىن لرلە عايله اوولادىنى روس مکتب لرىندىن/بۇلمە لرىندىن آلىب، تورك مکتب لرى نە/بۇلمە لرى نە يازدىردى. اجتماعى حياتىن مىللىشمەسى گئدىشىندە مىللى دىللە (توركجە) باغلى پروبلئم لرى ن نھايت سورعتلە چۇزولە جگى اومىدلرى يارانمىشىدى. اما اولمادى.

۱۹۹۳-دن سونراكى على بئولر حاكىمىتى دۇورونده دىل سياستى سووت عيارلارينا يئنى دن گئرى دۇندو. روسيا و روس دىلى عامىلى يئنى دن مركزە گتىرىلدى. اۇزتله مە يە چالیشاق.

یئنی آنایاسانین (۱۹۹۵) ۲۱-جی مادّه سینه گۆره، «آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین دؤولت دیلی آذربایجان دیلی دیر. آذربایجان رئسپوبلیکاسی آذربایجان دیلی نین اینکیشافینی تأمین ائدیر.» بو مادّه نین ایکنجی حیصّه سینده دئییلیر: «آذربایجان رئسپوبلیکاسی اهالی نین دانیشدیغی باشقا دیل لرین سربست ایشله دیلمه سینینی و اینکیشافینی تأمین ائدیر.»

تحصیل حاقیندا قانونون (۲۰۰۹) ۷،۱-جی مادّه سینده «آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین تحصیل مؤسسسه لرینده تدریس دیلی دؤولت دیلی - آذربایجان دیلی دیر.» دئییلیر. آردینجا بو مادّه نین ماهیتینی هئچه ائندیرن مودعا گلیر: ۷،۲-جی. وطنداش لارین و تحصیل مؤسسسه سی تأسیسیچى لرى نین ایستگی نظره آلیناراق، آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین طرفدار چیخدیغی بئین الخالق موقایله لره و یا مووافق ایجرا حاکیمیتی اورقانی نین معین ائندگی اورقانلا (قوروملا) راضیلاشمایا اوغون اولاراق تحصیل مؤسسسه لرینده تدریس مووافق دؤولت تحصیل ایستانداردلاری و یا بین الخالق سویه ده آکرئدیئاسیا اولونان [معتبر] تحصیل پروگرام لاری اساسیندا دیگر دیل لرده (اوخو: روس دیلینده) ده آپاریلا بیلر. تدریس دیگر دیل لرده آپاریلان عمومی تحصیل مؤسسسه لرینده آذربایجان دیلی، ادبیاتی، تاریخی و جوغرافیاسی تدریس اولونمالی دیر.

۲۰۱۹-ون ماییندا قبول ائدیلمیش عمومی تحصیل حاقیندا آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قانونون عمومی تحصیل ساحه سینده دؤولت سیاستی نین اساس پرنسیپ لری سیراسیندا هومانیستلیک، برابرلیک، اینتئقراسیا، کئیفیتلیک، وارثلیک، چئوکیلیک، فاصیله سیزلیک، وحدتلیک، دئموکراتیکلیک کیمی عاغیلا گلن بوتون مومکون پرنسیپ لر صادالانمیش دیر. اما بو پرنسیپ لر سیراسیندا واز کئچیلمز میللیک و مودئرنلیک پرنسیپ لری نین اولماسینا گرک گورولمه میش دیر. بو قانوندا تحصیل دیلی حاقیندا مادّه نین اولماماسی دا دوشوندور وجودور.

موجود حاکیمیتین میلتلشمه سورجینه منفی تأثیرلریندن بیرى محض تحصیل سیستمینده باشلانمیش میللیشمه نین قارشى سی نین آلینماسیندا، روس دیلی نین (ادبیاتی نین، تاریخی نین) یئنی دن آذربایجان تحصیل سیستمینده رولونون آرتماسیندا اؤزونو گؤستردی. آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین ایستیقلالی نین برپاسیندان کئچن ایل لرده روسجا تحصیل آلان لارین سایى آلامادی، عکسینه آرتدی. آینا قزئتی ۱۹۹۷-نین ماییندا رسمی ایستاتستیکا یا اساسلاراق یازیردی کی، آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا ۴۰ تامامیله روس، ۳۸۱ عدد ایسه بین المللی مکتب وار. اساساً باکی دا یئرله شن بو مکتبلرده شاگردلر روسیادان گتیریلن

درسلىك لردن و درس وسايط لرىندىن اۇيره نىر، نتيجه ده روس «دۇولتى نىن وطن پرورلىرى كىمى تربيە اولونولار.»^۱

۲۰۱۶- نىن اورتالارىندا باكى دا و بوتون اۆلكه ده تدريس نىن دىلى حاقىندا حاضىرلانمىش بىر مقاله (باكى دا مکتىبلرىن آنا دىللى بۆلمه لرى باغلا نىر) يازىلى و گۇرسل مطبوعاتدا خىلى موداكيره ائدىلدى. بو مقاله اورتا مکتىبلر ده روس دىلى نده تدريس نىن آرتماسى مئىلى حاقىندا ايدى. مقاله ده گۇستىرلىرىدى كى، اۆلكه نىن روس بۆلمه سى اولان ۳۰۰-۵ ياخىن عموم تحصيل مکتىبى نىن روس بۆلمه سى نده ۱۷۰ مینه ياخىن شاگىرد اوخويور. بو، بوتون شاگىردلرىن ۱۵٪-۵ برابر دىر. آراشدىرىجى لارىن فىكرى نجه، بو رقم لرى ۱۵ ايل اۇنجه نىن گۇستىرىجى لرى ايله موقايىسه ائندىكده جىدى آرتىم ياراندىغىنى گۇرمك اولور. ۱۹۹۰- جى ايل لرىن سون لارىندا روس بۆلمه لرى نده ۱۰۷ مین شاگىرد اوخويوردو و اونلار نىن سايى عمومى شاگىرد سايىندا ۷٪-۵ چاتىردى.^۲ باكى دا بو مئىل داها قابارىق اورتايا چىخماقدا ايدى. ۲۰۱۶-۵۱ باكى نىن ۱۵ /ئىلتار [نخبگان] مکتىبى نده بىرىنجى صىنفه قبول ائدىلن شاگىردلردن ۱۱۴۴ نفرى آذربايجان بۆلمه سى نده، ۱۲۰۶ نفرى ايسه روس بۆلمه سى نده قبول ائدىلىپ. آزاد موعلىم لرى بىرلىگى نىن صدرى ملاحظ مورشودلو بو مئىلى بئله دىرلندىرمىشىدى: «۱۹۹۰- جى ايل لرىن اورتالارىندا فرقلى اولراق ايندى روس بۆلمه سى نده مارق بىر نجه دفعه آرتىپ. سانكى ۱۹۷۰-۱۹۶۰- جى ايل لرىن ايمپىريا دۇورونو ياشايرىق. حتى رايون قئىدياتىندا اولان و روسجا بىلمه ن عايله لر ده اوشاق لارىنى روس مکتىبلرى نده قويماق ايسته يىر لر.»^۳

گئرچك دن ده چوخ عجايب دوروملا قارشى-قارشى يايىق: اسكى سوونت رىسپوبلىكالارى نىن دئمك اولار هامى سىندا (تورك جومهورىت لرى استثنادىر) روسجا تحصيل پروبلئمى نده آزاد اولوب، تحصيل سىستئم لرىنى تاماميله مئىلشدىرىپلرسه، نهدن باغىمسىزلىغى نىن ۳۰- جو ايلى نده آذربايجان دا روس مکتىبلرى نده مئىل آرتىر، روسيا اونيوئرسىتته لرى نىن يئنى-يئنى فيلىال لارى [شؤبه لرى] آچىلىر؟ بو اؤنملى مسئله نىن گومان كى چئشىدلى سببلرى واردىر. اونلاردان بىر نجه سىنى سىرالاياق.

^۱-ج. نصىبوو، «وطنىمىز- آنا روسا دىر.» آذربايجان نىن روس دىللى مکتىبلرى نده اىستىفاده اولونان درسلىكلر آلتى ياشلى بىرىنجى صىنف شاگىردلرىمىزه بو ايدىئانى تلقىن ائدىر لر.»

-Ayna, ۹ may ۱۹۹۷.

^۲-“Bakıda məktəblərin anadilli bölmələri bağlanır”, Milli.Az, ۰۴.۰۶.۲۰۱۶.

^۳-يئنه اوردا.

بیرینجی سی، مؤوجود حاکمیت روسیا قارشى سیندا لویالیغینی ثبوت ائتمک اوچون تحصیل سیستمینده روسیا عامیلینه اؤنم وئرمکده دیر.^۱ بو «خیدمتی» ده روسیا سیاسی رهبرلیگی یوکسک قیمتلندیریر. دفعه لرله روسیا پرزیدنتی وئردیگی آچیقلامالاردا دورومدان ممنونلوغونو ایفاده ائتمیش دیر. اؤزلیکله قونشو روسیایؤنلو ائرمیستانلا موقاییسده بو دوروم دیقت چکیر. بورادا روس مکتب لری یوخ سویه سینده دیر. ائرمی اوشاق لارین یالنیز میلی مکتبلرده اوخوماسینا ایجازه وئریلیر. (آزربایجان حاکیمیتی نین بو جور خوش رقصلیگی نین ائففکتیولیگی باشقا بیر مسئله دیر).

ایکینجی سی، خالق اولراق تحصیلین جیدیتی هله گره یینجه درک اندیلمه میس دیر. میلی فیکیرده ده بو پروبلئمه لازیمی دیقت یوخدور. محض بو سببدن ده مرحوم ملاحظت مورشودلو «حتی رایون قئیدیاتیندا اولان و روسجا بیلیمه ین عایله لر ده اوشاق لارینی روس مکتبلرینه قویماق ایسته ییرلر» دئییه فریاد اندیردی.

مسئله نین ماهیتینی تشکیل ائدن کریتیک [حساس] فیکیر بودور: اورتا مکتب نین فونکسیاسی وطنداش یئتیشدیرمک دیر! اجنبی مکتبلر وطنداش یئتیشدیره بیلمز. مسئله دیلله محدودلاشمیر؛ اوشاق دوغما دیرلرینی بیلیمیر، یاد دیرلرین تأثیری آلتینا دوشور. حیاتی نین سونراکی دؤنملرینده بو اسکیکلیگی دوزلتمک ایمکانی دا اولمور. یاد مکتبده یئتیشن اوشاق عؤمر و بویو الده ائدیگی یاد دیرلری دوغما/میلی دیرلریندن اوستون توتور. وطنداشلیق دو یغوسو و بیلینجی اولمایان لارین تکرار استحصال ائدیگی بیر اؤلکه ده نورمال میلت یارانما/اولا بیلمز! بو جور میلت بؤلونموشلوگه، دایم گونولیک پروبلئم لری ایله اوز-اوزه قالماغا محکوم دور.

هله ۱۹-جو یوزایله گؤرکملی روس پئداقوقو کونستانتین اوشینسکی روس اوشاق لاری نین اجنبی دیل لرده اوخوماسینا اعتراض اندیردی. او، اوشاق لارا دوغما روس دیلینده تحصیل وئریلمه سی نین اوستونلوگونو گؤستریردی: «اوشاق اونو احاطه ائدن آدام لارین معنوی محیطینه یالنیز آنا دیلی واسیطه سیله داخیل اولور... هر پرئدمتین [مؤوضوعون] تعلیمی سؤز فورماسیندا اوشاغا اؤتورولور، منیمسه نیلیر و همیشه سؤزله ایفاده اولونور. سؤزون معناسینا وارماغا عادت ائتمه میس اوشاق، اونون اصیل معناسینی دومانلی باشا دوشور، یاخود هئچ باشا دوشمور. یازیلی و شیفاهی نیطقده اونلاردان سربست ایستیفاده وردیش لری اولمادیغی اوچون همیشه هر بیر باشقا پرئدمتین اؤیره نیلمه سی واختی بو اساسلی چاتیشمازلیقدان اذیت چکیر. اینکیشافی

^۱- روسیا فئدئراسیاسی ایله سرحدده قوسار رایونونداکی روس مکتبلرینده اوخویان لرگی ائتنیک آزلیق آراسیندا روسیایا مئیلین اولماسی تعجب دوغورمامالی دیر. ائنینده سونوندا بورادا اولاسی سنپاراتیزم تهدیدی نین بیر سببی ده محض یانلیش تحصیل سیاستی سایلمالی دیر.

زوراکلیقلا پوزولمایان اوشاق لارین اکثری ۵، یاخود ۶ یاشیندا ایکن آرتیق اؤز آنا دیلینده چوخ دوزگون و قیوراق دانیشیر. آنجاق تصوّر ائدین کی، اغلیلی بیر بئش یاشلی اوشاغین اؤز آنا دیلینده دانیشدیگی کیمی اؤزگه بیر دیلده دانیشماق اوچون آداما نه قدر بیلک، حیس، فیکیر، منطیق، حتی فلسفه لازیم دیر.^۱

آذربایجاندا تحصیل سیستمی نین نورماللاشماسینی طلب ائدن ایکینجی شرطی ده گؤز آردی ائتمه مه لیبیک. میلی و روس مکتب لری/بؤلمه لری آراسیندا کی وارساییلان فرقی لغو ائتمک و میلی مکتب لری وطنداشین گؤزوند ده اها جاذب ائتمه نین یولو میلی مکتب لری ن مودئر نلشمه سی دیر.^۲ مکتب ن مودئر نلشمه سی اصلینده میلی مکتب لری رقابت قابیلیتلی ائتمکدن اها چوخ تحصیل سیستمی نین دوغاسیندان گلن اؤن شرط دیر.

قوزئی آذربایجاندا حاکیمیت نین دیل سیاستی و اؤلکه ده موجود دیل اورتامیندان بحث ائدرکن باشقا اولومسوز/نثقاتیو حال لاری دا گؤستر مک گرک دیر. تورکجه نین آنا یاسادا تثبیت ائدیلمیش رسمی دؤولت دیلی ایستاتوسونا باخمایاراق، دؤولت ایداره لرینده روسجانین یازی دیلی کیمی ایستیفاده سینه ایجازه وئریلمکده دیر. بیر چوخ دؤولت و اؤزل تشکیلاتلاردا ایشه قبول شرط لری سیراسیندا ایدعاچی نین دؤولت دیلی ایله یاناشی روس دیلینی ده بیلمه سی ضروری سایلیر. آذربایجان رئیسوبلیکاسی وطنداشلیغی ادعاسیندا اولان اجنبی لر اوچون دؤولت دیلینی بیلک و او یغون ایمتحان لاردان کئچمک شرطی نظرده توتولمامیش دیر. سوونت دؤنمیندن قالان و روس دیلی نین اؤزلیک لرینی داشیان یازی قایدالاری نین دییشمه سینه حاکیمیت ماراقلی گؤرونمور.^۳ دؤولت دیلی نین آرتیق اسکیشمیش عرب، فارس و روس سؤزلریندن و ترمین لریندن تمیزلنمه سینه چئشیدلی یول لارلا مانع لر یارادیلیر. دؤولت دیلی لوزومسوز اولاراق لاتین-یونان منشالی سؤزلر و ترمین لرله دولدورولور...

بئله جه، آذربایجان رئیسوبلیکاسی نین باغیمسیزلیغی نین ۳۰-جو ایلینده تورکجه نین آنا یاسادا کی ایستاتوسو ایله گئرچک دورومو آراسیندا کی آچیق فرقی موذاکیره ائتمک

^۱ -К.Д. Ушинский, *Избранные педагогические сочинения*, т. ۲, Москва: Учпедгиз, ۱۹۵۴, с. ۶۴۲, ۵۴۳.

^۲ «اؤنجه آذربایجان بؤلمه سی نین سویه سینین یوکسلدین، سونرا «روس سنکتورو» نون باغلانماسینی دوشونون؛ «روس سنکتورو» باغلانسا، روسیا بیزه غضبلنر؛ آذربایجان دیلینده کیتاب آزدیر؛ روس دیلینی بیلک واجیب دیر، چونکی روسیا قوتشوموز دور، اساس تیجار تیمیزی ده روسیا ایله ائدیریک؛ آذربایجان خالق جومهوریتینی قوران لار روسجا تحصیل آلمیش دیلار، آما بو، اولارلا موستقیل دؤولت قورماغا مانع اولمامیشدی کیمی تیراؤلانان فیکیر لری جیدییه آلماد یغیمیزدان اوستونده دورماغا دا گرک گؤرمه دیک.

^۳ -باخین:

مجبوریتینده قالیریق. بو میلی پروبلئم توپلومدا، اؤزلیکله سوسیال مندیادا ان چوخ دارتیشیلان مؤوضوعلار سیراسیندادیر.

گونئی آذربایجانین دیل پروبلئمی

ایرانداکی تورکلرین فارسلاشماسی نین ایکی سببیدن بیرینین فارس دیلینه آشیری باغلیلیغین اولماسی حاقیندا ممد امین رسولزاده نین فیکرینی قئید ائتمیشدیک. تورک ائلیتی نین فارسلاشماسی حادیشه سینده فارس دیلی نین موهوم رولونا ۱۹۱۲-ده دیققی چکن رسولزاده، داوام ائدیر: «حؤکومدارلارین تورکلوگونه رغماً مملکتین ليسان-ی رسمی سی فارسی قالمیش و مراسیم و تشریفاتدا هپ فارسی عنعناتی موحافیظه اولونموش دور. تحصیل تاماميله فارسجا اولدوغوندا ساوادلی کسیم تورکجه چتینلیکله یازیب-اوخویا بیلیر. خلاصه عربجه ناسیل بیر ليسان-ی دینی ایسه فارسجا دا او درجه بیر صلاحیت و نفودا حائر ليسان-ی تحریردیر ایازی دیلی دیر. تورکجه قونوشولور، تورکجه نیتق ائدیلیر، تورکجه وعظله سؤیله نیر. فقط یازیب گلینجه هپ فارسی کسلیر.»^۱ بئله بیر غئیری-موناسیب شرايطده یئرلی تورک دیلی اؤزونه یول آچمالی، اینکیشاف ائتمه لی ایدی. ایرانداکی سونراکی سیاسی گلیشمه لر تورکجه نین دورومونون داها دا آغیرلاشماسینا یول آچدی.

۱۹۳۰-۱۹۲۰-لار ایران تاریخینده فعال میلت قوروجولوغو دؤنمی دیر. رضا پهلوی حاکیمیتی نین بو سیاستی چوخ میلتلی (پولی ائتنیک)، چوخ کولتورلو ایمپیرانی بیر میلت، بیر دیل، بیر کولتور، بیر سیاسی حاکیمیت دن عبارت اونیتار دؤولته چؤیرمک کیمی ادعالی مقصد داشییردی. فارس ایرقچیلیگی رسمی دؤولت سیاستی نین اساسینی تشکیل ائتدی. ۱۹۳۰-دا فارس دیلی یئگانه رسمی دؤولت دیلی اعلان ائدیلدی، قالانلاری نین تحصیل سیستمینده، مطبوعاتدا و دؤولت ایداره چیلیک سیستمینده ایستیفاده سی قاداغان اولوندو.

رضا شاه حؤکومتی نین ایرقچی سیاستی نین اساس هدف لریندن بیرى ایراندا تورک دیلی نین ایشلنمه آلانینی دارالتماق، مومکون اولسا، اونو اونوتدورماق ایدی. آذربایجاندا یئنی یارادیلیمیش دؤولت مکتبلرینده تورکجه درس لرین قویولماسی نین یاساقلانماسی بیر یانا، مکتبلرده شیفاهی صحبت لرده تورکجه دن ایستیفاده، آنا دیلیندن باشقا بیر دیل بیلیمین اوشاقلارا درس لرین تورکجه ایضاح ائدیلمه سی بئله قاداغان اولوندو. تئهراندا گؤندریلمیش معاریف مودیرلری بو ساحه ده خصوصی فعاللیق گؤستر دیلر. اونلارین آراسیندا آ. مؤوسومی و ق.

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *Iran Türkleri*, s. ۳۱.

ذۇوقى خصوصىيە فرقلندىلر. بونلاردان بىرىنجىسى نىن «تور كجە دانىشان لارىن بوينونا نوختا كچىرىپ آخورا باغلاين» ايفادەسى يايغىندى. ذۇوقى نىن آذربايجان دا ابتدايى مکتبلردە تنقۇس زامانى تور كجە دانىشان لارى جزالاندىرماق اوچون جريمە ساندىق لارى قويماق حاقىندا گۇستريشى اوزون ايل لرى يئرلى اھالى نىن يادداشىندان سىلنىمەدى.^۱

تور ك دىلى، مدنيتىن باشقا ساحەلرىندە دە وورولوب چىخارىلدى. آنا دىلىندە كىتاب و قزئت نىرى، تاماشالار گۇسترمك، حتى ياس و تعزىه مجلس لرىندە تور ك دىلىندە اىستىفادە نىن قارشىسى آينماغا چاليشىليردى. بىر زامان لار تبرىزە تئاتر تاماشالارى اينسان لارىن ايلگىسىنى چكديگى حالدا، اونون بوندان سونرا فارسجا اولماسى تئاتر سالون لارى نىن بوش قالماسىنا نەدن اولدو.

۱۹۳۰-۱۹۲۰-لار آذربايجان داكى دۇولت ايدارەلرىنە مركزدن گۇندريلن مأمورلارىن سايبى نىن آرتماسى ايله ديقتى چكىر. آيرى-آيرى مأمورلار اول لر دە پايتاختدان گۇندريليردى. رضا شاه دۇوروندە بو، كوتلهوى حال آلماغا باشلادى. بو مأمورلارىن يئرلى دىلى بىلمەلرى ضرورى سايلميردى. عكسىنە، اونلارىن قارشىسىنا تور ك دىلى نىن و مدنيتى نىن آشاغىلانماسى، بئله ليكلە آذربايجان تور ك لرىندە آشاغىلىق كومپلئكسى ياراداراق آسىمىلاسيونا مئىللندىرماق وظيفەسى قويولوردو. آذربايجانا والى گۇندريلمىش عبدالله موسطوفى سونرالار چاپ ائتديردىگى خاطرەلرىندە آذربايجان اھالىسى حاقىندا يازيردى: «آذربايجان اھالىسى نىن تور كجە يوخدور.^۲ بو اوستاندار تور ك دىلى نىن ياس يئرلىرىندە ايشلە دىلمەسىنى بئله قاداغان ائتمىشىدى، چونكى «داريوش و كامبىزىن خلفلرى افراسياب و چىنگىزىن دىلىندە دانىشا بىلمزدىلر.»^۳

آذربايجان تور كونون اولكە سياستيندە آددىم-آددىم مۇوقعلىرى تحويل وئرمەسى ۳۰-۲۰-لاردا اونو مظلوم مىئت دورومونا گتيرىپ چىخارتدى. رضا شاهىن ديكتاتور ا رئزىمى نىن تيمثاليندا دۇولت تور ك وارليغىنى مودئرنلەشن ايرانىن بوتۇولوگو اوچون اساس تهلوكە سايدى، تور ك كولتورونو هدف آلاراق اونا جيدى ضربه ووردو. تور ك لر آراسيندا اوخوموش كسىم، خصوصىيە مأمور طبقەسى آراسيندا ايرانچىليغا باغلىليغىن آرتماسىنا باخمايلاق، تور ك اھالىسى نىن

^۱ - Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bijə), Səməd Bayramzadə, *Günəy Azərbaycan*, Bakı: Orxan, ۲۰۰۰, s. ۲۰۳.

^۲ - عبدالله موسطوفى، شرح زندگى من يا تاريخ اجتماعى و ادارى دوره قاجاريه، جلد III، قسمت III، تهران، ۱۳۲۶، ص. ۱۷۸.

^۳ - *Dədə Qorqud*, N ۲, ۱۹۸۰, s. ۲۴.

اکثریتی آراسیندا ایران دؤولتی - تورک میلتی مونسبیتلرینه آیدینلیق گلدی. تورک اهالی سی نین بو حیصه سینده /ایران دؤولتی آنلایشیندان قوپما باش وئردی.

۱۹۴۱-ده سووئت ایتیفاقی نین ایرانین قوزئیینی، اینگیلتره نین ایسه گونئیینی ایشغال ائتمه سی اولکده ده کی سیاسی دورومو دییشدیردی. ایران دا نیسبی لیبرال سیاسی موحیط یاراندی. گونئی آذربایجان دا اجتماعی-سیاسی حیات جانلاندی. ۲۰ ایلیک آنتی-تورک، آنتی-آذربایجان رژیمن بوراداکی فارس مأمورلاری خالقین اینتیقامیندان احتیاط ائده رک تئهرانا قاچدیلار. تورک دیلی اوزرینه قوبولموش یاساق لار آرادان قالخماغا باشلادی. میلتی روحلو آیدین لار یئنی یارانمیش ایمکان لاری دیرلندیریب حرکت کئچدیلر. تبریزده چیخان آذربایجان قزنتی حاکیم و رسمی ایران میلتی آنلایشیندان فرقلی میلت گوروشونو اورتایا قویدو. قزنتین صحیفه لرینده تئز-تئز آذربایجان میلتی^۱ آنلایشینا راست گلمک مومکون دور. بو میلت، قزنته گوره، «...حیس، دیل، عادت-عنعه و اراضی بیرلیگینه مالیک خالق دیر.»^۲ میلت یارادان ائلمئنتلر آراسیندا دیله بویوک اؤنم وئرلییر، او، میلتین اساس علامتی سایلیردی.^۳ آذربایجان جمعیتی و اونون مطبوع اورقانینا گوره، ایران دا واحد دیل اولمادیغیندان واحد ایران میلتی ده یوخدور، چوخ میلتلی ایران جمعیتی بیرلشدیرن اساس شرط «مقصد و ایدئال بیرلیگی» اولایبیلر.^۴

آذربایجان تورک لری نین آیریجا میلت اولدوغونو اساسلاندیرماق اوچون قزنتده میلتی دیلین اؤنمی وورغولانیر، اونون (تورکجه نین) باشقا دیل لرله (ایلک نؤوبه ده فارسجا ایله) برابرلیگی اوزرینده ایصرار ائدیلمکده. دیل مسئله سی آذربایجان جمعیتی اوچون واز کئچیلمه یه جک قیرمیزی خط حساب ائدیلمکده ایدی. آذربایجان قزنتی ۵ دئکابر ۱۹۴۱ تاریخلی سایندا قطعیتله یازیردی: «کیم کی، بیزیم دیلمیزه، عنعه لریمیزه، ثروت لریمیزه قصد ائتمک ایسته سه، بیز اونو اؤز دوشمنیمیز ساناجاق و سون نفسیمیزه قدر اونلاری محو ائتمه یه چالیشاجاغیق.»

۲۱ آذر حرکتی و میلتی حؤکومت زامانی (۱۹۴۶-۱۹۴۵) اوستونده دورولان ان اؤنملی مسئله لردن بیرینی میلتی دیل اولماسی طبیعی ایدی. میلتی حرکات لارین میلتی دیل و کولتور مسئله لرینه بیرینجی درجه لی اؤنم وئرمه سی عمومی حال دیر. بو، آذربایجانین میلتی قوه لرینی،

^۱ - بو زامان گونلوک دانیشیقدا ایشله دیلن تورک، تورک دیلی ائتنونیمی و لینگوونیمی نین یئرینه، سندلرده و یازی لاردا بیر قایدا اولاراق آذربایجان خالق، آذربایجان میلتی، آذربایجان دیلی ترمین لری ایشله دیلیر. بو، سووئت آذربایجانیندا یئنیجه قبول ائدیلمیش آذربایجانلی کونسیتی نین حرکات لیدئرلری طرفیندن گونئی آذربایجاندا کوپیلانماسی جهدی ایدی.

^۲ - آذربایجان (تبریز)، ۱۸ دئکابر ۱۹۴۱.

^۳ - یئنه اوردا، ۱۲ نوایبر ۱۹۴۱.

^۴ - یئنه اوردا، ۵ یانوار ۱۹۴۲.

اۆزلىككە حسّاس ياناشدىغى مۇوضوع ايدى. چونكى رضا پهلوى رژیمی نین توركلویه موناسیبتده اویغولادیغى سیاستین ان حسّاس ساحهسى محض میلى دیل و میلى كولتور ساحهسىندهكى یاساق ایدی. میلى حؤكومت ایلک باشدان ایش لیرینی آنا دیلینده قوردو، تحصیل سیستئمینى آنا دیلینه كئچیردی، اونلارلا ساوادسیزلیغى لغو ائتمه كورسو ایشه باشلادی، اونلارلا یئنی مکتب تیکیلدی، تبریزده دؤولت اونیورسیتتهسى، درام تئاترى و فیلامونیا آچیلدی، شاعیر و یازیچى لار انجومنى، بسته كار و معمارلار جمعیتی قورولدو، آنا دیلینده درسلیك و باشقا كیتابلار چاپ اندیلدی و س. میر جعفر پیشهورى یازیردی: «بیزیم دیلیمیز دوشمن لیرین ادعالارینا باخمایاراق چوخ گئیش و غنى بیر دیل دیر. اونون كؤكو خالقیمیزین قانیندا و اورهینده دیر. بیز اونو آنا سودو ايله امیب وطنیمیزین روحنواز هاواسی ايله تنقوس ائتمیشیک. اونا توهین [تحقیر] ائدن لر، اونو تحمیلى و مصنوعى [صونعى، قल्प] گؤستمك ایستهین لر بیزیم حقیقى دوشمن لیریمیز دیر.»^۱ تئهرانلا دانیشیق لاردا آذربایجان نماینده لری دیل مسئله سیندن واز كئچمه یه جك لیرینی بیلدیرمیش، سوندا موقایله نین الده اولونماسی خاطرینه آذربایجان داكى اورتا و عالی مکتبلرده تدریسین «فارس و آذربایجان دیل لیرینده ایجرا ائدیلمه سی» حاقدا بن دین آرتیریلماسینا راضی اولموشلار.^۲

ایران حؤكومتی ۱۹۴۵-ین سون لاریندان اعتباراً گونئی آذربایجانا، ساواشدا مغلوب ائتدیگی اؤلكه كیمی یاناشماغا باشلادی. محمد رضا پهلوى رژیمی نین مۇوجود اولدوغو بوتون دؤور عرضینده (۱۹۷۹-۱ قدر) ایرانین سیاسی حیاتیندا موهوم پروسس لیرین (مثلاً، ۱۹۵۳-۱۹۴۹- لرده كى دئموكراتیک حرکات، ۱۹۶۲-ده باشلايان آغ اینقیلاب اصلاحات لاری) باش وئرمه سینه باخمایاراق، تئهرانین آذربایجانا یاد موناسیبتی دییشمه دی.

ایران یازیچى سی جلال آل احمد ایران حؤكومتی نین آذربایجانى مدنیت باخیمیندان / اوزونون موستملكه سی سایدیغینی بیلدیره رك، اونون دیل سیاستی حاقیندا گؤستمیش دیر: «ایندی قیرخ نچه ایل دیر كى، ایران حؤكومت لری نین سعیی بو دیلی نه اینكى محدودلاشدير ماغا، حتی اونو محو ائتمه یه یؤنلمیش دیر. اونو آزرى آدلاندیردیلار، اونا زورلا قبول ائدیلمیش آدی قويدولار، آذربایجانین شهر و محله لری نین آدینی دییشدیردیلر، تورك عسگر و مأمورونو فارس لار باشایان منطقه لره یوللادیلار، و عكسینه، آنجاق تورك دیلینی محو ائتمك ایشینده جزئی بیر اوغورا بئله

^۱ -Mir Cəfər Pişəvəri, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, ۱۹۸۴, s. ۲۷۷-۲۷۸, ۳۲۹.

^۲ -موقایله نین تام متنی اوچون باخین:

-Əkrəm Rəhimli (Bije), *Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946)*, Bakı: Meqa, ۲۰۰۳, s. ۱۸۰-۱۸۳.

نایل اولا بیلیمه دیلر.^۱ معاریف ناظیری آموخته ده بو اوغورسوزلوغو اعتراف ائتمک مجبوریتینده قالمیش، ۱۹۶۲-۱۹۵۳-لرده دؤولت تحصیل سیستمی قارشسییندا قویولموش مقصده چاتمادیقلارینی بیلدیرمیشدی: «همین ایل لر عرضینده آذربایجانین مدنیتی و معاریفی ساحه سینده اساسلی بیر اینکیشاف باش وئرمه میش دیر، فارس دیلی آذربایجان اهالی سی آراسیندا یاییلمامیش دیر.^۲ اهالی نین خئیلی حیصه سی نین ساوادسیز اولدوغو بیر اؤلکه ده فارسلاشdırما سیاستی نین اوغورو پان-ایرانسیست سیاستچی لرین آرزوسو اولاراق قالماقدا ایدی.

پهلوی رژیمی نین فارسلاشdırما سیاستی نین نتیجه لرینه باخارکن، فیکریمیزجه، جلال آل احمدین وئردیگی بو فاکتا دا دیقت یئتیرمه یه دیر. آذربایجان دا تورک اهالی سی ایله احاطه اولونموش ایران دیلی اهالی قروپ لاری سورعتله تورکلشمک اوزره ایدی. میلتتجه تات اولان ایرانین بو دئموکرات یازاری گؤستریردی کی، سون زامان لارادک زنجان اوستانینداکی اسکی زهرا بؤلگونون ۲۸ پارچا کندی تات دیلینده دانیشدیگی حالدا، آز سونرا وور-توت ۹ کنده تات دانیشیگی ائشیتیمک اولاردی. او یازیردی: «زنجان و ماراغادان گلن تورک دیلی قاسیرغا کیمی اؤز یولونا چیخان ایران لهجه لرینده هامی سینی سوپوروب آپاریر.^۳

بونونلا بئله پهلوی رژیمی نین آسیمیلاسیون سیاستی نین اوغورسوزلوغونو موطلقلاشdırیمک قطعین دوغرو دئییل دیر. بو سیاست آذربایجانین سوسیال-اقتصادی باخیمدان گئریده قالماسینا، اهالی نین بؤیوک حیصه سی نین اؤز وطنینی ترک ائتمه سینه، بورانین مدنی جهت دن بر باد دوروما دوشمه سینه گتیریب چیخارتدی. بو سیاستین ان واجیب نتیجه لریندن بیرسی ده تورک لر آراسیندا میلتلشمه سورجی نین سون درجه لنگیدیلمه سی اولدو. بو مرحله ده میلی تمرکزلشمه نین موهوم شرط لری حل ائدیلمه میش قالدی. ایسلام اینقیلابی عرفه سینده رسمی پان-ایرانسیست، ایرقچی تاریخ گؤروشونو شوبهه آلتینا آلا بیله جک میلی کئچمیش گؤروشو یارانمادی، آذربایجانین گله جگی ایله باغلی اساسلاندریلیمیش گؤروش لر اورتایا آتیلمادی، چئشیدلی سببلردن میلتین و دیلین آدی ایله باغلی موختلیفلیک (تورک، آذربایجان، آزرری) یارانندی.

ایران داکی سون اینقیلاب (۱۹۷۹) دا فارس اولمایان لارین پروبلئم لرینی حل ائتمه دی. تورکجه نین دوروموندا دیقت چکن بؤیوک دییشیکلیک اولمادی. بونونلا بئله اساس قانوندا ایرانین چوخ میلتلی اؤلکه اولماسی دولایی سی ایله اعتراف اولوندو. اساس قانونون ۱۹-جو ماده سینده

^۱ - جلال آل احمد، در خدمت و خیانت روشنفکران، ج. ۲، تهران: خوارزمی، ص. ۱۳۸.

^۲ - خواندنی ها، ۱۹۶۲، ۱۱، ۰۹، ص. ۹.

^۳ - جلال آل احمد، تات نشین های بلوک زهرا، تهران، ۱۹۵۸، ص. ۴۳.

یازیلیب: «ایران اهالی سی ائتتیک [فؤوم] و طایفا منسوبیتیندن آسیلی اولما یارق برابر حقوقا مالیک دیر، دری نین رنگی، ایرق، دیل ایمتیاز اوچون اساس اولا بیلمز.» اولکی اساس قانونا نیسبتاً بو، اونون موثبت جهتی ایدی. لاکین کئچمیش اساس قانوندا دؤولت دیلی آنلایشی نین اولماماسینا رغماً، ایران ایسلام رئسپوبلیکاسی نین اساس قانوندا یازیلیمیش دیر: «ایران خالقی نین رسمی موشرک دیلی و الیفباسی فارس دیلی و الیفباسی دیر.» (۱۵-جی ماده). ائله بوراداجا مظلوم خالق لارا دینچی پایی تکلیف اولونور: «مطبوعات، کوتله وی اینفورماسیا واسیطه لری و مکتبلرده ادبیات درس لری نین تدریسینده فارس دیلی ایله یاتاشی یئرلی [بومی] و ائتتیک [فؤومی] دیل لردن ایستیفاده آزاد دیر.»

تورک لرین دیل و کولتور ساحه سینده کی گؤزلنتی لری ده اؤزونو دوغرولتمادی. یئنی ایسلامی حاکیمیت اؤزونو مؤحکمله دن کیمی تورک کولتورونون سربست اینکیشافی دؤورونه سون قویدو، اونو اولکی پهلوی حاکیمیتی دؤورونده کی مظلومیت چرچیوه سینه سالدی. میلتلشمه سورجی نین مدنیت ساحه سینده، ایلک سیرادا میلی دیله عاید پروبلئم لری حلّ اندیلیمه میس قالدی.

تورک کولتورو اوغروندا موباریزه یئنی ایسلام رئژی می نین معین ائتدیگی سرت نورمالاردا و چرچیوه ده ده داوام ائتدی. اساس هدف یئنه ده میلی دیلین ایستیفاده آلانی نین گنیشلندیریلیمه سی ایدی. هر پرزیدنت سئچکی سینده نامیزد گؤسترلین شخص لرین اکثریتی تبریزه و آذربایجانین باشقا شهرلرینه سفر لری زامانی محدود حقوق لار وئرن آنایاسانین ۱۵ و ۱۹-جو ماده لری نین اوغولانماسی وعدینی وئرمیش، اولکه باشچی سی سئچیلندن سونرا بو وعدینی اونوتموش دور.

۲۰۰۶-نین ماییندا رسمی ایران قزئتیی نین تورک لری تحقیر ائتمه سینه قارشى اعتراض حرکاتی زامانی اون مین لرله اینسان ایسپونتان [خودجوش] شکیلده آذربایجانین دئمک اولار بوتون شهرلرینده، ائله جه ده تهران دا کوچه لره تۆکولدو. اعتراضچی لارین پولیسله توقوشماسی و چوخ ساییلی اولن لرین اولماسی مسئله نین بسیط بیر کاریکاتور مسئله سی اولماماسینی گؤستردی. چئشیدلی طلب لر آراسیندا تورک دیلی حاقیندا طلب لر داها چوخ ائشیدیلدی: تورک دیلینده مدرسه، اولمالی دیر هر کسه؛ تورک دیلینی آتماریق، فارس دیلینه ساتماریق؛ تورکون دیلی اولن دئییل، فارس دیلینه دؤنن دئییل؛ تورک دیلی ایران دا رسمی دؤولت دیلی اولمالی دیر! مای آیی نین ۲۸-ده ایسلام شورا مجلسی بیناسی نین قارشى سیندا کی نومایشده اوخونموش قطعنامه نین (میلی مانیفئست) ۳۳ ماده سیندن آلتی سی بیرباشا میلی دیله باغلی پروبلئم لرین حلّ اندیلیمه سی ضرورتی حاقیندا ایدی. بورادا «تورک دیلی نین رسماً تانینماسی»؛

آزری آدی نین ایشله دیلمه مه سی؛ تورکجه رادیو-تئلویزیو مرکزی نین، تورک دیل و ادبیاتی قورومونون یارادیلماسی؛ اؤلکه اونیوترسیته لرینده تورک دیلی بؤلوم لرین تأسیسی؛^۱ تورکجه کیتابلارین چاپینا یاردیم ائدیلمه سی؛ «*ھارس دیلینده اسکیناس لارلا یاناشی آذربایجان تورکجه سینده ده اسکیناس لارین چاپی*»؛ [یئننی دوغولموش اوشاق لارا] «تورکجه آدلارین قویولماسینا مانع اولماماق» کیمی طلب لر یئر آلمیشدی.^۲

سونوج

اوزون عصرلر بویو یاد دیل لر تورک یوردو آذربایجان دا مسجد، دفترخانا و مکتب دیل لر ی اولدولار. بو دیل لرین داشیییجی لاری تورکلویه ضیدّ دیرلری سیریدیلار، ایداره-سیاست و مدنیت ساحه لرینین میللشمه سینه مانع اولدولار. تورک دیلی اونلارلا اوزون موجادیله یولو کئچدی، آرخاسیندا دؤولت گوجو اولان دیل لرین مقاومتینی قیراراق زامانلا ایستاتوسونو یوکسلتدی، ایشلمه ساحه لرینی گئنیشلندیردی. تورک دیلی دراماتیک تاریخی مباریزه سی ایله مؤحتشم عابیده نی حاق ائتمیش دیر.

ایندیکی قوزئی آذربایجان دا تورکجه نین (آذربایجان دیلی نین) رقیبسیز دؤولت دیلی دورومونا گتیریلمه سی گونوموزون ان اؤنملی میلی مسئله لریندن دیر. ایداره چیلکده، تحصیل سیستئمینده آنا یاسال [قانونی] طلب یئرینه یئتیریلمه لی دیر. بو، هر شئی دن اؤنجه آذربایجان رئیسپولیکاسی نین تهلوکه سیزلیگی مسئله سی دیر. اوسته لیک قانون وئریجیلکده تثبیت ائدیلمیش بیر طلب دیر: دؤولت میلی مدنیتین قورونماسی و اینکیشافینا مسؤلیت داشیییر. دیل میلتین قوروجو عنصرلریندن بیر دیر. دیل پروبلئمینی چؤزه بیلمه میس بیر میلت، هله میلتلشمه سورجینده گرکن نؤوتی آشاملاری کئچمک زوروندادیر دئمک دیر.

گونئی آذربایجان دا تورک دیلی لاییق اولدوغو ایستاتوسا صاحب اولمالی دیر و صاحب اولاجاق. چونکی ۳۵ میلیونلوق بیر توپلومون دیلینی آشاغیلاماق، اونو دوکان-بازار دیلی سویه سینده (بومی، یا دا قوومی) ساخلاماق گؤزگؤره سی عدالتسیزلیک دیر. اوسته گل ائتیک-میلی اینکیشافین طبیعتینه ضیدّ دیر. بعضی میلی قروپ لارین دیل مسئله سینین اؤنمسه مه مه سی

^۱-تورک دیلی بؤلومو حاضریدا بیر نچه اونیوترسیته ده فعالیت گؤستریر.

^۲-گئنیش بیلگی اوچون باخین:

-Nesib Nesibli, *Azerbaycan Tarihi: Millet, Devlet ve Siyaset*, Ankara: Altınordu, ۲۰۱۹, s. ۶۱۸-۶۲۳.

ده عاغیل آلماز بیر یانلیش یاناشمادیر. چونکی تورکجه نین رسمی ایستاتوسا صاحب اولماسی ایران دا آذربایجان/تورک مسئله سی نین چؤزولمه سی نین باشلانماسی دئمک دیر.

میلتی سمبول لاریمیز

میلت حاقیندا نظریه لر آراسیندا سمبول لارا/رمزله ان چوخ اؤنم وئرن ائتنو-سمبولچو مکتب دیر. جان آرمسترانگ، آنتونی د. اسمیته، جان هاتچینسون، آدریان هاستینگز و داوامچی لاری میلت لرین اورتایا چیخماسی نین تمیل لرینی سمبول لارا باغلامیشلار. ائتوسون ان قدیم دؤنم لرینده گؤرونن و گئنیش یاییلان بو سمبول لار (و یا ائتینیک رمز لر) سونراکی میلت دؤنمینده میلتی دیره چئوریلیمیش دیر. چاغداش میلت لرین هامی سی نین قدیم چاغ لاریندان گلن توتیمی، بایراغی، هیمنی [سرود]... واردیر.

میلتی سمبول لار توخونولماز، عادتاً دییشمز اورتاق تاریخی دیر سایلییر. «میلتی میلت یاپان قایدالارین ایچینده، میلتی سمبول لار دا بولوندوغو اوچون بیر میلتی ییخماق ایسته ین لر اونون میلتی سمبول لارینا دا هوجوم اندیرلر. بیر توپلومون میلتی سمبول لاری اولمادی می آرتیق سورولشمیش دئمک دیر.» (آتسیز).^۱

بیز اؤز سمبول لاریمیزی یئترینجه تانیییریک می؟ بو سمبول لارا یئترینجه احتیاج و سایغی دوپوروق مو؟

قوزئی آذربایجانین باش شهرینه گلن قوناق، تصوورونده کی باکی نین اولدوغوندا داها مودئرن گؤرونوشه صاحب اولدوغونو بیلدیریر. شهر مرکزی نین تمیز و یاشیل گؤرونوشو قوناغی دا، دیقتلی یئرلی ساکینی ده ممنون اندیر. تورک یوردو آذربایجانین پایتاختی میلتی گؤرونوشونه گؤره نجه، سئچیلیرمی؟ شهرین هر طرفیندن گؤرونن اوچ باشلی *آلوو قولله لری* بورانین محض تورک یوردونون پایتاخت شهری اولدوغونو گؤستر میر. سووت دؤنمینده سیرینمیش /ودلار یوردو آنلایشی نین یانسیماسی دیر. بیر دفعه قافاسی قاریشیق بیر گونئیلی *آزری* یئنی تیکیلیمیش بو بینالاری گوروب، منی کینایه ایله تبریک ائتمیشدی: «باکی دا بئندیگیم ان گؤزل بینا آتش بینالاری دیر. بئله سی هئچ تئهران دا دا یوخدور.» بو *آزری* نین ممنون ائدن ده همین آیری-اویرو بینالارین آتش پرستلیگی، یعنی فارس دیرینی چاغریشدیر ماسییدی.

^۱ - Atsız, *Turanlılık, Milli Değerler ve Gençlik*, İstanbul: Ötügen, s. ۶۴.

بیر آز گئری دؤنوب، میلی دیرلریمیزه بیونج موناسیبتیمیز حاقیندا یاخین تاریخیمیزدن بیر اؤرنک وئرک. احمد آغاوغلونون اوغلو، کئچمیش ناظیر صمد آغاوغلو ۱۹۶۶-دا شخصی اوتوموبیلی ایله سوونت اثرمنیستانیندا دؤولت سرحدینی کئچیر، اثرمنیستانی و گورجوستانی دولاشاندان سونرا آتا یوردو و دوغولدوغو آذربایجان تورپاق لارینا آياق باسیر. سیاحتدن آلدیغی تائوراتلار اساسیندا یازیلان قیمتلی سوویئت روسیا/ایمپاراتورلوقو باشلیقلى اثرینده آذربایجاندا دیقتینی چکن ایلك اؤزلیگین بورانین کوسموپولیت اولماسییدی.^۱

دؤولت آتریبوتلاری ایله میلی سمبوللاری قاریشديرماياق، اونلار اوست-اوسته دوشه ده بیلر، فرقلی ده اولا بیلر. میلت و دؤولت چوخ یاخین آنلایش لاردیر، آنجاق فرقلی اؤزلیکلره ده صاحب دیرلر. بیز بو یازیدا دؤولت آتریبوتلاری مؤوضوعسونا توخونماياجاق.

باشلیجا میلی سمبولوموز بایراغیمیزدیر.

میلت-دؤولت بایراغی

بو بایراق هم ده آذربایجان رئیسوبلیکاسی نین رسمی دؤولت بایراغی دیر. میلت-دؤولت بیرلیگی نین تجلی ائتدیگی اندر [نادیر] فاکت لاردان دیر. هر شئی دن اؤنجه محض بو اؤزلیگینه گؤره بیزیم اوچون دیرلی دیر. بایراغیمیزین ایکینجی اؤزلیگی مجرد کئیفیت لری دئییل، ۲۰- جی یوزایلین باش لاریندا فورموله ائدیلن میلی دوکترینی عکس ائتدیرمه سی دیر. ماوی - تورکلوک و میلی شعورون؛ قیرمیزی - چاغداشچیلیغین؛ یاشیل - ایسلامین، اخلاق دیرلری نین رمزی دیر.

اوچرنگلی بایراغیمیزین فیکیر باباسی علی بی حسینزاده-توران دیر. میلی مفکوره نین فورمالاشماسی باخیمیندان اونون *حیاتدا چاپ ائتدیردیگی بیزه هانگی عیلم لر لازیم دیر؟* مقاله سی نین بؤیوک اؤنمی اولموش دور.^۲ محض بو مقاله سینده حسینزاده ایلك دفعه مشهور اوچلو دوستورونو - *تورک قانلی، ایسلام ایمانلی، فیرنگ قیافه لی اولالیم!* - فورموله ائتدی. بوراداجا چوخ اؤنملی بیر خصوصو دا علاوه ائدک: او، ۱۹۰۷-ده بو شوعاری *تورک قانلی، موسلمان اعتقادلی، فیرنگ فیکیرلی، آوروپا قیافه لی کیمی* ایفاده ائتدی.^۳ یعنی چاغداشلیق اوچون

^۱ - Samet Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, Ankara, ۱۹۶۷, s.۱۳, ۲۴-۲۵.

^۲ - *Həyat*, ۰۸.۰۶.۱۹۰۵, N ۲

^۳ - Ə. H., 'İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz', *Fiyuzat*, ۱۹۰۷, N ۲۳, s.۳۵۵.

خاریجی گۇرۇنوشون دېيىشمەسى نىن يىترلى اولمادىغىنى، اوندان داھا اۇنملىسى فيكىرلرين (قافانين ايچى نين) دېيىشمەسى نين اُزم اولدوغوندا ايصرار ائتدى.

فۇوق العاده اوغورلو ايغاده اولونموش بو دوستورو ميلتچى كسيم ميللى دوكترين اولاراق قبول ائتدى. داھا سونرالار ايسه موستقىل ميللى دۇولتین - آذربايجان دئمۇكراتىك/خالق جومهوريتى - نين بايراغينداكى رنگلر بو شوعارداكى ايدئولوژى-سياسى جريان لارين سمبولونا چئوريلدى (۹ نويابر ۱۹۱۸). آز سونرا سياسى تور كچولو ك بو دوستورو عثمانلى دا اساس اولاراق گۇتوردو و آزجا دېيىشديرەك (توركلشمەلى، ايسلاملاشمالى، آوروپالاشمالي) اۇزونون شوعارينا چئويردى.

اوزون سووئت ايل لرينده (۱۹۹۱-۱۹۲۰) بو بايراق قان اغلايان كۇنول لره ائتدى، رسمى يئرینی مين لرله معصومون حياتينا مال اولموش سووئت رثيىمى نين سمبولو توتدو. ۵ فنورال ۱۹۹۱ تاريخينده قيرمىزى اسكى پارچاسيندان امتناع ائديلدى. عدالت يئرینی آلدى، اوچ رنگلى ميللى بايراغيمىز آذربايجان رئسپوبليكاسى نين رسمى دۇولت بايراغى اولدو. ۲۰۰۹-دان اعتباراً ۹ نويابر دۇولت بايراغى گونو كيمي قئيد ائديلير.

مىلت-دۇولت بايراغى نين اوچونجو قيمتلى اۇزلىگىنى ده گۇسترمه لىيىك: بايراقداكى دَيرلر آيرى-آيرىلىقدا بير-بيرىنى رد ائدن كيمي گۇرونسه ده بيرلىكده اويوم يارادير.

اۇنجه وورغولايلاق: بايراقداكى آى و اولدوزون بيرلىكده اولماسى اسكى تصوورلره گۇره خوشبختلىك علامتى دير. اوچ آخيمين - تور كچولو ك، چاغداشچىلىق و ايسلامين بير يئرده اولماسى و آيرى-آيرى اوچ رنگله ايغاده اولونماسى هم ده اويوم/تولترانلىق اولاراق نيته لنديريله/سجيه لنديريله بيلر. بير-بيريندن فرقى بو آنلايىش و دَيرلرين بير يئرده اولماسى نين، بير-بيرىنى رد ائتمه مەسى نين اۇنملى بير شرطى واردير: اونلار بير-بيرىنى دنگه له مەلى، موطلق حال آلمامالى دير. حسين زاده يه گۇره تورك قانلى اولماق تورك شعوروننا صاحيب اولماق، ميلتشمه دئمك دير. ايفراط حالى - ايرقچىلىك دير. قبول ائديله بيلمز.

ايسلام/ايمانلى اولماق ايسه معنوى ساحه ايله محدودلاشير؛ دين سياسته قارىشمالمالى دير. اصلينده بو، لايىكلىك/سئكولارىزم پرىنسىپى دير. ايفراط حالى فاناتيزم دير؛ سياسى ايسلام دير.

على بى حسين زاده نين ۱۹۰۵-ده تكليف ائديگى فورمولدا اوچونجو پرىنسىپ فيرنگ قيافەلى/اولايم دير. چاغداشچىليغين ايفراط حالى كوسموپوليتيزم دير، ميللى دَيرلرى ايتيرمك دير؛ خاريجى دَيرلر و گوجلر قارشى سيندا تسليمچىلىك دير. بورادا دىقت چكن بير خصوصو تكرر وورغولايلاق. ايكى ايلدن سونرا بو پرىنسىپ فيرنگ فيكىرلى، آوروپا قيافەلى شكلىنه گتيريلدى. يعنى ميللى دوكترينه سربست دوشونجه پرىنسىپى علاوه ائديلدى. فۇوق العاده منطىقلى بير دوزه

لیش دیر: سربست دوشونجه، دینی احکاملاردان آرینمیش آزاد دوشونجه - اولمازسا اولمازلاردان دیر. آوروپانین رنسانسلا باشلاتدیغی و رنفورم دؤنمینده اساساً چؤزدوگو پروبلئم دیر. ایندیکی موسلمان دونیاسی نین ایسه اکسیک طرفی - اینانجلی اینسانلارین سورغولاما کولتورونو یاخین بوراخاماسی دیر.^۱

مسئله نین تاریخ و رسمیت طرفینه قیساجا گؤز آندیقدان سونرا مؤوضوعوموز گرهیی اساس پروبلئمین اوستونه گلک:

- بیر عصردن آرتیق زامان کئچمیش دیر. بیز نه قدر میلی دوکترین ده کی هدفلره چاتا بیلیمیشیک؟ تورکلشمه/تورک شعورونا صاحب اولموشوق؟ چاغداشلاشما یؤنوده نه قدر ایره لیله مییشیک؟ نه قدر علی بی حسین زاده نین وورغولادیغی /زاد دوشونجه صاحبیی اولموشوق؟ اخلاق دیرلری نه قدر گونلوک حیاتیتمیزدا دیر ساییلیر و اونلارا عمل ائدیلیر؟

- بایراغیمی سئویریم دئمک آزدیر؛ وطنداش نه درجه ده بایراغینی تانیییر، درک ائدیر؟

هیمن، دؤولت آتریبوتودور، عینی زاماندا میلی سمبول لاردان بیرى ساییلیر. بؤیوک شاعیر احمد جاواد میلتیمیزین روح حالینی ۱۰۲ ایل اول قلمه آلدیغی شعرینده بئله ایفاده ائتمیش دیر:

آزربایجان! آذربایجان!

ائی قهرمان اوولادین شانلی وطنی!

سندن اؤترو جان وئرمه یه جومله حاضیریز!

سندن اؤترو قان تۆکمه یه جومله قادیریز!

اوچ رنگلی بایراغینلا مسعود یاشا!

اوچ رنگلی بایراغینلا مسعود یاشا!

۱۹۹۰-لاردا هیمنین سؤزلری موداکیره مؤوضوعوسونا چئوریلیمیشدی. بعضی شاعیرلر داها یاخشی شعر قوشا بیله جکلرینی ادعا ائدیله. اؤزلیکله شعرده کی «میلیتاریست روح» بیرى لرینی راحتسیز ائتمکده دیدی. دیره نیش اولدوغو اوچون بونلار دا، آرخاسیندا کی ایقیتدار دا گئری چکیلمله اولدو. خوشبختلیکدن بو تاریخی عابیده رسمی ایستاتوسونو قوردو. میلی سمبول کیمی بو هیمنین دایم وار اولماسی شعورلو وطنداشین ان طبیعی آرزوسودور.

^۱-آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

- Nesib L. Nesibli, 'Azerbaycan Bayrağı', Çelebi, Yıl ۱, Sayı ۲, Ağustos ۲۰۲۰, s. ۱۱۲-۱۲۶.

بايراقلا باغلى قويولان سوال هيمنيميز اوچون ده كئچرلى دير: وطنداش نه درجدهده هيمنين سؤزلىنى ازبره بيلير؟ مأمور كوتلهسى نهدن رسمى توپلانتي لاردا هيمنى اوخوماقدا چتينيلىك چكىر؟

بوز قورد قورخوسو

هر ميلتين اؤز سئويملى جانلىسى و يا جانلى لارى واردير؛ ميفيك توره بيش حكايه لرى عادتاً بو جانلى لارا باغلانير. اونلارين سياهىسى چوخ گئنىش دير. بورا يا آيى، قارتال، باشقا قوش نؤوع لرى، اژداها، شير، اسلان، بيير، تولكو، كانقورو، زئبرا، خوروز، جئيران، فيل، گرگه دن، تيمساح، موختليف باليق نؤوع لرى... داخيل دير. اونلار ويرچوال مكاندا ميلى حئيوان لار آدى ايله بيلينير. مقدسلسديريلن حئيوان لارين علمده آدى بيلديگيميز توتتم دير.

بوزقير كولتورونه صاحيب توركلرين سئويگى حئيوان لار آراسيندا آت و قوچون باشدا گلمه سى آنلاشيلان گئركچك دير. حاكيميت سمبولو و بوى رمزي اولاراق چئشيدلى قوش لارين، اؤزليكله ايكي باشلى قارتالين (مثلاً، سلجوقلولاردا) تصويرلىر يايغين دير. ۱۲ حئيوانلىق تورك تقويمى مشهوردور.

توركلرين توره بيشى حاقيندا موختليف افسانه لر واردير. بونلارين آراسيندا *ئرگئئكون* ان يايغيني دير. اونون دا موختليف وئرسيالارى مؤوجوددور.^۱ پوپوليار وئرسيالاردان بيرى نين قيسا مضمونو خاطرلاباق:

بوى لاردان بيرى اؤز يوردوندا دوشمن لرين قفيل هوجومونا معروض قالير. هامىسى قيلينچدان كئچيريلير. اون ياشيندا بير اوغلان اوشاغى سالامات قالير. دوشمن لر اوشاغين چوخ كيچيك اولدوغونو گؤروب، اونا يازيقلارى گليب اؤلدورمورلر. يالنيز اوشاغين آياق لاريني كسيب، بير باتاقليغا آتيرلار. بير ديشى قورد اوشاغات وئرهر ك اونو بسله يير. اوشاق بو شكيلده ساغالميش، بؤيوموش. اوشاغى خيلاص ائتميش بو قورد بير واخندان سونرا اوندان بويلو قالير. فقط اوشاغين

^۱- اونلار حاقيندا باخين:

- Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara: İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۷۱, s.۴۲-۴۳; Mehmet Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuşu*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, ۱۹۸۹, s. ۳۸; Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, İstanbul: Ötügen, ۱۹۸۹, s.۳۹-۴۰; Altan Deliorman, Bugünkü manası ile Bozkurt, *Yeni Orkun*, N ۱۲, Şubat ۱۹۸۹, s.۳-۴; Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən ۱۸۷۰-ci illərə qədər*. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹۶, s. ۱۹۱-۱۹۲.

ياشادىغى خىبرىنى آلان دوشمن لىرىنى دن اونو اۆلدورمه يه گلىرلر. قورد اونلارى گۆرونجه قاچىب، درين بىر ماغارا يا گىرير. ماغارا بۇيوك بىر اووا يا اچىلىر مىش. دۆرد يانى دىك داغلار ا دىره نىر مىش. قورد بو ماغارادا اون اوشاق دوغور. زامان كىچدىكجه بو اوشاق لار بۇيويور و كناردان گتىردىكلرى قىزلارلا ائولەنىب آرتىب-تۆره بىرلر. بىر نىچە نىسىلدىن سونرا اووا اونلاردا دار گلىر. اورادان چىخماق اىستەسلەر ده بىر يول تاپا بىلمىرلر. نهايت، بىر چوبان گون لىرىن بىرىندە بىر قورد گۆرموش، اونو تعقىب ائدركن قوردون بىر دلىكدن چىخدىغىنى انلامىش. اما دلىك او قدر دار اىمىش كى، اونو گىنىشلىندىرەمك لازىم گلمىش. آرالارىندان بىر دىمىرچى چىخىمىش، داغىن دىمىر فىللىزلى اولدوغونو آشكار ائدىب، اودون يىغىب، داغى ارىتمىش، بوزقورد ادىلى قوردون آرخاسىنجا /ئىرگىنكون ادىلانان بو اووادان چىخىمىشلار. افسانە يه گۆره، قدىم توركلر بو شكىلدە قورتولموش (قورد اولموش، آزادلىغا چىخىمىش)، دونيا اوزونە يايىلمىشلار.^۱

بو انلاملى افسانە ده كى بوزقورد، توركلرىن اساس مىللى سمبولدور. مصطفى كمال آتاتورك دۇنمىندە توركىيە جومهورىتىندە بوزقورد مىللى سمبول اعلان ائدىلمىش، بىر چوخ يئردە اىستىفادە ائدىلمىش دىر. چاغداش تورك دونياسىندا يئنى دن بوزقورد سمبولو پوپوليارلىق قازانماقدادىر.

سوونت سياسى كولتورو عمومىتله مىلتچىلىگىن، اۆزلىكلە مىللى سمبول لارىن علئىهينه اولدوغو اوچون مىللى توتىم مۇوضوعسونون يايىلماسىندا دا خوش باخمىردى. اما حاكىم مىلتىن مىللى سمبول لارى نىن يايىلماسىندا گۆز يوموردو. موسكوا اولىمپياداسى زامانى (۱۹۸۰) روس توتىمى /بى نىن سمبول اولراق اىستىفادە سىنە اىجازە وئىلدىگى چارپىچى بىر اۋرىنك دىر. آزر بايجان دا چوخ يايغىن اولماسا دا بوزقورد مۇوضوعسونون اىنسان لار آراسىندا يايىلماسى بۇيوك گوناه سايىلىردى. حتى بوزقوردون فاشىست اىدئولوژىسى نىن سمبولو اولدوغو (؟) فىكرى ده ك گب تىلغا ئىچى لارى طرفىندىن يايىلىردى.

مىللى حرکات دۇنمىندە بوزقوردون باغىمسىزلىق، سربستلىك، صداقت سمبولو اولدوغو فىكرى مئدىادا اۆز يئرىنى تاپدى. بوزقورد اىشارتى سورعتله يايىلدى. حتى ۱۹۹۲- نىن نوپابرىندا

^۱ - بعضى علم ادم لارى ئىرگىنكون داستانى نىن تارىخى اساسى نىن اولدوغو فىكرىنى اىرهلى سورورلر. تالاس چايى اطرافىندا يىرلىشمىش، باشىندا چى چى ادىلى (چىن قايناق لارىنا گۆره) بگىن اولدوغو بىر بوى م. ا. ۳۶- جى اىلدە چىن اىمپىراتورلۇغونا مغلوب اولور. بوى مركزىندە ياشايان لار بوتونوبله قىلىنچدان كىچىرلىر. بو قىرغىندىن تك بىر اوشاق سالامات قالير. بو حادثە بىر چىن قايناغىندا يىر اىلمىش دىر.

- Sevgi Kafalı, Tarihte Türk Göçleri ve Neticeleri, *Atsız Armağanı* ۲, hazırlayan Sadettin Y. Gömeç, Ankara: Altınordu, ۲۰۱۷, s. ۱۵۹.

شمکیرده ایجرا باشچی سی قارا توفیق و شاعیر ممد ایسماییلین ایشتیراکی ایله بوزقورد هئیکلی نین آچیلیشی اولدو. ۱۹۹۳-ون یون قیامیندان سونرا بو جور اؤرنک و تشبوتلرین قارشسی آلیندی. عکسینه، ایران/فارس سمبولو اولان شیر هئیکل لری شهرلرده کی مئیدان و کوچه لری دولدوردو...

زامانیندا گؤرکملی فیکیر آدامی آتسیز، میلی سمبول لارین هوجوم لاردان قورونماسی مسئله سینه دیقت چکمیش، سمبول لاری معنوی ساحه ده گوجلو اولمانین شرطلریندن بیرى سایمیش دیر. آتسیزا گۆره، تورکییه ده بوزقوردا کؤپک دئینلرین اساس مقصدی تورکلوگون گوجلنمه سیندن قورخمالاری دیر.^۱ بو فیکیر آذربایجان اوچون ده کئچرلی دیر.

مانقوردلوق سمبولو

سمبول لار مؤوضوعسو آچیلیمیشکن ایکی علاقه دار مسئله دن ده بحث ائتمک اولار و گرک دیر. بو دا اؤزلیکله سون ۵۰-۴۰ ایلده میلی فیکری راحتسیز ائدن سوی آد و یازی قایدالاری مسئله سی دیر.

اکثر آذربایجان وطنداشی نین سوی آدی نین سونو روس /وو، -ئو سونلوغو ایله بیتیر. اسکی روسیاداکی *андреева холоп* ، *иванова холоп* اؤرنکینده روس سوی آدلاری شکیللنمیش، روس حاکیمیتی بو شکلی تورک-موسلمان خالق لارینا دا زورلا قبول ائتدیرمیش دیر. حاضریدا عرب آدی نین سونونا بیر قایدا اولاراق روس سونلوغو علاوه ائتمکله میلی فامیلیا لار قوراشدیریلیر. (علی یئو، ممدوو، موصطافایئو کیمی). اطرافیمیز باخاق، هانسی میلت بو جور عجایب یوللا اؤزونو ایفاده ائدیر؟ کئچمیش سوؤت تورکلریندن باشقا هئچ بیرى! حالبوکی روس ایمپیریا لیزمیندن ان چوخ تورکلر اذیت چکمیشلر. پروبلئم ده ائله بوندادیر: میلی کیملیگی نین قاتیلی اولان روسیایا آشیق اولماق؛ روس کولتور اوربیتیندن چیخماغی فلاکت ساپماق! مانقوردلوقا اؤرنک وئرمک ایسته سه نيز تاریخه ائنه یه گرک یوخدور!

آذربایجان رنسپوبلیکاسی وطنداش لاری نین سوی آدلاری نین دؤولت دیلینه اوغونلاشدیریلماسی حاقیندا ۲ فئورال ۱۹۹۳ تاریخلی میلی مجلسین قرارینا گۆره وطنداش لار /وو، -ئو سونلوقلو سوی آدلارینی /لی (سؤزون کؤکوندن آسیلی اولاراق /لی، /لو، /لو)، -زاده، -اوغلو، -قیزی سونلوغلو و یا سونلوقسوز ایفاده فورمالاری ایله عوض ائده بیلرلر. بو قرار تورکییه

^۱ - Atsız, Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik, s. ۱۲۹.

دەكى معلوم ۱۹۳۴ تارىخلى سۈي آد قانۇنونا نىسبەتاً يارىمچىق سايىلا بىلر و يارىمچىق سايىلمالى دىر (اۋزلىكلە -زادە سونلۇغونا گۆرە). آما مىللى شعورو و غورورو اينكىشاف ائتمىش مىلت اولسايدىق، بو قارردان اىستىفادە اندىب آدى چكىلن رذىللىكدن قورتولا بىلردىك. بو بىر داها گۆستىر كى، مىلت اولاراق بىزىم مىللى شعور/مىللى كىملىك ساحەسىندە ھلە چوخ ايشىمىز وار. شعورسوزلوق پروبلئىمى بىرىنجى نۆوبەدە مأمور طبقەسىنە عايددىر. اونلار -وو، -ئىو سونلوق لارىندان امتناعنى موخالىفتچىلىك سايىرلار. يا دا يوخارى نىن موخالىفتچىلىك سايماسىندان قورخورلار.

سوونت دۇنمىندن قالان يازى قايدالارى دا آنلاشىلماز بىر توتوجولوقلا قورونور. بو قايدالارىن چوخوسو زامانىندا روس دىلى نىن قرامئرىنە اوپغون شكىلدە تىرتىب اندىلمىش، يئرلى حۇكومتىن تصدىقىندىن كئچمىش دىر. ايندى دە بىر دىيشىكلىك آپارماق اوچون ناظىرلر كابىنئىتى نىن اوپغون قارارى لازىم دىر. سوروشماق گرک: دىلىمىزىن يازى قايدالارى نەدن ناظىرلر كابىنئىتىندەكى مأموردان آسىلى اولمالى دىر؟ ايندىكى لرىن دىل مسئلەلرىندە نە قدر متخص اولدوقلارىنى بىلمىرىك. آما كئچمىش باش ناظىر آرتور راتى زادەنىن دۇولت دىلىنى ھىچ بىلمەدىگىنى ھامى بىلىر.

نەدن مىلتلرىن آدى خصوصى اىسىم اولدوغوندىن باش حرفلرلە يازىلمالى اولدوغو حالدا كىچىك حرفلرلە يازىلىر؟ روس دىلىندە مىلتىن آدى عادتاً صىفت يىرىندە ايشلندىگى اوچون (مثلاً، *русский народ, армянская нация*) دىل قايدالارىنا گۆرە كىچىك حرفلرلە يازىلىر. بو روس مخرجىنە اوپغون اولاراق تورك، حتى آزرىبايجانلى سۆزلىرى دە كىچىك حرفلرلە يازىلىر (*türk, azərbaycanlı*). اۆلكە آدلارى دا روسجادان گۆتورولموش دور (*Kıpr- Kipri*) (*Kıbrıs, Portuqaliya- Portəgiz kimi*). اورىژىنالى لاتىن حرفلرلە يازىلان خصوصى اىسىملرى ائشىتىدىگىمىز شكىلدە، تحرىف ائدەرك يازمامىز دا روس/كىرىل آلىشقانلىغىندىن قوپا بىلمەمەيمىزىن علامتى دىر. اينترنت دە و يا خارىجى اۆلكە كىتابخانلارىندا «Woodrow Wilson= Vudro Vilson»، «Biden= Bayden»، شكىلندە آختارسانىز تاپا بىلمەيە جكسىنىز.

بىلدىگىم قدرىنچە روسلاردا قوشا آد يوخدور. اونلاردا اولمادىغى اوچون بىزىم يازى قايدالارىنا گۆرە بىز دە ايكى آدى بىرلشدىرمك كىمى منطىقسىزلىگى اۋزوموزە روا گۆروروك (*Məmmədəmin, Əlirza*) كىمى. خصوصى اىسمىن بىر حىصەسىنى باش حرفلرلە

دیگرینی کیچیک حرفلرله یازماق منطیق سیزلیگی ده داوام ائدیر: (*Fətali xan Xoyski* - *Fətali Xan Xoyski, Nəsb bəy Yusifbəyli - Nəsb Bəy Yusifbəyli*) کیمی.

روس دیلی *آنالیتیک/چکیملی* دیل لر قروپونا عاید اولدوغو، شکیلچینی عادتاً سۆزون اؤنونه آلدیغی اوچون خصوصی ایسمین روسجادا آپوستروفلا آیریلماسینا گرک یوخدور. آما تورکجه *ایلتیصافی/کلهمهلی* دیل لر قروپونا عاید اولدوغو، شکیلچینی سۆزون سونونا آلدیغی اوچون ایسمین آدلیق حالینی آپوستروفلا آیرماغا احتیاج واردیر. مثلاً، *Arifə dedim* جومله سینده کی مودریک آدمی *Arif' ə dedim* جومله سینده کی عاریف دن آیرماق اوچون آپوستروفلا گرک واردیر.

روسجادا کی ایل لر ی صیفت شکلینده وئرمک قایدادیر. مثلاً، *2021-ü zood* بیزیم تورکجه ده کی ۲۰۲۱-جی ایل شکلینده کالکا^۱ تئرجومه یه نه احتیاج وار؟ ۲۰۲۱-ده یاخود ۲۰۰۰-لرین باشیندا داها منطیقی اولمورمو؟ هم ده داها ائستتیک گۆرونور.

ایندیکی یازی قایدالاریندا گرکن دیشیکلیک لر حاقیندا سوسیال مئدیادا واخت آشیری تکلیف لر سسله نیر. اؤزلیکله دیلچی لر و اویغون ساحه متخصص لر ی آغلاباتان تکلیف لر ایره لی سورورلر. آما گۆرونن او کی ناظیرلر کابینئتی سووئت میراثیندان ال چکمیگ دوشونمور. ائله ایسه آیدین کسیم اؤزو بو گرکسیز میراثدان امتناع ائتسین. اؤز ایش لرینی هئچ اولماسا روسچو بوروکراتلارین اینصافینا بوراخماسین. بو یازیدا کی رسمی قایدالاردان ساپمالار دا مؤوجود یازی قایدالارینا اعتراض اولاراق دیرلندیریله بیلر.

سون سۆز یئرینه میلی سمبول لار مؤوضوعسوندا داها بیر نئچه قئیدله کیفایتلنک.

سمبول لار چوخ گئنیش مؤوضوع دور. بیز بورادا یالنینز اؤنملی سایدیق لاریمیز بعضی لریندن بحث ائتدیک. بیر چوخ سمبول دیقت دن کناردا قالدی. آزر بایجان تورک لری نین توران، شوشا، قیز قالاسی، قوبوستان، ساز، موغام، خالچا، قاراباغ آتی، خاری بولبول... کیمی سمبول لاری حاقیندا آیریجا دانیشیلیر، حتی بعضاً آراشدیرمالاردا راست گلیریک. وورغولانمالی فیکیر اونلاری میلی دیر سایماق، یئری گلدی کده یادلارین هوجوم لاریندان قوروماق دیر. عکس تقدیرده - میلی سمبول لاریمیزی گۆز آردی ائتدی کجه سمبول لاشان پروبلئم لرله اوز-اوزه کلمه ییمیز قاجیلماز دیر.

^۱-باشقا بیر دیلده کی سۆز، یا ایفاده یه تقلید و یا حرفی تئرجومه یولو ایله دوزلدیلن سۆز و یا ایفاده. کالکا دوزلتمک. کالکا اوصولو. «وت بیچن» روسجا «senokos» سۆزونون کالکاسی دیر.

میللی گون لریمیز

میلت اولراق نییه بو گونده بییک؟ سوالینی سورماق و اونا جاواب آخترماق هر شعورلو سویداشین حاقی، بلکه ده وظیفه سی دیر. جاوابی ائله ده آسان اولمایان بو سوال شعوروموزو قورجالاییر، حتی بعضی لریمیز اوچون درده چئوریلیر. سوالی جاوابلاندىرا بیلیمه یین بیرسیندن، اؤزو ده میللی دردی اولان بیرسیندن بیزدن میلت اولماز حؤکمونو ائشیتیمگیمیز ده اولوب. چوخ دا اؤنمسه مه میشیک. حالبوکی بو، شعوروموزداکی، دولایسییلا حیاتیتمیزداکی جیدتی پروبلئمین وارلیغی نین گؤستریجی سی دیر.

بو آی موذاکیره سیننه، موباحیثه سیننه و موجادیله سیننه باشلادیغیمیز مؤوضوع اؤنمسیز گؤرونه بیلر. اما هر ایل تکرار-تکرار یانلیش، یا یاریمچیق فیکیرلری شعورلاریمیزا یئرلشدیریرلر، بیزی ایستهدیکلری کیمی دوشونمه یه و داورانماغا یؤنلندیریرلر. بونون فرقینده اولموروق، سونرا دا الیمیزی یئلله ییب عینی آشاغیلا ییجی دورومو یاشاییریق. مؤوضوعوموز، تقویمده یئر آلان رسمی گون لردیر، یعنی قانون وئرئجیلیک قایداسیندا رسمیلشمیش اؤنملی گون لردیر. باشقا اؤلکه لرین رسمی/میللی گون لرینده اولدوغو کیمی بیزده ده اونلار اؤلکه نین کئچمیشینی و بوگونونو گؤسترن ان حساس سمبول لاردان بیری دیر. پروبلئم ده بوندادیر: رسمی گون لر تاریخیمیزی و ایندی میزی نه قدر اوبینکتیو و عدالتلی عکس ائتدیریر؟ آزا آراشدیراندان سونرا دوشوندوروجو بیر دوروملا قارشیلاییریق: میللی کیملیکله باغلی دیگر ساحه لرده کی (ائتنونیم، تاریخ شعورو، قوروجو شخصیتلر، تاریخی قهرمان لار) برباد دوروم، میللی گون لر اوچون ده کئچرلی دیر.

آزربایجان رئسپوبلیکاسیندا حاضیردا حدیندن آرتیق اوزون بیر بایراملار، خاطیره گون لری، پئشه بایراملاری و خصوصی گون لر (۶۶!) رسمی سیاهی سی واردیر. بو یازیدا رسمی گون لر سیاهی سینا داخیل اولان لارین هامی سینا توخونا بیلیمه یه جه بییک. دینی (اوروجلوق، قوربان) و طبیعت (نوروز) بایراملاری مسئله سیننه هئج گیرمه یه جه بییک. سیاسی اؤنم عرض ائدن بعضی گون لردن بحث ائده جه بییک.

با یاغیلاشدیریلان میلی گون لریمیز

یاریم باشلیقداکی دیرلندیرمه یه ان چوخ او یغون گلن ۲۰ یانوار عموم خالق حوزن گونودور. سانکی بیر طبیعت حادثه سی اولموش، ان آز ۱۳۲ وطنداشیمیزی ایتیرمیشیک، چاره سیزلیکدن حوزن ایچینده اولمالیییق. حالبوکی بو گونون رسمی آچیخلاماسیندا یازیلیر: «۱۹۹۰-جی ایلین ۲۰ یانواریندا س س س ری رهبرلیگی نین سیاستینه اعتراض ائده رک باکی نین کوچه لرینه و مئیدان لارینا چیخان گئنیش خالق کوتله لرینه قارشى سووئت اوردوسونون دؤیوش حیصه لری نین یئریدیلمه سی نتیجه سینده شهید اولان لارین خاطره سی یاد ائدیلیر.» او گونون ان اؤنملی اؤزلیگی مین لرله اینسانین روس تانک لاری نین قارشى سیندا الی یالین وطنی اوچون دیرنمه سی ایدی. بو بیر قهرمانلیق داستانی ایدی! ۲۰ یانوارین ان منطیقلی آدی میلی دیره نیش گونودور.

بو، مسئله نین اوزده اولان، گؤزله گؤرونن قیسمی دیر. مسئله نین بیر ده درین قاتی واردیر. ۲۰ یانوارین قوربان لاری تک عایله لرین دئییل، بوتون میلیتمیزین ایتکی سی دیر، دردی دیر. بوندا فیکیر آیریلیغی یوخدور. دیقت چکن مسئله الی یالین روس تانک لارینا کوتله وی دیره نیش فاکتینی یوخ سایماق دیر. اونا گرکن دیری وئرمه مگین گؤرونور بیر نچه سببی واردیر. بونلاردان بیرینی دئیک: میلیتی غورورلانماغا، اؤزونو گوجلو حیست ائتمه یه ایمکان وئرمه مک سیاستی. ایل لرله ۲۰ یانوار عرفه سینده «انکسترنمیست [افراطی] عنصرلرین» فعالیتینه دیقت چکیلیر، قیرغین و تجاوووزون سببکارلاری، اؤزلیکله معلوم پریماکووون جینایت لری گیزله دیلیر. حتی تجاوووزون باشیندا دوران آداما باکی دا بیر دفعه یوبیلدی ده کئچیریلدی! ۲۰ یانوارین «حوزن گونو» دئییل، حاقسزلیغا، تجاوووزه، نهایت روس ایمپیریا لیزمینده دیره نیش گونو کیمی دیرلندیریلمه سی چاغیریش لارینی ایل لرله قولاق آردینا ووران مؤوجود ایقیتدار، نه دن بو حساس مسئله ده قیریمینی دییشدیرمک ایسته میر؟ ایقیتدار باش بیلن لری نین بو حساس ایدئولوژی و پسیخولوژی مسئله ده عیناده هئچ باشادوشولن دئییل دیر.

یاخین تاریخیمیزین ان فاجیعه لی گون لریندن بیرى - ۲۷ آپرئل اونودولماغا محکوم ائدیلدی. اوزون ۷۱ ایلیک سووئت دؤنمینده اولدوغو کیمی. سووئت دؤنمینده ۲۷ آپرئل ایشغالینی اونوتدورماق اوچون ۲۸ آپرئل /یتقیلابی آدلی عجایب بیر شئی اویدوردولار. باغیمسز آذربایجان ریسپوبلیکاسیندا ایسه ایضاحاتسز-فیلانسیز ۲۸ آپرئل کوچه، مئترو ایستانسیاسی، دیگر آدلار اوتوماتیک اولاراق ۲۸ مای / دییشدیریلدی. آذربایجان ریسپوبلیکاسی باغیمسز دیرسا ۲۷ آپرئل / ایشغال گونو رسمی تقویمده یئرینی آلمالی دیر. چونکی دئییلدیگی کیمی تاریخیمیزین ان فاجیعه لی گون لریندن بیرى دیر؛ هر ایل بو فاجیعه نی خاطرلاتماق اینسان لارین سیاسی شعورونون اینکیشافینا تکان وئرمیش اولار.

بو آرادا ۱۹۲۰-جی ایلین ۲۷ آپرئلی نین میللی تاریخیمیزده ایکینجی ایشغال اولدوغونو دا اونوتماق. بیرینجی ایشغالین ایسه ۱۲ اکتیابر ۱۸۱۳-جو ایل تاریخلی گولوستان موقایله‌سی ایله یئکونلاشدیغی، ۱۰ فئورال ۱۸۲۸-جی ایل تاریخلی تورکمانچای موقایله‌سیله بیر داها تصدیق اندیلدیگی بیلینن بیر حقیقت دیر. محض ۱۲ اکتیابرین روسیاین بیرینجی ایشغالی و آذربایجانین بؤلومه‌سی گونو اعلان اندیلمه‌سی هم سیاسی-تاریخی بیلک‌لرین آرتماسینا، هم ده میللتین دوستونو-دوشمنینی تانیماسی گرکدیگینه خیدمت ائتمیش اولاردی.

رسمی گون‌لر سیاهی سیندا ۲۸ مای، رئسپوبلیکا گونو کیمی یئر آلیر. میللی تاریخیمیزین ان شرفلی گونودور. چونکی میللت عزمی نین اورتایا قویولدوغو، باغیمسز دؤولت حیاتی یاشاماغا لاییق اولدوغوموزون دونیایا بیلدیریلدیگی بیر گون دور. البته، ۱۹۱۸-جی ایلین ۲۸ ماییندا مونارخیک دؤولتین دئییل، محض رئسپوبلیکا ایداره شکلی نین قبول اندیلمه‌سی اؤنملی دیر. آما اوندان داها اؤنملی سی میللت اوچون باغیمسزلیق دیر. بو سببدن ده ۲۸ مای، باغیمسزلیق گونو کیمی سیاهییدا یئرینی آلمالی، وطنداش دا بو گونو ایلك نؤوبه‌ده بو کئیفیتده آلقیلامالی دیر.

تقویمده کی ۱۸ اکتیابر دؤولت موسقیلیگی گونو نئجه اولسون؟ باغیمسزلیق تاریخی فاکتینی ۷۱ ایل سونرایا چکمک جیددی سیاسی-ایدئولوژی-تاریخی سهودیر و مطلق دوزلدیلمه‌لی دیر! ۱۸ اکتیابر، باغیمسزلیغین برپاسی گونو اولراق میللی گون‌لر سیاهی سیندا یئرینی تاپسا منطیقلی و عدالتلی اولار.

رسمی گون‌لر سیاهی سینا یئنی بیر گون آرتیریلدی. ۲۷ سئنتیابر آنیم گونو. ایضاح اندیجی جومله بودور: «۲۰۲۰-جی ایل سئنتیابرین ۲۷-دن نوایبرین ۱۰-آ قدر داوام ائدن ایکینجی قاراباغ موحرابه‌سی نین باشلانماسی گونونون آنیلماسی.» بیرینجی سی، سون ۴۴ گونلوک موحرابه سای حسابی ایله ایکینجی یوخ، اوچونجودور. بیرینجی ساواش ۱۹۲۰-۱۹۱۸-لرده اولدو. اولکده فداکار بیر ایقتیدارین وارلیغی سببندن، هم ده روسیاین گونئی قافقازدان اوزاق لاردا باشی نین اؤز ایش‌لرینه قاریشدیغی اوزوندن آذربایجان بو پئرمانتت [ادئمی] ساواشی قازاندی و اثرمنیستانی غرب حیمایه‌چی لری نین ایستک‌لری نین خیلافینا یاخشیجا ازیشدیردی (آیرینتی لار تاریخ کیتاب لاریندا وار). ایندی سون ساواشی /یکینجی آدلاندیرماق اغایل آلماز بیر فیکیر پینتیلیگی دیر. ایکینجی سی، آنیم گونو هئچ بیر آنلام داشیمیر. حالوکی یاشادیغیمیز ایندیکی سورجده اؤنملی بیر گون دور. بیزیم تکلیفیمیز: همین گون نهایت قاراباغین قورتاریلماسی اوچون سیاسی ایراده اورتایا قویولدو، اونا گؤره ده سیاسی ایراده گونو آدلانسا آنلاملی اولار.

۲۰۲۰-دە باشقا بىر اۋنملى حادىئەنى دە ياشادىق. ۲۷ سىنتىيىبىر سىياسىي ايرادە گونونو حاضىرلايان، حتى اونو شرطلندىرىن سورج ۱۴-۱۲ يون حادىئەلرى ايدى. ائرمىستان طرفدن نۇوبىتى تخرىبات، گىئىرال پولاد ھشىموو و سىلاھداش لارى نىن مەملى قىلى سونوندا مىللى غىزبلندىردى، تخمىنأ ۵۰۰،۰۰۰ گىنج سىلاھ وئرىن، قاراباغ اوچون اۋلمەيە حاضىرىق! دىدى. بو، بىزجە، مىللى ايرادە نىن ايفادەسى ايدى. مىللى ايرادە گونو اولارق دا تقويمدە يىرىنى المالى دىر.

مىللى گون لىرىمىز سىياھى سىندا ۳۱ دىنكابر دونيا آذربايجانلى لارى نىن ھمىرلىك گونو دە وار. عجايب-غرايب آدلانماسىنا باخمايلاق، دونيانىن ان موبارىز خالقى كىمى تانىملاندىغىمىز ۱۹۸۹-ون يادىگارى دىر. رىسمى آدى ماھىتىنە اوغون اولمالى دىر. عرب-فارس سۆز يىغىنى يىرىنە رىداكسىا كاراكتىرلى تىكلىفيمىز: مىللى بىرلىك گونو.

بو بۆلۈمدە كى گون لىر گونى آذربايجان اوچون دە مىللى بايرام سىجىھە سىندە دىر/ نىتە لىگىندە دىر. گونى آذربايجان كىچمىشىندە ان اۋنملى گون ھلە دە ۲۱ آذر ۱۳۲۴ (۱۲ دىنكابر ۱۹۴۵) دىر. بو گونو ھر ايل مىللى فعال لار تارىخىمىزىن غورور گونو اولارق ياد اندىر، كىچن لىرى يىنى دن دىرلندىرلر. ۲۱ آذر حىققتأ كىچمىشىمىزىن پارلاق سىجىھەسى دىر. تقويمىن محض بو گونوندا خالق كىنگرەسى توپلانمىش، مىللى حۆكۈمتىن تىكىلى حاقىندا قارار وئرمىش دىر. ۲۱ آذر مىللى حركاتىن سىمبولونا چىور بىلدىگىندىن پىھلوى رىژىمى اونو شعورلاردان سىلمك اوچون چوخ چالىشىدى. ھر ايل حىرى پاراد كىچىردى، اينسان لارا گۆز داغى وئرىلدى، «بۆلۈنمىز ايران» تىبلىغاتى ايلە قافالار قارىشىدىلدى.

سىرىنىمىش «دۆولت گون لىرى»

آذربايجان رىسپوبلىكاسى امك مەجلەسى نىن ۱۰۵-جى ماددە سىندە كى سىياھىدا سوال دوغوران داھا بىر نىچە بايرام دا وار. بىر تىنىفاتا گۆرە اونلارا «دۆولت گون لىرى» دىيىلىر. ھىچ اساس سىز دا دىيىل.

بىرىسى ۹ ماى دىر. فاشىزم/وزرىندە غلبە گونو. اىضاح اندىجى جوملە بودور: «۱۹۴۵-جى ايلىن بو گونو كىچمىش سىرى-دە مركزى رادىونون دىكتورو يورى لىوتان فاشىست آلمانىسى نىن تام تىلىم اولماسى بارەدە آكتى اوخويوب و بونونلا دا بۆيوك وطن موحارىبەسى باشا چاتىب.» ۱۹۴۱-۱۹۴۵-جى ايل لىر موحارىبەسى باغىمىزىلغىنى ايتىمىش بىر مومستىلكە اۋلكەسى اوچون وطن موحارىبەسى اول بىلمىز. ايكىنجىسى، اىستالىنىزم و سووت رىژىمى آذربايجان فاشىزم دن قات-قات بۆيوك زىان وورموش دور. بونونلا بىلە موحارىبەدە ھلاك اولموش

۳۰۰ میندن آرتیق آذربایجان اینسانی نین خاطره سی عزیز توتولمالی دیر. تقویمده کی ۹ مایی هر ایل «بایرام» اعلان ائتمک روسیانی سیاسی اوربیتیندن چیخماماق سیقنالی کیمی قیمتلندیر یلمه لی دیر.

آذربایجان خالق نین میلی قورتولوش گونو آدلانان ۱۵ یون هم فورما، هم ده ماهیتجه ۲۱- جی یوزایله یاراشمایان بیر سیاسی تثبیت دیر، بؤلوجولوک دور. آیریجا ۱۵ یوندا «آذربایجان خالق نهدن قورتولدو»؟ میلی حاکیمیت دن قورتولماق کیمی بیر بایرام اولایلمی؟

سیاهیدا یئر آلان بیر باشقا رسمی گون ده ۸ نوایبر ظفر گونودور. ایضاحی بئله دیر: «۲۰۲۰- جی ایل سننتیابرین ۲۷- دن نوایبرین ۱۰- آ قدر داوام ائدن ایکینجی قاراباغ موچاریبه سینده غلبه شرفینه قئید ائدیلن غلبه گونو.» اوچونجو قاراباغ ساواشیندا غلبه قازانیلدی، اما هر گون قاراباغ دان گلن هیجانلی خبرلر «ظفر» مسئله سینده گئرچکچی یاناشما طلب ائدیر (آیرینتی لار اوبیئکتیو آنالیتیک مقاله لرده وار). کاشکی قاراباغ تام قورتاریلایدی، اثرمنی اوردوسو سرحدلریمیزدن ائشیکه آتیلایدی، روس لار چاغریلمایایدی... بیز ده اورکدن بایرام ائده دیدک. شوشانین آزادلیغی گونو آدلاندیرسایدیلار، هم اوبیئکتیو، هم ده منطیقی اولاردی.

سونوج یئرینه

میلی گون لرین بیرینجی وظیفه سی وطنداش لاری اورتاق دیرلر اطرافیندا بیرلشدیرمک دیر. وئردیگیمیز اؤرنک لردن ده گؤرون دوگو کیمی عکسینه بو رسمی گون لرین اهالی نین بؤیوک کسیمی اوچون «بایرام» اولمادیغی گؤزله گؤرونن بیر گئرچک دیر.

تیوی رئیورتاژلاریندا رسمی گون لرین آدی نین و ماهیتی نین نهدن عبارت اولماسی حاقیندا ژورنالیستین سوالینا وطنداش عادتاً جاواب وئره بیلمیر. بو، رسمیله شن گون لرین سیاسی شعوردا اوتورمادیغی نین گؤستریجی سی دیر. دئمک کی ایقتیدارین رسمی گون لردن گؤزلنتی لری ده اؤزونو دوغرو لتمامیش دیر. ایشله مه یین بیر فورمالیته دن ده بیر شئی چیخماز.

میلت و دؤولت حیاتی نین اؤنملی بیر آتریبوتو اولان رسمی/میلی گون لر سیاهی سی یئنی دن دیرلندیر یلمه لی دیر. میلتله دؤولت آراسیندا کی حاضیرکی قویوقلوغو آرادان قالدیرماق غایه سیله بو سیاهیدا کؤکلو دییشیکلیک لرین آپاریلماسی آرزو ائدیلمیر.

میلٹ قوروجولاریمیز

میلٹی کیملیکلردە قوروجو آتالار و تاریخی قهرمانلارین اۇزل یثری واردیر. میلٹلر بۇیوکلرینین دوغوم و اۇلوم گونلرینی قئید ائتمکله اونا خیدمت ائدنلره سایغی بورجونو اۇده یر. شخصی منفعت گودمهدن فداکارلیق ائدنلرین خیدمتی نه قدر بۇیوکدورسه، اونلار او قدر میلٹین یادداشیندا یئر آماغا لاییق دیرلر. «بیر میلٹین اۇلولرینی سایغی ایله آنماسی ایرهلیده ده بۇیوکلر یئتیشدیره جگی نین موژدهله ییجی سی دیر.» (آتسینز)

«دؤولت قوروجولوغو» آنلاییشی اولدوغو کیمی، «میلٹ قوروجولوغو» آنلاییشی دا واردیر. بونلاردان بیرینجی سی بیزده چوخ ایشله دیلیر، ایکینجی سینه سوونت لردن قالما یاد یاناشما وار. اونلار آیری-آیری آنلاییشلار اولماقلا یاناشی، چوخ واخت بیر-بیرینی تاماملاییر (موسستقیل دؤولت لرده). بعضاً ایسه «دؤولت» له «میلٹ» بیر-بیرینه ترس دوشور (اۇزلیکله موستمکله لرده). بو مسئلهلر حاقیندا غربده یوزلرله کیتاب یازیلیمیش، چئشیدلی میلٹ-دؤولت نظریه لری حاضیرلانمیش دیر.

هر ایکی آذربایجاندا بو سورجی (میلٹ و دؤولت قوروجولوغو) ایرهلی آپاران اونلار جا شخصیتیمیز اولموش دور. محض اونلارین سایه سینده آذربایجانین قوزئیینده تورک میلٹی و آذربایجان رئسپوبلیکاسی دؤولتی ایندیکی حالی ایله بیچیملمنیمیش، گونئیینده ایسه میلٹی حرکات بوگونکو سویه سینه چاتمیش دیر. بو کیشی لر آراسیندا ۱۹ فیکیر و عمل بۇیوگوموز فرقله نیر - هر شئی دن اۇنجه، اۇرنک شخصیت اولمالاری، اۇرنک فیکیرلر ایرهلی سورمه لری ایله.

بو شخصیت لری بیرلشدیرن اورتاق کئیفیتلر چوخ دور: هامی سی میلٹچی دیر، تورکلوک اوچون موباریزه آپارمیش دیر. میلٹی ایدئولوژی نین تاریخی ده، بوگونو ده اساساً بو شخصیتلرین فعالیتتی ایله باغلی دیر. بونلارسیز میلٹی فیکیر حیاتی نی تصوور ائتمک بئله چتین دیر. بو شخصیتلر میلٹین ناموسودور. اونلاری قوزئیده سوونت، گونئیده پهلوی و خومئینی رژیملری گۇزدن سالماغا چالیشمیش، اونلارین بۇیوکلوگونو دانمیش دیر. ایندیکی و گله جک نسیللریمیزه بو بۇیوکلریمیزی تانیتمالی، اونلارین ایرثینی اوزه چیخارتمالی و یایمالی، اونلاردان اۇیرنمه لییک؛ اۇزلیکله اونا گۇره کی، حاضیردا گونئیده و قوزئیده میلٹ-دؤولت قوروجولوغو دۇورونو یاشادیغیمیزدان، اونلارا بۇیوک احتیاجیمیز واردیر.

بو بۇيوك لريميز كنجميشيميزه، ياشادىغى دۆوره و ميلىتىن گله جگينه نجه باخميشلار؟
 اونلار ميلى حياتين پروبلئم لرينى نجه گۆرموش، بو پروبلئم لرين حلى اوچون نه تكليف ائتميش،
 اۆزلىرى نه ائتميشلر؟ ان اؤنملى سوال لاردان بىرى ده بودور: نيه محض بو شخص لرى «مىلت
 قوروجولارى» سىراسيندا گۆرموش، اونلار حاقيندا بو موذاكيرهنى وطنداشين دوشونجه سينه
 تقديم ائديريك؟

* * *

فيكىر و عمل بۇيوك لريميز سياهى سى حسن بى زردابى (۱۹۰۷-۱۸۴۲) ايله باشلانير،
 چونكى اوندان اول ميلتلمشه سورجينى باشلادان، «بىز كيميك؟» سوالينا دوغرو-دوروست
 جاواب وئرن فيكىر آداممىز اولمايىب. محض زردابى ايدى كى، توركلوگو ايرانچىلىق/فارسچىلىق
 دوشونجه سيندن قوپارتدى و دئدى كى، موسلمان اولماقلا ياناشى، سن توركسن و تك دئيلسن
 - عثمانلى دا، روسيادا، چين ده، ايران دا، باشقا يئرلرده سنيين جان بىر، قان بىر، ديل بىر قارداش لارين
 وار. زردابى يه گۆره، خالق لار آراسى حيات «زينده گانلىق جنگى» ندىن عبارت دير و بو موباريزه ده
 اودوزان طرف اولماق اوچون ايلك نؤوبه ده خالقين تحصيلينده كى برباد وضعيتى دوزلمك
 لازيم دير. زردابى نين ايمضا آدىغى ايلك لردن بىرىنجى سى ۱۸۷۲-جى ايلده معاريفچى خئيريه
 جمعيتىنى قورماسى اولدو. اوبىرى ايل حاجى قارا تاماشاسى ايله آذربايجان دا ميلى تئاترين
 اساسىنى قويدو. زردابى نين چكديكى ايضطيراب اونا گركن يولو گؤستردى: «هر كسى چاغيريرام
 گلدير، گؤستيريرم گؤرمور، دئيريم قاندير، آخيردا گؤردوم كى، اونلارى هارايلايىب چاغيرماقدان،
 اونلاردا دئمكدن باشقا بىر علاجيم يوخدور». بئله جه، ميلى قزئتچىلىگين ايلكى -/كينچى ياراندى
 (۱۹۷۵). زردابى ميلى حياتى يالنىز آناليز ائديب، قونشولارلا موقاييسه ائتمه ميش، هم ده ميلىتىن
 ترقى ائتمه سى يول لارينى گؤسترميش، ميلى حاق لارى ياد حؤكومت دن، ياد قونشولاردان مدافعه
 ائتميش دير. زردابى شخصيتى يئنى نسيل اؤرنك ايدئولوق و سياستچى لرين يارانماسينا تكان
 وئردى. زردابى نين ان بۇيوك تاريخى خيدمتى، بيزجه، بودور.

بو آزادا گوننى آذربايجان اصيلى باشقا بىر اولدوز دا پارلادى. همدان ياخينليغينداكى اسدآباد
 قصبه سينده دوغولموش جمال الدين موسلمان شرقى نين فيكىر و سياست حياتينا جانلىق
 گتيردى. بو گون شئخ جمال الدين اسدآبادى نين (افقانى نين، ۱۸۹۷-۱۸۳۶) ايرتينه فرقلى
 ياناشمالار واردير. آما اونون ايمپئرياليزم اسارتيندن آزاد اولماق، ميلىت (وحدتى-جينسيه)
 كونسپت لرى، ديل بىرلىگى نين رولو حاقيندا فيكىرلرى زامانيندا گنج ايدئولوق لارين
 يئتىشمه سينه بۇيوك تاثير ائتدى. اونون «مىلىت دن كناردا سعادت يوخدور»، «دؤولتىن

مۇحكىملىكى عدالتىدىن، مىلتىن دىرلىكى علمىدىن آسىلى دىر» كىمى دوستورلارى بو گون ده كىچرلى دىر.

زردابى و شىخ جمال الدىن بىن اۋندىرلىكى و اۋرنىكلىكى مىلى ايدئولۇژى نىن و مىلى دۇولتىن قوروجولارىنى ياراتدى. *على مردان بى توپچوباشى* (توپچوباشوو، ۱۹۳۴-۱۸۶۲) رنداكتورو اولدوغو روسجا كاسپى قزئىنى مىلى اورقانا چئويدى، هم قزئى، هم اۋزو ايل لرله مىلتىن و كىلى اولدو. نىجات معاريف جمعيتى نىن صدرى، روسيا تورك لرى نىن تانىنىش سىياسى لىدئرلرىدىن بىرى، باغمىسىز آذربايجانين پارلامئنت صدرى، پارس كونفرانسىندا آذربايجان نامىنده هئىتى نىن باشچىسى، سونرا اسكى روسيا مظلوم مىلت لرى نىن موهاجىر تده كى لىدئرلرىدىن بىرى كىمى توپچوباشى سىياسى حادىشه لرىن مركزىنده يئر آلدى، عۇمرونون سونونادك بو اۋلكه و بو مىلت اوچون چالىشىدى. اونون فىكىر آدمى كىمى بۇيوكلوگونو كاسپى ده كى چوخ سايلى مقاله لرى، يازدىغى رسمى سىندلرىن لايحه لرى، پارس ده چاپ ائندىردىكى آذربايجان حاقىندا كىتابچالار، *آذربايجانين تشكولو ادلى اثرى*، ائله جه ده آذربايجانين گله جگى حاقىندا قويدوغو سوال لار گۇسترمكده دىر.

على بى حسين زاده-توران (۱۹۴۰-۱۸۶۴) يالنىز آذربايجان دا دئىيل، بوتون تورك دونياسىندا توركچولوگون (مىلتچىلىگىن) بانى لرىدىن بىرى، بلكه بىرىنجى سى دىر. آذربايجان دا تورك لوگون تارىخى، ائتنوگرافىسى حاقىندا ايلك دولغون علمى اثرىن (تورك لىر كىم دىر و كىم لردن عبارت دىر؟) مؤلىفى حسين زاده دىر. اونون مشهور دوستورونو - تورك لشمك، ايسلاملاشماق، چاغداشلاشماق - بو گون بىلمه يىن اوخوموش آدم تاپماق چتىن دىر. مىلتلشمه سورجى نىن باش لارىندا مىلى شعورون واجىبلىگىنه ايلك دىقت چكن ده، بىزجه، اودور. آذربايجان دا مىلى گوجدن ايلك بحث ائدن فىكىر آدمى حسين زاده نىن اۋزودور. على بى حسين زاده چاغداش لارىنى و سونراكى نسلى عموم تورك ادبى دىلىنى قورويوب ساخلاماغا چاغىراندان نه قدر مودرىك ايدى! اوستوندن آشاغى - يوخارى ۱۰۰ ايل كىچىدىن سونرا يئنى دن اورتاق تورك دىلى پروبلمى قارشى سىندا يىق.

مىلى فىكىر و عمل بۇيوك لرىمىز سىباھى سىندا موطلق يئر آلمالى اولان ۵-۳ آدم دان بىرى *احمد بى آغا و غلودور* (آغا يئو، ۱۹۳۹-۱۸۶۹). او، مىلتىن كىچمىشى، ايندى سى و گله جگى حاقىندا اۋزل كونسئپتى اولان موتفگىر، ايرانچىلىق/فارسچىلىق ذهنىتىنى بالتالامىش ايدئولوق دور. احمد بى آغا و غلو آذربايجان دا تورك مىلتچىلىگىنى نظرى جهت دن ايره لى آپارمىش گۇركملى شخصىتيمىز دىر. او هم ده ائرمىنى تجا ووزونه قارشى مقاومتىن تشكىلاتچى سى، ايلك

میللی پارتیانین - دیفاعی نین قوروجوسودور. آغاوغلو آذربایجانلا یاناشی، تورکییه نین سیاسی حیاتیندا دا اؤنملی رول اوینامیش میللی ایفتیخاریمیزدیر.

بو اوچ بؤیوگوموزون اؤندرلیگی ایله فورمالاشماقدا اولان میللی مفکوره، او یغون سیاسی شرطلر یارانان کیمی - ۱۹۱۸-جی ایلده میللی دؤولتین قورولماسینی لابود ائتدی. هله همین تاریخه قدر گنج ممد امین رسولزاده (۱۸۸۴-۱۹۵۵) اؤزونو تصدیق ائتدیرمیش گؤرکملی ایدئولوق و سیاستچی کیمی حادیه لرین تام مرکزینده یئر آلمیشدی. رسولزاده هم ده یورولماز تشکیلاتچی ایدی، میللتین تشکیلاتلانماسی مسئله سینده ان چوخ اؤنم وئرن و بو یولدا چالیشمیش لیدئرلردن ایدی. بؤیوک دؤولت آدامی، سیاستچی، ایدئولوق اولان رسولزاده هم ده گؤرکملی عالیم، پوبلیسیست و ژورنالیست دیر.

جومهوریتین ۲۳ آیی (۱۹۲۰-۱۹۱۸) میللی تاریخیمیزین هم ان فخراتلی، هم ده ان دراماتیک دؤنمی دیر. دئییلن لر ان چوخ دا جومهوریت خادیم لری - پارلامنتین فاکتیک باشچی سی دوکتور حسن بی آغایئو (آغازاده، ۱۹۲۰-۱۸۷۵)، جومهوریتین ایلك باش ناظیری فتحعلی خان خویسکی (۱۹۲۰-۱۸۷۵) و ایکینجی باش ناظیری نصیب بی یوسف بیلی نین (۱۹۲۰-۱۸۸۱) تاریخی فعالیتینه و فاجیعه لی طالع لرینه عاید دیر. اونلار هم ده ایلك شهید دؤولت آدام لاریمیزدیر.

۲۷ آپرئل فلاکتیندن - روسیانین قوزئی آذربایجان ایکینجی دفعه ایشغالیندان سونرا میللی سیاسی فیکرین اینکیشافی و آذربایجان داعواسی اوغروندا موباریزه موهاجیرتده داوام ائتدی. توپچوباشی و رسولزاده نین لیدئرلیگینده توپارلانان سیاسی موهاجیرت میللی داعوانی بین الخالق پلاتفورما داشییا بیلدی، آذربایجان مسئله سینده دونیانین سیاسی پروبلئمی کیمی یاناشماق ضرورتی فیکرینی عزمه مدافعه ائتدی. سیاسی موهاجیرتین سیرالاریندا اونلارلا، یوزلرله فداکار اینسان میللی داعوانی یوروتدو. سیاسی موهاجیرتین ایچیندن بؤیوک فیکیر و عمل آدام لاری دا چیخدی.

موساوات پارتیاسی نین ایکینجی باشقانی میرزه بالا ممدزاده نین (۱۹۵۹-۱۸۹۸) سیاسی فیکرین اینکیشافیندا، میللی مفکوره نین بیجیملنمه سینده مستثنی رولو اولدو. او، ایلك دفعه اولاراق میللی ایدئولوژی نی سیستم لشدیردی. تورکچولوک و آذربایجانچیلیغا تعریف وئردی. او، سیاست علمی ساحه سینده چالیشمیش ان بؤیوک عالیم لریمیزدن بیریدیر؛ سایجا ایکی میندن چوخ اولدوغو تخمین ائدیلن اثرلری توپلانیب کولّ حالیندا چاپ ائدیلمه لی دیر.

جئيهون بى حاجى بېلى (۱۹۶۲-۱۸۹۱) گنج ياش لاريندان مېلى حرکاتا قوشولموش، مېلى حۆكومتين قزئتيني (آزربايجان) رنداكته ائتميش، آزربايجان ايستيقلالى نين پاریس كونفرانسیندا تانیدیلما سیندا رول آلمیش، داها سونرا سیاسی موهاجیرتین لیدئرلیندن بیرى کیمی آزربايجانین آوروپادا قیسیلمايان سسی، مېلى ایراده نین داشییبیجی سی اولموش دور.

موهاجیرت لیدئرلى سیراسیندا صادیق آرانین (۱۹۷۱-۱۸۹۵) دا یئرى وار. او، گنج ياش لاریندا آزربايجان پارلامنتی نین عضو اولموش، سونرالار سیاسی موهاجیرتین فعالیتینده موهوم رول اوینامیش، اؤزلیکله موهاجیرت مطبوعاتی نین قورولماسیندا فداکار جاسینا چالیشمیش دیر. او، مېلى داوامیزی خاريجده مدافعه ائتمیش، بو یۇنده اونلارلا اثر یازمیش دیر. اؤزلیکله اونون *ایران تورک لری* اثری ایران دا آزربايجان مسئله سی نین قویولوشو، فارس ایرقچیلیگی نین ایفشاسی باخیمیندان دیقتی چکیر.

اوزئیر حاجى بېلى (حاجى بی اوو، ۱۹۴۸-۱۸۸۵) فیکیر و عمل بؤوک لریمیز آراسیندا تامامیله بنزرسیز حیات یاشامیش شخصیتیمیز دیر. ایلک آزربايجان (ائله جه ده عموم تورک و عموم ایسلام) اوپئرا^۱ و اوپئرتتاآسی نین مؤلیفی، هم ده سیاسی قزئتچیلیک ساحه سینده اؤزونو تصدیق ائتمیش یازارلاردان بیرى ایدی. او، سیاسی ائلیت پروبلئمی، میلتلشمه سورجی، مېلى کیملیک مسئله لری، تاریخی سورغولاماق ایستیقاملارینده مقاله لر یازمیش، مشهور *آزربايجان قزئتینی* (قارداشی جئيهون بی له بیرلیکده) رنداکتی ائتمیش دیر. سوونت رئرئسسیالاریندان نه حکیمتسه یان کئچه بیلن اوزئیر بی سوی آدی نین سونوندا «اوو» یازیلما سینا راضیلاشسا دا، دوهاسی نین وئردیگی گوجلە میلتینه مؤحتشم خیدمت لر گؤستریمیش، موسیقی سی ایله مېلى اؤزونودرک، میلتلشمه سورجینه حساس قاتقی لاری اولموش دور.

بو آرادا گونئی آزربايجان دا اؤز یولونو آراماغا جهد ائتمیش، یوزایل لرله سوروب گلن ایرانچیلیغا/فارسچیلیغا خیدمتی ایله یاناشی، نهایت، اؤزونو ده دوشونمه یه جهد ائتمیش دیر. ۱۹۲۰-جی ایل تبریز عصیانیندا میلتیمیز تجددو دوشونجه سی نین بانى سی، مشروطه اینقیلابی نین قهرمان لاریندان بیرى شئیخ محمد خیابانینی (۱۹۲۰-۱۸۷۹) لیدئری اولاراق گؤرموش، ایران داخیلینده آزربايجانا موختاریت الده ائتمک ایسته میش دیر. موختاریت اوغروندا ایکینجی جهد ۲۱ آذر حرکاتی زامانی اولموش، گونئی عینی زاماندا میلت اولماق عزمینی اورتایا قویموش دور. بو حرکاتین باشیندا دا سید جعفر پیشه وری (۱۹۴۷-۱۸۹۲) دورموش دور. هر ایکی

^۱-تئاتردا ایفا اولونماق اوچون اینسترومنتال موسیقیلی درام اثری، هابئله ایشتیراک ائدن شخص لرین اثرین سؤز لرینی موسیقی نین موشایعتی ایله (هاوا ایله) سؤیله دیکلری تئاتر تاماشاسی نین اؤزو.

^۲-اوخوماق، رقص و دانیشماقلا علاقه لندیریلن گولمه لی موسیقیلی صحنه اثری.

جهد ایران و سووئت ایرتیجاعسی نین قوربانلی اولموش، هر ایکی لیدئر شهید دوشموش دور (بیری تبریزده، او بیری باکی‌دا).

تبریزی علی (۱۹۹۸-۱۹۲۹) پانیرانیزمین و فارس ایرقچیلیگی نین مئیدان سولادیغی، تورکلوگو آشاغیلادیغی و ایچینده اریندیگی بیر دؤورده میلی دیره‌نیشین سمبولونا چئوریلدی. او، شعرلرینده ایرقچیلیک دوشونجه‌سینه قارشی چیخدی، میلی وارلیغیمیزی مدافعه ائتدی. مشهور ادبیات و میلیت اثرینده میلی فیکری راحت بوراخمایان سوال لارا جاواب تاپماغا چالیشدی، رسمی ایران تاریخچیلیگیندن فرقلی میلی تاریخ کونسئپتینی اورتایا قویدو. هم ده میلی حرکاتین یاخین گله‌جک اوچون وظیفه‌لرینی معین ائتدی. تبریزی علی ایلك دفعه میلی تاریخیمیزی عموم‌تورک تاریخی‌نین بیر بؤلومو اولاراق تقدیم ائتدی. اونون یارادیجیلیغی وارلیق مکتبی‌نین یارانماسینا تکان وئرن عامل‌لردن بیری اولدو.

مرحوم دوکتور محمد تاغی زهتابی (۱۹۹۸-۱۹۲۳) اؤرنک شخصیتی و دیرلی یازی‌لاری ایله میلی دیره‌نیش حرکاتینی باشقا بیر سمبولونا چئوریلدی. زهتابی‌نین اؤزلیکله تاریخ کونسئپتی یئنی میلتچی گنجلیگین یئتیشمه‌سینده فؤوق‌العاده بؤیوک رول اوینادی.

بو گون حیاتدا اولمایان بؤیوک‌لریمیزین سیاهی‌سینا بوالفض ایلچی‌بی (۲۰۰۰-۱۹۳۸) ده داخل‌دیر. میلی-دئموکراتیک حرکاتین لیدئری و دئموکراتیک یوللا سئچیلیمیش ایلك آذربایجان پرزیدنتی ایلچی‌بی، هم ده میلی ایدئولوژی‌نین گؤرکملی نماینده‌سی‌دیر. اونون «میلتلشمه، دؤولتلشمه، بوتؤولشمه!» شوعاری، «آذربایجان خالق‌ی تورکلوگونو درک ائندن سونرا میلی پروبلئم‌لرینی حل ائتمه‌یه باشلا‌یاجاق!» دوستورو، «قاراباغ پروبلئمی‌نین حل‌ی یولو تبریزدن کئچیر!» کیمی فیکیرلری چاغداش میلی ایدئولوژی‌نین وازکئچیلمز سوتون‌لاریندان‌دیر.

۲۰۱۴-ده دوکتور جاود هئیتی (د. ۱۹۲۵) - هر ایکی آذربایجانین آغ‌ساقالینی ایتیردیک. ایران‌دا تورکچولوگون علمی زمینه‌اتورماسی دوکتور هئیتین آدی ایله باغلی‌دیر. هئیتین ۱۹۷۹-دا اساسینی قویدوغو وارلیق درگی‌سی ایران‌دا میلی وارلیغیمیزین قورونماسی و مدافعه‌سینده بیر مکتب اولدو. بو مکتبین موداویم‌لری چتین شرط‌لرده میلی موبارزه‌میزی داوام ائتدیرمکده‌دیرلر.

* * *

رحمتلیک رسول‌زاده واختیله یازیردی: «بیر میلتین یئنی نسلی اسکی‌سینه نظراً داها آز تجروبه‌لی اولورسا، او میلتین وارلیغی و ایستقبالی تهلوکه‌یه معروض قالا بیلر.»

بو قيسا يازى ايندىكى نسلى كىچىمىشىمىزى درك ائتمەيە، گلەجگىمىزى دوشونمەيە چاغىرىش دىر. بۇيوك اجدادلار يىمىزلا فخر ائتمك آز دىر. اۋنملى اولان اولانلار يىن حياتىنى و فيكىرلەرنى تحليل ائدىب، اولناردان اۋىرنمك دىر. اۋنملى اولان نسللەر آراسىندا سووئت رىژىمى - نىن قىردىغى جانلى علاقەنى يئنى دن قورماق دىر. مىللى ايدئولوژى بۇيوك لرىمىز ياراتدىغى زىنگىن مىراثا صاحىب چىخىب منىمسە دىكدن سونرا يئنى اينكىشاف مرحلەسىنە گىرە بىلر.

بۇيوك لرىمىز سىياھىمىزدا ۱۹ كىشى يئر آلدى. اساس پارامىترىمىز عمل و فيكىر نىھنگ لرىمىز يىن اۋرنك شىخسىت اولمالارى و اۋرنك سىياسى - اجتماعى فيكىرلەر ايرەلى سورمەلرى، مىلت - دۆولت سورجىندە حساس قاتقىسى نىن اولماسى دىر. بو سىياھى دان فرقلى سىياھى اورتاي قويا بىلەجك شىخس لەر دە ولا بىلر. اولسون، اولنلار يىن دا اۋلچو واحىدلرى دارتىشىلا بىلر.

بو يازى مىلت - دۆولت قوروجولوغوندا فۇوق العادە بۇيوك رولو اولموش نىھنگ شىخسىت لرىمىزە ھم دە شوكران بورجوموزون ايفادەسى دىر.

تاریخی قهرمان لاریمیز مسئلهسی

شهرلرده و کندلرده نهنگ هئیکل لری، قاپالی یئرلرده ایسه نیسبتاً کیچیک بوستلری انیم تنه [گۆرمه میز سیرادان بیر روتین دیر. بوتون میلتلر میلی قهرمان لارینی و باشقا بؤیوک لارینی چشیدلی یول لارلا - هئیکل دیکمک، کوچه، میدان و شهرلره آد وئرمکله، بدیعی فیلم چکمک، بلگه سل حاضرلاماقلا، کیتاب یایینلاماق، موزئی تشکیلی، ادبیاتا مؤوضوع ائتمکله... یاشادیرلار. اونلار شوکران بورج لارینی بیلدیرمک ائرمه ساییلیر. میلی و یا تاریخی قهرمان لارین خاطره سینه سایی، یئنی گوجلو، ساغلام نسیل لارین یئتیشدیرلمه سی اوچون گرکلی بیلینیر.

میلی قهرمان لار مؤوضوعسوندا زنگین آراشدیرما و ادبیات واردیر. صادری ماکسودی آرسال^۱ گۆره، «قهرمان یئتیشدیره بیلیمک، میلتلر اوچون چوخ قیمتلی بیر خیصلت دیر؛ بو، میلتلرین یاشاما، پایدار اولما قودرتی نین بیر بورهانی [ثبوت]، بقالاری نین قارانتی سی و تأمیناتی دیر.» قهرمان کیم دیر؟ سوالی دا جاوابلاندیریلیر. قهرمان تانیملاماسینا/تعریفینه یئنه صادری ماکسودی آرسال دان باخاق: «میلتین حیات و بقاسی نین بحث مؤوضوعسو اولدوغو موجدایله و ساواش لاردا بؤیوک فداکارلیق لار گۆستریمیش، میلتله اولغان اوستو خیدمت لری یله تمایز ائتمیش [سئچیلیمیش] اولان بو کیمی اینسان لار میلتلر قهرمان ایسمینی وئریرلر... میلتین ایستیقلا بیلینی تهدید ائدن هر هانسی بیر تدافعی حربده [مدافعه ساواشیندا]، حتی هر هانسی بیر ساحه ده میلتین بؤیوک بیر منفعتی اوغرونا اؤزونو فدا ائدن و یا ائتمه یه حاضر اولان شخص، میلی قهرمان دیر. اؤزنده میلی کوتله یه باغلیلیق دوغوسونون چوخ درین اولدوغونو ایثبات ائتمیش، میلتین تاریخینده شرفلی بیر یئر آلماق لاییق اولان بیر اینسان دیر.»^۲ گۆرکملی فیکیر آدمی، حربی و سیاسی-دؤولت ساحه لرینده فؤوق العاده خیدمتلری اولان لارلا یاناشی، دیگر ساحه لرده ده فرقله ن لری دیر سایماق دادیر. آرسالا گۆره، خالقین شعور آلتی حیس ائتدیگی آرزو و مئیل لری دقیق ایفاده ائده رک بو حیس و مئیل لره بیر میلی جریان ماهیتی وئرن و میلتین ایچینده گیزله-

^۱ - سوونت لردن قالان بعضی منطق سیز یازی قایدالارینی دییشمک گرک دیر.

^۲ - Sadri Maksudi Arsal, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul: Ötügen, ۲۰۱۸, s.

نن قودرت و قابیلیتینی، مادی و معنوی اثرلرده عکس ائتدیره رک، میلتین حیات و اینکیشافینا ایستیقامت وئرن لر بؤیوک شخصیت لردیر.^۱

چار-سووئت و پهلوی-خومئینی دؤنم لرینده قهرمان

بوتون میلتلر اوچون نورمال ساییلان بو حالین یانیندا آنورمال استثنالار دا واردیر. نیهال آتسیز اؤزونه مخصوص سرت اوسلوبوندا بو دورومو «میلتی قهرمان یئتیشدیردیگی حالدا اونلاری اونودان بیر میلت، حیوان سوروسوندن بیراز فرقلی بیر ییغین دیر» دئییه دیرلندیریر. ساختا، سیرینمیش قهرمان لاری سینه یه چکمک ده بیر باشقا رذیللیک دیر.

بو رذیللیگی باشقا سؤمورگه خالق لاری کیمی قوزئی آذربایجاندا تورکلوک ده یاشادی. گونئی آذربایجان ایندی ده یاشاماقدادیر. بیر زامان لار گؤزلیم باکی دا لئنین، کیروو، شومیان، چاپاریدزی، فیولتوو، آناشکین، سولنتسئو، کئتسخوولئی، امیریان، مونتین، ۲۶ باکی کومیسسارلاری، اون بیرینجی قیرمیزی اوردو ... و دیگرلرینه قویدوقلاری هئیکل لر، کوچه-مئیدان آدلاری ایله سووئت رژییمی هر گون، هر ساعات بو میلتی یئندییگینی خاطرلایماق ایسته میشدی.^۲ فخری خیاباندا موساواتچی لارا قارشو قهرمانلیقلا موباریزه آپارمیش روس بولشئویکلرین آدینی ایندی قوهوم لاریندان باشقا هئچ کیم خاطرلایا بیلمز. گنجه شهری کیرووآباد، بئیلقان شهری ژدانوو (بئشینجی درجه لی روسیا بولشئویکی)، قارابولاق کارباگین (چار پولکونیککی پاوئل کارباگینین شرفینه) آدلاندی. کومونیسست رژیمین ایندئولوژی یاناشماسی بیر یانا، روس تاریخی نین سوووروو، کوتوزوو، رازین کیمی ایفتیخارلاری دا باکی دا و دیگر آذربایجان شهرلرینده اونودولمادی. بیر سؤزله، سووئت دؤنمی نین سئویلن میلتی آدمی خودو ممدووون دئدیگی کیمی، باکی «خریستیان قبریستانلیغینا» چئوریلیمیشدی.

۱۹۷۰-لرده یئرلی «میلتی کومونیسست لردن» نریمانوو، عزیزبئی اوو، بونیاد سرداروو، قاتیر ممد کیمی خادیم لره ده هئیکل و بوستلر قویدولار. بونو یئرلی حؤکومتین میلتچیلیگی کیمی قیمتلندیرن لر بو گون ده واردیر. حالبوکی بو، محض موسکوانین قراری ایدی، باکی نین دئییل. موسکوا بو قراری وئرمکله میلتی کومونیسست لرین خیدمت لری نین نهایت قارشیلانماسینی،

^۱- یئنه اورد، ص. ۱۱۰.

^۲- ۱۹۹۰-لارین باشیندا آزادلیق مئیدانینداکی میتینق لری ن بیرینده بو هئیکل لرین ییغیشدیریلیب خزرده کی آدلارین بیرینه داشینماسی، سووئت دؤنمی نین جینایت لری نی گؤسترن آچیق هاوا موزئی نین انکسپونات لاری کیمی ایستیفاده اندیلمه سینی تکلیف ائتمیشدیک. تأسف، دراماتیک تاریخیمیزین بو شاهیدلری تبلیغات واسیطه سی اولایا بیلمه دیر. میلتی حرکات و باغیمسزلیغین ایلك ایل لرینده بو هئیکل و بوستلر سؤکولوب، مثلالم کیمی خارجه داشیندی.

عدالتین تجلی ائتمەسینی دوشونمەمیش دیر. موسکوا، ۱۹۷۰-لردە سووئت میلی رۇسپوبلیکالاریندا یوکسەلن میلتلشمە سورجی نین طلبلرینی گۆز اؤنونه آلاق سووئت حاکیمیتینە یئرلردە میلی دون گئییدیرمک مقصدی گودوردو. بو، ۱۹۳۰-۱۹۲۰-لاردا پوپولیار اولان، اما ۱۹۷۰-لردە آرتیق آرخییکلەشن فورماجا میلی، مضمونجا سوسیالیست شوعارینا یئنی نفس وئرمک جەهدی ایدی. خریستیان قبریستانلیغی نین گۆزونه قاتیلان بو دییشیکلیک باکی نین کوسموپولیت منظرەسینی بئله دییشدیرمە یە قادیر دئییلدی.

ایکینجی دونیا ساواشی زامانی چتین دوروما دوشن موسکوا، اینسانلارین میلی حیسلرینی بیر قدر یوکسەتمە یە احتیاج دويدو. میلی رۇسپوبلیکالاردا تاریخی قهرمانلار مؤوضوعسو یادا دوشدو. اما یئنی یارادیلماق «تاریخی قهرمان» سووئت/روس دؤولتچیلیگی پربنسیپلرینە ترس دوشمەمەلی ایدی. تعجیلی شکیلدە یئرلی تاریخی لره بیر نئچه «تاریخی قهرمان» تقدیم و تبلیغ ائتمک تاپشیریلدی. بئله جە بیر نئچه قهرمان اويدورولدو:

جاوانشیر (۶۸۱-۶۱۶) - فارس ساسانی عایلەسی نین اثرمنیلشمیش قالیغی، وراز قریقورون اوغلو، تیرداتین عمی سی قهرمان اولدو؛ اونون ان بۇیوک خیدمتی خزر تورکلرینە قارشى موباریزە آپارماسی ایدی.

بابک (۸۳۸-۷۹۸) - ایران دیرلرینی ایسلام دیرلری قارشى سیندا مدافعە ائندنلرین، خرمدينلرین باشچی سی - میلی قهرمان اعلان ائدیلدی. حالبوکی تاریخی منبع لر بو شخصین فارس کؤکنلی اولدوغونو یازیر.^۱

قوبالی فتحعلی خان (۱۷۸۹-۱۷۳۶) اوچون میفیک خیردا پارچالارا بؤلونموش آذربایجان تورپاغینی بیر یئره توپلاماق و مرکزلمیش بیر دؤولت یاراتماق تشبؤو اويدورولدو.^۲ حقیقتدە ایسه اونو قهرمان ائدن یئرلی فئودال رقیبلرینە قارشى روس قوشونلارینی آذربایجانا چاغیرماسی، دربندین آچارینی یئکاتئرنینا گؤندرمەسی ایدی.

ادبیاتدا قهرمانلار یا دا دوشمنلر خصوصی و گئنیش موذاکیرە طلب ائدن مؤوضوع دور. بو ساحەدە سووئت سیاستی نین ماهیتینی آچان اونلارلا اؤرنک وئرمک مومکون دور. صمد وورغونون مشهور واتیف پیئسیندە آغا محمد شاه قاجاری آشاغیلاماسینی، یا دا مدد سعید اوردوبادی نین

^۱ ۱۹۹۳-دە گونئی آذربایجاندا یئنی یارناماقدا اولان بزآبابک حرکاتی رهبرلرینە «بابکین تورک اولماسینی ثبوت ائده ییلر سینیزمی؟» دئیە سوردوغوموزدا «ؤنملی اولان اونون ایسلام حاکیمیتینە قارشى موباریزە آپارماسی دیر» جاواینی ائشیدیردیک.

^۲ Ənvər Şükürzadə, *Fətəli Xan*, Bakı: EEAzF Nəşriyyatı, ۱۹۴۳, s. ۵.

مشهور قیلینج و قلم رومانیندا سلجوقلارلی یاد عنصر کیمی قلمه وئرمه سینی خاطرلاماق یئترلی دیر.

تورکلرین ایفتیخارلاری مسئله سینده ایران دا پهلوی لردن بو یانا دوروم داها بر باد اولموش دور، عینی حال خومئینی رژیمنده ده داوام ائتمکده دیر. اهمنی لر و ساسانی لر تاریخینه، اویغون اولاراق او دؤنمین پادشاهلارینا اینانیلماز تعریف لر دئییلیر. کوروش دونیادا اینسان حاق لاری تأسیسیچی سی آدلاندیریلیر، ساسانی لردن انوشیروان خئییر خواهلیغین سمبولو ساییلیر. سون پهلوی شاهی ایسه /آریامهر (آریالارین سئوگی سی) تیتولونا لاییق گؤرولموشدو.

فیردوسی نین شاهنامه سیندن (تخمیناً ۱۰۱۰) باشلا یاراق اجتماعی فیکیرده تورکلره قارشى دوشمن موناسیبت کؤرؤکلنمیش دیر. ایران-توران قارشىلاشدیرماسیندا شریین سمبولو توران و توران حؤکمداری اهریمن /افراسیاب /آلپر تونقادیر. هؤرموز ایسه اویغون اولاراق خئییرین سمبولودور. فارس ایرقچیلیگی محض بو تیپ موتیولرله بسلمیش دیر. ایران /فارس تبلیغاتی اؤز لرینکی بیر یانا، باشقالاری نین بؤیوک لرینی ده منیمسه ییب ایدنلا لاشدیرماقدان چکینمه میس دیر. پروفئسور عثمان قاراتایین ادعاسینا گؤره، فارس لار اسکی تورک تاریخی نین ساکا دؤنمینده کی قهرمان لارینی دا افسانه لرینه سالمیش، اؤزونون کولشدیرمیش لر؛ «بیزیم بوگون اوغوز خان دئدیگیمیز تورک قهرمانی ایران داستانینا فارس قهرمانی فریدون اولاراق گیرمیش دیر.»^۱

ان پارلاق و ماراقلی اؤرنک لردن بیر سی ده ماکندونیا لی ایسکندر مسئله سی دیر. فیردوسی شاهنامه سینده ایسکندر حاقیندا ماراقلی بیر حکایه آنلادیر. حکایه نین قیسا مضمونو بئله دیر: اهمنی دؤولتی نین ماکندونیا لی آلئکساندر قارشى سیندا مغلوبیتینی (م.اؤ. ۳۳۳) اونودا بیلیمه ین فارس لار، بو مغلوبیتی آلئکساندرین /ایسکندرین دامارلاریندا آخان فارس قانینا باغلا ییرلار. گویا آلئکساندر /ایسکندر کیان نسلیند ن میس! اهمنی و ماکندونیا اوردولاری آراسیندا کی ساواشدا روم اوردوسو مغلوب اولموش، کرال فیلیپ قیزی نی فارس پادشاهی نین طلبی ایله اونا گؤندری میس. فارس پادشاهی روم قیزی ایله یاتاغا گیرمیش، اما قیزین آغزیندان پیس قوخو گلدیگی اوچون اوندان امتناع ائتمیش دیر. قیزین بو دردینی «ایسکندر» ادلی اوتلا موعالیجه ائتمه لرینه باخمایاراق، بیر دفعه دیکسینمیش پئرس /فارس پادشاهی قیزی آتاسینا گئری گؤندری میس. فیلیپ بو بیر گئجه لیک ایزدیواجدان دوغان اوشاغی اوغوللوقا گؤتوروبموش. باخ بئله جه دونیاجا مشهور سرکرده کیان نسلی نین بیرباشا داوامچی سی و ایران تاخت-تاجی نین مشروع صاحبی

^۱ -Osman Karatay, *İran ile Turan*, İstanbul: Ötüken, ۲۰۱۵, s. ۲۷۷.

چيخاريلميش... م. امين رسولزاده *آذربايجان شاعيري نظامي* كيتابيندا فارس ايرقچيليگينه
اؤرنك كيمي بو مسئلهدن بحث ائتميش دير.^۱

بو قهرمان لار سيلسييله سينده فارس اولمايان لارا يئر يوخدور. حتى ۱۰۰۰ ايل ايران آدلى بو
جوغرافيانين حاكملىرى اولموش خاندان لار بئله ياد، *ايرانا بدبختليك* گتيرن عنصرلر ساييلير.
باشليجا نيفرت هدفى اولاراق سلجوقلورلار، ائلخانلى لار، تئيموراوغول لارى، قاراقويونلو-آغقويونلو
سئچيلميش دير. (دقت چكن استئنالارا صفوى لار، اؤزليكله شاه عباس حاقيندا يازى لاردا راست
كليريك.) اؤرنك اولاراق فارس دىلى و ادبياتىنى حيمايه ائتمه سينه، فارس لارى کوتله وى شكيدله
يدارى ايش لره جلب ائتمه سينه، ايندىكى ايران جوغرافياسىنى بيزانس تهديدلىرى و عرب باسقى
سيندان قورتارماسينا باخما يارق، بؤيوك سلجوقلو دؤولتى رسمى تاريخچيليكله عادتاً «كؤچرى
طايفالارين حاكميتى» ساييلير.

ايران دا سون اينقىلابدان سونرا شاه آنلايشىنى آنديران هر شئى قالديريلدى. تئهرانين
مرکزينده كى هئيكله - *شاهنامه* نين اساس مؤلفى فيردووسى يه توخونما ديلار. بوتون اؤلكه
شهرلرينده كى هئيكل لرى قوروندو، حتى سايجا داها دا آرتيريلدى. تبريزلى على زامانيندا فرقىنه
وارميشدى: «ببر كيمسه جورأت ائله مه دى كى، فيردووسى نين داش موجسمه سينه ال وورسون
و او هله ده مئيدانين اورتاسيندا دا يانيب بيز توركلره، عرب لره، بلوچ لارا، كوردلره، قاشقاي لارا
گولور.»^۲

كلاسيك لريميز مؤوضوع باره ده

مئلتمشه سورجى نين بو اؤنملى مسئلهسى - مىلى قهرمان لار و ايفتبخارلار مؤوضوعسو -
فيكىر بؤيوك لريميزين ده ديقتىنى چكميش دير. خصوصى آراشديرما مؤوضوعسو اولاييله جك
بو مسئلهلرين آيرىنتى لارينا گيرمه دن ببر نچه اؤرنك وئرمكله كيفايتلنه جه بيك. بو اؤرنكلر
بئله مسئله نين ماهيتىنى آچماغا ياردىمچى اولاييلر.

^۱ - Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizami*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, ۱۹۵۱, s. ۱۷۴.

^۲ - تبريزلى على، ادبيات و مىليت، تهران: آتروپات، ۱۳۶۰، ص. ۱۳۶. سالماس، قزوین و باشقا آذربايجان شهرلرينده فارس ايرقچيليگى نين سمبولو اولان فيردووسى يه قويلوموش هئيكل لر سون ايل لرده يرلى اورقان لارين قرارى ايله قالديريلدى؛ تهران بونا سرت رئاكسيا وئرهرك بو هئيكل لرى يئنى دن يرينه ديكدى.

فيكيير بۇيوك لريميزدن على بى حسين زاده- توران مشهور مکتوبى- مخصوصى ده (۱۹۰۴) چينگيز خان و امير تيمورا عثمانلى دا آشاغلاييجى موناسيبتتە اعتراض اندير، بو ساواش داھى لرينى توركلو کدن آييرمير: «...توركلوگون نەدن عبارت اولدوغونا تاماميله ووقوف گۇستريلمەميش [فرقينه واريلماميش] و تاتارلارا، علىالخصوص توركلوگون مدارى- ايفتيخارى بولونان چينگيزلر، تيمورلار كيمي حرب داھى لرينه حقارت آميز بعضى سۇزلر درج انديلميش دير.» حجمجه قيسا، فيكييرجه دوپ- دولو بو مقاله ده حسين زاده مکتب پروگرام لاريندا فارس شاعيري قانى و باشقالارينين شعيرلرينى آنلادارکن ميرزه على شير نوایى دن ايكي سطر اولسون وئرمەمەيه اعتراض اندير.^۱ حسين زاده توركلر كيمدير و كيم لردن عبارت دير؟ (۱۹۰۵) باشليقلى كلاسيك اثرينده داھا گئنيش شكilde مۇوضوع اوزرينده دورور. او، بۇيوكلوگو اۇز قۇومونو احيا ائدن، اۇز مملكتينى آباد ائدن، اۇز ميلتيني طريقى- ترقىيه سۇوق ايله آنى [اونو] مدنيتين آنا مرتبه لرينه چيخارديب شرف قازانديرماقدا گۇرور. بو بۇيوكلوگو ديرلنديررکن باشقا و رقيب ميلت لرين نظرييله دئييل، اۇز قۇوم و ميلتى نظرييله باخماق گركدير. بورا داجا تيمورون دا تورك مدنيتينه ائنديگى خيدمت لرى قئيد ائدەرک، «كابيى- ميلييه ميز [مىلى بۇيوك لريميز] حاقيندا حقيقتى مئيدانا چيخارماق اوچون اول امرده اۇزوموزو تانيماليبيز.» دئيير.^۲ حسين زاده، چينگيزين و تيمورلنگين [امير تيمورون] نوهسى بابور ميرزه نين تورك اولدوغونو بير داھا وورغولايير. بابور ون قوردوغو بۇيوك موغول لار حۇكومتى آدى نين بير يانليشليق اثرى اولوب، بو يانليشليغين آروپالى لارا بعضى ايران موورخ لريندن سيرايت ائنديگيني بيلديير.^۳

تاريخده كى قهرمان لريميز مۇوضوعسوندا ان كسكين مۇوقع اورتايا قويان احمد آغاوغلودور. جاھانگيرليك دۇنمينده (۱۶- جى يوزايله قدر) دنيا سياستى نين شكيللنمە سينده كى توركلرين اۇنملى رولونو ديرلنديرن آغاوغلو، «ايرانيين سون مين سنه ليك تاريخى حقيقتده و دوغرودان دوغرويا تورك تاريخى نين بير شوعبه سى دير» دئيير.^۴ توركلرين دۇولت قورما ساحه سينده اوستون قابيليت لرى نين اولماسى ايله ياناشى، بير ضعيفليگى ده واردير - آغاوغلو اونو بير نئچه اثرينده وورغولاميش دير. بو ضعيفليك آروپا سياسى فيكرينده اوتوروشموش سورغولاما كولتورونون يئرلى سياسى فيكره گتيريلمەمە سى دير. احمد آغاوغلو، حسن بى زردابى نين

^۱ -Əli bəy Hüseynzadə, *Seçilmiş əsərləri*, Transliterasiya və tərtibi Ofeliya Bayramlı, Bakı: Çəşoğlu, ۲۰۰۷, s. ۱۰۰.

^۲ -*Azərbaycan Publisistikası Antologiyası*, tərtib edən Cəlal Bəydili, Bakı: Şərq Qərb, ۲۰۰۷, s. ۱۲۷-۱۲۸.

^۳ -يئنه اوردا، ص. ۱۳۲.

^۴ -Ahmed Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, Ankara, ۱۹۴۱, s. ۱۱.

دەفیندە کی (۱۹۰۷-نین سونو) مشهور نیتقیندە دە، مینت و مینتچیلیک باشلیقلى بیلین مقاله سیندە دە (۱۹۰۹)، تورک عالمی (۱۹۱۲)، یا دا/یران و اینقیلابی اثریندە (۱۹۴۱) دە تورک حۇکمدارلارینی تنقید ائدیر. اونلاری قوردوقلاری دۇولت لری میلیلشدیرمه مکده؛ فارسجانی دۇولتین رسمی دیلی اعلان ائتمکده؛ فارس لاری و فارس ادبیاتینی آشیری درجه دە حیمایه ائتمکده اتهام ائدیر. بو باغلامدا ان سرت تنقیده معروض قالان لاردان بیرى صفوی لردیر: اونلار «...شرق و بالخاصه تورک تاریخی اوزرینه درین و فلاکتلی تأثیرلر ایجرا ائتمه یه موفق اولدولار.»^۱ سون قاجار حۇکمدارلاری (معناً، جیسماً ییپیرانمیش اولان سولاله) دا حاق ائتدیکلری سرت تنقیده هدف اولولار. آغاوغلو، تورک حۇکمدارلاری آراسیندا نادیر شاه افشارین فعالیت لرینی تقدیر ائدیر، خصوصی فرقلندیریر.

سوولت لرین قهرمان یاراتما سیاستی م. امین رسولزاده نین دیقتینی چکمیش دیر. ۱۹۵۱- ده کی بیر اثریندە سوولت لرین ایمام شامیلی، یا دا گنجه لی جاواد خانی قهرمان کیمی گۆرمه- مه لری بیر یانا، اونلارین آدی بئله چکیلیمیر دئییر. عوضیندە آذربایجان تاریخی نین درینلیک لری آراناراق، اورادان بابک کیمی شخصیت لر چیخاریلیپ، ایدئاللاشدیریلیر. رسولزاده بونون سببینی ایضاح ائدیر: «بابک ایسلامیتین دوشمنی ایدی؛ بیر ایسلامیت کی ایندیکی شرط لر ایچیندە کومونیزمه آز انگل لر تۇرتمه ییر. بابک، آذربایجان قوزئیہ دئییل، گونئیہ قارشى قورویوردو؛ بو حالی ایله ده او سوولت لر بیرلیگی نین موحتمل دوشمن لرینه قارشى ساواشی رمز لندیره بیلر.»^۲

تبریزی علی اوچون دونیا تورک لری کیمی، تاریخ لری ده بیردیر، بۇلونمزدیر. چاغداش لاری بو عظمتلی تاریخله اؤیونه بیلرلر. بو تاریخده تئومان و متنی نین، آتیلا و هون لارین، چینگیز خان و موغول لارین، امیر تئیمور و ایلک تورکچو علی شیر نوایی نین... اؤز یئری واردیر. بونونلا بئله اسکی ایرته موناسیبتده، اؤز لیکله حاکیم تورک سولاله لری مسئله سیندە ان باریشماز مؤوقع توتان فیکیر آدم لاریمیزدان بیرى ده تبریزی علی دیر. تورک حۇکمدارلاری نین فارسجایا تک رسمی دۇولت دیلی ایستاتوسو وئرمه لرینه، فارس ادبیاتینی و مدآح شاعیرلری سارای لارا دولدورمالارینی، ایداری و دینی ایش لری فارس لارین ایختیارینا وئرمه لرینی آجی دیلله سورغولاییر. بو سورغولامایا اؤرنک اولاراق تورکچولوگون کلاسیک قایناق لاریندان بیرى اولان ادبیات و مینت اثریندن بیر آلینتی وئرک: «بو آتا-بابالاریمیز همیشه گوج و قودرت توپلاماقدان،

^۱-یننه اوردا، ص. ۲۳.

^۲- Mehmet Emin Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, ۱۹۵۱, S. ۱۸.

اثرین ۳۰-جو صحیفه سیندە یازیلیمیش دیر: «بابکی سۆزو داها ۱۹-جو یوزایلده، آذربایجاندا سؤیوش موقابیلی ایدی اسؤیوش کیمی ایشله دیلیردی. آ. دینی نصر لره احکام لارا اعتنا ائتمه یین دوشونجه لی لره «بابکی» دئییردیلر.»

حاکمیت یاراتماقدا [دۆولت قورماقدا] بۆيوك جسارتلر و فتحلر گۆستريب، اۆز زامانلارینی ان بیرینجی تاریخ قهرمانلاری اولوبلار. بۆیلە کی بو گون هئچ بیر تاریخ یوخدور کی، تورک او تاریخده حاضر اولماسین و اوندان بۆيوك بیر رول و حرکت گۆزه چارپماسین. قوللوقلاریندا یوزلرجه بالاجا شاهلار، حۆکومتلر، تاریخ یازانلار، ادیبلر و شاعیرلر، معمارلار و طبیبلر اولان آتا و بابالاریمیز گلەجک نسیل اوچون، یعنی ایندیکی (بیزلر) اوچون هئچ بیر گۆزل میلی میراث، میلی دیل و ادبیات، میلی تاریخ قویمایبیلار. فقط گونون نقد اولان قودرت و گوجونه قانع اولوب، زامانی و دونیانی کیچیک و قیسا دوشونوبلر. البته، آرا-سیرا بۆيوك شخصیتلر و میلی کیشیلر ده تاریخیمیزده آز دئییل.^۱ تبریزی علی تنقیدلرینده تک طرفلی دئییلدیر. او، فارس ایرقچیلیگینی ان سرت تنقید ائدن لردن بیریدیر. فیردوسی نین دنیا شۆهرتینه، فارس لارین آنا کیتابی ساییلماسینا باخما یاراق، فیردوسی و شاهنامه، میلتلر آراسینا نیفاق سالماسینا گۆره آغیر دیلله ایفشا ائدیلیلر.

مؤوضوع ایله باغلی بعضی بۆيوكلریمیزین فیکیرلرینی ده آلدیقان سونرا تاریخی قهرمانلاری نجه بلیرلیک/معین اندک مسئلهسینه کئچه بیلیریک.

قهرمان کیمدیر؟ نورمال معیارلار نه اولمالی دیر؟

اوزون مدت حاکمیت باشیندا قالان، زنگینلیک صاحیبی اولان، ایرادهسینی قبول ائتدیره بیلنلره اوچونجو دنیا اۆلکهلرینده عادتاً «بۆيوك» آدم/سیاستچی دئییلر. چاغداش تاریخی ده اۆزوندن آسیلی اولمادان شعور آلتینداکی حیسلرینی تاریخی فاکتلارا و شخصیتلره یانسیدیر/شامیل ائدیر. گلیشمیش اۆلکهلرده بو بۆيوكلوك اۆلچوسو قالیجی دیر یارادا بیلیمک قابیلیتی دیر؛ اونونلا تاریخده قالیلار. چاغداش وطنداش سئودیگی قهرمانی سورغولایا بیلمه لی، نییه، نه اوچون سواللارینا اونون ایشلرینده ایناندیریجی جاوابلار تاپا بیلمه لی دیر. عکس تقدیرده سئودیگی قهرمان بوته دؤنر.

موزاکیرهیه اچیلان تاریخده کی قهرمانلاریمیز مؤوضوعسونا یاناشمادا واز کئچه بیلمه یه جگیمیز پرینسیپلر بونلار اولابیلر:

^۱علی تبریزی، ادبیات و میلت، ص. ۱۰۱.

۱. سوونت و پهلوی-خومئینی دؤنملرینده ایدورولموش «میلی قهرمانلار» مسئلهسی جیدی یاناشما طلب ائدن ایدئولوژی-تاریخی پروبلئم دیر؛ بو سیرینمیش قهرمانلاری سورغولاماق، حتی اونلاردان قطعیتله امتناع ائتمک گرک دیر.

۲. اورتاق تورک تاریخی آذربایجان تورک لری نین ده اورتاق تاریخی اولدوغو اوچون او دؤنمین قهرمانلاری دا اورتاق قهرمانلاریمیز دیر.

۳. میلی قهرمانلاریمیز میللتین باغربندان چیخیمیش، اونا بؤیوک خیدمتلر گؤسترمیش نادیر شخصلر دیر؛ اونلار «جوغرافیانین قهرمانلاری» دئییل دیرلر.

۴. تاریخده قالیجی دیرلر یاراتمیش قهرمانلاریمیزا صاحب چیخاجاغیق، غورورلانا جاغیق، اونلاردان اؤیره نه جه ییک، آما یانلیش و اسکیک ایش لرینی ده گیزلتمه یه جه ییک.

بو پرینسیپلر مقبول حساب اندیلیرسه اجتماعی فیکیرده کی فرقلی یاناشمالاری دا گؤز اؤنونه آلاراق مؤوضوعون سونونا گلمک اولار.

سونوج یئرینه: تاریخیمیزده کی قهرمانلار سیاهی سی

منطیق قانونلارینا گؤره سیاهی نین باشیندا میلی اجداد گلمه لی دیر. آلپر تونقا (افراسیاب) حاقیندا بیلگی لری اساساً داستان و روایت لردن آلیریق. تاریخ علمی نین سونراکی گلیشمه سی آلپر تونقانین حقیقتاً تاریخی شخصیت اولوب-ولمادیغینی دقیقلشدیره جک. ساکالارین/ایسکیت لری تورک تاریخی نین بیر بؤلومو اولماسی حقیقتی زامان کئچدی کجه آیدینلاشاجاق. ذنکی وئیدی توغان آلپر تونقانی م.ا.۷-جی یوزایل ساکا حؤکمداری اولاراق تقدیم ائدیر.^۱ باشقا بیر ساکا حؤکمداری تومریس خاتونون (م.ا.۶-جی یوزایل) اهمنی لردن کوروشون کسلیمیش باشینی تئشته آتیب، «حیاتیندا قانا دویمادین، ایندی سنی قانا دویورارام» سؤزو ادبیاتا کئچمیش دیر.

هونلارین تاریخی و قهرمانلاری داها چوخ چین قاینقلاریندان تانینیر. بو قاینقلاردا تئومان و اوغلو مئتی خانین (ماو-تون، م.ا.۷-۱۷۴ - م.ا.۷-۲۳۴) فعالیتلریندن بحث ائدیلیر. اؤزلیکلک مئتی نین تورک اوردوسونون اساسینی قویدوغو بیلینن تاریخی فاکت دیر. هونلاردان کور-شاد چین قاینغیندا کی تاریخی شخصیت اولان (Chiehshu-shuai)-نین ادبی آدی دیر.

^۱ -Zeki Velidi Togan, *Ümumi Türk Tarihine Giriş*, s. ۱۰۸-۱۰۹.

آتیلانین (۴۵۳-۴۰۶) اسکی دونیانین ان گۆرکملی سرکرده سی و دؤولت آدام لاریندان بیرى اولماسی شوبهه دوغورمایان گنرچکلیک دیر.

بو آزاد آدی آنیلمایان قهرمان لاردان بیرى حاقیندا قیسا بیلگی وئرك. سابیر/سوبار بویونون (۶-جی یوزایل) باشچی سی بالاک بیر خیانتین قوربانى اولور. بیزانس قاینق لاریندا آدی بواریکس (بوا) اولراق کئچن خاتونو خیانتکاری تعقیب ائده رک ۱۰۰۰ اتلی ایله دربندی کئچیر، شاماخی - تیفلیس یولو ایله ایره لیله یه رک داها سونرا آنادولونو، شامی دولاشراق قارشى سینا چیخانی ازیر، ارى نین اینتیقامینی آلاندا سونرا گنری دؤنور. بو گون گنرچک آدینی بیلمه دیگیمیز بو بواریکس نهدن قهرمان لاریمیز سیاهی سیندا اولماسین؟

اوغوز خان دا بو گون داستان قهرمانی دیر. اوغوزلارین اجدادی سایلییر. سلجوق بی ین حیاتی تاریخی قاینق لاردا یئر آلمیش دیر. آذربایجان جوغرافیاسینی تورک لره میلی وطن یاپان سلجوقلولاری و بؤیوک سلجوقلو حؤکمدارلارینی میلی ایفتیخاریمیز دا سایماییب، کیمینله فخر ائده جه ییک؟ بیر مقاله میزده اساسلاندیردیگیمیز کیمی چاغری بی ین (مردن؟)، سلطان توغورولون (رئی)، سلطان آلپ آرسلانین (مرو)، سلطان ملیکشاهین (مردن؟)، سلطان سنجرین (مرو) مزارلاری کوتله وی زیارت یئرلری اولمالی دیر.^۱

تاریخ شعوروموزون اؤنملی چاتیشمازلیغیندان بیرى چینگیز خان، موغول لار و اتلخانلی لار مؤوضوعوسودور. یوخاریدا علی بی حسین زاده-تورانین چینگیز خان حاقیندا گؤروشوندن بحث ائتمیشدیک. حسین زاده آدی چکیلن اثرینده چینگیز خانى تورک ساییر. عینی یاناشمانی بیرینجی نسیل دیگر تورکچو دوشونورلرده ده (اؤرنک اولراق احمد آغاوغلو و یوسف آکچورادا) گؤروروک. سووئت و پهلوی-خومئینی دؤنم لرینده موغول لار مؤوضوعوسوندا عاغیل آلماز تحریف لره یول وئریلدى. سون ایل لرده یئنی اوبیئکتیو اثرلر ده ایشیق اوزو گوردو. آیرینتی لارا گیرمه دن اتلخانلی لار دؤنمینده رسمی تاریخچیلیکدن فرقلی، میلی و اوبیئکتیو باخیش گرکلیگی فیکرینی وورغولاماق ایستردیک. اوزون ایل لر بویو گؤز آردی ائدیله تاریخى فاکت لار - آذربایجانین قونشو اؤلکه لر اوچون ده سیاسی مرکز چئوریلمه سی، ماراغا، تبریز و باشقا شهرلرده گؤرکملی آبادلیق ایشلری نین آپاریلما سی، بورایا ۲ میلیون اوغور تورکونون یئرلشمه سی، اوغور تورکجه سی نین بورادا رسمی یازی دیلینه چئوریلمه سی و س. - یئنی دن دیرلندیرمه سونوجوندا مطلق یئنی تابلو اورتایا چیخاراجاق دیر.

^۱ -Nesib Nesibli, Selçuklu Döneminde Türk-Fars İlişkileri Üzerine, *Türk Yurdu*, Nisan ۲۰۲۱ (çapdadır)

چوخ حسّاس مسئلهلردن بیرى آنکارا (۱۴۰۲)، اوتلوق بیئلی (۱۴۷۳)، چالدیران (۱۵۱۴) کیمی مئیدان دؤیوشلرینین دیرلندیریللمه‌سی دیر. سوؤئتلرده و ایران‌داکی رسمی تاریخچیلیکده تورک تاریخی‌نین بو کدرلی صحیفه‌لری اولمازین صورتده تحریف ائدیلمی و دايم کؤرؤکلندی. سانکی بو ساواشلار خالق‌لار آراسینداکی موباریزه‌نین قانلی زیروه‌سی ایمیش. حالبوکی بونلار اورتاچاغ‌لار اوچون خاراکتئریک اولان فئودال سولاله‌لر آراسینداکی حاکیمیت و زنگینلیک اوغروندا قارداش قیرغینیندان باشقا بیر شئی دئییلدی. میلی تاریخچیلیک پرنسیپیندن یاناشما بو ساواشلارین بايزید-تئیمور، فاتح-اوزون حسن، یاووز-ختایی آراسیندا مارات چاتیشماسی کیمی دیرلندیریللمه‌سینی طلب ائدیر.

مصطفی کمال آتاتورکون آذربایجان تورکونه نه دخلی وار؟ سوالینا جاواب: زامانیندا یتگانه باغیمسيز تورک یوردو - تورکیه‌نی دوست‌لاری ایله بیرلیکده قورتاردیغی اوچون هم ده آذربایجان تورکونون قهرمانی دیر.

بو ییغجام یازیدا تورک دونیاسی‌نین و اونون اؤنملی بؤلومو اولان آذربایجانین تاریخده‌کی قهرمان‌لاری‌نین تام سیاهی‌سینی وئرمک ایمکانسيز دیر. آنجاق حاق‌لاریندا حاقسيزلیق یاپدیغیمیز و اونوماغا محکوم ائدیگیمیز بیر نچه قهرمانیمیزین مینتدارلیق دوغوسو گره‌یی هئچ اولماسا آدینی آناق.

آذربایجان سیاسی ائلیتی گنللیکله بیرینجی روس ایشغالینا موناسیبتده دوزگون مؤوقع توتمادی، روسیادان مدد اوماراق کورک‌چای تعهودونو (۱۸۰۵) ایمضالادی. جمعی بیر نچه خان دوغرو یول توتدو. گنجه‌لی جاواد خان‌ین قهرمانلیغی و شهادتی بیلینیر، ادبیاتا دا کئچیب. *ایروانلی محمد خان* آلدانمادی، باجاردیغی قدر دیره‌نیش گؤستردی. روس ایشغالینا قارشى عؤمرونون سونونداک (۱۸۲۲) الده سلاح ساواشان باشقا بیر قهرمان - *قوبالی شئیخ‌علی خان* (روس یانلی سی فتحعلی خانین اوغلو!) - حاق ائندیگی دیقته لایبق گؤرولمه‌میش دیر. شئیخ‌علی خان آذربایجانین شئیخ شامیلی دیر؛ اما درس کیتاب‌لاریندا (اؤرنک ۱۰-جو صینیفلر اوچون *آذربایجان تاریخی* درسلیگی) آدی بئله چکیلمیر. اصلینده روس ایشغالینا و سؤمورگه سیستمینه قارشى ۱۹-جو یوزایلده باش وئرمیش اونلارلا عصیانین هر بیر ایشتیراکچی سی و باشچی سی قهرمان دیر.

ایکینجی روس ایشغالینا (۱۹۲۰) قارشى ۲۰۰-ه قدر عصیان و سیلاحلی چیش اولوب. اونلارین مین‌لرله ایشتیراکچی سی و باشچی سی هر بیر قهرمان دیر (جان قورخوسوندان کوچه سوپورمک رذیللیگینی اوستونه آلان ایکی مشهور گئنئرال دئییل).

آذربایجان کومونئیست پارتیاسی نین کئچمیشی (۱۹۹۱-۱۹۲۰) روس ایمپیریاسینا نؤکرچیلیک تاریخی اولموش دور. بو قوروم اؤلکه نین مستقیلیگی نین دوشمنی، آذربایجان سؤمورمه منخانیزمی، میلی کیملیگی محو ائتمه تشکیلاتی، «۵-جی کولون/قول» بسله مه مرکزی اولموش دور. بو پارتیانین رهبرلری آراسیندا بیر استثنا واردیر: *آیوب خانبوداقوو* (۱۹۳۷-۱۸۹۳). موسکوانین تضييق لرینه قارشى بو شخصین بايراق آچماسى، اؤلکه نین سؤمورگه لشمه سینه قارشى یؤنلمیش اعتراض طلبلری بیر ایگیدلیکدی.^۱ بو ایگیدلیگین بدلینی ده گؤلله نملکه اؤده دی.

ایران دا رضا خانین حاکیمیته یورومه سینى گؤرن و بونون تورکلوک اوچون بؤیوک تهلوکه اولدوغونو بیلدیرن و الیندن گلن قدر دیره نن رؤوشنى بارکین بیر قهرمان دیر. بو آدام چیرپینمیش، یئرلی تورک لیدئرلرینی گئرچکلشمکده اولان تهلوکه قارشى سیندا تشکیلاتلانماغا چاغیرمیش، موقق اولمایاندا قلمه ساریلمیش، یاتمیش شعورلاری آییلتماغا چالیشمیش دیر.

سوونت رئژی می نین قیلینجی نین دالی نین دا قاباغی نین دا کسدیگی ۱۹۷۰-لرده ک گ ب نین امکداشلیق تکلیفینی گئری چئویرن، شرله نیب گؤلله نلمه یه محکوم اولونان بیزیم دیسیسیدنتت [مخالف] موعلیم یمیز قنبر عسگروو بیر قهرمان دیر...

بو قیسا اؤزت دن ده گؤرون دوگو کیمی تاریخیمیز کیمی قهرمان لاریمیز دا زنگین دیر، یئتری قدر دیر. باشقالاریندان بورج آماغا هئچ گرک یوخدور. یئتری کی اؤز دیرلریمیزه صاحب چیخا بیلک.

^۱ -Mehmet Emin Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, s. ۱۱-۱۲.

مىللى سىياسى ائلىت پروبلئىمىمىز

نەدىن مىلت، نەدىن مىلت-دۆلەت باشلىقلى سون يازىمىزدا مىلتلە دۆلەت آراسىنداكى موناىسىبەتلەردن و ايندىكى قوپوقلوقدان بحث ائتمىشىدىك.^۱ بو قوپوقلوقو يارادان و سوردورن سوسىيال-سىياسى زومره بوگونكو مقاله مىزىن مۇوضوعىسودور. بو زومرهنى ياخشىجا تانىمادان اۆلكە سىياسىتىنىن ماھىتىنە وارقاق مومكون دئىيل دىر.

يئرلى ايدارەچى ائلىتىن سون ۲۰۰ ايلدەكى ماجراسى كىتابلىق و جىدى بىر مۇوضوعدور. بو يازىدا شرطى اولاراق قايى قوللارى، نومئىكلاتور و ۵-جى كولون [ستون پنجم] اولاراق تانىملادىغىمىز زومره نىن ياراندىغى تارىخى شرايطى، بو زومره نىن سىياسى داورانىشى و پىسيكولوژىسىنى آنا خطرلى ايله اله آماغا چالاشاجاغىق.

قايى قوللارى

قوزى آذربايجان قارىشىق قافقازى ايشغال ائتمىش روسيا ايمپىرياسى بوراداكى سۇمورگە ايدارەچىلىگىندە فرقلى مودئللىرى سىناقدان كئچىردى. ايدارەچىلىكلە باغلى چئشىدلى ياناشمالار موداكىرە ائدىلدى. بو موداكىرەلردە روس دۆلەتىنە صداقتىنە اعتبار ائدىلمەين بو خالقى («قافقاز تاتارلارىنى») ايدارەچىلىگە ياخىن بوراخاماق فىكرى حاكىمدى. روس سۇمورگە سىياسىتى نىن آذربايجاندا اساس ھدفلىرىن بىرىسى دە، طبعى كى، خالقىن مقاومت گوجونو تشكىل ائدە بىلەجك يئرلى سىياسى ائلىتىن^۲ گوجلنمەسىنە اىمكان وئرمەك دى.

تورك سىياسى ائلىتى ايشغال دۇنمىندە گورجو و ائرمىنىلردن فرقلى داورانىش سرگىلەدى. ايران دۆلەتچىلىك عنعنەلرىن بىر مىش و ايران تامىندان قوپوموش تورك خان و بىلرى عمومىلىكە ۱۸۲۸-۱۸۰۱-لر ايشغال سورجىندە بىر معنالى مۇوقع اورتايا قويمادى. داخىلى موختارىتىنى قوروماق اومىدىندە اولان بو طبقە قاراباغلى اىبراھىم خانىن و عايلەسى نىن قتلنىدن سونرا (۱۸۰۶) بو اومىدلرىن اۆزونو دوغرولتمادىغىنى گورب، يئنى دن قاجار ايرانىنا مىللىنمە بە

^۱ -<https://turkudusuncebirlilyi.com/detail?id=۱۴>

^۲ -بورادا و بوندان سونرا ائلىت سۇزو توپلومون يوخارى سوسىيال طبقەسى آنلامىندا ايشلەدىلمىش دىر.

باشلادی. آذربایجان تورک ائلیتی نین بو جور داورانیسی روس حاکیمیتینه یئرلی «بوسورمان لارا» [موسلمان لارا] اعتبار ائتمه مک اوچون اساس وئردی. البته تاریخی گلەنک لری تورک و ایسلام دونیاسیبله موجدیلهدن عبارت اولان (م. امین رسول زاده) چارلیق روسیاسی دؤولتی نین بورادا فرقلی سیاست یوروتمه سی آنلاشیلاندی. آذربایجانین جوغرافی اؤزلیگی (قاجار ایرانی و عثمانلی تورکیه سی ایله سرحدده یئرلشمه سی)، چار روسیاسینی بورادا ایدیل-اورال و قوزئی قافقازداکی سیاستیندن داها سرت سیاست یوروتمه یه تحریک ائتمکده یدی.

ساواشلا آیینمیش بو اؤلکه نین اقتصادی و سیاسی باخیمدان منیمسه نیلمه سی یئرلی اهالی نین نماینده لریندن ایستیفاده ائتمک ضرورتینی اورتایا قویدو. بئله بیر زومره ایشغال سورجینده روس حاکیمیتینه حساس خیدمت لر گؤستریمیش بیر قروپ و اولارین تۆرمه لری اولابیلردی. معلوم دور کی، شمشه دیل حاکیمی نصیب سلطان، قوبانین بودوق ماحالی نین شیخ علی خاندان ناراضی اولان بی لری، قوبا و باکی دا باکیخانولار نسلی، شیروان خان نین قارداشی قاسیم خان، محمد حسن آغانین طرفدارلاری و باشقالاری روس پرست مۇوقع توموش، حربی دسته لری ایله روس قوشون لاری نین اؤنونده ایشغالدا فعال ایشتیراک ائتمیشدیلر.

روسیا حاکیمیتی، یئنی سؤمورگه لر اوچون نظرده توتدوغو «طبیعی روس زادگانلیغی» لایحه سینی آذربایجاندا دا گنرچکلشدیرمک لوزومونون فرقینده یدی. قافقازدا موریدیزمین گنیشلنمه سی، موستملکه حاکیمیتینه یئرلی اهالی نین بوتؤولوکده سویوق، بعضی حال لاردا دوشمن موناسیبتی روس حؤکومتینی سیاستینه دوزلیش لر ائتمک ضرورتی قارشسی سیندا قویدو. چار فرمانی آذربایجانین یوکسک سوسیال طبقه سینه (خان، بی، آغا) موناسیبتده اوزون زاماندان بری داوام ائدن غئیری-معینلیگه سون قویدو. موسلمان عالی سیلکی نین تورپاق حقوقو روسیا زادگان لاری نین حقوقو ایله برابرلشدیریلدی. بونولا بئله سیلکی ایمتیازلار و شخصی حاق لار باخیمیندان برابرسیزلیک لغو ائدیلمه دی. مثلاً، گورجوستاندا زادگان لارین تورپاق و سیلکی حاق لارینی نیظاملایان *زادگان دئپوتات لاری* مجلسی کیمی بیر اینستیتوتون آذربایجاندا یارانماسینا روس حاکیمیتی ضرورت گؤرمه دی. آذربایجاندا یئرلی زادگان لارین فردی مسئله لرینه تیفلیس ده کی دؤولت کومیسسیون لاری باخیردی. حقوق ساحه سینده ان اؤنملی برابرسیزلیک موسلمان لارین دؤولت ایداره چیلیگینده ایشتیراکینا قویولان محدودیت لر ایدی. گورجو و ائرمنی لرین نماینده لری هم روسیانین مرکزینده، هم ده یئرلرده یوکسک وظیفه لره گتیریلیردیسه، موسلمان لارا بو ایمکان وئرلمه دی. باشقا موسلمان ایالت و اوجقارلاریندا اولدوغو

کیمی، آذربایجاندا دا یئرلی لرین نماینده لری یالنیز آشاعی روتبه لی وظیفه لرده چالیشا بیلردی، موسلمان گنج لری بیر قایدا اولاراق اوردویا آلینمیردی.^۱

بونونلا بئله یئرلی اهالی ایله تماس گره یی یئرلی دیلی بیلن ترجمه چی و باشقا کیچیک روتبه لی مأمورلارا احتیاج اویادیردی. روسیاداکی تورک-تاتارلاری روسلاشدیرماق ساحه سینده تانینمیش متخصص اولان ایلمینسکی، روس دیللی مکتب لری یئرلی لر آراسیندا پوپولیار اولمادیغینی، اونلارین روس دؤولتیندن تجرید و یادلاشماسینی نظره آلاق، قاریشیق پروقراملی «روس-تاتار» مکتب لری نین یارانماسی لایحه سیننی ایره لی سوروب، حؤکومتین تصدیقینی آلا بیلدی. بو مکتب لرده تحصیل ایلك ایل لرده قیسماً یئرلی دیل لرده آپاریلیر، ائله جه ده «روس سیویلیزاسیاسی ترجمه ده» اؤیره دیلیردی. سونراکی ایل لرده ایسه درس لر یالنیز روس دیلینده ایدی. ایلمینسکی یه گؤره، بو، روس اولمایان لار آراسیندا روس دیلی و مدنیتنی یایماغین ان ثمره لی یولو ایدی. ایلمینسکی هم ده کیریل قرافیکی اساسیندا تاتارلار اوچون یئنی الفبا قوراشدیرماسی ایله ده تانینمیشدی.^۲ (ایلمینسکی نین لایحه سی تام شکیلده سوونت دؤورونده گئچکلشدی).

بئله جه یئرلی ایداره چیلیک سیستئمینده یئر آلمیش بیر زومره یئتیشدیریلدی. روس حاکیمیتی نین بسله دیگی، روس کولتورو و دؤولتینه باغلی بو زومره میلی سیاسی-تاریخی فیکیرده قاپی قول لاری آدی ایله تانینمیش دیر. بو زومره حاقیندا ممد امین رسول زاده سونرالار یازاجاقدی: «چاریزم، خان لارین الیندن غصب ائتدیگی حاکیمیتی، اؤزونه میئتدار ائتدیگی بی لرله - بیراز اولسون - بؤلوشوردو. ایشبو سیاست نتیجه سینده خان قاپی سیندا قوللوق ائتمیش بی لردن و بو بی لره منسوب آیله لردن چار سیاستینه خیدمت و اؤز خالقینا ایهانت لری ایله تمایوز ائدن [آیریلان، سئچیلن] تیپ لر ظهور ائله میش دیر.»^۳

سؤمورگه سیستئمی نین گؤزونه قاتیلان بو زومره نین جانفشانلیغی روس دؤولتی نین آذربایجانا و بوراداکی تورک لره عمومی موناسیبتینی دییشدیره بیلمه دی. قاپی قول لارینا یالنیز

^۱ ۱۸۴۶-دان سونرا خان-بی اوشاق لاری نین حربی مکتبلره قبولونا ایمکان وئرلیدی. اونلار اوردودا ضابط کیمی گئنترال روتبه سینهدک یوکسه له بیلیردیلر.

^۲ -Serge A. Zenkovsky, Pan-Turkism and Islam in Russia, Cambridge: Harvard University Press, ۱۹۶۷, p. ۲۹.

^۳ -Mehmed Emin Resulzade, Kafkasya Türkleri, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۲۱.

كۆمكچى وظيفه‌لر داشيماق قالدى. روسيا دۆولتى نىن گووندىگى اساس داياق خريستيان خالق لارين نمايندهلرى ايدى.

ايمپىريا مركزيندن گۆندريلن مأمورلارلا ياناشى يىنى كۆچورولن روس (*Duxobor, Molokan, Subbotnik, Priqun, Skops*) اهالى نىن نمايندهلرى يىرلى ائليتتىن اۆزگىنى تشكىل ائتمه‌لييدى. روس اهالى سى نىن ساي باخيميندان سورعتله آرتيريلىماسينا باخمايلاق، مۇوجود وضيعيت روس حۆكومتىنى تامين ائتمه‌ميش دىر. روس حۆكومت دايره‌لرينده ۲۰-جى يوزايلىن اول لرينده بورادا قاليجى اولماق، يا دا بير روس مۆلفى نىن آچيقجا بيان ائنديگى كيمي، «زاقافقازيانين گله‌جكده بيزدن قوپماسى ايمكانى نىن قارشى سىنى آماق اوچون» بورادا «روس اهالى نىن سايىنى ان آزى يىرلى لرين سايىنا چاتدیرماغى» تكليف ائيدردى. بو استراتژى پلاندا موغان دوزونده ان آزى بير ميليون روس اهالى سى نىن يىرلشديريلمه‌سى تكليفى ده يىر آلماقدا ايدى.^۱ ن. شاوروون فيكرينجه، «بو ميليونلوق روس اهالى سى، روسيا يا بۆيوك خيدمت گۆسترر، اطراف اهالى يه هئچ حيسّ ائتدیرمه‌دن روسلاشديريجى تائير ائدر، اونونلا ياخين علاقهلر قورا ييلر.»^۲

آزربايجان داکى سۇمورگه سيستىمىنده آكتيو يىر آلان باشقا بير عنصر ده قونشو خريستيان اهالى نىن نمايندهلرى ايدى. ائرنى لىر، قيسماً ده گورجولر گونئى قافقازدا روس سۇمورگه سيستىمى نىن شكىلنمه‌سينده اؤنملى رول آلدیلار.

روس حۆكومتى نىن معلوم كۆچورمه و آيرى سئچكىلىك سياستى ائتنوسياسى دوروما بير باشا تائير ائتدى. كۆچورولن اهالى نىن خئىلى حيصه‌سى يىرلى تورك مالدار اهالى نىن اوتلاق ساحه‌لرينده، ائله‌جه ده تورك مولكه‌دارلارا مخصوص تورپاق لاردا يىرلشديريلدىلر. بو دا يىرلى اهالى نىن طبيعى ناراضىليغينا نهن اولماقدا ايدى. بعضى روس مۆلفلرى نىن يىرلى لرين دوشمن موناسيبتى كيمي خاراكتئريزه ائتديكلرى^۳ حالين يارانماسيندا بو عاميلىن رولو بۆيوك دور. ماراقلى دىر كى، ۱۹-جو يوزايلىن سون لارينا دوغرو ائرنى مىلى حركاتى نىن يارانماسيندان

^۱ -Н.Н. Шавров, Новая угроза русскому делу в Закавказье, Баку: Элм, ۱۹۹۰, s. ۱, ۶۱.

^۲ -يىنه اوردا، ص. ۶۲.

^۳ -مثلاً، ياخين:

-Василь Величко, Полное собрание публицистических сочинений, С. -Петербург: Издательство М.Д.Муретова, ۱۹۰۴, с. ۲۰۲; Н.Н. Шавров, Новая угроза русскому делу в Закавказье, с. ۳۹; Firouzeh Mostashari, The Politics of Colonization: Sectarrians and Russian Orthodox Peasants in Ninteenth Century Azerbaijan, Journal of Central Asian Studies, vol. ۱, no ۱, Fall/Winter ۱۹۹۶, p. ۲۳-۲۵.

قورخويا دوشموش روس مۇآلفلىرى، بوندا دۆولتتىن يانلىش كۆچورمه سياستى نىن ده بۇيوك رولونون اولدوغونو بىلدىرىرلر. واسىل وئلىچكو اثرمنى لرین گونئی قافقازا كۆچورولمهسى ایشینده ایفراطچیلیغین روس خالق ایشینه ضیدّ اولدوغونو بىلدىریر و یازیر: «ایشغال ائدیلمیش ویلايت لرین موسلمانلاری آجی ایستتهزا ایله سوروشورلار: هارادادیر روسلار؟ بیزی کیمین اوچون ایشغال ائتدیلر؟ هر حالدا/اؤزلری/ اوچون دئییل... نه تاجیرینیز گۆرونور، نه ده اکینچینیز. هر یئرده اثرمنى لردی، بیزیم دوننکی قوللاریمیز.»^۱

بنلهلیکله، قوزئی آذربایجانى حرب یولو ایله، قان تۆکهرك ایشغال ائتمیش روسیا، بورادا موستملکه ایدارهچیلیگی سیستمی قوردو. بو موستملکهچی سیستم داها چوخ یئرلى لرین ایشتیراکی اولمادان، بیرباشا ایدارهچیلیگی احتیوا ائدن فرانسیز موستملکه ایدارهچیلیک مودئلینه اویغون گلیردی.

چار روسیاسی دؤنمی نین بیر باشقا اؤزلیگی ده روس کولتورونه و دؤولتینه باغلی زومره لرین ضعیفلیگی اولدو. محض بو سببدن ده اونلار آذربایجانین باغیمسیزلیگی و دئموکراتیک دؤولت آنلایشینا قارشى تأثیرلى بیر آنلایش و حرکات قویا بیلمه دیلر.^۲ روسیا پارتیالاری نین یئرلى شؤعبه لرینین فعالیتینه قاتیلانلارین اکثریتی روسلار و اثرمنى لر ایدی. رسولزاده نین تخمین لرینه گؤره، آذربایجانین ایکینجی ایشغالی عرفه سینده بولشئویک پارتیاسینداکی یئرلى خالقین نماینده لرینین سایى ۳۰۰-دن آرتیق دئییلدی.^۳

چارلیق دؤنمینده یئرلى ایدارهچی زومره نین ضعیفلیگی ۱۹۲۰-۱۹۱۸-لرده باغیمسیز آذربایجان دؤولتی اوچون پروبلئم لر یاراتدی. یئرلى عسگرین یئترسیزلیگی پروبلئمینى عثمانلى دان چاغیریلان (۱۹۱۸) محمتجیک قیسماً قاپادا بیلدی. دیگر ساحه لرده یئترلى میلى کادرلارین اولماماسی میلت و دؤولت قوروجولوغو ایشینى چتینلشدیرن اساس سببلر سیراسیندا ایدی. بو تاریخی وظیفه نى آزسالی ضیالی و بورژوازیا زومره لرى بوینونا گؤتوردو. آدی چکیلن ضیالی و بورژوازیانین باغیمسیزلیق استراتژی سی نین قطعیتله اورتایا آتیلماسی اؤزلیکله

^۱ -Василь Величко, Полное собрание публицистических сочинений, с. ۱۷, ۸۶.

^۲ -چوخ سونرالار روسیانین ان جتین خالقى آدلى اثرینده چئچن میلى حرکاتى نین داواملیلیغینا دىقتى چکن دمیترى فورمان بو داواملیلیغین نه دن لری سیراسیندا چار روسیاسی دؤورونده بورادا روسیایانلى ائلیتتین یارادیلماماسیندا گؤرور. اونون فیکرینجه، باشقا قافقاز توپلوملاریندان فرقلی اولراق بورادا عموم-روسیا ایترآخیاسیندا [سلسله مراتب] نه سه بیر یئر وئر دیکلری، نه ده ایسه دانیشیب-راضیلاشا بیله جکلری بیر سوسیال طبقه بوخ ایدی.

-Дмитрий Фурман, Самый трудный народ для России, Дмитрий Фурман, (ред.), Чечня и Россия: Общества и государства, Москва: Полиформ-Талбури, ۱۹۹۹, с. ۹.

^۳ -Mehmet Emin Resulzade, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Ankara, ۱۹۵۱, s. ۷.

دیقتی چکیر. گونئی قافقازین باغیمسیزلیغی نین اعلان ائدیلمه سینده (۲۲ آپریل ۱۹۱۸) اساس رولون آذربایجان تمثیلچی لرینه عاید اولماسی وورغولانمالی تاریخی فاکت دیر. عینی زاماندا اسکی روسیا تورکلری آراسیندا یالینز آذربایجان تورکلری نین قطعیتلی باغیمسیزلیق خطینی اورتایا قویماسی دا باشقا بیر دیقت چکن تاریخی فاکت دیر.

میلی و دئموکراتیک حاکیمیتین تحویلی حاقیندا ۲۷ آپریل ۱۹۲۰ تاریخی سندین ۵-جی ماده سینده سابق سیاسی لر، حؤکومت عضولری و میلت وکیل لریندن هئج کیمسه سیاسی جینایتده ائهام ائدیلمه یه جک و عدینه باخمایارق، ایشغالچی سوونت روسیاسی تزه جه شکیللمکده اولان میلی ائلیتین کؤنوکو کسمک اوچون الیندن گله نی اسیرگه مه دی.

نومئنگلاتور

اوکتیابر بولشئویک چئوریلیشیندن سونرا (۱۹۱۷) سوونت روسیاسی، روس اولمایان مظلوم میلت لره آروپا سوسیال-دئموکراسی سی نین دب حالینا گتیردیگی «ؤز موقدراتینی تعیین ائتمه» حاقینی وئره جگینی دفعه لرله بیان ائتدی. اما بو حاقی ان آزی اوچ موهم شرطه باغلا دی. ۱. تعیینی-موقدرات حاقی خالق لارا دئییل، همین اؤلکه لرین پرولئتاریاتینا وئریله جک. [!]. ۲. کومینترنین ایکینجی قورولتایی (۱۹۱۹)، مئتروپولیانی (یعنی روسیانی) کومونیست پارتیاسی نین سؤمورگه اؤلکه لری (اؤرنک آذربایجان) کومونیست پارتیالاری نین فعالیتینه رهبرلیک ائتمک حاقی وئردی. [!]. ۳. بیزدن اولمایان لارین [یعنی یئرلی موختار قوروم لارا کومونیستلر باشچیلیق ائتمه سه لر] موختاریت حاقی بئله تانیلما یاجاق. (ژوزف ایستالین). بئله جه بو شرطلر پارلیتلی تعیینی-موقدرات حاقینی هئچه ائندیریردی. سوونت روسیاسی نین بو فن دینی مرکزده کی و یئرلرده کی روس اولمایان بولشئویکلرین بیر حیصه سی آنلامادی، اؤلکه سی نین و میلتی نین یئنی دن ایشغالینا یاردیمچی اولدو. آنلایان کسیم ایسه موزدلو چک مأمورونا چئوریلدی، یعنی ساده جه اولراق ساتیلدی. ^۱ یوز ایل اول روس اوردوسونون قاباغینا دوشوب بلدچیلیک ائدن لر کیمی.

سوونت حاکیمیتی نین ایلک ایل لرینده یئرلی کومونیستلر تامامیله ویتیرن فونکسیاسی داشیدیلار. عالی حاکیمیت اورقانی حقوقی لئگیتیمیلیگی اولمایان مووقتتی «آذربایجان اینقیلاب

^۱-آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

-Nesib Nesibli, *Sovyet Rejimi ve Türklük: Eski Mirası Yeniden Değerlendirme*, Yunus Koç ve Mikail Cengiz (ed.), ۱۰۰. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, ۲۰۱۸, s.۲۰۳-۲۱۰.

کومیتەسی» (*Azrevkom*) دئییلن، سووئت روسیاسی نین تعیین ائتدیگی عضولردن عبارت اورقان ساییلدی. آذربایجان اینقیلاب کومیتەسی نین (آزرئوکومون) عضولری نین هامی سی تورکدو.^۱ آما اینقیلاب کومیتەسی اۆلکه ایداره چیلیگینده ان چوخو وئرین قرارلارین ایجراچی سی ایدی. بو قرارلاری ایسه موسکوا و اونون آذربایجان داکی بیرباشا تمثیلچی لری وئریدی. داهای دقیق دئسک، گونلوک پرینسیپال [اصلی] مسئله لر حاقیندا اون بیرینجی اوردونون اینقیلابی- حربی شوراسی (*Revvoensovet*) قرار وئریدی. حتی خاریجی دیپلوماتیک نماینده لیک لر بوتون اؤنملی مسئله لرله باغلی محض اون بیرینجی اوردونون اینقیلابی- حربی شوراسینا مراجعت ائتدی لری. یئرلرده یارادیلان اینقیلاب کومیتە لری نین ترکیبی ده اون بیرینجی اوردونون راضیلیغی ایله معین ائتدیلیدی.

نریمانوو هله ده سئون لر اینجیمه سینلر. آز بیلینن ایکی آجی تاریخی فاکتی خاطرلاردا جاغیق. نریمانوو و اونون کیمی لرین بوینونا آنجاق دئکور رولو بیچیلیمیشدی. آذربایجانین ایداره ائتدیلیمه سینده ایشغال اوردوسو، مرکز دن گؤندریلن ائمیسسارلار [تمثیلچی لر] و مرکزی ایداره اورقان لارینی گؤستر مکله یاناشی، بو عاملی ده خصوصی وورغولایاق کی، اصلینده آذربایجانین ایداره ائتدیلیمه سی نین باشیندا رک (ب) پ قافقاز دیار کومیتە سی نین کاتبی سئرقو اورجونیکیدزی دوروردو. سووئت دؤولتی نین باشچی سی لئنین بو میسسایانی رسمی شکیلده محض اونا تاپشیرمیشدی. (۱۹۱۸-ین باش لاریندا ایسه بو گؤرو ایستپان شومایانا وئریمیشدی). عؤمرونون سون لارینا دوغرو نهایت بو حقیقتی درک ائدن آزرئوکومون صدری نریمانوو، اوغلونا یازدیغی بیتمه میس مکتوب- وصیتده بئله ایضاح ائده جکدی: «هر دفعه درک ائندنه کی، سنی حاکیمیته قابیلیتین اوچون دئییل، مجبوراً ایئرلی خالقین نماینده سی اولدوغون اوچون [تعیین اتمیش لر] بونا دیقت بویورون، اوندان سن دایم ویجدان عذابی چکه جکسن، اؤز منلیگینی تکجه کوتله قارشسی سیندا دئییل، هابئله اؤز قارشیندا دا ایتیره جکسن. سنین دونیا گؤرو شونده کی سونراکی پوزولما محض بورادان باشلا یاجاق دیر.»^۲ هله لیک ایسه ۱۹۲۰ و ۱۹۲۱-لرده روسیایان تعیین ائتدیگی سؤزده آذربایجان لیدئری سووئت لرین بو مجبوریتینی

^۱- یالیز عابید عالیمو (۱۹۳۵-۱۹۰۰) تاتار ایدی. رسول زاده، آزرئوکومون عضو، سونرا ایسه سونار کومون صدری اولموش غضنفر موسی بی اوون، ائله جه ده میک صدری صمد آغامالی اوغلونون میلیتی نین تورک اولماسینا شوبهه ایله یاناشیر: «... ایکی سی ده تورکجه آدلارینی بئله بازماقدان عاجیز، تامامیله روس حارسینا مغلوب و میلت نقطه-ی نظریندن پک شوبهه لی آدم لاردیر.»

-Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti, s. ۱۴۱.

^۲-Nəriman Nərimanov, Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub), Bakı: Azərnaşr, ۱۹۹۲, s.۶۶.

آنلایا بیلیمیر، گاه لئینه شیکایت ائدیر، گاه دا اؤزونو لیدئر اولاراق تصدیق ائتدیرمک اوچون طرفدارلاری ایله بیرلیکده پئرسپئکتیوسیز موباریزهیه گیریشیردی. نریمانوو هله سووئت رهبرلیگی نین اونو نییه سؤزده، گؤرونوشده لیدئر کیمی تقدیم ائتدیگینی باشا دوشمور، اونا وئرلیمیش رول دان خبری بئله یوخدو. بؤیوک احتمالا او عؤمرونون سونونادک ژوزئف ایستالینین و سووئت دؤولتی نین باشچی لاری نین اونون بوینونا بیچدیکلری رول دان خبری اولمامیش دیر. ایستالین یازیردی کی، نریمانوو «بیزیم اوچون سیاست یئریمتهیه گؤره دئییل، بایراق، دئکوراسیا کیمی لازیم دیر.» ایستالینه گؤره، بو دئکوراسیا رولو اوچون او، «ویغون گلن چوخ سالیلی موسلمان لاردان بیری دیر. اونون گئنیش سیاسی پئرسپئکتیوی نین اولماماسی ائله بیر فاجیعه دئییل دیر. آخی، سیاستی او دئییل، مرکزی کومیتته و خاریجی ایش لر کومیسسارلیغی حیاتا کئچیره جک. نریمانوو بایراق کیمی لازیم دیر... نریمانووون اوزاق شرقی تانیماماسی، اونون یاشلی اولماسی و مسئله لری گئج منیمسه مه سی کیمی فیکیرلره اعتراض ائدیرم. منیم اوچون بونلارین هئج بیر حل آندیجی اهمیتی یوخدور، چونکی من هئج واخت فیکیرلشمیرم کی، نریمانوو شرق سیاستینه رهبرلیک ائده جک، تکرار ائدیرم، او منیم اوچون یالنیز بایراق دیر، دئکوراسیادیر.»^۱

۱۹۲۱-ین مارتیندا تورکییه ایله موسکوا آراسیندا ایمضالانمیش موسکوا آنلاشماسی نین اوچونجو ماده سینه اساساً ناخچیوان ویلایتی آذربایجانین ترکیب حیصّه سی اولاراق تانینیردی. همین ایلین اوکتیابریندا ایمضالانمیش قارس آنلاشماسی بیر داها ناخچیوانی آذربایجانین ترکیب حیصّه سی اعلان ائتدی. عینی زاماندا **رس فرس** و تورکییه ناخچیوانین آذربایجان داخلینده موختار ایستاتوسونون قارانتورلاری اعلان ائدیلدی. ماراقلی دیر کی، آذربایجان بولشویکلری آرتیق تورکییه یه آرخالارینی چئویرمه یه باشلامیشدی. ناخچیوان مسئله سی نین یئرلی اهالی نین و آذربایجانین خئیرینه حل آندیلمه سیندن، داها دوغروسو، تورکییه ناخچیوانی آذربایجانین ایختیارینا وئردیکدن آزجا سونرا دوکتور رضا نور، تورکییه بؤیوک میلت مجلیسی نین قاپالی توپلانتی سیندا سووئت آذربایجانین یئرلی ایداره چی لری نین یئنی سرحدلر مسئله سینده مؤوقعینی بئله آنلادیردی: [بیزیمله] «هانسی موذاکیره نی داها اول یاپماق ایستیورسونوز؟ آذربایجان مسئله سی می، اثرمنی مسئله سی می؟» سوالی قارشى سیندا «نریمانوو دئدی کی؛ اوت ایلك اولاراق اثرمنی مسئله سینى حل ائتدیره جه ییز. یعنی اونو حمایه می ائده جک سینیز، دئدیم. نریمانوو دئدی کی؛ ایجابیندا اثرمنی لرله بیرله شیب سیزه قارشى جیدال [موباریزه] ائده جه ییز.»

^۱ -Alıntı: Cəmil Həsənlı, Sovet dövüründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), Bakı: Adıloğlu, 2012, s. 23-24.

دوكتور رضا نور داوام ائدير: «آزربايجان ميلتي اوج بوچوق ميليونلوق تورك خالقيني احتياوا ائدير و بونلار بيزيم كيمي قونوشان بير ميلتدير و منورلري واردير، ميليتيني حيس ائتميش بير ميلتدير... فقط بونا راغماً بير حؤكومت واردير كى، او حؤكومت، اون، اون بئش كوميسسارين اليندهدير و بونلارين دا قيرخ، اللى يارداقچى سى واردير. بو تعبيري ده معذور گؤرونوز كى بونلار روسلارين ان دنى [آلچاق] آلتلري دير و روسدان [داها چوخ] روس دورلار. بوتون عمللري، بوتون سايلاري روسيايا معطوف دور [باغلي دير]. يعنى آزربايجاندا روسياني توتماق دير. آير بورادا روسلار اولماسالار بورانين خالقى اونلارين هر بيريني پارچالار و هر پارچاسيني دا بير دالا [بوداغا] آسارلار»^۱.

۱۹۲۳-ون آپرئلينده رگ(ب)پ-نين ۱۲-جى قورولتايندا باشقا مسئلهلرله ياناشى، ميلى مسئله ده موذاكيره ائيدلىدى. گورجو نايندهلرين نين تاكيدى ايله قورولتايدا ايشتيراك ائتمهين خسته لئنينين ميلتلىرى، يا موختاريتلىر مسئلهسى حاقيندا مکتوبوندا گؤستريلن پرينسيپلر موذاكيره ائيدلىدى. سووتت اولكه سينده كى خالق لار آراسيندا كئچميشدن قالما تصروفات و مدنى برابر سيزليگين لغو ائيلمهسى ضرورتى، روس شووينيزمى و يئرلى ميلتچيلىك قالىق لارينا قارشى موباريزه حاقيندا قرار وئردى. گورجو نايندهلر قافقازدا دؤولت حياتى نين ايفراط مركزلشديريلمه سینه يؤنلميش اورجونيكيدزى-اىستالين خطينى كسكين تنقيد ائتديلر، بو سيرادان زاقافقازيا فئدئراسيونونون ياراديلماسيني سهو آدديم سايديلار. موذاكيره لرده ايشتيراك ائندن لر ميلى-تمايولچولرين مؤوقعيني سرت تنقيد ائتديلر. بونولا بئله بو قورولتاين قرارلاري سووتت رئئيميني قبول ائتمك و اونولا امكداشلىق ائتمك موقابيلينده، ميلت لره اؤز مدنيتيني اينكيشاف ائتديرمك، اؤز ديل لرينى سربست ايشلتمك و تكميللشديرمك، اؤز رئسپوبليكالاريندا يئرلى كادرلاري يئرلشديريب، اونلاردان اىستيفاده ائتمك حاق لارينا ضمانت وئيردى. محض بو قورولتايدان سونرا كورئئيزيا (يئرلشديرمه) سياستى حاقيندا دانيشيلماغا باشلاندى. بو يئنى سياست خطينه گؤره، پارتيا سيرالاري و حؤكومت دايره لر يئرلى لره ساده جه اولاراق سمبوليك وظيفه لر توتماق يئتميردى، اونلار داها بؤيوك ايش لر ين گؤرولمه سینه جلب ائديله جكديلر.

آگ(ب)پ م ك كاتيبى آيؤب خانبوداقوو قورولتاين بو قرارلاريندان هوسله نهر ك آشاغى- يوخارى بير ايلدن سونرا باكينسكى رابوچى قزئتينده (۲۷ آپرئل ۱۹۲۴) ميلى مسئله يه داير باشليقلى بير مقاله چاپ ائنديردى. بو مقاله ده مؤليف گؤستريردى: «۱۲-جى پارتيا قورولتاين نين قرارلاريني دوزگون حياتا كئچيرمك اوچون سؤزون اصل معناسيندا اونلارا حؤرم ائتمك

^۱ -A.g.e., s. ۳۲۵-۳۲۶.

لازیم دیر. عکس حالدا بیز روس میلتی نین آیری میلتلرین اوزرینده آغالیق ائتمه سینه یول وئیریک. «خانبوداقوون طلبلری بونلاردان عبارت ایدی: ۱. بوندان سونرا موسکوا آذربایجانین داخیلی ایشلرینه قاریشمایاجاق. ۲. یئرلی کومونیستلری ساده جه یوخاریدان تعیین اولونان کاتبیلرله رهبرلرین ایداره سینده و یالنیز اونلارین موشاویلرلی رولوندا گۆرمک فیکری و عادتیندن واز کئچیله جک. ۳. آذربایجان میلتی اؤز-اؤزونو ایداره ائتمک چاغینا چاتمیش ایکن، موسکوالی ایداره چی لر، یئرلی لرین موستقیل اولاراق چالیشلارینا انگل اولور و بو چالیشمایا یئرلی میلتچیلیک دامغاسی وورور. بونا قطعی اولاراق سون قویولاجاق. ۴. ایشچی بیریکلری، کووپراتیولری و دیگر دؤولت مۇسسسه لری سۆزده دئییل، گئرچکدن تورکلشدیریله جک. ۵. آذربایجان روسیادان گتیریلیمیش کۆچکون لرله مسکون ائتمک ایسته یین سووتت حؤکومتی نین مسکونلاشدیرما سیاستینه سون قویولاجاق. ۶. جنوبی قافقاز رئسپوبلیکالاریندا میلی مدنیتلرین اینکیشافینی ساغلاماق اوچون جنوبی قافقاز رئسپوبلیکالاری فئدراسیونونون تشکیلاتی اساسی ایله قانونو دیییشه جک.»^۱

خانبوداقوون بو تئزیس لری آذربایجانین ایداره چی طبقه سینده هیجان یاراتدی. موسکوا درحال حرکت کئچیب، بو انففکتنی اؤلدورمه یه چالیشیدی. موسکوانین ائمیسساری سترگئی کیروو خانبوداقوون مقاله سینده کی تئزیس لری پارتیا کونفرانسی و قورولتایی نین موذاکیره سینه چیخارتدی. روح اله آخوندوو، میرزویان، کیروو، قارایئو، میرزه داوود حسین اوو کیمی کومونیست لیڈئرلر خانبوداقوون تئزیس لرینه قارشى چیخیب، اونو میلتچیلیک و شووینیزمه گوناھلاندیردیلار. خانبوداقوو و اونون آرسایلی طرفدارلاری بو تئزیس لرین مدافعه سینه قالخمالارینا باخمایاراق، اونلار سوسدورولدو. خانبوداقوو گۆزدن سالیندی، سونرا ایسه گؤلله لندی (۱۹۳۸).^۲

ایوب خانبوداقوو «ایشیندن» سونرا *دا میلتچیلیک، آنتی-پارتیا قروپلاشلار، سابتاژ، پان-تورانچیلیق، پان-ایسلامیزمه قارشى ایفشا کامپانیالاری آپاریلیر، آگ(ب)پ سیرالاری بو تیپلی عنصرلردن تمیزلندی. ۱۹۲۷-نین نوپابریندا آگ پ نین ۸-جی قورولتاییندا کی چیخیشینى سلطان مجید افندیو آنتی-پارتیا قروپونون فعالیتی نین ایفشا ائدیلمه سینه حصر ائتدی، لئنین میلی سیاستی ایله راضی اولمایان لارین پارتیادان قوولماسینا چاغیردی. ۱۹۳۳-دن سونرا بو*

^۱ -Mehmet Emin Resulzade, Çağdaş Azərbaycan Tarihi, s. ۱۱-۱۲.

^۲ -آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

-Rəna Bayramova, Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili çəkişmələr (۱۹۲۰-۱۹۲۵-ci illər), Bakı: Elm, ۲۰۰۷, s. ۱۵۲-۱۶۷.

ایفشا کامپانیالارینا ۳۰ ایلدن آرتیق دؤور عرضینده آزک پنین بیرینجی کاتیبی اولموش میر جعفر باغیرووون اؤزو باشچیلیق ائتدی. آذربایجان دا میلی تمایولچولوگون (*uklonun*) تظاهور فورمالاری اولان *نریمانووچولوق* (*narimanovşina*) و *خانبوداقووچولوغا* (*xanbudaqovşina*)، میلّتچیلیگه، موساواتچیلیغا، پان-تورکیزمه، پان-ایسلامیزمه و ب. ضررلی مئیل لره قارشی موباریزه کامپانیالاری آپاریلدی. آنجاق بو موباریزه یئرلی کوممونیست لیدئرلرین اؤز لرینی سووئت رئپرئسسیالاریندان قورویا بیلمه دی. ۱۹۳۷-۱۹۳۸-لرین بؤیوک تئرورورو اولنلاردان دا یان کئچمه دی. ۱۹۳۷-جی ایل اولکی لردن خئیلی فرقلی ایدی. ۱۹۲۰-لرده رئپرئسسیا طرف لری آز-چوخ درجه ده بللی ایدی؛ بو رئپرئسسیالاری ایشغال اوردوسو و اونون بئشینجی کولونو آپاریردی. آنجاق ۱۹۳۷-ده قارداش قارداشی، اوشاق لار والدین لرینی، آتالار اوشاق لارینی، طلبه لر موعلیم لرینی و عکسینه چوغوللا بیردی لار. هئچ کس اؤزونو گوونده حیس ائتمیردی. حتی رئپرئسسیا ائدن طرف بئله گوون حیسینه مالیک دئییلدی.

رسول زاده چاغداش *آذربایجان تاریخی* آدلی اثرینده بو حادیشه نی آراشدیرمیش دیر. او یازیردی کی، آذربایجانین سووئتلشدیریلدیگی ایلک گوندن باشلا یاراق موساواتچیلیق و پان-تورانیزمه قارشی آمانسیز موباریزه آپارمیش روح اله آخوندووون اؤزو نه قریب کی پان-تورکیزمین زهرلی بیر نماینده سی و موساوات پارتیاسی نین زواللی بیر آگنتی اتهامی ایله مو حاکیمه اندیلدی. موساواتچی تورکییه آگنت لرینی اوزه چیخارماغی اؤزو اوچون بؤیوک بیر هونر سایان علی حئیدر قارایئو نه حکمتسه محض موساوات پارتیاسی و بین الخالق فاشیزمین سوی سوز بیر اوشاغی کیمی ایفشا اندیلدی. آذربایجان اینقیلاب کومیته سی نین عضو، گنجه عصیانی واختی مین لرله ساکینین اؤلومونده بیرباشا ایشتیراک ائتمیش فؤوق العاده کومیسسار حمید سولطانوو محض سیلاحلی عصیان قوه لرینی باشچی سی اتهامی ایله اؤلوم جزاسینا محکوم اندیلدی.^۱ سلطان مجید افندیئو، داداش زاده، حسین رحیموو، چینگیز ایلدیریم، داداش بونیادزاده، میرزه داوود حسین اوو، مصطفی قولی یئو، غضنفر موسی بی اوو، حسن سفروو، خلفه حسین اوو و ب. پارتیا و دؤولت خادیم لری موختلیف اتهام لارلا توتولوب اعداما محکوم اندیلدی لر.^۲ بو خادیم لرین سووئت حاکیمیتی قارشی سینداکی خیدمت لری بئله نظره آلینمادی، اونلارین دئمک اولار هامی سی

^۱ -Mehmet Emin Resulzade, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, s. ۲۰-۲۱.

^۲ -باخین:

-Audrey Altstadt, *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule*, pp. ۱۴۱-۱۴۸; *Азиза Назарли, XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупа-ция, расправы, бесчинства*, с. ۱۱۰-۱۲۰.

زیندان لاردا دهشتلی ایشگنجه لره معروض قالدیلار.^۱ رئپرئسسیالارین داوام ائتدیگی بیر شرایطده یئرلی ائلیت یاراتماق ایشلری ده سورعتلندی. ۱۹۳۷ دؤولت تئرورو بو یئنی ائلیتین اؤزللیکلرینی ده برابرینده گتیردی؛ بو کسیم لاپ اولدن سووئت/روس دؤولتیندن قورخماسی ایله سنجیلدی، یئرلی پارتیا-تصروفات نومئنگلاتورو^۲ یادلارا قارشى بیر-بیرینه آرخا دورماق یئرینه، بیر-بیرینی ساتماقدا یاریشدی. سووئت رژیمی نین سون لارینا قدر بئله بو کسیم بوتؤوله شه بیلمه دی، موتشکیل بیر طبقه اول بیلمه دی.

نومئنگلاتور سووئت رژیمی نین حاکیم صینفی ایدی. اما غرب اؤلکه لرینده کی حاکیم صینفدن فرقلی ایدی. غرب ده کی حاکیم صینف اساساً استحصال واسیطه لری اوزرینده مولکیت حاقینا صاحب دیرسه، دؤولت-ایداره چیلیک سیستئمیندن وورولوب چیخاریلندا اؤزل سکتوردا ایستاتوسونو قورویا بیلیرسه، سووئت حاکیم صینفی نین بئله بیر لوکسو یوخدو. سووئت پارتیا-تصروفات نومئنگلاتورو استحصال واسیطه لری اوزرینده آنجاق سرانجام وئرمک صلاحیتینه صاحبیدی. نومئنگلاتور نوماینده لری نین یوخاری لاردان تام آسلیلیغی دا بو «مولکیت سیزلیکدن» قایناقلانیردی. مولکیته صاحب اولماسا دا سووئت سیستئمی نومئنگلاتورا بیر سیرا ایمتیازلار وئریردی. بو ایمتیازلار سیاهی سی یئتری قدر اوزون دور. یوکسک معاش، یوکسک کئیفیتلی یاشاییش مسکنی، یوکسک پئنسیا تأمیناتی، یوکسک کئیفیتلی قیدا ایله تأمینات، یوکسک کئیفیتلی استراحت ایمکان لاری، یوکسک کئیفیتلی تحصیل ایمکان لاری... محض بو ایمتیازلار نومئنگلاتورو سیراوی وطن داش دان فرقلندیریر، اونا اؤزل یوکسک کاستایا عاید اولماق، ائلیت طبقه حیسی وئریردی. بو نومئنگلاتورون داورانیشی، پسیکولوژیسی، حتی دونیا گؤروشو ده فرقلیددی. بو کاستایا [طبقه یه] عضو اولماغین بیرینجی شرطی کوممونیست ایدئولوژی سینه سؤز سوز صداقت ایدی.

سووئت ای کپ م ک سیاسی بوروسونون ۲ یون ۱۹۴۷ تاریخلی تامامیله مخفی قریفلی ک.آ/س ۱۱۳ خک (۰۰۳) ۴۷ ساییلی دیرئکتیوی پارتیا و دؤولت ایثرارخیا سیندا [سلسله مراتبینده] یوکسک وظیفه توتوموش طبقه نین فورمالاشماسینا وئردیگی اؤنمی گؤستریر.^۳ بو

^۱ غصنفر موسی بی اووو محبس ده او قدر دؤیوب اینجیدیلر میمش کی، کامترا قاپی سی آچیلاندا قاچیب دمیر چارپایی نین آلتینا گیر بر میمش.

^۲ -Ramiz Haşimoğlu, Söndürülən çiraqlar, Osman Mirzəyev (tərtibçi), “Ağ ləkələr” silinir, s. ۲۹.

^۳ -لاتینجی دان گلن نومئنگلاتورا سؤزو سیاهی، آد سیراسی آنلامی داشیبیر. سووئت دؤنمینده بو سیاهی دا بئر آلان شخص لری ن نامیزدلیگی نین پارتیا اورقان لاریندا موداکیره اندیلیب، تصدیقلندیگیندن سونرا یوکسک وظیفه لره تعیین اندیلن سیاسی ائلیت آنلامیندا ایشله دیلمیش دیر.

^۳ -Elmaddin Əlibəyözadə, Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı: Ozan, ۲۰۱۰, s. ۱۱۱;

سندده نومئىنكلاتورون فورمالاشماسى نىن اساس پرىنسىپلرىندىن بىرى نىن يوكسك وظيفه توتماق اوچون بوروكراتىن خصوصى خىدمت اورقان لارىندا ايش تجروبهسى نىن اولماسى ضرورتى دىر. توتدوغو وظيفه دن آسىلى اولماي اراق همىن شخص بو اورقان لارلا سونرالار دا امكداشلىق ائتمك زوروندا ايدى. بو سند نومئىنكلاتور عضوونون قانون قارشى سىندا برابرلىك پرىنسىپىندىن يان كئچهر ك كونكرئت كاستايا منسوبىتىنى تئبىت ائدىر. بورادا دئىلىر كى، «پارتىانىن تعيين ائتىدىگى رهبرلر ايشىمىزه زيان وورارسا و يا رهبرلر آراسىندا ناراضىلىق دوغورارسا، اونلارى محكمه مسوليتىنه جلب ائتمك اولماز. اونلار كويود سهو بوراخارسا، وظيفه دن آزاد ائتمه لى، اويغون و يا داها يوكسك وظيفه يه تعيين ائتمه لى. ان پىس حالدا اونلارى هانسىسا رهبر وظيفه يه نظرده توتماق و كادر احتياط لارىنا داخيل ائتمك لازىم دىر.»

يئرلرده مىللى نومئىنكلاتورون/كاستانىن عضو اولمانىن علاوه شرط لرى واردى. هر شئى دن اول، خالق لار دوستلۇغو پرىنسىپىنه دايم صادىق قالمالى، قاتى بين المللىچى اولمالي، «اوكتىيار دىلىنى» ياخشى بىلمه لى... ايدى. مىللى باخىمدان قارىشلىق عايله لر ين عضولرى، حيات يولداشى باشقا مىلئت دن اولان بوروكرات، يوكسلك اوچون داها اوستون ايمكان لارا صاحب ايدى. كاستا داخىلى قوھوملوق علاقهلرى (قودا/اۋرنكى) چوخ يايغىن ايدى. يئنى حاكىم طبقه (نومئىنكلاتور) فورمالاشدىر ياركن اسكى قايى قول لارى عايله لر ين عضولرى ده كنارا آتىلمادى. باشقا سۈزله، چارلىق دۈنمىنده باشلانان ايش لار داها پلانلى و احاطه لى شكىلده سووت دۈنمىنده داوام ائتىدى.

مىلئتىنى سئومك، مىللى دىرلر نه باغلىلىق، اوبىئكتىو تارىخ شعورونما مالىك اولماق، بىر سۈزله، مىلئتچى اولماق بۈيوك گوناھ سايلىردى و بئله بىر شخصىن بو كاستادا يئرى يوخود. ۳- ۲ نسلين حياتى دۈورونده بسله نن بو زومره مىللى كئيفىت لر نه گۈره تارىخى مانقورد حادىثه سى- نىن چاغداش دۈنمده تام قارشىلىغى ايدى. يئرلى آپاراتداكى روس، ائرمى و باشقا همكارلارى آراسىندا آرادا-بىر باش وئرن فىكىر آيرىلىق لارى، ائله جه ده موسكوا ايله نادىر حال لاردا گۈرون قارشى دورمالار بو زومره نىن مىللىگى ايله دئىل، كورپوراتىو مارق لارى نىن اۋدنه سى اىستگى ايله اىضاح ائدىلمه لى دىر. سووت سىستىمى داخىلىنده هر دن سرگى له نن اوركك مىللى دوروش اونلار ين سووت لر ين آدمى اۋزلىگىنى دىشه بىلمزدى. آزر بايجان كومونىست پارتىاسى و اونون يئرلى كومونىست لىدرلرى موسكوانىن بوراداكى سۈمورگه آلتى نىته لىگىنى داشىماقدا ايدى. بىر سۈزله، مىلئتچىلىكله كومونىست ايدئولوژى سى نىن بىر آرادا اولماسى نىن مومكونسوزلوگونو سووت سىياسى پراكتىكاسى آچىقچا اورتايا قويموش اولدو.

-كومونىزمى اىشلا ائدن سند، ۲۱-جى عصر، ۱۹۹۵، ۰۸، ۰۴؛ ممدخان عزيزخانلى، كومونىست لار-وطنداش لار ينى گىروولوقدا ساخلايانلار، موخالىفت، آز، ۲۰۱۵، ۲۶، ۰۲.

یئری گلمیشکن، سونرالار ایدورولان «هیلی کومونیسترلر» آنالییشی دا سوونت لیرین یئرلرده کی سیاستینه خیدمت اندیردی. سیاسی فیکیرده موذاکیره و موباحیته یارادان بو مؤوضوع اوزرینده قیساجا دورماقدا یارار واردیر.

۱۹۸۰-۱۹۷۰-لرده سوونت رژی می ایدئولوژی حیاتا یئنی نفس وئرمک، زحمتکش لیرین کومونیسست تربیه سینه داها آرتیق دیقت آییرماق احتیاجی نین فرقینده ایدی. بو مقصدله آذربایجاندا کومونیسست پارتیاسی لیدئرلری نین یوبیلئی لری نین کنچیریلمه سی، مؤسسسه لرده تئز-تئز زحمتکش لیرین بیغینجاق لاری نین توپلانما سی، باکی و باشقا شهرلرده کومونیسست لیدئرلرین آدلاری نین کوچه و مییدان لارا قویولما سی، اونلارین نهنگ پورتئت لری ایله کوچه لیرین دولدورولما سی، اسکی تاریخی یئر آدلاری نین بو شخص لیرین آدلارینا دییشدیریلمه سی خاراکتیریک ایدی. باکی دا و آذربایجانین بیر سیرا شهرلرینده سیاسی-تبلیغات اهمیتی اولان چوخلو هئیکل و عابیده قویولدو. بونلارین اکثریتی کومونیسست پارتیاسی نین اسکی لیدئرلری (لئنین، کیروو، شومیان، عزیزبی اوو، چاپاریدزی، فیولتوو، ممدیاروو و ب.) و کومونیسست ایدئولوژی سینه عاید مونومنتال [عظمتلی] تبلیغات واسیطه لری ایدی. بیر زمان لار رئپرئسسیایا اوغرامیش کومونیسست لیدئرلره بیر-بیری نین آردینجا برأنت وئریلدی.

بیر قدر گنجیکمه ایله نریمانووون ۱۰۰ ایللیک یوبیلئی طنطنه لی صورتده قئید اندیلدی. یئنی رهبرلیک نریمانوو مؤوضوعسونو پوپولیارلاشدیرماقلا میلته بؤیوک خیدمت گوستریدیگینی ادعا اندیردی. حالبوکی موسکوا، دنیاگووروشو «آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین دایمی خوشختلیگی روسیایا باغلی دیر» اولان، روسیاین، اونون قارشى سیندا قویدوغو وظیفه لری جان-باشلا یئرینه یئتیرمیش، اما عدالتسزلیکله قارشىلاشمیش، جفاکش نریمانوو آلقى سی نین یئنی دن گوندمه گتیریلمه سینده، حتی اونا باکی دا نهنگ هئیکلین قویولماسینا (۱۹۷۲)، آدینی اونلارلا ایداره یه، یاشاییش یئرینه و س. قویماقدا هئج بیر تهلوکه گورموردو. عکسینه، سوونت دؤولتی بو اوغورسوز سیاستچی نین آذربایجان سیاسی ائلیتی نین معنوی سمبولونا چئوریلمه سینی مارق لارینا تام اویغون حساب ائتمکده ایدی.

نریمانووون هئیکلینه بالانس یاراتماق اوچون چاغداش دؤورده میلی تاریخین ایکی ان آغریلی حادیه سی - مارت قیرغین لاری و آپرئل ایشغالینا حصر اولونموش عابیده لر قویولدو. بیرینجی حادیه نین اساس مؤآیفی ایستپان شومیانین هئیکلی نین آچیلیشی ۱۹۷۵-ین آقوستوندا اولدو. بو مراسیمده بیرینجی کاتب گئنیش نیطق سؤیله ییب، مثلاً، دئییردی:

«ئىزنى خالقىنى بۇيۇك اوغلو ايستىپان شوميان ھىم دە آذربايجان خالقينا مخصوص دور»^۱. ۱۹۸۰-يىلىن آپرېلىنىدە ايشغالچى و جىنايتكار ۱۱-جى قىرمىزى اوردو باكى دا چوخ نھنگ بىر عابىدە قويولدى. ۱۱-جى اوردو آدى وئىلمىش مئىداندا نرىمانوون مشنوم آذربايجان رىسپوبلىكاسى نىن دايمى خوشبختلىگى... شوعارى ايكى دىلدە ايرى حرفلرلە يازىلدى.

تئز-تئز كىچىرىلن يوبىللىرىدىن بىرى دە ۱۹۷۲-دە تشكىل ائىلدى. سوونت دۇوروندى باكى دا ۱ مىليارد تون (!) نىقتىن استحصال اولونمىسى بايرام ائىلدى. سوونتلىر بىرلىگى نىن اينكىشاپىندا، ۱۹۴۵-۱۹۴۱ ساواشىندا اوينادىغى رولون وورغولاندىغى اونلارلا طنطنەلى يىغىنچاقدا ھىچ كىم بو نىقتىن نەدىن آذربايجان سى سىر بودجەسىنە ھىچ بىر قاتقىسى نىن اولمادىغىنى سوروشا بىلمەدى.

بو آرادا موسكوانىن كوللكتىو سۇمورگە/سۇمورو آپاراتى - آذربايجان كوممونيست پارتىياسى نىن طالعى مسئلەسىنە دە آيدىنلىق گىتىرمك گركدىر.

سون كوممونيست لىدئر موپلىبوو دۇورونون (يانوار ۱۹۹۰ - مارت ۱۹۹۲) ان اۇنملى حادىئە لرىدىن بىرى سوونت ايتىفاقى كوممونيست پارتىياسى نىن يئرلى تشكىلاتى - آذربايجان كوممونيست پارتىياسى نىن سونونجو فۇوق العادە قورولتايى (۱۶ سىنتىابر ۱۹۹۱) اولدى و بورادا بو تشكىلاتىن لغوى حاقىندا قرار وئىلدى. آذربايجان دان فرقىلى اولاراق كوممونيست پارتىيالارى نىن لغوى شرقى آروپا اۆلكەلرىنىدە، ائلەجە دە سى سىرى-نىن خرىستىان رىسپوبلىكالارىندا خىلى زامان آلدى، معىن مقاومتىن قىرىلماسىندان سونرا باش وئردى. آذربايجان دا كوممونيست پارتىياسى نىن بو قدر ساكىت و شرفسىزجە سياست صحنەسىنى ترك ائتمەسى ممد امىن رسولزادەنىن بو تشكىلات حاقىندا سۇبلەدىگى فىكرىن دوغرولوغونو تصدىق ائتدى. رسولزادە، زامانىدا آذربايجان دا يئرلى كوممونيست ايدئولوژى-سىياسى جريانىن اولمادىغىنى، اونون روسيادان زورلا سىرىندىغىنى وورغولامىشىدى.

بئلەجە، سوونتلىرىن داغىلماسى عرفەسىندە سوونت آذربايجانى توپلومو بىر-بىرىنە ضد - روسلاشمىش ائلىتە و اۇزونو درك ائتمك اىستەين، اما مىللى شعورو قارىشمىش خالقا بۇلونموشدو. اۆلكەدە كوسموبوليت مودئرنلشمەنى بىرىنجى آزسايلى، اما حاكىم طبقە تمثىل ائدىر، ايكىنجىنى تمثىل ائدىن خالق ايسە مىللى حياتىنى اۇزو تصوور ائتىدىگى كىمى قورماق اىستەيىردى. واختىلە زىيا گۆك آلپىن گۆستردىگى تهلوكە يئىنجە باغىمىزلىغىنا قووشموش شىمالى آذربايجانى تھدىد ائتمكە ايدى: «مىللى كولتورو گوجلۇ، آنجاق مدنيتى اسيوليزاسيا

^۱ -Коммунист, ۱۵.۰۸.۱۹۷۵.

آنلامیندا] ضعیف بیر میلتله میلی کولتورو پوزولموش، آنجاق مدینتی یوکسک اولان باشقا بیر میلت سیاسی ساواشا گیرنده کولتورو گوجلو اولان میلت دایم غالب گلمیش دیر». ائرمینستانین قاراباغا ادعالاری و ایکینجی قاراباغ ساواشی نین (۱۹۹۴-۱۹۸۷) آجی نتیجه لرینی سیاسی و ضیالی نومئنگلاتورون خالقیندان فرقلی دورومدا اولماسیندا، میلی مارق لاری مدافعه ائده بیلمه مگینده ده گؤردوک.

«بئشینجی کولون» مسئله سی

کامران باغیروو، عبدالرحمان وزیروو، آياز موطلیوو لیدئرلیگینده یئرلی پارتیا-تصروفات نومئنگلاتورو ائرمینستانین قاراباغا ادعالاری و آذربایجان دا خالق حرکاتینی گره یینجه دیرلندیره بیلمه دی. موسکویا سیخ باغلیغی و او یغون اولراق خالقیندان اوزاق دوشدوگو اوچون اورتادا قالدی. حالبوکی ائرمینستان دا مؤوجود ایقتیدارلا موخالیف آراسیندا اساساً مدنی بیر ایلیشکی واردی.^۱ بو بیر یانا، ائرمینستان دا نومئنگلاتور ضیالی لارین اکثریتی میلی حرکاتین ترکیب حیصه سی اولدو. ایکینجی قاراباغ ساواشیندا مغلوبیتیمیزین اساس سببلریندن بیرى محض آذربایجان رهبرلیگی نین غئیری-کونستروکتیو [غیر سازنده] مؤوقعی (موسکوادان مدد اومماسی) و خالق حرکاتینا دوشمن کسيلمه سی اولدو.

آذربایجانین قاراباغ ساواشیندا مغلوب اولماسینا باخما یاراق، نومئنگلاتور موسکوانین یاردیمی ایله ائلچی بی حاکیمیتی (۱۹۹۳-۱۹۹۲) اوزرینده پارلاق رئاوش قازاندی. ابوالفض ائلچی بیین اؤزو سونرالار اولوب-بیتن لری تحلیل ائده رک میلی-دئموکراتیک ایقتیدارین اوغورسوزلوغونون بیر نئجه اؤنملی سببینی اورتا با قویموش دور. بو سببلر سیراسیندا او، مثلاً، ایداره چیلیک آپاراتیندا حاکیمته صادیق اولان تجروبه لی ایداره چی کادرلارین یوخلوغونو وورغولامیش دیر: «میلی تهلوکه سیزلیک ناظیرلیگی، مدافعه ناظیرلیگی و داخلی ایشلر ناظیرلیگینده... بیزیم حاضر کادرلاریمیز یوحدو. ناظیری، یاخود باش پروکوروو یئنیلشدیرمکله کؤکلو کادر دیشیکلیگی باش وئرمیر - مؤسسسه نین ایشینده حل ائدیجی رول اوینایان اورتا پیله لی کادرلار اؤز یئرینده قالیر. اولناری تجروبه لی یئنی کادرلارلا عوض ائتمک آسان دئییل - بونا معین زامان لازیم دیر کی، ۳ ایله، ۵ ایله یئتیشسینلر، فورمالاشسینلار. بو سبدن ده بیز همین اورتا پیله نی داغیدا بیلمه دیک، او دا ۳-۴ آی بیزه قولاق آساندان سونرا باشلادی علییه بیزه ایشله مه یه.

^۱ Gerard J. Libaridian, The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking Since Independence, Cambridge: Blue Crane Books, ۱۹۹۹, p. ۲۹.

آذربایجاندا اؤز حاکیمیتینی خالق حرکاتینا گۆره ایتیرمک ایستهمه‌مین اولدوقجا گوجلو طبقه همین ناظیرلیک‌لرده نئچه-نئچه ایللر بویونجا فورمالاشمیش اورتا پیلله مأمورلاری اؤزلینه سیغیشدیرا بیلیم‌دیگرلر کی، اوشاق-موشاق (آخی اونلار ایندییه‌دک مسئول وظیفه‌لرده، دئمک اولار کی، جاوان آدام‌لاری گۆرمه‌میشدیلر)، یئتم-یئسیر (هئچ کسین حمایه‌سی اولمادان کاسیب، تام پولسوز آدامین دا وظیفه توتماسینا اونلار آلیشا بیلیم‌دیگرلر) گلیب اونلارا باشچیلیق انده‌جک^۱. بوروکرات‌لارین اورتا طبقه‌سی، یئنی میلی-دئموکراتیک حاکیمیت‌دن ممنون اولمادیلارسا، اونون یوکسک نومئنگلاتور طبقه‌سی یئنی حاکیمیتی دوشمنجه‌سینه قارشیلادی.^۲ بوروکراتیانین یوکسک طبقه‌سی ده اوچ-دؤرد آی گۆزلهدیکدن سونرا فعالیتته کئچدی.

پرزیدنت حئیدر علی‌یئو، کادر سیاستی‌نین مرکزینه شخصی صداقتی شوبهه دوغورمایان نومئنگلاتور نماینده‌لرینی قويدو. یئنی حاکیمیتین دیگر خصوصیتی بو حاکیمیتین یئرلیچیلیک^۳ و نئپوتیزم [قوهوم‌بازلیق] اساس‌لارینا دایانماسی ایدی. او، سوونت دؤنمینده (بیرینجی کاتبیلیگی دؤورونده) سیناقدان کئچیردیگی بو اساس‌لاری مستقیللیک دؤورونده ده گئنیش تطبیق ائتدی. حئیدر علی‌یئو، شخصی حاکیمیتی‌نین مؤحکملمنه‌سینده هله داغیدیلما میس اسکی ک‌گ‌ب شبکه‌سی‌نین ایمكان‌لاریندان دا فعال ایستیفاده ائتدی. سوونت‌لردن قالمیش املاکین حاکیمیتده تمثیل اولونموش یوکسک روتبه‌لی مأمورلار طرفیندن بؤلوشدورولهرک اؤز لئشدریلیمه‌سی مأمور طبقه‌سی‌نین حئیدر علی‌یئوین شخصی حاکیمیتینی مدافعه ائتمه‌سینی

^۱ -Adalet Tahirzade, Elçibey'le ۱۳ Saat, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, ۲۰۰۱, s. ۸۴-۸۵.

^۲ -پرزیدنت ائلچی‌بی‌ین حئیدر علی‌یئوی باکی‌یا، حاکیمته دعوت ائتمه‌سی، اؤزونون ایسه باکی‌نی ترک ائده‌رک ناخچیوان‌داکی کلکی کئندینه چکیمه‌سی اوستوندن ۳۰ ایل کئچمه‌سینه باخما یاراق موباحیته موضوعو اولاراق قالیر. ائلچی‌بی‌ین مطبوعات کاتبینی اولموش عدالت طاهیرزاده‌نین دئدیگی کیمی، محض بو عجایب حرکتینه گۆره «ائلچی‌بی‌ی سونراکی بوتون حیاتی بویونجا دوست‌لاریندان و دوشمن‌لریندن، عادی سویداش‌لاریندان تۆهملر، گیلنی-گوزار ائشیدتی.» (Ədalət Tahirzadə, ۲۰۱۴, s. ۴۵۸. Öbüləz Elçibəy, Böyüklərimiz, Bakı: Nurlar, ۲۰۱۴, s. ۴۵۸. بو مقاله‌نین مؤلفی ایکینجی کلکی سفری زامانی ایصرارلی نەدن حاکیمیتی حئیدر علی‌یئوه وئردینیز؟ سوالینا «بو بۆیوک بیر سهو ایدی. من بیلیم‌یرم، بو سهویمه گۆره خالقیم منی باغیشلا یاچاق، یا یوخ» جاوابینی آلمیشدی.

^۳ -ایراده حسین‌اووایا گۆره، ناظرلرین ۷۰٪-دن چوخو، اقتدار و موخالیفت‌دن اولان سیاسی خادیم‌لرین ۸۰٪-دن چوخو، رایون ایجرا باشچی‌لاری‌نین و گوج ایستروکتورلاری باشچی‌لاری‌نین ایسه ۶۰٪-ی ناخچیوان و اثرمنیستان اصللی ایدی.

-Ирада Гусейнова, Беженцы, их положение и роль в современном азербайджанском обществе, Дмитрий Фурман (ред.), Азербайджан и Россия: общества и государства, с. ۲۳۲.

زوراب تودوا ۲۰۰۱-ده حساب ائدی‌دی کی، حاکیمیتین یوکسک قات‌لاریندا مأمورلارین ۷۰-۸۰٪-ی، اورتا و آشاغی قات‌لاردا ایسه ۴۰-۵۰٪-ی ناخچیوان-اثرمنیستان اصللی‌لردن عبارت ایدی.

-Зураб Тодуа, Азербайджанский пасьянс, Москва, ۲۰۰۱, с. ۱۱۷.

مسئله‌نین دراماتیکلیگی یالنیز بو رقم‌لرده دئییل‌دیر. علی‌یئو حاکیمیتی‌نین و داها سونرا سیاسی موخالیفتین گۆرکملی نماینده‌لری اولموش بعضی سیاستچی‌لر یئرلیچیلیگی نورمال حال سایمیشلار.

شرطلندیردی. آدام باشینا دوشن میلی گلیرین (بو سیرادان معاش لارین) آشاغی سویهده اولماسی شرایطینده دؤولت حیاتی نین بوتون ساحه لرینی احاطه ائتمیش کورروپسیا سیستمی نین برپا ائدیلمه سی، داها دا تکمیلشدیریلمه سی و عادی نورمایا چئوریلمه سی اوتوریتار ایداره چیلیک سیستمی نین چالیشماسیندا حساس رول اوینادی. کورروپسیا سیستمینه یئنی مودئرن علاوه اولان مأمورلارا معاش اوستو پاکت اؤده نیلمه سی اوتوریتار رژیمن بوروکراتیک طبقه نی بسله ییب اؤزونون اساس دایاغینا چئورمه سی مقصدینه خیدمت ائدیردی.

ی آپ حاکیمیتی اسکی کومونیست نومئنگلاتورون دییشدیریلمه سی دئییل، اونون یئنی شرطلره او یغونلاشدیریلماسی و میلی ائلیتایا ترانسفورماسی نا چالیشدی. ایجرا آپاراتی نین رهبری رامیز مئهدیئو بو پروقرام حاقیندا ۲۰۰۸-ده یازدیغی مقاله ده گؤستریردی: «حئیدر علی یئوین اؤلکه یه رهبرلیک ائدیگی دؤورده، هابئله ایندی ایلهام علی یئوین پرزیدنتلیگی دؤورونده یاللیز دؤولتچیلیگه، وطنه صداقت، امک سئورلیک و مسؤولیت، تشبؤنکارلیق و تواضعکارلیق اساس مسئله لر دیر و بونلار میلّتین و دؤولتین مارق لارینی قطعی شکیلده همیشه اؤز منافعیندن و خئیریندن اوستون توتماق دئمک دیر. موعاصیر آذربایجان ائلیتاسی نین یئری نین و رولونون باشا دوشولمه سی نین اساسی بودور»^۱. آنجاق گئچک دورومون غرضیز دیرلندیریلمه سینه گؤره، مؤوجود سیاسی ائلیتی خاراكتئریزه ائدن خصوصیتلر بیان ائدیلمیش بو کئیفیتلر دئییل، محض اسکی کومونیست نومئنگلاتور اوچون خاص اولان تالانچیلیق، روشوت، ائقویزم، تکبؤر، سیماسیزلیق، یئرلیچیلیک، نئپوتیزم [خویشاوند گرای] کیمی اؤزلیکلر ایدی. حاکیم ی آپ-ین قوروجولاریندان اولان سیروس تبریزی نین ی آپ حاکیمیتی نین سیماسیز قولدورلار حاکیمیتی کیمی خاراكتئریزه ائتمه سی خالق آراسیندا تقدیر گؤرموش ادعالاردان ایدی. وظیفه دن چیخاریلیمیش اسکی ناظیر و باشقا یوکسک روتبه لی مأمورلارین شخصی حیاتی نین، رسمی فعالیتی نین مطبوعاتا سیزمیش محدود تحلیلی اونلارین سیماسیز قولدورلوعونون گؤستریجی سی ایدی. ایداره چی طبقه نین بیر باشقا اؤزلیگی ده سرحد بیلمز یالتاقلیغی دیر. یوکسک روتبه لی مأمور، «من حئیدر علی یئوین چؤرگینی یئییرم» دئمگی، کنچمیش ناظیر موعاوینی نین «من عؤمورلوک ایلهام علی یئوین قولویام» دئمگی اؤزونه روا گؤرورسه اوندان نه اینکی ائلیت، سیرادان بوروکرات بئله چیخماز.

^۱ -Ramiz Mehdiyev, Zaman haqqında düşünərəkən və elitanı transformasiya edərkən: varislik və innovasiyalılıq, http://mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=۰۲&article_id=۲۰۰۸۱۲۳۰۰۱۵۲۵۸۱۲۹.

سون ایل لرده ایداره سیستمینده نئقاتیو حال لارین کوتلهوی شکیل آلماسی موخالیفت نمایندهلری ایله یاناشی ایقتیدارین دا وورغولادیغی اساس حال لاردان بیریدیر. اؤزلیکله یوکسک سویهلی تعیناتلی مأمورلارین هارین حیات طرزى، دؤولت بودجهسینی داغیتماسی توپلومدا موذاکیره ائدیلمن مسئلهلردن دیر. ناظیر اوغلونون رئستوراندا گۆردوگو آیی نی کسب، اونا کباب وئرمک طلبی ایل لرله دیل لرده دولاشدی. یا دا یوکسک روتبهلی مأمورون اوغلونون ۲ میلیون دولارلیق (!) قول ساعتی نین اوغورلانماسی حاقیندا أوروبا مطبوعاتیندا گئدن معلومات آی لارلا موذاکیره ائدیلمدی. یا دا لوندوندا و آروپانین باشقا شهرلرینده باهالی مولک لری ن آیینماسی، اوفشور [خاریجه کی] حساب لاری حاقیندا معلومات لار اؤزلیکله سوسیال مئدیاین، دئمک کی کوتله لری ن موذاکیره ائتدیگی و سرت قینادیغی مؤوضوع لاردان دیر...

ایداره ایستروکتورلاریندا کوتلهوی روشوت، تالان و لیاقت سیزلیک (توتدوغو وظیفه یه لایق اولماق) یا یغین حال آلدیغیندان اؤلکه پرزیدنتی دفعه لرله مأمورلاری اؤز لری نی یاخشی آپارماغا، هارینلیق ائتمه مه یه، اوغول-اوشاغینی قودور تاماغا چاغیرمیش دیر. سون ایل لرین ان یا یغین ایفاده لریندن بیرى ده بئشینجی کولون اولدو. پرزیدنت علی یئوین سیاسی موخالیفت حاقیندا سؤیله دیگی بو بئشینجی کولون ایفاده سی اؤلکه مئدیاسیندا، اؤزلیکله سوسیال مئدیادا خاریجی اؤلکه نین/اؤلکه لرین مارق لارینی تمثیل ائدن دؤولت اورقان لاریندا کی یوکسک روتبه لی مأمورلارا عاید ائدیلمدی. باش قرارگاهین کئچمیش رئیسی نجم الدین صادیقوو دئییلن بئشینجی کولونون سمبولونا چئوریلدی. اصلینده بو جور ترانسفورماسیا [دؤنوشوم] آنلاشیلان دیر. چونکی آذربایجان دا خاریجی اؤلکه لرین (اؤزلیکله روسیا و ایرانین) مارق لارینا خیدمت ائدن مأمورلارین دؤولت اورقان لاریندا کؤک سالماسی بیلینن بیر گئرچک دیر. بو مؤوضوع هم ده مؤوجود دورومون جیدیلیگی نین گؤسترگه سی دیر. بو آرتیق مسئله نین داها جیدى بیر سویه یه چاتماسی - میلى تهلوکه سیزلیک/گوونلیک مسئله سی اولماسی نین تشبیتی دیر.

سونوج

چار دؤنمینده اساس لاری قویولموش، سووئت دؤنمینده عینی پرینسیپ لرله بسله نیلن حاکیم ایداره چی صنیف باغیمسزلیق دؤنمینده کؤکلو دیشیکلیک یاشامادی. دیگر سوسیال طبقه لرله (مثلاً، ضیالی لارا، ایش آدم لارینا) نیسبتاً موقاییسه یه گلمز درجه ده گوجلنمیش بو صنیف اؤلکه حیاتی نین بوتون ساحه لرینه نظارت ائدیر. اؤلکه نین یاخین گله جگی نین بو صنیفین سیاسی داورانیشیندان آسیلی قالا جاعی فیکری اساس سیز گؤرونمور. بونولا بئله باغیمسزلیق

دۆنمىندە حارام يول لارلا زىنگىنلىشىمىش ايداره چى صينيف اۆلكەنىن ئابىتلىگى و گله جگى اوچون بىر پروبلئمه چنور بىلمىش دىر. مۇوجود اىقتىدارىن اوليقارخىك¹- بوروكراتىك عايله لرى اۇز مارق لارى اوچون تهلوكه سايماسى سون ايل لرىن يىنى گىرچكى دىر. آرادا بىر بو زىنگىن و هارىن طبقەنىن بودانماسى، حتى اونون يىنى مئىنئىجر طبقەسى ايله عوضلنمەسى دە پروبلئمى گرە يىنجه چۆزمە يە قادىر دئىيل دىر.

آزربايجان، بىرىنچى حياتى پروبلئمىنى - مىللى كىملىك پروبلئمىنى هله دە حلّ ائده بىلمە دىگىندىن، ايكىنچى سىنى - مىللى سياسى ائليت پروبلئمىنى دە حلّ ائده بىلمەمىش دىر. بو پروبلئمى بىر قانون، يا پرىزدىنتىن اونلارلا چىخىشى ايله حلّ ائتمك مومكون دئىيل دىر. پرىزدىنت نه قدر «ۋزونوزو ياخشى آپارىن»، مىللى مارق لارا اويغون حركت ائدىن دئسه دە، گۆزونو آچاندىن روشوت، يالان، لياقتسىزلىك سىستىمى گۆرن، بو سىستىمىن ايمكان لارىندىن يارارلانان بىر اوست دوزنى مأمورون مىللى ائليت اولماياچاغى گون كىمى آيدىن دىر. هاروارد مآذنونو اولسا بئله بو گىنج مئىنئىجر مىللى ائليت اولما بىلمز.

مىللى ائليت اولمانىن ان اۇنملى شرطى مىللى كىملىگە صاحىب اولماق دىر. گله جك ايداره چى لردە مىلتە و دۆولتە سئوگى و باغلىلىغى ايلك اۇنجه مىللى و مودىرن تحصيل سىستىمى فورمالاشدىرا بىلر.

مىللى ائليتتىن فورمالاشدىرىلماسى بىرىنچى شىخسه صداقتە دئىيل، لياقت، يوكسك معنوى كئىفيت لر، كادرلارىن دئموكراتىك سئچىمى پرىنسىپ لرىنە اساسلانملى دىر.

دۆولت اورقان لارى نىن خارىجى دۆولت لرىن مارق لارىنى تمثىل ائدىن لردىن تمىزلنمەسى موھوم تهلوكه سىزلىك پروبلئمى دىر.

مىللى و مودىرن ايداره چى صينيف مسئلەسى گونوموزون حساس حياتى پروبلئمى اولراق قالير. بو پروبلئم، اۆلكە حياتى نىن بوتون ساحە لرىندە درىن مىللىشمە و دئموكراتىكلىشمە سورجىندە چۆزولە بىلر.

¹- اوليقارش: (اۆزلىكە روسيادا) بۇيوك سياسى تاثيرە مالىك چوخ زىنگىن بىزنس لىدئرى.

نەدن مېلت، نەدن مېلت-دۆلەت

سورغولاما كولتورو اولان اۆلكەلەردە نىيە بو گوندەيىك؟ (فۇوق العادە حال لاردا ايسە نىيە بو گونە دوشدوك؟) سوالينا جاواب آراماق روتىن ايش لردن دىر. پروبلەم لىن چۇزومو اوچون ايلك اۇنجه اونون آشكارلانماسى گركدىر. بىزىم اۆلكەدە دە پروبلەمى آشكارلاماق اوچون اوزاغا گىتمە يە، آراشدىرماغا گرک يوخدور. اۇزۇ سىزى تاپاجاق. دوكان-بازارا چىخسانىز آنورمال باھالىقلا قارشىلاشاجاقسىنىز. دۆلەت ايدارەلرینە گىرە بىلسەنيز آنلاشيلماسى چتىن اولان تىكۆر گۆرە جكسىنىز. خبر آلماق احتياجى ايله يئرلى تىوى كانال لارنىن اچسانىز اوچوز يالان و يالتاقلىغى گۆرمەمك اوچون آغلىنى كىرە يە وئرمك گرکەجكدىر. يا دا قاراباغ حاقىندا خوش بىر شىئى اثشىتمك ايستەيدىگىنىزدە ايكىلى ايشغالى گۆرمەمك، اۆلكەنى تەھدىد ائدن تەلوکەلرى آنلاماماق اوچون يا موزدلو ترول [آجىر دلکک] اولمالىسىنىز، يا دا زىر جاهىل...

بو يازى نىن مقصدى آه و زار ائتمك دئىيل دىر. گونوموزون سايسىز پروبلەم لى نىن نەدنىنى اورتايا قويان و چۇزوم يول لارنىن تخمىن ائدن بىزدىرىجى دوشونجهلرى بىر داھا تکرار ائتمك هئچ دئىيل دىر. علمىلىگىنە و اوبىئكتىولىگىنە ايناندىغىمىز مېلت-دۆلەت تئورى سىنى (-nation *state theory*) و دونيا پراكتىكاسىنى گۆز اۇنوندە توتاراق، اۇز حالىمىزا آغلاماغى تكليف ائدىرىك.¹ ادعالى دىر، آما يالان دا دئىيل دىر: اۆلكەدە اوتورىتار حاكىمىتىن سوموكلشمەسى و سياستدە تىخاجىن يارانماسى نىن نەدنى دۆلەتلىن مېلتىن يانيندا اولماماسى دىر. داھا دقلىق دئسك، دۆلەتلىن مېلتى يانينا دئىيل، قارشى سىنا آلماسى دىر. بورادان دا مېلت-دۆلەت بوتونلوگونون، بىر آز دا سادەلشدىرسك - مېلتى بىرلىگىن يوخلۇغو گئرچكى قارشىمىزا چىخىر.

دۆلەتلى تمشىل ائدن حاكىمىت دىر/اىقتىدار دىر. بو حاكىمىتىن دە اوتورىتارلىغى تىك موخالىفت اوچون دئىيل، هر كس اوچون بس-بىللى بىر گئرچكدىر. هر دفعە باخدىغىمدا اوتاندىغىم، آما مۇوجود قايناق لار اىچىندە ان اوبىئكتىو اولانينا گۆز ائاق. *Freedom House*

¹-گۆز كىلى فىكىر آدمى پروف. دوكتور ايسكندر اوكسوز «nation-state» نى مېلت دۆلەتلى اولراق ترحومە ائدىر. اىنگىلىسجه اولدوغو كىمى تىرە ايشارەسىلە وئرمك بىزە داھا منطىقلى گلر. بو ايشارە (-) ايكى آنلايشىن بىر-بىرىنى تاماملادىغىنى، اىچ-اىچە اولدوغونو گۆستىرىر.

-ون ۲۰۲۰-جى ايل^۱ اوچون يئنى لىشدير يىلميش ان سون دوروم دىر لىندىر مەسىنە باخاق. دىموكراتىكلشمە سورجىندە دوغو اوروپانىن ۲۹ دۆلىتى آراسىندا آذربايجان، اۆزبېكىستانلا ۲۸-۲۷-جى يىرلىرى پايلاشير. سونداكى توركىمىنىستان دان فرقى جزئى دىر. دىموكراسى ايندىكىسى (DS) جمعى ۱۴،۱؛ دىموكراتىكلشمە فايزى ۲، قالان پارامىترلر (مىلى دىموكراتىك ايداره چىلىك، سىنچكى سىستىمى، وطنداش جمعىتى، مستقىل مئدىا، يئرلى دىموكراتىك ايداره چىلىك، مستقىل محكمە سىستىمى، كورروپسىا) اوزره گۇستريجى لر (ان يوكسك ۷) اويغون اولاراق چوخ آشاغى، اساساً ۱۰،۱-دېر. ۲. دىمك كى ۳۰ ايلده دىموكراتىكلشمە سورجىندە ۲ پىللە ايرەلىلەيه بىلميشىك. گلېن حسابلايق: ائستونىا دوروب بىزى گۇزلەسە، اونون ايندىكى سويەسىنە (دىموكراسى ايندىكىسى ۶،۰۷؛ دىموكراسى فايزى ۸۵) چاتمامىز اوچون نه قدر زامانا احتياجىمىز اولاجاق؟ يا دا ايندىكى اوتوروشموش اوتورىتار رېژىم (consolidated authoritarian regime) كاتىقورىاسىندان چىخىب اوتوروشموش دىموكراتىك دۆلەت (۵-۷ آراسى) اولمامىز اوچون نىچە ايل گرگ اولاجاق؟ هئچ ريتورىك سوال دئىيل دىر. بو، دىموكراتىك حرکات چىخمازا/گىرمىش دىر دىمك دىر. /يفلاس/اتمىش دىر ده دىمك اولار.

بس مىلتلشمە (nation building) ساحەسىندە دوروم نىجە دىر؟ ۳۰ ايلده هانسى سويە يە چاتمىشيق؟

يانلىش يول

۱۹۸۰-لرین سون لاریندان اعتباراً آذربايجان دا سياسى فيكىردهكى اومىدلر بو مودعالارا اساسلاندى: ۱. باغىمسىزلىق/مستقىللىك بوتون دردلرین درمانى دىر. حرکات و مىلى حاکىمىت دۆنمى نىن سياسى داورانىشىندا باغىمسىزلىق سرخوشلوغو خاراكتىرىك ايدى. ۲. بىزىم خالق دىموكراتىك ايداره چىلىگە تام حاضىر دىر. يئتر كى روسيادان جانىمىزى قورتاراق. ۳. غرب بىزده دىموكراتىك ايداره چىلىك اوچون چالىشىر و چالىشاجاق. ۱۹۹۰-لارداكى تىك قوطبلو دونيادا اوچونجو دىموكراسى دالغاسى گۇزلىتىلدى چوخ گوجلويبدو. فرنىسىس فوكوپامانىن

^۱-مؤوجود بازى قايدالارى سوونت دۆنمىندە قبول ائدىلميش، روس دىلى نىن اۆزلىك لىرینه اساسلانمىش دىر. بازى دىلمىز بو اىستاندارت لارا اويماق زوروندا دئىيل دىر.

^۲-آيرىنتىلى بىلگى اوچون اۆزونوز باخا بىلرسىنيز:

-https://freedomhouse.org/sites/default/files/۲۰۲۰-۰۴/۰۵۰۶۲۰۲۰_FH_NIT۲۰۲۰_۰۷final.pdf

تاریخین سونو اثرینی اوخویان دا، اوخومايان دا کیتابا دا، لیبرالیزمین دونیادا غلبه‌سینه ده تعریف یاغدییردی.

آرتیق تاریخ اولموش ابوالفض ائلچی‌بی حاکیمیتی (۱۹۹۲-۱۹۹۳) بو گون ده میلتچی حاکیمیت سایلماقدادیر. حالبوکی حاکیمیتده تمثیل اولونموش یوکسک روتبه‌لی شخص‌لرین اکثریتی (پرزیدنت ائلچی‌بی دن باشقا) لیبرال دوشونجه‌لی و داوارانیشلی شخص‌لر ایدی. اونلار میلی حرکات داغاسیندا حاکیمیت گلمه‌لرینه باخمایاراق، میلت و میلتچیلیگی گئرلیک علامتی ساییردی. سوونت دؤنمی‌نین فیکیر داشیییجی لاری (هومو سوویئتیکوس) اولاراق چوخ‌لاری میلت سؤزونو دیله گتیرمکدن اوتانیردی. میلت‌له خالق آراسیندا اساسلی فرقین اولماسی قبول اندیلمیردی. بونونلا بئله ۱۹۹۲-۱۹۹۳-ده اجتماعی حیاتین میلتلشمه‌سی ایستیقامتینده بیر سیرا موهوم قرارلار وئرمک مومکون اولدو. بو سیرایا تورک دیلی‌نین دؤولت دیلی اولاراق یئنی دن رسمیلشدیریلمه‌سینی، سوی‌آد سونلوق‌لاری‌نین اصلاحی قرارینی، سوونت دیرلریندن آرنیمیش یئنی درسلیک‌لرین چاپینی، علم و تحصیل ساحه‌لرینده میلتلشمه‌نین باشلانماسینی... داخیل انده بیلهریک. بللی اولدوغو اوزره بو اورکک میلتلشمه سورجی اوزون سورمه‌دی.

میلت، میلتچیلیک، میلت قوروجولوغو حاقیندا علمی باخیش‌لارین یاغین اولماماسی، یئنی حئیدر علی‌یئو حاکیمیتینه ۱۹۹۳-ون یونندان سونرا ایدئولوژی ساحه‌ده تشبوئو اله آلماق ایمکانی وئردی. حاکیمیت قاییدان کومونیست نومئنگلاتور اسکی ایدئولوژی دیرلرینی اؤزو ایله بیرلیکده گتیردی. یئنی حاکیمیت، اسکی سینی ایدئولوژی جهت‌دن گؤزدن سالماق اوچون یئنی میلی/ایدئا (دقت!) آختاریشینا چیخدی. آخج حاکیمیتی‌نین ایدئولوژی دایاق‌لارینی سؤکمک اوچون تورکچولوگو قارالماق گرکدی.

رامیز مهدی‌یئوین معلوم تورکچولوک تاریخین گؤزو ایله، یاخود میلی ایدئا عصرلرین قوشاغیندا مقاله‌سی^۱ ایله باشلایان و بوندان سونرا باشقا یازارلارین آزر بایجانچیلیق مؤوضوعوسوندا کیتاب و مقاله‌لری ایله داوام ائدن فعالیت‌لرین اساس مقصدی همین دؤنمده چوخ پوپولیار اولان تورکچولوگه/میلتچیلیگه قارشى یئنی میلی/ایدئا (!) اورتایا آتیب، اونو جمعیته سیریماقدی. حالبوکی میلتچیلیکله (تورکچولوکله) وطنچیلیگین، دؤولتچیلیگین (آزر بایجانچیلیگین) بیر-بیرینه قارشى قوبولماسی دوزگون دئییل دیر. بو، آنلایش‌لارین طبیعتینه ضیددیر. چونکی اونلار آیری-آیری، اوتونوم [موستقیل] آنلایش و جریان‌لاری ایفاده ائتمه‌لرینه باخمایاراق، بیر-بیرینی

^۱ -Ramiz Mehdiyev, 'Türkcülük tarixin gözü ilə, yaxud milli ideya əsrlərin qovşağında', Xalq qəzeti, ۱۴, ۱۵, ۱۷, ۱۸ sentyabr ۱۹۹۳.

تاماملاییرلار. بو نظری قارشى قویمانین ان آزی بیر سببی واردی: اساس لاری قورولان اوتوریتار رژیمین سیاسی مقصدی یالیز موخالیفتده کی قوهلری دئیل، بوتون میلتی سیاست صحنه سیندن ووروب چیخارتماق ایدی. بونا دا خئیلی درجه ده نایل اولا بیلدی. دؤولتین تمیلچی سی اولراق ایقتیدارین میلتی سیاست دیشی بوراخماسی تئزسی اوزرینده قیسا جا دورماق گرک دیر.

۱۹۹۵-ین نو یابریندا قبول ائدیلمیش آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین یئنی آنا یاساسی نین/کونستیتوسیاسی نین بیرینجی ماده سی آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا دؤولت حاکیمیتی نین یئنگانه منبعی آذربایجان خالقیدیر. بو بیانا باخمایاراق ۱۹۹۵ آنا یاساسی اوتوریتار رژیمین قورولماسی نین حقوقی اساس لارینی یاراتمیش اولدو. پرزیدنته فووق العاده گئنیش صلاحیت لر وئردی. آنا یاسانین ۱۰۹-جو ماده سی پرزیدنتین صلاحیت لری نی ۳۲ بندده معینلشدیردی. بو صلاحیت لرین میقیاسی حدیندن آرتیق گئنیشدی، موشاهیده چی لر اونو پادشاه لارین بئله صاحب اولما دیقلاری/ایمکان لار کیمی خارا کتئریزه ائتدیلر.

ایقتیدار یئنی آنا یاسا سورجینده اسکی «آذربایجان دیلی» آنلایشی نین یئر آلدیغی یئنی لایحه حاضرلادی. بو لایحه نین ۲۳-جو ماده سینده دؤولت دیلی نین «آذربایجان دیلی» اولماسی حاقیندا حؤکم واردی. بو ماده نی و بوتؤلو کده آنا یاسا لایحه سینین خالقین سس وئرمه سیندن کئچیرمک اوچون اؤلکه نین بیر سیرا مؤسسسه و تشکیلات لاریندا، علم لر آکادئمیا سیندا یؤنلندیریلن موداکیره لر تشکیل ائدیلدی. سونوندا سوونت دیکتاتورو ژوزنف ایستالینین اویدوردوغو اسکی کیملیک فورمولو (آذربایجانلی لار، آذربایجان دیلی، آذربایجان ادبیاتی، آذربایجان مدنیتی...) یئنی دن قبول ائدیلدی. باشقا سؤزله، تورک سؤزونه یئنی دن تابو قویولدو. دیقت بویورون: ۱۹۹۵ آنا یاساسیندا اونلارلا میلی سؤزو ایشله دیلمیش، بیر دفعه بئله میلت سؤزونه احتیاج دویولمامیش دیر. باشقا رسمی سندلرده ده میلت سؤزونون/آنلایشی نین نه ایفاده ائتدیگی حاقیندا ایضاحاتین اولماماسی دوشوندوروجودور. بو آنلامدا آذربایجان رئسپوبلیکاسی میلی مجلسی آدیندا کی میلی سؤزو (یعنی میلته عاید اولان) یئرینه مسئله نین بیرباشا ماهیتی نی ایفاده ائدن میلت سؤزونه دیشدیریلمه سی (میلت مجلسی شکلینده) تکلیف لرینه ده اؤنمین وئريلمه مه سی دیقت چکیر.

دؤولت دیلی نین رولو سوونت دؤورونده کی ایله موقاییسه ده خئیلی آرتدی و ایشله مه دایره سی خئیلی گئنیشلندی. آما تحصیل سیستئمینده میللیشمه سورجی نین تاماملانماسی تورک دیلی نین (آذربایجان دیلی نین) تک و رقیبسیز دؤولت دیلی ایستاتوسونا صاحب اولماسی نی انگله مکده دیر.

ی آپ حاکیمیتی نین میلّشمه سورجینه منفی تأثیرلریندن بیرى ده ائله تحصیل سیستمینده باشلانمیش میلّیشمه نین قارشى سی نین آیینماسیندا، روس دیلی نین (ادبیاتی نین، تاریخی نین) یئنی دن اؤلکه تحصیل سیستمینده رولونون آرتماسیندا اؤزونو گؤستریدی. آذربایجان رئیسپولیکاسی نین ایستیقلالی نین برپاسیندان کئچن ایل لرده روس مکتب لری نین سایى آزالما دی، عکسینه آرتدی. ۲۰۲۱-ین نو یابریندا رف پرزیدنتی پوتین ی ن آذربایجان دا شاگیرد لری ن ۳۴ فایزی نین روس دیلینده تحصیل آلماسی مونسپیتله پرزیدنت علی یئوه تشکور ائتمه سی معنی دار دیر.

۲۰۰۰-ده کیریلدن لاتین اساسلی یئنی ایقبایا کئچید حسّاس کولتور حادیثه لریندن بیرى اولدو. سووئت دؤورونون آتریبوت لاری اولان کوممونیسیت لیدرلرین باکی و باشقا شهرلرین کوچه لرینی دولدورموش هئیکل لری گؤتورولدو، اونلارین شأینه قویولموش شهر، کند، مئیدان، کوچه و ب. آدلار دییشدیریلدی. سووئت رئی می نین سیریدیی «تاریخی قهرمان لار» مؤوضوعسو جیدّی موذاکیره لره سبب اولدو. میلّین آذربایجان رئیسپولیکاسی نین سرحدلریندن کناردا قالان حیصّه لری (گونئی آذربایجان، بورچالی، دربند، دیاسپور) ایله علاقه لر گئنی شلندی و شعورلاردا میلی بوتونلشمه یؤنؤنده موهوم ایره لیله ییش باش وئردی.

حاکیمیتین آذربایجانچیلیق، علی یئوچیلیک ایدئولوژی-تبلیغاتی فعالیتی نین نوؤبتی مرحله سی مولتی کولتورالیزم اولدو. ۲۰۱۶-جی ایل پرزیدنتین فرمانی ایله آذربایجان دا «مولتی کولتورالیزم ایلی» اعلان ائدیلدی. آنا یاساسینا گؤره اونیتار دؤولت اولان آذربایجان رئیسپولیکاسیندا مولتی کولتورالیزم و «چوخ میلّتی دؤولت» ین تبلیغ ائدیلمه سی توپلومدا میلّیشمه سورجینه ترس دوشن حال کیمی قیمت لندیریلدی.

بئله جه، باغیمسیزلیغین یئنی دن بیانیندان کئچن ۳۰ ایل عرضینده دؤولت سووئت لردن میراث قالان دورومو (ضیا گؤک آلمپین ایفادسیله «حارسی بوزوک» دورومو) دییشدیرمگی اؤزونه درد ائتمه دی. ی آپ حاکیمیتی ایصرارلا سووئت و روس دیرلریندن ال چکمه یه جگینی گؤستریدی. سون ایل لرده خالق آراسینا چیخماسینا باخمایاراق، حاکیمیت، میلّین حلی گنجیکمیش مسئله لری نین اوستونه گئتمه دی.

عینی هومو سوویئتیکوس حالی نین ایقتیدار کیمی موخالیفتین ده خئیلی حیصّه سی اوچون کئچرلی اولدوغو بیر باشقا درد دیر. حاکیمیتین کوسموپولیتیزمی توپلومدا تاأثیر سیز قالمادی. بو تاأثیر ائلجی بی ایقتیداری نین اساس شخص لری نین رهبرلیک ائتدیگی پارتیالاردان دا یان کئچمه دی. بو، آخ ج پ و موساواتدا لیبرال دیرلره اوستونلوک وئر یلمه سی، میلی دیرلرین گؤزدن

سالىنمىسى گىندىشىندە ۋزۈنۈ گۆستردى. ۋزۈنۈ لىبىئىرال آدلاندىران لار مىللى آزادلىق حرىكاتى نىن بىتدىگى اوچۈن دىمۇكراسى اوغروندا موبارىزەنى درىنلشدىرىمىك ضرورتى فىكرىندىن چىخىش اندەرك، بو اىكى اساس موخالىفت پارتىياسى نىن ايدئولوژى بازاسى اولان موساواتچىلىغىن عمومىتله اولمادىغىنى ادعا اندەرك، همىن پارتىيالارى لىبىئال پارتىيالارا چئوهرىمىك اىستىقامىتىندە آقرئىسسىو موبارىزە يە باشلادىلار. اساس هدف پارتىيا پروقراملارىنداكى مىلتچىلىك تمل پرىنسىپى و مىللى دىرلر ايدى. توركچولوگ اونلارنى يازى لارىندا ايرىقچىلىك حساب اندىلدى، اونا قارشى قىطعى موبارىزە نىن واجىبلىگى وورغولاندى. چار و سووئت روسىياسى، ھابئله گونئىدە پهلوى و خومئىنى رثئىملىرى كىمى، ادى چكىلن لىبىئال پارتىيالار دا آزرىبايجان دا تورك مىللىتى نىن وارلىغىنى اىنكار اندىلر. تارىخاً آزرىبايجان دا تورك مىلتچىلىگى نىن سمبولو اولموش موساوات پارتىياسى بو مسئلەنى تئورىزە اندەرك بىر «آزرىبايجان مىللىتى» كونسىتپى بئله حاضىرلادى و قبول اتتىدى.^۱ تارىخى موساوات مارشىندا (سۆزلىرى عبدالله شاپىق طالىب زاده) تورك سۆزۈ اولدوغوندىن تامامىلە يئنى بىر ھىمىن حاضىرلاندى و قبول اندىلدى.

كچن ۳۰ ايلدە سىياسى موخالىفتىن بىر قىسمى مىللى دىرلرە سىخ باغلى اولدوغونو دايم بىان ائتمىش، سىياسى فعالىتىندە مىللى و دىمۇكراتىك پرىنسىپلرى اساس توتدوغونو ادعا ائتمىش دىر. لاكىن مىلتلشمە احتىياجى و اىستىقامتلىرى سىياسى گوندمە گىتيرىلمەدى. آراشدىرىلان مۇوضوع ايله باغلى ان دىقتە دىر ھادىئە بوتۇو آزرىبايجان بىرلىگى نىن (ب آب) مرامنامەسى نىن اورتاي چىخماسى اولدو. بو سىندى ۱۸ نفرلىك ب آب مرامنامە كومىسسىونو حاضىرلامىش، ۲۰۰۰-جى ايلىن مابىندا تشكىلات عضولرى نىن موذاكىرەسىنە وئرمىشىدى.^۲ بو احاطەلى سىندە بىر سىرا نظرى-ايدئولوژى مسئلەلرە ياناشى، مىلت و دؤولت قوروجولوغو سورجى نىن آبرى-آبرى ساحەلرى دە نظردن كىچىرىلمىش دىر. سىندە مىلتلشمە نىن دىمۇكراتىكلشمە ايله بىر باشا علاقهسى نىن اولماسى، اونلارنى بىر-بىرىنى تاماملاماسى حاقىندا مئتودولوژى اھمىتى اولان بىر تىبىت اورتاي قويولموش دور: «دىمۇكراتىكلشمە و مىلتلشمە بىر-بىرىندىن آبرى تىوور اندىلە بىلمز؛ اونلار قوشا قاناد اولوب بىر-بىرلىنى تاماملابىرلار. اگر دىمۇكراتىكلشمە يوخسا، مىلتلشمە دە مومكون دئىيل و عكسىنە، مىلتلشمە يوخسا، دىمۇكراتىكلشمە دە باش توتماز.»^۳ بورادا مىللى كىملىگىن بىچىملىنمەسىندە اىشتىراك اندن دىل، تارىخ، مدنىت، وطن، اولكو (مفكوره) عامىللىرى و آزرىبايجان دا بو ساحەلردەكى مۇوجود پروبلئملىرىن چۆزۈم يوللارى خصوصىلە

^۱ -“Müsavatin etnik siyasət konsepsiyasının əsasları”, Yeni Müsavat, ۰۳.۰۸.۱۹۹۵.

^۲ -Bütöv Azərbaycan Birliyinin (BAB) Məramnaməsi, Bakı: BAB Məramnamə Komissiyası, ۲۰۰۴.

^۳ -ئىننە اوردا، ص. ۳۱.

گنیش ایشلنمیش دیر. قوزئی آذربایجان، گونئی آذربایجان و خاریدجه کی (دیاسپور) تورکلوگون بوتونلشمه سی نین معنوی-مدنی، سوسیال-اقتصادی، سیاسی-ایدئولوژی یؤن لرینی عکس ائتدیرن بؤلمه، خئیلی درجه ده آذربایجان تورکلوگو آراسیندا میلتلشمه سورجی مؤوضوعسو ایله اوست-اوسته دوشور.^۱ آیرجا اونو دا وورغولاماق گرک دیر کی، ب آب صدری ابوالفض ائلچی بیین میلتلشمه، دؤولتلشمه و بوتؤولشمه شعاری^۲ ایدئولوژی حیاتا یئنی تکان وئردی، اما ائلچی بیین وفاتی (آوقوست ۲۰۰۰) و ب آب-ین فعالیتی نین سنگیمه سیندن سونرا بو ایره لیلهمه یاریمچیق قالدی.

بله لیکله، ایندیکی کوسموپولیت ایتقیدار و لیبرال موخالیفت میلت و میلتچیلیکدن اوزاق دوراراق، میلتلشمه سورجینده بیرباشا ایشتیراک دان چکیندی. سونوج اولاراق دؤولت مئیداندا تک قالدی، اونون گوجونو دنگه له یه جک عامل - میلت گرکن انرژینی آلا بیلهمه دی. میلتلشمه سورجی داها چوخ دؤولت باسقی سینی اوستوندن آتاراق آغیر-آغیر ایره لیلهمک مجبوریتینده قالدی.

میلتلشمه نین هاراسیندا ییق؟

علی بی حسین زاده-تورانین میلت دوکتیرینی (تورک قانلی، ایسلام ایمانلی، فیرنگ دوشونجه لی و قیافه لی اولایم!) میلتی ساغلاملاشدیرماق و گلیشدیرمک فورمولودور. اوستوندن ۱۱۶ ایل کئچندن سونرا گلین دوشونک نه قدر ساغلام میلت اولموشوق و یا میلتلشمه یولوندا نه قدر ایره لیلهمه بیلیمیشیک؟ ۱۹۰۵-دن سونراکی دراماتیک تاریخیمیزین ۷۱ ایلیک سوونت دؤنمین و میلی کیملیگیمیزه وورولان یارالار مؤوضوعسونو کئچک. باغیمسیز دؤولت حیاتی یاشادیغیمیز سون ۳۰ ایله باحاق.

میلی کیملیک ساحه سینده دییشیکلیک ۱۹۹۳-دن سونرا یئنی، ایدئال اولمایان شرطلرده اؤزونه چتینلیکله یول آچمالی اولدو.

نییه محض تورک؟ باشلیقلى مقاله میزده ده گؤستردیگیمیز کیمی، ائتتیک آد مسئله سی هئج بیر میلتده تورک لرده اولدوغو قدر اؤنمسنمه میش دیر. مظلوم تورک لرده میلتلشمه سورجی- نین قارشى سینی آلاماق، یا دا اونو لنگیتمک اوچون روسیا، ایران و چینده کی حاکیم رژیملر

^۱- یئنه اوردا، ص. ۲۳۰-۱۸۰.

^۲- بو شعار بعضاً دؤولتلشمه، میلتلشمه و بوتؤولشمه شکلینده ایفاده ائدیلمیر. بیزجه، یانلیش دیر. چونکی میلت آلت قوروم دور (بازیس دیر)، اونون اوستون و یئترسیز طرفلری اوست قورومون ائنینده سونوندا کئیفیتینی معین ائدیر ایلیر له بیر.

ورتاق آدين ايستيفاده انديلمهسى نين قارشى سيني آلماغا چالشميش، اونلارى بۇلوب پارچالاماق اوچون چئشىدلى بوى آدلاريني ميلىت آدى اولاراق سيرييميشلار. عكسینه، تورک ميلى آيدين لارى دا بو مسئله نين اوستونه گتميش، ورتاق دَير اولاراق اونو (تورک آدينى) قوروماغا و يايماغا چالشميشلار. بو حرکات دا دوغاسينا ويغون اولاراق تورکچولوك حرکاتى آدلانميش دير. بو كئشمكئشلى تاريخ، آذربايجانين تيمثاليندا داها آيدين اوزونو گؤستيرير. بللى ياد دؤولت لرين (روسيا و ايران) بير زمان لار سيريدىغى آد و ياراتدىغى بۇحران ايندى ده كئچيلمه ميش، ميلىتشمه سورجى قارشى سيندا ان اؤنملى مانعه اولاراق قالميش دير. روسيا، ايران و چينده كى ياد حاكيميت لرده اولدوغو كيمي باغيمسيز آذربايجان رئسپوبليكاسى حاكيميتى ده بو مسئله ده ايصرارچى اولاراق قالماقدادير.^۱

تورک ديلى اؤلكه لر امكداشلىق شوراسى نين سككيزينجى زيروه سينده (نويابر ۲۰۲۱) بيرليگين آدى نين نهايت تورک دؤولت لرى تشكىلاتى شكلينده ديشديريلمه سى و آذربايجان رهبرليگى نين بو سورجده آكتيو ايشتيراكى؛ آذربايجان رئسپوبليكاسيندا تورک آدينا قويولموش تابونون سونوندا قالديريلاجىغى لايه ائدير. چونكى اوزونو تورک دؤولتى اولاراق گؤرن بير دؤولتين، ميلىتى نين تورک ميلىتى اولماسى گئرچكليگينه قارشى چيخماسى عادى منطيقه ترس دوشموش اولور.

كئچن دؤنمده ان حساس گليشمه تاريخ شعورو ساحه سينده باش وئردى. ميلى حرکات زامانى چوخ پوپولييار اولان جومهوريت (۱۹۲۰-۱۹۱۸) و موهاجيرت مؤوضوع لارى سونراكى ايل لرده ده چكيجيلىگىنى ساخلادى. اينتیباه دؤورونون فيكيير و عمل بؤيوك لريندن خئىلى حيصه سى نين اثر لرى يئنى دن چاپ ائيدى. بعضى قرئت و ژورنال لارين ترانسليتراسيا ائيدى، يئنى چاپى گئرچكلشدى. آنجاق ميلى اينتیباه دؤورونون اسكى سياسى-ايدئولوژى ايرئى نين يئنى دن خالقا چاتديريلماسى ايشى سونرالار نيسبتاً سنگيدى.

سوونت تاريخچيلىگيندن ميلى تاريخچيلىگه كئچيد ساحه سينده موهوم آدديم لار ائيدى. ۱۹۹۰-دا اقرار على يئوين رهبرليگى ايله چاپ اولونموش *آذربايجان تاريخى* كيتابى آذربايجانى ايرانلى كيمليگى نين بير حيصه سى كيمي تانيتماغا خيدمت ائتمكده ايديسه، ۱۹۹۴-ده ضيا بونبادوو و يوسف يوسفوون رئاكته سى ايله چاپ ائيلميش *آذربايجان تاريخى*، سولئيمان على يارلى نين رئاكته سى ايله ۱۹۹۶-دا ايشيق اوزو گؤرموش *آذربايجان تاريخى* (اسكى چاغ لاردان ۱۸۷۰-جى ايله قدر) ايسه تورک كيمليگى اساس آليناق يازيلدى. ۲۰۰۳-۱۹۹۷-

^۱ -<https://turkcudusuncebirliyi.com/detail?id=۲>

لرده چاپ اولونموش يئددى جيلدلىك *آذربايجان تارىخى* ان قديم چاغلاردان ۲۰۰۳-۵-قدركى دۇنمى احاطه ائدير و رسمى تارىخچىلىگين سون سۇزو ساييلماقدادير. بو اثرين ايلك اوچ جيلدى سووئت دۇنمىندهكى تارىخ كونسئپتى اساسيندا حاضيرلاندى (ايقرار على يئوين عمومى رئاكتەسىنده). بو جيلدلر اسكى پان-ايرانيست ائتنوگننز و كيملىك كونسئپتى مدافعه ائتمكدهدير. چوخ جيلدلىگين سون دۇرد جيلدىنده ايسه (۲۰۰۳-۱۸۰۰-جى ايللر آراسى) سووئت دۇورونده ياساقلانميش تورك-ايرمنى ساواشلارى، آذربايجان خالق جومهوريتى، توركييه-آذربايجان علاقهلرلى، آذربايجان توركلرلى نين مىللى موجاديلهسى، چار و سووئت روسياسى نين آذربايجانى ايشغال ائتمهسى و سۇمورگه سياستلرلى كيمي مۇوضوعلار دا يئر آلدغيغيندان بو جيلدلر رسمى تارىخچىلىكده يئنىلىك اولاراق ديرلنديريلملىدير.

مىللى تارىخچىلىگين يارالى يئرى اولان ائتنوگننز و كيملىك مسئلهلرلى سونراكى ايللرده دىقت مركزينده قالميشدير. سووئت دۇورونون ياساقلاريندان آزاد اولموش بو مۇوضوعلاردا يئنى جيدى علمى اثرلر حاضيرلاندى. قديم دۇورده ايندىكى آذربايجان جوغرافياسيندا مسكون اولموش سوبار، لولو، قوت، كومان، قامر، ساقا كيمي طايفالارين ائتنيك منسوبيتى مسئلهسى يئنىدن آراشديرما مۇوضوعسونا چئوريلدى. آلبانيا و آلبان طايفالارى مسئلهسىنه حصر ائدىلميش كىتابلار و مقالهلر يازيلىپ چاپ ائدىلدى. ان دىقتەدير گليشمهلردن بيرى آلتاي نظريهسىنه (اسكى توركلرين آنايوردونون آلتايلار اولماسى و اونلارين باتىيا دوغرو ميقراسياسى) قارشى بير زامانلار پوپوليار اولموش اۇن آسيا نظريهسىنه يئنى نفسين وئريلمهسى اولدو.

بیزجه، روس/سووئت و ايران تارىخ ميراثيندان قورتارماق اوچون مىللى تارىخچىلىگيميز ايدئولوژيلىشمەدن، سياسىلىشمەدن، جوغرافيايا آشيرى باغليلىقدان، سيستمسيزلىكدن (فوكوسون اولماماسيندان)، پريموردىاليست ياناشمادان، خاريجه آشيرى يۇنلمەدن قورتارمالي، موقاييسهلى آناليزى اساس آراشديرما يۇنتملرلى آراسينا آلمالىدير.

هر ايكي آذربايجاندا مىلت (و دؤولت) قوروجولوغونو ايرەلى آپارميش اونلارچا شخصيتيميز اولموش دور. بو كيشىلر آراسيندا ۱۹ فيكىر و عمل بۇيوگوموز فرقلەنير - هر شئىدن اۇنجه، اۇرنك شخصيت اولمالارى، اۇرنك فيكىرلر ايرەلى سورمەلرلى ايله. حسن بى زردابى، شئىخ جمال الدين اسدآبادى-افقانى، على مردان بى توپچوباشى، على بى حسين زاده-توران، احمد بى آغاوغلو، ممد امين رسول زاده، شئىخ محمد خيابانى، فتحعلى خان خويسكى، حسن بى آغاينو، نصيب بى يوسيف بيلى، اوزئيير حاجى بيلى، جئيهون حاجى بيلى، ميرزه بالا ممدزاده، صادق آران، سيد جعفر پيشهورى، محمد تاغى زهتابى، تبريزلى على، ابوالفض ائلچى بى، جاواد هئيت بو

سیرالامادا باشدا گلن گۆركملى شخصیت لریمیزدیر. محض اونلارین سایه سینده آزر بايجانین قوزئینده تورک میلتی و آزر بايجان رئسپوبلیکاسی دؤولتی ایندیکی حالی ایله بیچیملنمیش، گونئیینده ایسه میلتی حرکات بوگونکو سویه سینه چاتمیش دیر. بو شخصیت لری بیرلشدیرن اورتاق کئیفیت لر چوخدور: هامی سی میلتچی دیر، تورکلوک اوچون موباریزه آپارمیش دیر. میلتی ایدئولوژی نین تاریخی ده، بوگونو ده اساساً بو شخصیت لری ن فعالیتی ایله باغلی دیر. اونلار سیز میلتی فیکیر حیاتینی تصوور ائتمک بئله چتین دیر. بو شخصیت لر میلتین ناموسودور. اونلاری قوزئیده سووئت، گونئیده پهلوی و خومئینی رژیملری گؤزدن سالماغا چالیشمیش، اونلارین بو یوکلوگونو دانمیش دیر. ایندیکی و گله جک نسیل لریمیزه بو بؤیوک لریمیزی تانیتمالی، اونلارین ایرتینی اوزه چیخارتمالی و یایمالی، اونلاردان اؤیرنمه لیییک.

میلت قوروجولوغو دؤنمین یاشایان توپلوم لار اوچون تاریخی قهرمان لار مۇوضوعو اؤنملی دیر. بو ساحه ده چار/سووئت و پهلوی/خومئینی دؤنم لرینده اولمازین تحریف لر یاپیلیمیش، میلت اؤز قهرمان لاریندان یادیرغادیلیمیش، یادلار قهرمان کیمی سیرینمیش دیر. هله ده تاریخی قهرمان لار مۇوضوعو اجتماعی فیکیرده دارتیشیلان مۇوضوع لاردان دیر. میلت اولمانین ضروری شرط لریندن بیرى - پایلاشیلان اورتاق کئچمیش بیلینجی بو ساحه ده کی یئترسیزلیگین بیر آن اؤنجه آرادان قالدیریلماسینی طلب ائدیر.

بئله بیر اورتامدا آزر بايجان دؤولتی نین باشچی سی نین بیرینجی (۱۹۲۰-۱۹۱۸) و ایکینجی (۱۹۹۳-۱۹۹۲) میلتی حاکیمیت دؤنم لری، ائله جه ده میلتی حرکات دؤنمی حاقیندا منفی کاراکتئرلی بیانات لاری (ایروانی اثرمنی لره میلتی شورا وئردی، حرکات-فیلان اولماییب، س س ری اونسوز دا داغیلیردی، پریزدنتین کابینتینده هرگون کولباسا-آراق یییب ایچیردی لر کیمی) توپلومدا بیرمعنالی قارشیلانمیش دیر. قوروجو بابالار، ائله جه ده جومهوریت دؤنمی مۇوضوع لاری آرتیق قازانیمیش داعوادیر و میلتی دیر اولاراق آلقیلانماقدادیر.

میلتی کیملیکله باغلی دیگر ساحه لرده کی (ائتونیم، تاریخ شعورو، قوروجو شخصیت لر، تاریخی قهرمان لار) دوشوندوروجو دوروم، میلتی گون لر اوچون ده کئچرلی دیر. میلت و دؤولت حیاتینی اؤنملی بیر آتریوتو اولان رسمی/میلتی گون لر سیاهی سی یئنی دن دیرلندیریلمه لی دیر. میلتله دؤولت آراسیندا کی حاضیرکی قوپوقلوقو آرادان قالدیرماق غایه سیله بو سیاهییدا کؤکلو دییشیکلیک لری ن آپاریلماسی آرزو ائدیلیلر. میلتی سمبول لار ساحه سینده کی مۇوجود پروبلئم لر ده بیر آیری مۇوضوع دور.^۱

^۱-باخین:

میلی کیملیک آنلایشینا داخیل اولان باشقا کومپوننتلرده/بیله‌شن‌لرده (میلی دیل، دوست‌لار-دوشمن‌لر، دین-مذهب و س.) ده دوروم تخمیناً عینی‌دیر.

علی بی حسین‌زاده-تورانین میلت دوکترینینده کی چاغداشلیق و ایسلام اعتقادی مسئله‌لری ده خصوصی آراشدیریلمالی، نه قدر چاغدا/شیق، نه قدر اخلاقلیییق؟ سوال‌لارینا اساسلاندیریلیمیش جاواب‌لار تاپیلمالی‌دیر. بو سوال‌لارا جاواب‌لاری نؤوتی مقاله‌لریمیزه بوراخاراق بیر نئچه قئیدله کیفایتلنک. مودترنیزمین بئشیک آوروپا چوخدان پوست-مودترن دیرلر حاقیندا دانیشیر، پوست-مودترنیست دؤنمین پروبلئم‌لرینی موداکیره ائدیر. صابیرسایاگی ایفاده ائتمیش اولساق، بیز هله مودترنیزم نه اولدوغونو بیلیمیریک. تقلید یولو ایله بعضی مودترن دیرلری آلدیق، فیرنگ قیافه‌لی اولدوق، اما بو دیرلرین ماهیتیندن خبریمیز یوخدور. ۱۹۹۵ آنایاساسیندا ایفاده/دوشونجه آزادلیغی مسئله‌سی تثبیت اولونموش (ماده ۴۷. فیکیر و سؤز آزادلیغی)، اما عایله‌دن باشلایاراق سیاسته قدر هئچ بیر ساحه‌ده بونون (دوشونجه و ایفاده آزادلیغی‌نین) وارلیغینا دؤزه بیلیمیریک. آوروپا مودترنیزمی‌نین لوکوموتیوی اولان اونیورسیتته‌لره اوخشار قوروم‌لار وار، اما اونا، آیریلماز آتریوتو اولان آزاد دوشونجه حاقی تانیلمادی... باجارانا جان قوربان پرنسیپی‌نین کئچرلی اولدوغو توپلومدا اخلاقدان بحث ائتمک عبث‌دیر. حلال و حارام آنلایش‌لاری گرکسبز بیر گئریچیلیک‌دیر دئمکله مودترن دوشونجه‌لی اولماق مومکون دئییل‌دیر. یالانی، یالتاقلیغی، روشوتی، عدالتسزلیگی، قذارلیغی، اوغورلوغو... نورما سایان و ان آزیندان بونلاردان ایبرنمه‌ین بیر توپلوم ساغلام میلت ادعاسیندا اولمالی‌دیر. اونون موعلیجه‌یه احتیاجی واردیر.

بنله‌لیکله، ۱۹۹۳-دن سونرا آذربایجان رئیس‌پولیکاسیندا میلتلشمه سورجی مؤوضوعسونو یئکونلاشدیرارکن آشاغیداکی لاری گؤستریمک مجبوریتینده‌دیر. ایستیقلالی‌نین برپاسیندان ۳۰ ایل کئچمه‌سینه باخمایاراق، آذربایجان رئیس‌پولیکاسیندا میلی کیملیک پروبلئم‌لرینه آیدینلیق گتیریلمه‌دی، بعضی ساحه‌لرده او داها دا قاریش‌دیریلدی. آذربایجانلی جوغرافی کیملیگی اولکه‌ده یئرلیچیلیگین و طایفابازلیغین قالماسیندا، حتی آرتماسیندا موهومّ عامیل‌لردن بیر ایلدو. میلت نه‌دیر سوالینا دوغرو-دوروست آکادئمیک و سیاسی جاواب وئرلمه‌دی. حاکیم سیاسی ائلیت بو دؤورده ده میلتینه یاد گؤزله باخماغا داوام ائتدی، تحصیل سیستمی قارشسی سیندا دوران میللیشمه و مودترنلشمه پروبلئم‌لری چؤزولمه‌دی، ادبیات و علم ساحه‌لری بؤحراندان چیخا بیلمه‌دی. بو دؤورده ده اورتاق تاریخی کئچمیش شعورو و گله‌جه‌به یؤنه‌لیک پایلاشیلان میلی

مفكوره تام بيجيملنمه ميش قالدى. آذربايجان رئسپوبليكاسى نين باغيمسيزليغي نين گتيرديگى تاريخى شانس يئترينجه ديرلنديريلمهدى، ميئلته دؤولت بوتونلشمهدى.

آذربايجاندا ميئلشمه سورجى نين و ميئل-دؤولت موناسيبتلرينى نين اؤزليكلرينى گؤرمك اوچون ديگر خالق لارداكى عيىنى حاديه ايله موقاييسه يه احتياج واردير. اوروپادا ميئلشمه و ميئل-دؤولتلرين يارانماسى قديم تاريخه ماليكدير و اطرافلى اؤيره نيلميشدير. مؤوضوعوموز گره يى اوروپا تجروبه سى حاقيندا ييغجام بيلگى وئرمك فايдали اولاييلر.

ميئل-دؤولت نين اوروپا تجروبه سى

اوروپادا ميئل-دؤولتلرين يارانماسى اساساً اوچ آشامادان كئچميشدير. ايلك ميئل-دؤولتلر بيرينجى آشامادا اينگيلتره، نيئرلاند [هلند] و فرانسادا ياراندى. بو سيرايا آراشديريجى لار بعضاً ايسوچى [سوئدى] ده عايد انديرلر.^۱ اؤرنك اولاراق فرانساداكي ميئل-دؤولت سورجينه گؤز آتاق.^۲

فرانسادا ميئل-دؤولت نين يارانماسى مسئله سى هم تاريخيلىك، هم ده بورادا ميئل و دؤولت قوروجولوغونون اؤزوننه مخصوص يوللا گئتمه سى باخيميندان اؤزل ديقت طلب اندير. چاغداش فرانسايانلا چئشيدلى ائتيك قروپلارين يئرلشديگى اراضى اولموش دور. م.اؤ. ۷-جى يوزايلده بورايا اورتا اوروپادان كئلت طايفالارى (فرانسيزجا: *Celtes*) كؤچموش، بورايا داها اوللر يئرلشميش اسكى ايتاليا (*Italic*), برتون، آقويتان (باسكلار)، ايبئر، ليقوريا و اسكى يونان طايفالاريني اؤزلينه تابع ائتميشلر. بو كئلتلر آراسيندا قاللار (فرانسيزجاسى *Gailes*، اينگيليسجه سى *Gauls*) و بئلقائ طايفالارى سايجا باشقالاريندان داها چوخ ايدي. آنتيك قايناق لاردا بو اراضى اساساً *قالليا*، ياكئلتىكا آدلانيردى. بو تورپاق لارى م.اؤ. ۵۱-۵۸-جى ايللرده مشهور روما گئنئراالى (داها سونرا كونسولو) ژوليوس كائسار ايشغال ائتدى و بير نئچه يوزايل او، روما ايمپئرياسى نين تركيبينده قالدى. روما و قال مدنيتلىرى و خالق لارى نين قارشماسى نتيجه سينده بورادا هيبريد قال-روما مدنيتى ياراندى. قال دىلى لاتينا قاريشاراق *وولقار لاتين*

^۱ -Peter Alter, Nationalism, London etc: Edward Arnold, ۱۹۹۴, pp. ۷۰-۷۴.

آنتونى د. اسميت بو سيرالامانى بئله معين اندير: اينگيلتره، فرانسايان، ايسپانيا، هوللانديا، ايسوچ و روسيا

-Anthony D. Smith, The Ethnic Origins of Nations, Oxford: Basil Blackwell, ۱۹۸۶, p. ۱۳۸

^۲ -اينگيلتره، نيئرلاند، ايسوچ، اللهجه ده ايتاليا و آلمانيدا ميئلشمه سورجى حاقيندا ايزيم كيتابدا اويعون بؤلوم واردير. باخين:

-Nesib Nesibli, Azərbaycan Tarihi. Millet, Devlet ve Siyaset, Ankara: Altınordu, ۲۰۱۹, s. ۴۷-

آدلانان بېر دېله چئورېلدى. روما ايمپېرياسى نېن سون لارېندان باشلانان اوچونجو كوتله وى مىقراسيا بورانېن ائنتىك منظره سېنه موھوم اۆزلىك لار گتېردى. بو دفعه گئرماني دېللى فرانك، ويسىقوت، سوئى، ساخون، آلتماننى، بورقوند طايفالارى يئرلشديلر و چاغداش فرانس، گئنىش اراضىلى فرانك ايمپېرياسى نېن (۸۴۳-۴۸۱) بېر حصه سېنه چئورېلدى. يئرلى اھالى نېن دانىشدىغى دېل ده فرانكلارېن آدېنى آلدى (*la langue française*). داھا سونرا، ۹-جو يوزايدله باشقا بېر گئرماني طايفاسى اولان ويكىنق لار ايسكاندېنوا يادان نورماندېا ائندېلر (يئرلى ائنتىك آدلارى نورمان). بو آرادا بعضى كئلت طايفالارى بريتانيا آدلارېندان گليب چاغداش فرانسايى قوزنى-باتى سېنداكى بريتاني *Brittany* بۆلگه سېنه يئرلشديلر.

فرانسايى كرالىغى دؤورونده (۱۷۹۲-۸۴۳) مودئرن دؤولتېن يارانماسى ايله ياناشى، اونون ائنتىك تمركزولشمه سورجېنه تائىرى اؤنملى اؤلچوده آرتدى. اؤزلىكله يوزايلىك ساواش (۱۴۵۳-۱۳۳۷) و مذهب ساواش لارى (۱۵۹۸-۱۵۶۲) ائنتىك بېرلېگېن بېچىملمنمەسى سورجېنه يۇن وئردى. يوزايلىك ساواش نتيجه سېنده فرانسايى، اھالى سى نېن يارى سېنى ايتېردى، نورماندېا اھالى سى نېن دؤورده اوچو، پاریس ساكېن لرى نېن ايسه اوچده ايكى سى قېرىلدى.^۱ بونولا بئله ساواش ائنتىك بېرلىك دويغوسونون يايىلماسىنا تكان وئردى. ساواشېن يالنىز فرانسايى و اېنگېلتره كرال لارى آراسىندا دئىيل، اويغون اولاراق خالق لار آراسىندا گئندېگى دوشونجه سى يايغېن ايدى. اېنگېلتره دېيلىمېش شايعلره گؤره، فرانسايى بورانى ايشغال ائدىب، اېنگېلىس دېلىنى تامامېله آرادان آپارماغى پلانلاشديرېمېش. حالبوكى ساواشېن گركدېردېگى دوشمن آلقي سى نېن تائىرى آلتىندا اېنگېلتره دېن نورمان ايشغالىندان سونرا رسى دېله چئورېلمېش فرانسايى جانېن رولو دورمادان آزالماقدا ايدى. آرتىق ۱۳۶۲-ده اېنگېلتره پارلامنتى ايلك دفعه اېنگېلىسجه چيخيشلا ايشېنه باشلادى.^۲ فرانسادا دا آنلادېلار كى، خاريجى ايشغالچى لارى وطن لرېندن قووماق اوچون ساواش واجېب دېر. گنج كندلى قىزى ژان دارك يالنىز اوغورلو ساواشېن دئىيل، هم ده بوتؤولو كده ائنتىك تمركزولشمە نېن سىمولونا چئورېلدى.

فرانسادا مېلت قوروجولوغو سورجېنه تائىر ائدن او بېرى عامېل بورادا رئفورماسىانېن آشېرى قانلى حادېثه لرله موشايعت ائدېلمەسى اولدو. فرانسايى كرال لارى پروتېستانت حرکاتېنى لاپ باشىندان ازمە يە چالېشديلار. آنجاق گوجلومقاومته راست گلدېلر؛ يئرلى پروتېستانت لار (فرانسادا

^۱ -Emmanuel Le Roy Ladurie, *The French peasantry*, ۱۴۵۰-۱۶۶۰, Berkeley and LA: University of California Press, ۱۹۸۷, p. ۳۲.

^۲ -گئنىش بېلگى الماق اوچون باخېن:

-Urban T. Holmes, Jr, Alexander H. Schutz, *A History of the French Language*, Columbus, OH: Harold L. Hedrick, ۱۹۴۸, p. ۶۱.

اونلار *Huguenot* دئییردیلهر) حتی بعضی شهرلری اله کئچیره بیلیمشدیلر. بیر نچه اون ایل داوام ائدن مذهب ساواشلاریندا ۴-۲ میلیون آدامین قتل ائدیلمیگی، تکهجه مقدس بارتولومئو گنجه سینده پاریس ده و ایالتلرده ۱۰ مین آدامین اؤلدورولدوگو تخمین ائدیلهر. بووربون سولاله سی نین ایلک کرای ۴-جو هئتری نین وئردیگی نانتس سندی ایله (فرانسیزجاسی 'l' *Édit de Nantes*) پروتستانتلار اؤزل عبادت و برابر وطنداشلیق حاقلاری وعد ائدیله. بوندان سونرا مذهب ساواشی نین خئیلی درجه ده سنگیمه سینه باخمایارق، زامان-زامان مذهب ضیدیتلری یئنی رئپرئسسیالار نهدن اولدو، بعضاً حتی قانلی فورما آلدی. فرانسادا اتنتیک بیرلیگین وارلیغینی تأمین ائتمک اوچون بورادا سونرالار ان سرت فورمادا سئکولاریزمین تطبیقی گرکلی ساییلدی.

فرانسادا مودرن دؤولت قوروجولوغو اینگیلتره و نیدئرلانددا اولدوغوندا فرقلی یوللا گئتدی. اینگیلتره ده پارلامنتلی مونارخیا، نیدئرلانددا رئسپوبلیکا ایداره چیلیگی قورولدوسا، فرانسادا مطلق مونارخیا یولونو سئچدی. بیرینجی ایکی اؤلکه ده سیاسی جهتدن فعال و مادی باخیمدان وارلی تیجارت-صنایع طبقه لری اؤز حاکیملری نین ایقتیدارینی اؤلکه میقیاسیندا محدودلاشدیرماغا چالیشدیلهر و بونا نایل اولدولار. اونلار چاغداش آنلامدا دئموکراسی، یا دینی آزادلیق ایسته میردیلهر، اونلار تمثیلچی حؤکومتلر قوردولار، دینی اینانچلار ساحه سینده کی فرقلیلیگی قانونی شکلده سالدیلار. فرانسادا ایسه مونارخیا هر شئین اوستونده یئر آلدی. کرای یئرلی ائلیتلرین آرخاسیندا دوردوغونا، اونلارین مارقلارینی قورودوغونا باخمایارق، اؤلکه میقیاسیندا اینگیلیس پارلامنتی کیمی میلی قوروم یارانماسینا ایمکان وئرمه دی. کاردینال ریشلیونون ایداره چیلیگی دؤورونده (۱۶۴۲-۱۶۲۴) فرانسادا اوروپانین ان قودرتلی دؤولتینه چئوریلدی، اونون *raison d'état* (دؤولت ماراغی) پرینسیپینه اساسلانان گئرچکچی سیاستی سونوندا مونارخیک حاکیمیتی گوجلندیردی.^۱ اون دؤردونجو لوویس (گونش کرای، ۱۶۴۳-۱۷۱۵) اوروپادا ان بؤیوک اوردونو قوردو، حربی-دنیز دونانماسی یاراتدی و مذهب آیریلیغینی باسدیردی. فرانسادا مرکزله شیرلیمیش مونارخیا مودئلی نین ایلک شوعاری تک کرای، تک قانون، تک اینانچ ایدیه سی، اون دؤردونجو لوویس، مطلقیتی نین گوجلنمه سیندن سونرا پارلامنته مراجعتینده مشهور (*L'état c'est moi*) (دؤولت ائله اؤزوم) ایفاده سین

^۱-باخین:

-Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York etc.: Simon & Schuster Paperbacks, ۱۹۹۴, Chapter three.

ایشلمتگی لازیم بیلیمیشدی. بو مطلق حاکیمیت آشاغی-یوخاری ۱۵۰ ایل، فرانسیز اینقیلابینادک آیاقدا قالا بیلدی.

۱۷۸۹-جو ایل فرانسیز اینقیلابی سیاست میندانیندان اوزاقلاشدیریلیمیش فرانسیز میلتینی تام اونون مرکزینه گتیردی. بو اینقیلابلا فرانسیزلار میلت قوروجولوغو ساحه سینده خئیلی مسافه قطع ائتدیکلرینی ثبوت ائتدیله، محض اونون (میلتین) حاکیمیتین یئگانه قایناغی اولدوغو بیان ائتدیله. اینقیلاب گنڈیشینده قبول ائتدیلمیش مشهور *اینسانین و وطنداشین حاق لاری بیاننامه سی* بیر معنالی شکیلده تثبیت ائتدی: «سوئرئئلیک پرینسیپی یالنیز میلته مخصوص دور؛ بیرباشا اوندان قایناقلانمایان حاکیمیت هئچ بیر کس، هئچ بیر فرد صاحب دورا بیلمز.» اینقیلابین باش پرینسیپلری دئموکراتیک *آزادلیق*، سوسیال *برابریک* و میلی اساسدا *قارداشلیق* اولدو.

فرانسیز میلتی نین اینقیلابا مؤهورونو باساماسینا باخمایارق، میلت قوروجولوغو ساحه سینده اونون قارشسی سیندا هله حل ائتدیلمه میس حساس پروبلئم لرین قالدیغی آیدین ایدی. فرانسیز دیلی نین دونیادا مدنیت و دیپلوماسی دیلی اولماسینا، آروپانین هر یانیندا اونون یوخاری صینیف لرین دانیشیق دیلینه چئوریلمه سی هله فرانسانین اؤزونده بو دیلین وطنداشلارین اکثریتی نین دانیشیق دیلینه چئوریلمه سی دئمک دئییلدی. اؤز لیلیکله دینی ساحه ده لاتین دیلی اؤز چکی سینی اوزون عصر لر بویو قورویوب ساخلادی. ۱۷۸۹ فرانساسیندا خالقین یالنیز یوزده اللی سی فرانسیز جا دانیشیردی، بونلارین دا یالنیز یوزده اون ایکی سی-اون اوچو دوغرو-دوزگون بیر شکیلده (ادبی دیلده) دانیشا بیلیردی.^۱ واحد سیاسی میلتین وارلیغی نین بیان ائتدیلمه سینا باخمایارق، فرانساهالی سی نین اکثریتی نین ائتتیک بیرلیگی مسئله سی اینقیلاب زامانی، حتی اوندان چوخ سونرالار دا موذاکیره مؤوضوعسو اولاجاقدی. ائله ۱۷۸۹-دا سی ائیس سوی آدلی بیر پوبلیسیست یازدیغی پامفلئتینده [بروشور] چوخ اسکی دن ایشغال نتیجه سینده هله ده حاکیمیتده اولان زادگان لارین آخماق تکبورو نو قامچیلاییردی. اوچونجو طبقه، یعنی عادی وطنداشلار، اونون فیکرینه گوره، آنجاق قال لاردان عبارت ایدی. بو او دئمک ایدی کی، فرانک آریستوکراتیاسی نین آغالیغینا سون قویماق، اولناری آلمان مثشله رینه گئری گؤنדרمک زامانی گلیب چاتیمیش.^۲ یوگن وئبئرین فاکت لارلا زنگین بیر آراشدیرماسینا گوره، قال-فرانک

^۱ -Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since ۱۷۸۰: Programme, Myth and Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, ۱۹۹۰, p. ۶۰.

^۲ -Eugen Weber, 'Gauls versus Franks: Conflict and Nationalism', Robert Tombs (ed.), *Nationhood and Nationalism in France. From Boulangism to the Great War. ۱۸۸۹-۱۹۱۸*, London and New York: Routledge, ۱۹۹۱, p. ۹.

آيرىلىغى ھىچ زامان اونودولمادى، (*Les Gaulois, nos ancetres*) (قال لار بىزىم اتالارىمىزدير) شوغارى ھىمىشە پوپوليار اولموش دور. قال اصىللى يازارلار فرانكلارى ايشغالچى حساب ائتمىشلر. يازارين بو ماراقلى مقالهسى آشاغىداكى فيكىرلە بىتير: «بىزىم بابالارىمىز [مۇۋەسسۇ] اولابىلىسىن آرادان گندىر. اما فرانسادا اۇلو حىيات باشقا يئرلردن داھا چوخ ياشاير.»^۱

۱۷۸۹-جو ايل فرانسىز اينقىلابىندان سونرا اروپادا دۇولت دوزنى نىن يىگانە پرىنسىپى مېلت-دۇولت اولدو. بو، يالنىز مېلى حرکاتلارنى قبول ائتىدىكى نظرىلەر اوچون دوغرو دئىيلدى، بو، نظرىلەرى دە آشىب كئچدى. ايتاليا اينقىلابى نىن گۇركملى خادىمى گىوسسپى ماززىنى نىن سرراست ايفادەسىنە گۇرە، مېلت-دۇولت، مېلتلەر داىالى دوغال دونيا دوزنى نىن قورولماسىندا يول گۇسترن پرىنسىپ دىر. بو پرىنسىپ پوزولسا، كوتور مېلتلرى ايلە دۇولتلارنى ايدئنتىكلىگىنە/اوست-اوستە دوشمەسىنە اىمكان وئرىلمەسە، خالق لار كىن و حىدەت ايجىنە گىرەجكلر؛ كوتور و دىل باخىمىندان ھوموژن اولان، اما چئشىدىلى دۇولتلر آراسىندا بۇلونموش خالق لار اۇز آزادلىق لارنى و كىملىكلرنى ايتىرلر.^۲ فرانس اىمپىراتور و اوچونجو ناپولئون ۱۹-جو يوزايلدە مېلت-دۇولت پرىنسىپىنە دستك وئرمىش اىلك اروپا لىدئرى اولدو. اونون فيكىرىنە گۇرە، خالق لارنى آرزولارنى اويعون اولمادىغى اوچون اروپا كونتىنئنتى [قارەسى] يئنى، مېلى اساسدا قورولماقلا ۱۸۱۵-جى ايل ويانا كنگرەسىندىن سونرا قورولموش نىظاما سون وئره بىلر.^۳ اۇز نۇۋبەسىندە ۱۹-جو يوزايلن باشلارنىداكى لىبئرال-دئموكراتىك مېلى حرکاتلارنى آزادلىق، دئموكراسى و پارلامئنتلى اىدارەچىلىك كونستىتوتلى يالنىز مېلت-دۇولتلردە گئركلكشە بىلردى. اولار مېلت-دۇولتلرى كونستىتوتسىيالى دئموكراتىك دوزنىن سىنونىمى سايىردىلار. يئنى مېلى حرکاتلارنى قارشىسىندا دوران گوجلر دە آز دئىيلدى. چوخ مېلتلى اىمپىريالارنى حۇكومتلرى و كىچىك دۇولتلرنى سووئرن حاكىملىرى نىن اىختيارىندا گوجل و اسىپلەر واردى. سولالەر، بۇيوك تورپاق صاحبلرى، مأمورلار، اوردولار، روحانىلرن يوخارى طبقةسى، ھىچ دە آز اۇنىمى اولمايان اونيوئرسىتەلرن اكرىتى مۇوجود دورومو قوروماق اوچون فداكارلىغا حاضىر ايدىلر.

مېلت-دۇولتلرن يارانمىسى نىن اىكىنچى دالغاسى رۇسورگىمئنتو مېلتچىلىگى (ايتاليانجا دىرچەلىش آنلامىندا) فونوندا كئچدى. سورجىن جوغرافى مركزى اورتا و گونئى اروپا كئچدى.

^۱- يئنه اوردا، ص. ۱۹.

^۲- Alinti: Peter Alter, Nationalism, p. ۶۷.

^۳- يئنه اوردا.

ايندىكى ايتاليا و آلمانىداكى اوزون تارىخى كىچىك دۆولتلەر واحىد بىر مىللەت- دۆولتدە بىرلەشدىلەر. اۇرنىك اولاراق آلمانىانى الە آلاق.

مقدس روما اىمپىرىياسى، فرانسىز اينقىلابى و ناپولئون ساواش لارىندىن سارسىلان بىر دۆولت قورومو اولدو. باشقا ادى ايله *آلمان مىللىتى* نىن مقدس روما اىمپىرىياسى كىمى تانىنان بو قورومدا ان يوكسك مقام فورمال اولاراق اوستريا [اوترىش] اىمپىراتورونى مخصوص ايدى. بونونلا بئله ايرىلى-خىردالى ۵۰۰-۳۰۰ دۆولت فاكتىك اولاراق موستقىل ايدى. ۸۶۲-دن اوزو برى سوروب گلن بو اىمپىرىيا ۱۸۰۶-دا تارىخە دۇندو. حقوقى، اينضىباطى و سياسى پارچالانمايا باخمايلاق، كىچىك اىمپىرىيانىن آلمان دىللى اراضىلرى نىن اھالىسى اورتاق دىل، كولتور و حقوق عنعنەلرەنە صاحب ايدىلر و بو كئىفەتلەر فرانسىز اينقىلابىندىن سونراكى ساواش لار زامانى داھا دا اۇنم قازاندى. سوسىيال و سياسى تشكىلاتلانمانىن سولالە و موطلقىتچى مودئل لرىنە مئىدان اوخويان اوروپا لىبىئاليزمى آلمان دىللى تورپاق لارىن بىرلەشمەسى اوچون اينتئللئكتوال [فىكرى] بازا ياراتدى؛ بو لىبىئاليزمىن آلمان وارىانتى بورادا عنعنە، تحصيل و دىل بىرلىگى نىن اۇنمىنى وورغولماقدا ايدى.

گۇمروك بىرلىگى نىن (*Zollverein*، ۱۸۳۴) يارانماسى و اونون آلمان كونفدراسيونونون باشقا دۆولتلرىنى دە ايجىنە آلماسى دۆولتلر آراسى و دۆولت داخىلى رقابىتى ازالتىدى. ويانا كنگرە سىندىن سونرا اوستريا اورتا اوروپادا دومىنانت گوجە چئورىلدى. آنجاق ائله ويانا كنگرە سىندە اىشتىراك ائدن طرفلر آلمان دۆولتلرى آراسىندا پروسسىا كرالىگى نىن، اوسترىيانىن لىدئىرلىگىنى تەھدىد ائدە بىلەجك آرتان گوجونو تخمىن ائدە بىلمەدىلر. بو *آلمان دولىزمى* بىرلەشمە پروبلىمى قارشى سىندا ايكى حل يولونون اولدوغونو گۇستردى: بىرىسى كىچىك آلمانىا يولو (اوسترىاسىز آلمانىا)، اوبىرى بۇيوك آلمانىا يولو (اوسترىا ايله بىرلىكدە آلمانىا). تارىخچىلر آراسىندا پروسسىيانىن بىرىنجى ناظىرى اوتتو وون بىسمارك يىن بئىنىندە ۱۸۶۶-جى ايلىن قوزئى آلمان كونفدراسيونونون سرحدلرىنى باشقا موستقىل آلمان دۆولتلرى نىن حسابىنا كئنىشلندىرمەسى پلانى نىن اولماسى، يا دا سادەجە پروسسىا كرالىگىنى گوجلندىرمەسى نىن اولماسى حاقتىندا فىكىر ايرىلىق لارى واردىر. هر حالدا مۇوجود شرطلر بىسمارك يىن *رئالپولىتىك* ى نىن اوغور قازانماسى ايله ياناشى، ۱۹-جو يوزايلدە سياسى، اقتصادى، حربى و دىپلوماتىك موناسىبتلر يىنى دن قورولماسى اوچون ايلك مودئرن دۇنم دۆولتلرى نىن بىر يئره بىغىلماسىنا گتيرىب چىخارتدى. دانىماركا و فرانسىز مىللەتچىلىگىنە رئاكسىا آلمان بىرلىگى ايدئىياسى نىن ائە-قاندا دولماسىنا تكان وئردى.

بۆلگەسل ساواش لاردا (۱۸۷۱-۱۸۷۰، ۱۸۶۶، ۱۸۶۴) پروسسیانین حربی غلبەلری روح یوکسکلیگی و غورور حیستی یاراتدی. بو دا سیاستچی لره بیرلشمه سورجینی ایرهلی آپارماق ایمكانی وئردی. فرانس-پروسسیا ساواشیندا فرانساین مغلوب اولماسیندان سونرا ۱۸۷۱-ین یانواریندا وئرسال ساراییندا آلمان دؤولتلرینی باشچی لاری توپلاناراق، پروسسیانین کرایینی یئنی آلمان ایمپئریاسینی کرایلی اعلان ائتدیلر؛ فئدئراتیو آلمان دؤولتی نین یارانماسی سورجی فورمال اولاراق باشا چاتدی؛ بو، هم ده آلمان دوالیزمی نین هئچ اولماسا مووقتی اولاراق گوندمدن دوشمه سی ایله سونوجلاندى. آنجاق گورولتولو نیطق لر، بایراق لار، سس-کویلو کوتله وی ییغینجاق لار، آنا یاسا، سیاسی جهت دن یئنیندین قورما، گؤمروک بیرلیگی نین یئنی واریانتی نین قبولو هله بیر میلتین فورمالاشماسی دئمک دئییلدی.^۱

میلت-دؤولتین باشلیجا عنصر و آیدین فورموله ائدیلمیش و گئچکلشدیریلیمیش میلی سیاست واسیطه سیله میلی مدنیتین اینشا ائدیلمه سی دیر. بیرلشمه دن درحال سونرا، ۱۸۷۸-۱۸۷۲-لرده محض بیسمارکین تشبوتو ایله کولتور موباریزه سی (*Kulturkampf*) آدلاندیریلان سیاست یئریدی. بو سیاستین مقصدی آلمان توپلومونون اؤزلیکله دیل، تحصیل و دین ساحه سینده کی ضیدیت لرینی آزادان آپارماق ایدی. یئنی سیاست مکتبلرده ایستاندارد پروقراملارین قبول ائدیلمه سینى، شاگیردلرده اورتاق کئچمیش حاقیندا تصوورلرین یارادیلماسینی نظرده توتوردو. فردریش دالمان (۱۸۶۰-۱۷۸۵)، اونون طلبه سی هاینریش وون تریتشکی (۱۸۹۶-۱۸۳۴)، ائله جه ده تئودور مومسئن (۱۹۰۳-۱۸۱۷)، هاینریش وون سیئل (۱۸۹۵-۱۸۱۷) و باشقا تاریخچی لرین اثرلری میلت و میلتچیلیک حاقیندا تصوورلرین و نظریه لرین بیتکینلشمه سینده اؤنملی رول اوینادی. تحصیل ساحه سینده آلمانلاردا سیاستی نین مقصدی پولشا و دانیمارکا اؤزلیکلرینا قارشى یؤنلمیشدی. دین ساحه سینده اصلاحات لار روما کاتولیک کیلسه سی نین اؤلکه ده نفوذونا قارشى یؤنلمیش، ژئزویت، فرانکیسکان، دومینیکان کیمی دینی اوردن لرین قاداغان ائدیلمه سی اؤلکه ده مذهب بیرلیگینی یاراتماق مقصدی داشیمیش دیر. بو تدبیرلره قارشى چیخان دین خادیم لری جیدی جزالاندیریلدی.

آلمان سیاستچی لری نین بیر قیسمی اوچون میلت مفهومونا پلورالیست یاناشما خاص دئییلدی؛ اؤزلیکله بو، کاتولیک لرله یاناشى، یهودی اؤزلیگینه مونساییته ده اؤزونو گؤستریدی. محض بو خصوصیتینه گؤره پئتئر آلتئر آلمان میلتچیلیگینی *ایننتقراتیو، اصلینده،*

^۱ -David Blackbourn, *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, ۱۷۸۰-۱۹۱۸*, New York: Oxford University Press, ۱۹۹۸, pp. ۲۴۰-۲۹۰.

آسیمیلە/ئەندىجى مىلتچىلىك سايير. ^۱ بۇيوك آلمان سوسىولوگو ماركس وئبئر بو تىپ مىلتچىلىگىن گەجكە فسادلارنى حىس ئەدىرمىش كىمى ۱۸۹۵-دە يازىردى: «بىز آنلامالىق كى، آلمانىن بىرلشمەسى آھىل ياشىنداكى بو مىلتىن گىچلەرە خاص عىش-عىشرت مجلسىندە كىف چكەسى ايدى؛ كاش كى، بو اولمايىدى، چونكى بو، چوخ بۇيوك ايسرافچىلىق اولدو؛ كاش كى، بو، آلمان تەھدىد سياستىنىن قلوبال مىقياسدا باشلانغىچى دئىيل، سونوجو اولايىدى.»^۲

آوروپادا مىلت-دؤولتلىرىن يارانماسىنىن اوچونجو مرحلەسى بو قىتەنىن دوغو-ورتا و گونى-دوغو بۇلگەلرەندە ۱۹-جو و ۲۰-جى يوزايلىن باشلارنىندا اورتايا چىخدى. بو مرحلەنىن دە اۇزلىگى اونون كولتورە دايالى مىلتلر كونسپتىنىن اوستونلوگو شرايطىندە باش توتماسى اولدو. ايكنىچى اۇزلىك ايسە نھنگ چوخمىلتلى ايمپىريالاردان مىلى بىرلىكلرىن ايرىلماسى ايدى. عثمانلى ايمپىراتورلوغو خرىستىان گوجلرە دايمى ساواشلار نتيجهسىندە بالكانلارداكى اراضىلرىنى ايتىردى، روسيا ايمپىرياسى و ھابسبورق مونارخىياسىنىن ضعيفلەمەسى ايسە اينقىلابلارنىن و بىرىنچى دونيا ساواشىنىن نتيجهسىندە باش وئردى. باتى آوروپادا مىلت-دؤولتلىرىن بىر حىصەسى ايسە بۇيوك دىناستىك [سىلسىلەوى] واحىدلردن قوپماقلا ياراندى. بو بۇلگەلردەكى خالقلار اۇزلىرىنى اساس اعتبارى ايله دىل و اتتىك باخىمدان حاكىم مىلتدن فرقلى توپلوم سايىمىشلار. اونلاردا سياسى شعور، ايچىندە يئر آلدىقلارى دؤولتىن واسىطەسى ايله يارانمادى. بو شعور اۇزۇنەمخسوخ مىلى عنعنەلەرە ياد اولان و اونلارى داغىدان دوزنە اعتراض دالغاسىندا عمەلە گلەمىش دىر.^۳ ۱۸۳۰-دا يونانىستان عثمانلى دان، بىنلچىكا بىرلشمىش نىدئرانلاندان، ۱۸۷۸-دە رومىنيا، سئربىيا و مونتئنئقرو عثمانلى دان، ۱۹۰۵-دە نوروئچ ايسوئچدن، ۱۹۰۸-دە بولقارىستان و ۱۹۱۳-دە آلبانىا عثمانلى دان، ۱۹۱۷-دە فىنلاندىا روسيا ايمپىرياسىندان قوپدو. ۱۹۱۸-دە پولشا، چئخوسلواكيا، ائستونىا، لاتوىا، لىتوا، سئرب، خورواتىا و سلوون كرالىگى (سون اوچو ۱۹۲۹-دان يوقوسلاوىا) آدىل يىنى دؤولتلر اورتايا چىخدى. يىنە ھىمىن ایلدە اوكرaina، قوزنى قافقاز، گورجوستان، آذربايجان و ائرمىستان دا يىنى مستقىل دؤولتلر مئيدانا چىخدى (آنچاق آز سونرا سووئت روسياسى اونلارى ايشغال ائتدى). ۱۹۲۲-دە ايسە ايرلاندىا بۇيوك برىتانىادان باغمىسىزلىغىنى قازانا بىلدى.

آوروپادا مىلت-دؤولتلىرىن يارانماسىنىن سونوجو، دۇردونجو مرحلەسى ايسە سوپوق ساواشىن بىتمەسى و سووئت ايتىفاقى، يوقوسلاوىا و چئخوسلواكياىن تارىخە چئوريلمەسى ايله

^۱ -Peter Alter, Nationalism, pp. ۲۶-۳۸.

^۲-يىنە اوردا، ص. ۲۹-۲۸.

^۳-يىنە اوردا، ص. ۷۱.

باش توتدو. دونيانين باشقا يئرلرينده، آسيا و آفريقادا يىنى باغيمسىز مېلت-دؤولتلىرىن اعلان انديلمەسى ايسە اساساً ۱۹۶۰-لاردا آوروپا موستملكە سيستمى نين داغيلماسى دۇورونه دوشور. آنجاق آيرى-آيرى بۇلگه لردە بو سورج داوام ائتمكده دير و مېلت-دؤولتلىرىن يارانمىسى سورجى نين دونيا ميقياسيندا تاماملانمىسى، حتى مېلت-دؤولتلىرىن آرتيق عۇمرونو باشا وورمىسى حاقيندا فيكىرلر حقيقتە اويغون دئيبيلدير.^۱ مكان و زامان باخيمىندان مېلت-دؤولتلىرىن يارانمىسى فرقىل جەتله ماليك اولسا دا، اونلار اورتاق اؤزلىكلره صاحيب ديرلر.

مېلت-دؤولت آنلايشى چوخ مېلتلى دؤولتلىر، شهر دؤولتلىرى، ايمپىريالار، كونفدراسيونلار و باشقا دؤولت قورولوشلار ياندىن فرقلەنير، حتى اونلار ضيددير. بورادا اساس فرقلنديريجى اؤزلىك مېلت-دؤولتده بير مېلتلە بير دؤولتتەن اوست-اوستە دوشمەسى دير. حالبوكى، مثلاً، ۱۸-جى يوزايلده آوروپادا مۇوجود اولموش چوخ ائتنوسلو ايمپىريالاردا - آوستريا ايمپىرياسى، فرانسىا كراللىغى، ماجارىستان كراللىغى، روسىا ايمپىرياسى، عثمانلى ايمپىرياسى، برىتانىا ايمپىرياسى و كيچيك دؤولتلىر حاقيندا بونو دئتمك مومكون دئيبيلدير. بو ايمپىريالار مونارخىا ايدىلر و كرال، ايمپىراتور، يا سلطان طرفيندن ايداره ائديلىردى. بو دؤولتلىرىن اھالىسى چئشىدلى ائتنىك قروپلار بۇلونور، چئشىدلى دىل لردە دانىشىردى. عادتاً بو ايمپىريالاردا بير ائتنىك قروپ حاكيم مۇوقعيە ماليك ايدى و اونون دىلى رسمى دؤولت دىلى ايدى. حاكيم سولالە عادتاً بو ائتنىك قروپدان اولوردو، آنجاق استئنا حال لار دا مومكون ايدى. آوروپاداكى كيچيك دؤولتلىر (بىزدەكى خانلىقلار، بىلىكلر كيمي) ائتنىك باخيمدان موركب اولماسلار دا دىناستىك [سىلسيله] دؤولتلىرى ايدى و بير خاندان عايلەسى طرفيندن ايداره ائديلىردى. اونلار يىن اراضىسى سولالە نىكاحلارى واسيطەسىلە گئنىشلەنە بىلردى. اونلار بير قايدا اولاراق عليحدە دىلە و كولتورە صاحيب دئيبيلدىلر، اطرافداكى بۇلگه دە عىنى دىل و كولتور ياغيىن ايدى.

عننەوى دؤولتلىرىن فرقىل يىنى مېلت-دؤولتلىرىن مئيدانا گلەمەسى ايلە دوروم دىيشدى. سونونجونون يارانمىسىندا ان موھوم عامل ۱۸-جى يوزايل آوروپاسيندا دورمادان ياييلان خالق حاكيمىتى، يا مېلى حاكيمىت فيكرى اولدو. آرتيق كرال عايلەسى، يا زادگانلار يىن حاكيمىتى فيكرىنە قارشى چىخان گۇروشلىر مېلتچى آخين و فيكىرلردە اؤنملى يئر توتدو. تئوكراتىك، يا آريستوكراتىك عنصرلر سياسى آنلامدا لئگىتيملىگىن اساسىنى تشكىل ائتمك كئيفىتىنى سورعتلە الدن وئردىلر. حاكيمىتىن قايناعى نين و صاحيبى نين مېلت اولماسى پرىنسىپى بو

^۱-بو فيكىر حاقيندا، مثلاً، باخين:

-Jean-Marie Guehenno, End of the Nation-State, Minneapolis: University of Minnesota Press, ۱۹۹۳; Kenichi Ohmae, The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies, New York City: Harper Collins Publishers, ۱۹۹۵.

میلت-دۆولت لرین بیرینجی تمل عنصرو حالینا گلدی. اویغون اولاراق میلی حاکیمیتی تمثیل ائندن پارلامنتلر (یا میلی مجلسلر، داها دوغروسو - میلت مجلسلری) دۆولت لرین اناياسالارینا گۆره ان اوست قوروم اولاراق قبول ائدیلدی.

میلت-دۆولت لرین ایکینجی تمل عنصرو میلی کیملیک دیر. آشاغی-یوخاری هر کسین اورتاق و تک بیر اوست کیملیگه صاحب اولماسی، منیمسنمیش بیر اوست-کولتور و یئرلشمیش میلی شعوردان عبارت اولان بو میلی کیملیک نه قدر ساغلام قورولا بیلرسه، میلتلشمه او قدر تأمین ائدیله جک، سیاسی و اجتماعی سیستم او قدر پروبلئمسیز ایشله یه بیله جک دیر. بو سببدن ده میلت-دۆولت لر اوچون میلتلشمه ساحه سینده یورودولن سیاست لر؛ اتنیک، دینی، بۆلگه سل آلت کیملیکلری میلی کولتور قازانیندا اریتمک؛ ینگانه باغلیلیق نقطه سی اولاراق وطنداشین میلتی گۆرمه سیننی تأمین ائتمک چوخ اؤنملی دیر. وطنداش لارین اؤز لرینی میلتله عینی لشدیرمه سی سویه سیننی آرتیرماق اوچون میلی مارش لار (هیمن لر)، پایتاخت لار، تاریخی عابیده لر، بایراق لار، آرمالار، تاریخده کی ظفرلر و قهرامان لار، طبیعت گۆزلیکلری کیمی سمبول لار دۆولت لرین کیملیک سیاست لرینده ایستیفاده ائدیلمکده دیر. اورتاق ادبی دیلین، اورتاق تاریخ دوشونجه سی نین، میلی تحصیل سیستمی نین یارادیلماسی میلت-دۆولت لرین واز کئچمه دیکلری ایش لردن دیر. میلت-دۆولت لرین قورولدوغو دؤورده فرانسادا اهالی نین یالنیز آز بیر حیصه سی نین اورتاق دیلده دانیشا بیلدیکلری حاقیندا تاریخی فاکتا دیقت چکمیشدیک. بیر نئچه اون ایلدن سونرا بو اۆلکه نین اکثر اهالی سی نین آرتیق اورتاق ادبی دیلده دانیشدیغی بیلدیریلیر. دۆولتین یوروتدوگو بو سیاست نتیجه سینده ۱۹۲۰-لرده آرتیق فرانساین باتی سیندا و گونئیینده ده فرانسیزجا دانیشیلدیغی بیلدیریلیر.^۱

آراشدیرماچی لار بو ایکی تمل عنصرله (میلی حاکیمیت و میلی کیملیک) یاناشی، میلت-دۆولت لرین اوچ اورتاق قوروجو اؤزلیکلریندن (اۆلکه، سیاسی و ایداری بوتونلوک) ده سؤز ائتمکده دیرلر. میلت-دۆولت لرده میلت کیمی / اۆلکه نین ده بۆلومزلیگی پرینسیپی واجیب دیر. میلتچیلیک اۆلکه تورپاق لارینی دیر یوکلر بیر قاورام (وطن) حالینا گتیره رک بیر قایدا اولاراق اونو مقدس لشدیریر. وطن و سرحد آنلا ییش لاری بوتونله شهرک اؤزل بیر آنلام ایفاده ائتمه یه باشلا ییر. اۆلکه سرحدلری ایچینده مرکزی حاکیمیت دن آیری و اونا برابر اولان حاکیمیت آداجیق لارینا میلت-دۆولت لرده موثبت یاناشیلماز. میلت-دۆولت لرده اۆلکه تورپاق لاری دقیق

^۱ -Köksal Şahin, Küreselleşme Tartışmaları İşığında Ulus-Devlet, İstanbul: İlgi, kültür, sanat, ۲۰۰۷, s. ۱۴۴.

معيّن اندىلمىش، مقدس بىر ماھىت داشىيان، صداقت عنصر و وصفىنە صاحب و اوزرىندە تك بىر لىگىتىم حاكىمىتىن اولدوغو بىر اراضىنى ايفادە ائتمكەدەير.

بىرلىك و بوتونلوك ايچىندە بىر توپولوق (بىرلىك) قورماق اوچون مىلت-دؤولت، كولتور بوتونلوگونون يانيندا سىياسى بوتونلوگو دە ياراتمالى دىر. باشقا سۆزلە، مىلت-دؤولت لار توپومو اورتاق بىر سىياسى كولتور اطرافىندا بوتونلشدىرمكەدە، بىر سىياسى توپولوق حالينا گتىرمكەدە دە ماراقلى دىر. بو سىياسى بوتونلوك اۆلكەدە تك بىر سىياسى حاكىمىتىن وارلىغىنى، سىياسى ايرادەنىن بىر مركزدە توپلانماسىنى، يا دا بو مركزدن پايلانماسىنى، هر يئردە عىنى قانون لارين كىچرلى و برابر اولماسىنى احتىوا اندىر. سىياسى بوتونلوك اساساً وطنداشلىق باغى دئىيلن، فردلە دؤولت آراسىنداكى حقوقى باغلا تامين اندىلمكەدەير.

مىلت-دؤولتىن اوچونجو قوروجو اۆزلىگى ايدارى بوتونلوك دور، يعنى بىر مركزى حۆكومت اطرافىندا تشكىلاتلانان ايدارى و سىياسى واحىدلرين وار اولماسى دىر. مىلى حاكىمىت پرىنسىپىندن قايناقلانان تك بىر حۆكومتين وارلىغى، بو حۆكومتدن قايناقلانان عىنى تىپلى، گوجل و تاثيرلى بىر ايدارى تشكىلاتلانمانين اۆلكە مىقياسىندا مۇوجودلوغو اۆنملى بىر مىلتلشمە واسىطەسى سايىلماقدادىر.^۱

سونوج يئرىنە: چىخمازدان چىخىش

آروپاداكى مىلتلشمە سورجىنى و مىلت-دؤولت لرين اۆزلىك لرىنى آزربايجان رىسپوبلىكاسىنداكى مۇوجود دوروملا قارشىلاشدىرساق، آشاغىداكى سونوج لارا وارمىش اولوروق. آزربايجان رىسپوبلىكاسىنىن مىلت-دؤولتە دۇنوشمەسىنىن آلتىرناىوى يوخدور. بو، طبعى-تارىخى بىر سورج دىر، اونون قارشى سىندا يئر آلماق اوغورسوزلوقا محكوم اولماق دئمك دىر.

آزربايجاندا مىلت-دؤولتىن يارانماسىنىن بىرىنچى شرطى مىلى حاكىمىتىن شكىللىنمەسى دىر. بو دا مىلى ايرادەنىن دايم آياقدا قالماسى، اىقتىدارين عادىل و آزاد سئچكى واسىطەسىلە مىلتىندىن كوت آلماسى دئمك دىر. مىلى حاكىمىتىن اولمازسا اولماز لارىندان بىرى مىلى تىمىل ائدن گىرچك مىلت مجلسىنىن وارلىغى، حاكىمىت قول لارى آراسىندا اونون اوستون مۇوقعبە مالىك اولماسى دىر.

^۱- يىنە اوردا، ص. ۱۴۸.

مىللى كىملىك پروبلېملىرىنى چۆزە بىلمەمىش بىر توپلۇق ھەلە مىلتلشمە يولوندا چوخ ايره ليله مك زوروندا دىر. قوزئى آذربايجان دا توركلوگون مىلت عزمىنى اورتايا قويماستىندان يوز ايلدن آرتىق بىر زامان كنجمىش دىر. سوونت رئىمى ھەلە تام شكىللىنمەمىش مىللى كىملىگىمىزى اىستەدىگى شكىلدە دىشىدىرە بىلدى. باغىمسىز آذربايجان رئىسپوبلىكاسى دؤولتى بىر چوخ حال لاردا پروبلېملىرىن چۆزولمەسىنە دئىيل، سوونت مىراثىنى داھا دا گوجلندىرمەيە چالاشدى، مىلتلە دؤولت آراسىندا يئنى قوپوقلوق ياراندى.

بعضى اىقتىدار نمايندەلرى نىن دؤولتى مىلتلە قارشى قويماسى، بو قارشى قويمادا عاغىل آلماز ايدئولوژى-فىكىر گىمناستىكاسىنا باش وورماسى فايداسىز مشغوليت دىر. آنلاماق و آنلاماق لازىم دىر: اسكى آذربايجانچىلىغى تحريف اندىب، توركچولوگە قارشى قويماق عبث دىر. چونكى آذربايجانچىلىق - توركچولوگون سىياسى پروگراممى دىر.

دئىيلن قوپوقلوقو آرادان قالدىرماق اوچون دؤولتىن مىللىشمەسى گركدىر و ائىنىدە سونوندا بو باش وئره جك. دؤولتىن مىللى كىملىك مسئلەلرىنە اوستون فعالىت اىستىقامتى كىمى ياناشماسى گركدىر. محض بو اساسدا دؤولتىن دە، مىلتىن دە گوجلنمەسى، مىللى بىرلىگىن يارانماسى لابدودور.

سون قاراباغ ساواشىندا مىلت دؤولتىنە صاحىب چىخدى. چونكى دؤولت مىلت يولونا چىخدى، اؤلكە نىن بۇلونمىزلىگىنى تامين ائتمك اوچون عزم گۇستردى. آنجاق ساواش دان سونراكى دۇنمەدە بو بىرلىگى گۇرمك اوچون آشىرى اوپتىمىست [خوشبىن] اولماق گركدىر. اؤلكە نىن بۇلونمىزلىگى پروبلېمى چۆزولمەدن قاراباغ مسئلەسى حلل اندىلمىش دىر، اراضى بوتۇولوگو تامين اندىلمىش دىر دئمك مىللى و مىللى ايرادەنى يوخ سايقاق دىر. مىلت-دؤولتىن وارلىغى نىن باشقا اۇنملى شرطى اولان سىياسى و ايدارى بوتونلوك دە قاراباغ مسئلەسى تام چۆزولمەدن، اؤلكە دە ايشدە دئموكراتىك حاكىمىت قورولمادان مومكون گۇرونمور.

چاغداشلاشما نهدير، نه قدر چاغداشيق؟

ایل ۱۹۰۵. علی بی حسین زاده-توران، میلت دوکتورینینده ۳-جو پرنسیپ اولاراق فیرنگ قیافتلی اولالیم دئییر. ایکی ایل کئچمیر بو پرنسیپی فیرنگ فیکیرلی و آوروپا قیافتلی اولاراق دیشدیریر. یعنی فیرنگ فیکیرلی اولمادان ساغلام، گوجلو، رقابت ائده بيله جک میلت اولمایاچاغیمیزی دئییر. بونو بیر یئره یازاق.

ایل ۱۹۱۹. احمد آغاوغلو مالتا آداسیندا حبس دوشرگه سینده اولارکن اینگیلیس عسگرلریندن چوخ حقارت گؤرور. فیزیکی باخیمدان چوخ اذیت چکیر، بیر گؤزونو ایتیریر. أما عثمانلی نین و بوتون شرقین بؤیوک ساواشدا مغلوب اولماسی نین سبب لری حاقیندا دوشونمک اوچون زامان قازانیر. تورک دونیاسی فیکیر حیاتینا بؤیوک قاتقی اولان مشهور اوچ مدنیت اثرینی مغلوبیتین تراوماسینی [روحی ضربه سینى] یاشادیغی بئله بیر آغیر آی لاردا و شرطلرده یازیر. عادى منطیقله اینگیلیس لرین تضييق و تحقیرلری قارشى سیندا بو اثر اینگیلیس لره، عمومیتله باتی دونیاسینا لعنتله دولو اولمالی ایدی. باتی ایمپئریالیزمینه بیر داها نیفرت پوسکورمکدن داها فایدالی مقصد قویور قارشى سینا. باتی نین گوجو نه ده دیر؟ دوغونون مغلوبیتى نین سببى نه دیر؟ باتی نین سويه سینه چاتماق اوچون نه اتمک گرک دیر؟ کیمی حیاتی سوال لاری اؤزونه مخصوص سرت اولسولوبوندا جاوابلاندیریر: «باتی حیاتی بوتونوبله بیزیم حیاتیتمیزین بوتونونه غلبه چالمیش دیر. بوندان دولایى قورتولماق، یاشاماق، وارلیغیمیزی داوام ائتدیرمک ایستیورساق حیاتیتمیزین بوتونوبله، -یالنیز البیسه لریمیز و بعضی مؤسیسه لریمیزله دئییل- قافامیز، قلبیمیز، گؤروش طرزیمیز، ذهنیتیمیز ایله اونا اویمالییق. بونون دیشیندا قورتولوش یوخدور.»^۱

ایل ۱۹۵۲. ممد امین رسول زاده بیر مقاله سینده مدنیت لرین (سیویلیزاسیالارین) جوغرافی ساحه لره گؤره تصنیفینی دوغرو سایمیر. بو مسئله یه موناسیبتده شاقولی یاناشمانین داها دوغرو اولدوغو فیکیرینی مدافعه ائدیر. رسول زاده نین گلدیگی نتیجه متودولوژی اؤنمه مالیک دیر: «شرق

^۱ -Ahmet Ağaoglu, Üç Medeniyet, İstanbul: Doğukitabevi, ۲۰۱۳, s. ۲۵.

مدنیتی ایله غرب مدنیتیندن دئییل، اورتاچاغ مدنیتی ایله چاغداش مدنیتدن بحث ائتمک لازیم دیر.^۱

اؤرنک اولاراق سئچدیگیمیز بو پاساژلار [قیسمت لر] آذربایجان سیاسی-فلسفی فیکرینده چاغداشلاشما مسئلهسینه دیقت چکیلدیگی نین علامتی دیر. بو اؤرنکلرین یانیندا بؤیوک لریمیزین دوشونمه یه چاغیران اولارلا فیکرینی سیرالاماق اولار. بو مؤوضوعیا حصر ائدیلن بیلمه دیگیمیز اولارلا اثر واردیر. دیپلوملو آذربایجان وطنداشی «چاغداش دونیانی تانیملایان/خاراکتئریزه ائدن پارامئترلر نهلر دیر؟ نییه عمومی (دؤولت ایداره چیلیگی، ریفاه، علم، تحصیل، تکنولوژی، مدنیت...) سویه میز باتی دونیاسیندان آشاغی دیر؟» کیمی سوال لارا دوغرو-دوزگون جاواب وئرمک ایقتیداریندا اولمالی دیر. دنیا مدنیت مرکز لری ایله موقاییسه ائتمک جور ائتمیز چاتیرسا، نه دن بو گئریلیگیمیزین سببلرینی موداکیره ائتمه ییک؟

ادعالی مقصد قویدوق. پروبلئمین چتینلیگی نین و چوخ طرفلیگی نین فرقینده ییک. میلی کیملیگیمیزده چاغداشلاشما، چاغداشچیلیق مسئله لری نین اله آینماسی ایله کیفایتلنک. یازی نین سویه سی حتی بو دار چرچیوه یه او یغون گلمه سه، اما موداکیره نین آچیلماسینا سبب اولاجاقسا، ایسته دیگیمیزه چاتمیشیق دئییه بیله جه ییک.

آروپا مؤعجوزه سی و چاغداش دؤنم

دینین هر ساحه ده تک باشینا حاکیم اولدوغو ۱۰۰۰ ایلیک «قارانلیق عصر لردن» سونرا آروپا تاریخینده بیر-بیری نین آردینجا رنسانس/ینتیبا، رنفورماسیا/یصلاحت، آیدینلانما/معاریفچیلیک دؤنم لری نین یاشانماسی بیلینن اورتاق گئرچک دیر. آروپانین اوکئان لارا آچیلماسی، دنیز آشیری تیجارت، سونراکی دؤنم لرده موستملکه سیستمی نین یارانماسی بو قیته نین وارلانماسینا سبب اولدو. اولو سیلاحا کئچید، حرب صنعتی نین گلیشمه سی باتی آروپانی فرقلی سویه یه داشیدی. ایسلام عالمی و اوزاق دوغونون یئرینده سایدیغی ۱۷۰۰-۱۵۰۰-لرده گوج قاینای قورودان اوکئانا (تئلور و کراتیادان تالاسسوکراتیایا) کئچدی. ۱۸۵۰-۱۷۰۰ آراسینداکی دؤنمده آروپا گوج دنگه سینا بیرمعنالی اولاراق اؤز خئیرینه دیشدی. ۱۸۵۰-دن سونرا ایسه داخلی یانما موحرکینه دایالی صنایع نین سورعتلی اینکیشافی (صنایع اینقیلاب لاری دؤنمی) باتی نین سیاسی و مدنی اوستونلوگونو مؤحکم لندیردی. بئله جه آروپا

^۱ -Azerbaycan, Yıl ۱, Sayı ۸, Kasım ۱۹۵۲; Mehmet Emin Resulzade, Milli Tesanüd, Ankara: Kardeş matbaası, ۱۹۷۸, s. ۲۲.

مؤعجوزەسى و اونون اورتايا قويدوغو دَيرلر، بورانى دونيا سيويليزاسياسى نين مركزينه چئويدى.^۱ اوروپا و قوزئى آمريكادا عرصه يە گتيريلن دَيرلر منفى آتريبوتلارى ايله بيرليكدە دونيايا ياييلدى. باتى نين اوستونلوگو قارشى سيندا ازيلن پئريفئريا [چئوره]، قورتولوشو اوچون باتى دَيرلرينە صاحب اولماق يولوندا حرکتە كئچدى. بو حرکات يئرینە گۆرە *اوروپاليلاشما/باتيليلاشما/غربلشمە و يا چاغدا/شلاشما/مودئرنلشمە/موعاصيرلشمە* آدینی آلدی. بیز بو يازيدا چاغدا/شلاشما آنلاييشيندان ايستيفاده ائدەجه ييک.

اوروپادا اينکيشافين اؤنونو آچان، داها سونرا اؤزليکله پرونستانت اوروپانى حاکيم دوروما گتيرن سورجى مومکون ائدن اساس داخيلي عاميل لرى قيساجا گؤزدن كئچيرک. بو عاميل لرین باشيندا *دؤولتین کيلسه دن آيريلماسى* گلير. اجتماعى حياتين هر ساحه سينه، ائله جه ده سياسته حؤکم ائدن روما کيلسه سى نين تک باشينا آغالغينا سون قويولدو. روما کيلسه سى و کاتولیک مذهبيندن فرقلی، مستقیل کيلسه لر و مذهب لر اورتايا چيخدى. کيلسه نين، عمومیتله دينين رولونون معنوی حياتلا محدودلاشدیريلماسی اجتماعى حياتين ديگر ساحه لرینده اينکيشافين اؤنونو آچدی.

دينى سخولاستيکانيں سرحدلری دارماداغين ائيدلدى، *يفاده/سؤز آزادلىغى پرينسپى* زامان كئچديكجه اؤزونه يول آچدى. حاضیردا باتى مدنیتی نين/سيويليزاسياسى نين، ائله جه ده دئموکراتیک ايداره چيلگين ان اؤنملی دَيرلريندن بيرى دير. بو پرينسپين سياسى و اجتماعى حياتدا اوتوروشماسى *راسيوناليزمين/اغيلچيلغين و سورغولاما کولتورونون* ياييلماسى و تثبیتينه تکان وئردى. (بو آرادا اسلام عالمينده ترس بير سورجين گئئديگيني ده گؤسترمله ييک. ۱۶- جى يوزايلين سونلاريندان اعتباراً عثمانلى و صفوى لرده دينين رولونون آرتماسى و اجتماعى حياتين ايفراط موحافىظه کارلاشماسى باش وئردى.)

اونيوئرسيتهلرين سايبى نين آرتماسى و زامان كئچديكجه داها آرتيق درجه ده دونيوى لشمه سى توپلومون اينكيشافينا بؤيوك تۇحفه اولدو. اؤزليکله *اونيوئرسيتهلره موختاريت حاقى* نين وئريلمه سى بو قورومون توپلومون لوکومتوى رولونو اويناماسى ايله سونوجلاندى.

اوروپادا اؤزليکله فرانسادا مطلق مونارخيانين يئرلشمه سى ايله برابر، اقتصادى فعاليت ساحه سينده *laissez-faire* فلسفه سى و شخصى مولکيتين مقدسليگى پرينسپى ده اؤزونه

^۱-آيرينتیلی بیلگی اوچون بو اؤرنکلره باخماق اولار:

-William H. McNeill, *The Rise of the West. A History of the Human Community*, Chikago: University of Chikago Press, ۱۹۶۳, p. ۵۶۵-۷۹۴; Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Vintage Books, ۱۹۸۹, s. ۱۶-۳۰.

یئر ائتدی. بو، داها سونرالار دئموکراتیک ایداره چیلیگین اوتوروشماسی نین اقتصادی اساس لارینی یاراتدی. (حالبوکی ایسلام عالمینده اساس مادی دیر اولان تورپاق الله، دئمک کی اونون یترده کی کۆلگه سی حؤکومدارا مخصوص دور دوشونجه سی و حقوقو حاکیم ایدی.)

روما کیلسه سی نین اجتماعی حیات اوزرینده انحصاری نین لغو ائدیلمه سی، هم ده دینین رسمی دیلی اولان لاتین دیلی نین انحصاری نین آرادان قالدیریلما سی دئمک ایدی. میلی مذهب لر، میلی کیلسه لر، میلی دیل لرده تحصیل سیستمی، میلی دیل لرده ادبیات و س. آوروپادا مودرن میلت لرین یارانما سینا بؤیوک تکان اولدو (مودرنیست مکتب میلت لرین یارانما سینا محض بو سورج له باشلادی). میلت چیلیک/میلت چیلیک ده مودرنیزمین محصولو اولراق اورتایا چیخدی.

بئله جه اینسانلیغا یئنی دیرلر قازاندیران باتی، دونیانین مدنیت/سیویلیزاسیا مرکزینه چئوریلدی. باتی، اینکیشافین هله لیک یئگانه دوغرو یولونو اورتایا قویموش دور. سون ۵۰۰ ایلده باشقا بیر اینکیشاف مودنلی اولمامیش دیر. بوگونکو حیاتی میزی اینترنت، بیلگی سایار، عاغیلی تئلفون، تئلوویزیا، فئیسبوک، توئیتر، آتوموبیل، اوچاق، تکنیکا، تکنولوژی سیز تصوور بئله ائتمک چتین دیر.

آما دوروم بو قدر تکرنگلی دئییل دیر. قیزیل گولون تیکان لاری دا واردیر. باتی، گؤستریلن دیرلر توپلوسو ایله یاناشی هم ده آسیا، آفریقا و آمریکا قیته سینده کی مظلوم خالق لارا استعمار، سؤمورگه، سیاسی، اقتصادی، مدنی... تزییق گتیردی. بونون دا آدی ایمپریالیزم دیر.

بئله بیر مورگب دونیادا ایندیکی کیچیک آذربایجان (آذربایجان رئیسوبلیکاسی)^۱ چاغداش دونیا ایله نه قدر هماهنگ آددیمایا بیلیر؟

چاغداشلاشمانین هاراسیندا بیق؟

میلت اولراق خارجی گؤرونوشوموزده پروبلئم یوخدور، آوروپالی ایله عینی گؤرونوشه صاحبیک، قالستوک [کراوات] تاخیریق. حتی باکیلی خانیم لار گؤزل گئییمی و باخیمی ایله اجنبی لری حئیرتلندیریرلر. پایتختین عمومی گؤرونوشو، ساریشان ایشیق لاری گؤز قاماشدیریر. کوچه لری دولدوران سون مودئل باهالی ماشین لار قونشو اؤلکه پایتخت لاری نین هئچ بیرینده یوخدور. آکادئمیامیز وار، اؤزو ده میلی علم لر آکادئمیاسی. هر جور اونیورسیتهمیز وار. دونیا

^۱بو یازیدا قوزنی آذربایجان دا چاغداشلاشما مسئله لرینی اله الاچاقیق. گوئی آذربایجان بورجوموز اولسون.

شۆھرەتلى دىئىكتىو [كاراگاھ] يازىچىمىز دا وار... دۆولت اولاراق بىم تەدە سسىمىز وار-لازىم اولاندا اىستىفادە ائىدىرىك. پىرىدنتىمىز، باش ناظىرىمىز، اىنگىلىسجە دانىشان اىمپوزانت [ائىكىلەيىجى] گۆرونوشلو نىچە گىنج ناظىرىمىز وار. حاكىمىت مولتى كولىتورال سىياست يىرىدىر. داھا نە اولسون كى؟ وار دا وار...

اۆلكەلەرىن بۇيوكلوگو-كىچىكلىگىنى، دۆولتىن گوجونو مەيىن ائتمك اوچون بىن الخالق موناسىبتلر نظرىيەسىندە موختلىف پارامىترلردن اىستىفادە ائىدىلىر. ان يايغىن و منطىقلى اۆلچو واحىدىندىن - عموم داخىلى محصول (گدپ) و آدامباشىنا دوشن مەيلى گلير گۆستىرىجى لرىندىن باشلايلاق. آذربايجان رىسپوبلىكاسى نىن عمومى داخىلى محصولو دونيا بانكى نىن حسابلامالارىنا گۆرە ۲۰۲۰-دە ۴۲،۶۰۷ مىليارد آبش دولارى اولموش دور؛ آدامباشىنا دوشن گلير ايسە ۴،۲۲۱ دولار. موقاييسە اوچون تخمىنأ عىنى سايدا اھالىيە ماليك اولان ايسوئچ دە همىن گۆستىرىجى لر اويعون اولاراق ۵۴۱،۲۲۰ مىليارد، آدامباشىنا دوشن گلير ايسە ۵۲،۲۷۴ دولار. (آزو ائىدلر باشقا آوروپا اۆلكەلرىندە كى دورومو گۆستىرن رقم لرى اىنتىرنىتدن آسانلىقلا تاپا بىلر). اىلكىن موقاييسە اۆلكەمىزىن اقتصادى باخىمدان ۱۲،۷ دفعە (!) ايسوئچدن ضعیف اولدوغونو و اورتا اىستاتىستىك آذربايجان وپنداشى نىن هر بىر ايسوئچ وپنداشىندان ۱۲،۴ دفعە (!) كاسىب اولدوغونو گۆستىر. باشقا سۆزلە، آذربايجانين زنگىن طبعى ثروتلرە ماليك اولماسىنا باخما ياراق، اقتصادى اىنكىشاف و رىفاه سويەسىنە گۆرە ايسوئچدن (و اىنكىشاف ائتمىش باشقا اۆلكەلردن) چوخ گىرىدەيىك. بونو بىر طرفە يازاق.

كئچك سىياسى ساحەيە. *Freedom House* -ون دوغو آروپانىن كوممونيست رىژىمدن دئموكراتىك اىدارەچىلىگە كئچىد دؤنمىنى ياشايان ۲۹ اۆلكەسى آراسىندا سون ۳۰ اىلدە كسىنتى سىز اپاردىغى موقاييسەلى آنالىزلرىن نتيجهلرىنە باخماق اولار. (*Freedom House*) -ا اعتبار ائتمەينلر آلتىرناىيو آراشدىرمالارا باش وورا بىلرلر). بو بىن الخالق تشكىلاتىن ۲۰۲۱ اوچون وئردىگى رقم لر بئلەدىر: آذربايجان، دئموكراتىك اىدارەچىلىك (NDG)، سئچكى سىستىمى (EP)، وپنداش جمعيتى (CS)، موستقىل مئدىا (IM)، يئرلى اىدارەچىلىك (LDG)، حقوق-محكمە سىستىمى (JFI) و كورروپسىا (CO) گۆستىرىجى لرى اوزرە توركمنىستانلا بىرلىكدە سون سىرادا يئر آلىر. ۲۰۲۱-دە آذربايجانين دئموكراسى امثالى (DS) ۱،۰۷، دئموكراسى فايزى (D%) ايسە جمعى ۱٪ دىر (توركمنىستاندا اويعون اولاراق ۱،۰۰ و ۱۰٪). توركمنىستانلا موقاييسە بعضى دوستلارن غورورونو توخونور. او زامان سىياھى نىن باشىندا دوران كئچمىش سوونت رىسپوبلىكاسى ائستونىا اىلە موقاييسە ائىدك. بو كىچىك اۆلكە نىن دئموكراسى امثالى ۶،۰۴ (ان يوكسك ۷،۰)، دئموكراسى فايزى ايسە ۸۴-دور. عمومىلىشدىرىجى

پارامتره گۆره آزربايجاندا/توروشموش/آوتوريتار رژيم | consolidated authoritarian regime] حاكيمدير.^۱ بو ايداره چيليك فورماسيني دا مودرن سايقاق هئچ مومكون گۆرونمور. دئموكراتيك ايداره چيليكين سياسي، سوسيال و اقتصادي اينكيشاف اوچون ان اويغون عامل اولدوغونو دا هاميميز بيليريك. ميلي ياراديجيلينين ان يوكسك فورماسي دؤولت قوروجولوغودور دوستورونو دا بير باشقا يئره يازاق.

اقتصادي و سياسي باخيمدان اولكهده دورومون اورك اچان اولماديغي، بو ساحه لرده گنريده قالدغي موز اورتاددير. علم، تحصيل، صفيه و مدنيت ساحه لر اينده كي دورومو گؤسترمك اوچون بير نچه فاكتا ديقت يئتيرك. بو ايلين بودجه سينده نظرده توتولموش علم خرچ لري (۲۰۲ ميليون مانات) عمومي داخيلي محصولون يالنيز ۰،۲٪ اي تشكيل ائدير. اولكه نين هئچ بير اونيورسيته سي دونيادا كي ايلك ۵۰۰ اونيورسيته سيها سي نا دوشمور. آدي چكيلن ساحه لرده چاليشان لارين ايليق لاري نين انالوقو [تاي] اولماي اچاق شكيله آزليغي، گونلوك نورماي چئوريلميش كورروپسيانين مؤوجودلوقو، دئيلن ساحه لر ايريلان بودجه وسايط لري نين تارمار ائديلمه سي، بو ساحه لرده لياقت و عدالت دئرلري نين يوخلوقو... علمين، تحصيلين، صفيه نين، مدنيتين آشاغي سويه ده اولماسيني شرطلندي رير. بو ساحه لرده كي آجينا جاقلي دوروم سببيندن علم آدام لاري خاريجه كؤچورلر، نورمال تحصيل آلماق اوچون گنج لر يئنه خاريجه اوز توتورلار، خسته لر موعاليجه اوچون ايراني بئله داها اويغون يئر سايرلار. نهنگ نفت گلير لري شانسيندان، تاريخيميزده كي ايكنيجي نفت بوموندان [رونق] ايستيفاده ائده رك هئچ اولماسا پولسوز تحصيل سيستمي و نورمال طبيي سيغورتا سيستمي بئله ياراديلمادي. تحصيل و صفيه عايله نين گنرچك گليرينه گۆره اينانيلماز باهادير، هئچ اولماسا اورتا سويه ده اولايدي...

ميلي شعورا ماليك، وطنينه باغلي هر بير فرد بو گنريليكين فرقينده دير. رسمي تبليغات نه قدر ليدئرليك دن، اينكيشافدان («د/ها دا اينكيشافدان»، اصلاحاتدان («ئووتني اصلاحات پاكئت ايندن») بحث ائتسه ده بسيط موقاييسه قابيليتي اولان هر كس دورومون وحشتيني آنلاير. آنلاير كي «ميئت لر ياريشيندا/ اودوزان طرف اولماق» (حسن بي زردابي) حياتي تهلو كه داشيبير.

شوبهه سيز، مودرن گورونوشلو اينفراستروكتور [آلت ياي] و تيكي لي لري اؤرنك گتيره رك عكس فيكيره ده اولان لار دا واردير (موزدلو تبليغاتچي لاري هئچ سايميريق). مودرن نيزمي احتيا ائدن دئر لر (امك بؤلگوسو، دوشونجه/ يفاده آزادليغي، راسيوناليزم، سورغولاما كولتور...) اولمايان

^۱ - https://freedomhouse.org/sites/default/files/۲۰۲۱-۰۴/NIT_۲۰۲۱_final_۰۴۲۳۲۱.pdf

يئردە گىرىدە قالماق لادودور. ماهيته واريلميرسا اوزاق باشى فورمادا، گۇرونوشده تسكينليك تاپاجاغيق.

چاغداشلاشما اوچونجو دونيا اۆلكه لرينه بير قايدا اولاراق اؤزو ايله برابر كوسموپوليتيزم [جهان وطنى] گتيرير. توپلومون (اؤزليكله ياراديجى اينسان لارين) آز بير قيسىمى نين كوسموپوليت اولماسى بلكه ده نورمال دير، حتى فايدالى دا سايبلا بيلر. اما كوسموپوليتيزمين حاكيم جريانا چئوريلمهسى بير فلاكت دير. كوسموپوليتيزم، آككولتوراسيا [فرهنگ پذيرى]، مانقوردلوق و يا كولتور ديشمهسى بشر تاريخينده نادير گۇرونن حاديه دير و سونوندا ميلتين يوخلوغونا سبب اولور.

حالبوكى كولتورون چاغداشلاشماسى دئيبيلن يايغين حاديه ده واردير. بو، تملدن، ماهيتدن، كۆكدن آيريلمادان يئنى، مودرن شكيل آلماق دير. بيزده اوزئيبر حاجى بيلين خالق موسيقى سيني نوتلاشديرماسى دير؛ جعفر جاببارلى نين سئويلين مودرنلشمهسى دير؛ عاليم قاسيم اوون موغام ايفاسى دير...

زامانندا احمد آغاوغلو چاغداشلاشمانين ميللى مدنيت لرى (كولتور لرى) آرادان قالديراجاغى، يا دا اونا ضربه ووراجاغى انديشهسى داشيبان لارا بو دوشونجه نين اساس سيز اولدوغونو اوزون-اوزون ايضاح اتميش دير. يوخاريدا آدى چكىلن مشهور اوچ مدنيت ده عيني باتى مدنيتينده يئر آلميش روس لارين، فرانسىز لارين، اينگىليس لرين و ايتاليان لارين كولتور لرى نين نه قدر فرقلى اولدوغونو اؤرنك گتيرير. بو كولتور لرى تهديد ائدن تهلوكه نين اولمادىغىنى بيلديرير. آغاوغلو ادعا ائدير: «مىللى شخصيتى [اؤزليكى، كيملىكى] يالنىز حركت سيزليك اؤلدورور. گرگ فردلرده و گرگ ميلت لرده حيات، نه قدر قويو و قووتلى ايسه، شخصيت ده او نيسبت ده زياده دير. قلبى نين هيجان لاريني يئنى آهنگ لرله سؤيله مەين، ذكا و دىماغى نين [تفكورونون] محصول لارى ايله اينسانليغا وئريملى قيلمغا قودرتلى اولامايان، فعاليتى نين مئيوه لرينى گئنىل بازارا چيخارامايان [بشر مدنيتينه قازانديرمايان] جمعيت لر هانسى شخصيت دن، هانسى اؤزلوك دن سؤز ائده بيلر لر.»^۱

تقليد/يامسايلاما بير باشقا فلاكت دير. بو ساحه ده ان حساس تجروبه نى سووتت دؤنمىنده ياشادىق. فورماجا ديشديك، «فيرنك قيافه لى/ اولدوق.» (على بى حسين زاده). گۇرونوشده «هئج كس دن گىرىده دئيبليك» اىماژى وئرمه يه چاليشديق. سووتت دؤولتى نين طلب لرينه اويغون اولاراق مركزده اولانين كيچيك واريانتى اۆلكه ميزده ياراندى. اما داها كئيفيت سيز و آنلامسيز شكيله.

^۱ - Ahmet Aġaoġlu, Üç Medeniyet, s. ۲۷.

بو بۇيوك بلا - تقليد، باغيمسيزلىق دۇنمىندە دە داوام ائتدى. دانىشيق و يازى دىلى نىن ياد سۇزلره دولدورولماسى بو تقليدە بىر نومونەدەر. باشقا بىر نومونە مىلى و مودئرن تحصيل سيستىمى نىن يارانماسى ضرورتىنە مىلت و دۇولت اولاراق اۇنم وئرمەمك دەر. تئلتويزيا و گونلوك حياتىمىزداكى آچىق-ساقچىلىغى موعاصىرلىك سايماق دەر. مىلى دَيرلره و مىلتچىلىگە دوشمن كسىلمك دەر...

سانكى باتى نىن چاغداش دَيرلرىنى آلاركن يولدا بو دَيرلر معناسىنى، ماهىتىنى ايتىرەر. سيروس تبرىزلى نىن سووت دۇنمىندەكى موقايىسەسى ايندى دە كئچرلى دەر. علمىمىز نورمال علمە، ادبىياتىمىز نورمال ادبىيات... كاريكاتورادير دئىردى سيروس تبرىزلى. ايندى دە مىلى مجلىسىمىز دئموكراتىك دۇولتلردەكى پارلامنتىن، سئچكى سيستىمىمىز آز-چوخ درجە دە نورمال سايبىلاجاق سئچكى نىن، محكمە-حقوق سيستىمىمىز عدالت آنالايشى نىن، اونيوتريسته ميز قاباقچىل دونياداكى علم-تحصيل اوجاق لارى نىن... كاريكاتوراسى دەر.

بو آرادا تابلونو تاماملان تاريخى تجروبه يە دە دىقتى چكك. آروپا تضىيق لرىنە و ايمپئريالىزمىنە قارشى دوروش گتيرمك، باتى ديرلرى قارشى سىندا ازىلمەمك اوچون موسلمان دوغوسوندا /ؤزونه قاييدىش جهدلرى دە اولموش دور. عثمانلى تاريخىندن بىر عىرتلى اۇرنك وئرك. ۱۵۹۵-دن ۱۷۰۰-ە قدر سورن عنعنەوى دوزنه دؤنمە فعاليتلرى اوغورسوزلوقلا سونوجلاندى. داها سونراكى خئىلى درجە دە گنجىكميش /سكى دن يئنىيە كئچيد جهدى ناتامام اولماسىنا باخمىاراق لا بود محوى اؤنلەميش اولدو. ^۱ ايرانىن كئچمىشده قالمىش فوندامنتاللىست [بنىادگرا] دَيرلرى گئرى گتيرمكلە ايمپئريالىزمى ديزە چؤكدورمك جهدى باشقا بىر عىرت درسى دەر. آيت الله خومئىنى، على شرىعتى و باشقا فوندامنتاللىست ايدئولوق لارىن گئنىش تبلىغ ائندىگى و مىليون لارلا اينسانى حركتە گتيرن /ؤزونه قاييدىشىن ايران ايسلام جومهوريتى آدى اوغورسوز بىر پراكتىكا ايله نتيجه لندىگى نىن شاهىدييىك.

سونوج

آروپا/باتى مودئرنىزم دۇنمىندە اسكىلشمىش دَيرلردن قورتاردى، گلىشدى، دونيايا حاكيم كسىلدى. ايندى باتى دوشونجهسى پوست-مودئرنىزم دن بحث ائدير، مودئرنىزم دَيرلرىنى يئردن يئره وورور. بۇيوك صابىر ساغ اولسايدى، «...بىز هله مودئرنىزم نە دىر بىلمە يىرىز» دئمزدىمى؟

^۱ - Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul: YKY, ۲۰۱۳, s. ۴۲ və sonrakı bölümlər.

ايكىنجى نىفت بومو [رونق] و يوز مىلياردلارلا نىفت دولارى نىن اۆلكه يه گليشى آذربايجانى ۲۱-جى يوزايله داشيمادى. بو مىلياردلار پايپوچ اندىلدى [اوغورلاندى]. حالبوكى بو كىچىدىن لوكوموتىوى علم-تحصيل، اونيوئرسىتتهلر اولمالى ايدى. تقليد يولو سىچن ايقىتدار مىللى كولتورون گليشمه سىنه دئىيل، مولتى كولتوراليزم دئىيلن عجاب سياسته گوج وئردى. مقصد باتى نىن گۆزوندە موترقى، لىبىئرال حاكىمىت گۆرونتوسو ياراتماق دىر. حالبوكى داها ئىمره لى يوللا گىتمك اولاردى. تارىخى مىسسىيانى (۱۹۲۰-۱۹۱۸) يىنى شىرطلرده گىرچكلىشىدىمك اولاردى. بو شانس هله ده قالير: ۱۰۰ ايلدن سونرا آذربايجان يىنى دن تورك-اىسلام دونياسى نىن دىموكراتىك، لائىك، رىفاه دؤولت مودىللىنى اورتايا قويا بىلر.

تويىتر، فئىسبوك، تىلئقگرام كىمى سوسىيال مندىا واسىطه لرى نىن حياتىمىزا داخىل اولماسى؛ /يفاده /آزادلىغى /ادلى آناياسال حاقىن گىرچكلىشمه سى اوچون گىنىش اىمكانلار آچىر. بو، فۇوق العاده بۇيوك اۇنمه صاحب بىر فننومئىن دىر - يوزايل لرىن پروبلئمى چۆزوم يولونا گىرمىش دىر! مۇوجود حاكىمىتىن مودىرن دونيانىن گىتىردىگى بو اىمكانى هىچه اندىرىمك جهدى آنلاشىلان دىر، اما اوغورسوزلوقا محكوم دور. يوزمىن لرله وىطنداشىن سربست دوشونمك و دوشونجه سىنى آزاد ايفاده ائتمك حاقىنا قارشى بو آزادلىغى دار چرچىويه سوخماق اىستىن قوروملار و تىرول [اجىر دلقك] سوروسو دورور. عبث جهد دىر. بو، مىليونلارلا اۆلچولن وسايطىن گۆيه سورولماسى دىر. چونكى جىن /رتىق شوشه دن چىخمىش دىر.

عايله ده، توپلومدا، عمومىتله اۆلكه ده سورغولاما كولتورونون يارانماسى چوخ اۇنملى پروبلئم اولاراق قالير. بو، چاغداشلاشمانىن محك داش لارىندان بىرى دىر. چونكى «سورغولامان اىنسان جاهىل دىر، سورغولاتمايان ايسه ظالم.» (مصطفى كمال آتاتورك).

مىن تأسف، حاكىم يىنى آذربايجان پارتىياسى ۲۹ اىللىك تك باشىنا حاكىمىتى دؤنمىنده يىنى، مودىرن آذربايجانى قورا بىلمه دى. كۆهنه آذربايجانداكى كۆك لرىندن قورتولمادى. دوغور دور، فاسادى [نمانى] بىر قدر دىيشدىره بىلدى، اما ماهىتىنى يىنئيله يه بىلمه دى. يىنى آذربايجانى قورماق وظيفه سى يىنى سياسى گوجه قالدى. آذربايجانىن، گىرىلىگىنى آنلايىب چاغداش دونيا ايله اۇنونده-سونوندا هماهنگ اىره ليله مه يه چاليشاجاغىنا اىناتماق اىستردىك. آنجاق اىنكىشاف ائتمىش چاغداش باتى ايله كاسىب، گىرىده قالمىش آذربايجان آراسىندا اوچورومون آزالاجاغى اومىدى نىن يارانماسى آزدىر. اۆلكه نىن گىرىده قالمىشلىق بلاسىندان قورتارماسى حاقىندا اساسلاندىرىلمىش جسور نظرىه لرىن و گىرچك فعالىت لرىن اولماسى گر ك دىر. آتا-بابالارىمىز كىمى غفلتده اولمامالىيىق. چاغا اوماق زوروندايىق. مىلّت لرى يارىشىندا اودوزان طرف اولمامالىيىق.

بايراغيميزداكى ايسلام

بايراغيميزداكى ياشيل رنگ نه ايفاده ائدير؟ «ايسلام ايمانلى اولاليم» دئينده فيكير بۇيوگوموز على بى حسينزاده-تورانين نه يدى گۇز اۇنۇنده توتدوغۇ؟ اونون ميئت دوكترينيندهكى دينه باغلى قالماق چاغيريشى؛ ميلى شعورنا (توركلوگوننه) و چاغينا (فيرنگ دوشونجهلى و اوروپا قيافەلى) باغليليقلا نجه اوزلاشير؟ دؤولت بايراغيندا دا يئرني آلميش بو ديره بو گون، ۲۱-جى يوزايلده^۱ نجه باخمالىيىق؟

حسينزاده-تورانين فورموله ائديكى بو گۇروشە گۇره ساغلام ميئت اولمانين اوچ اولمازسا- اولمازيندان بيري محض دين بيرليكى دير. ميلى كيمليكده دينين يئرى و ايندىكى آلفيلانماسى نين فۇوق العاده بۇيوك اۇنم داشيماسينا باخمايلاق، آذربايجاندا يئترى قدر موذاكيره مۇوضوعوسونا چئوريلمەميش دير. بو اوزدن ده گونوموز دوشونجه حياتيندا بو حساس مسئلهلرله باغلى اولمازين ايغراط ياناشمالار و يانليش لار واردير. بيز بو قيسا يازيدا باشدا قويدوغوموز سوال لارا جاواب وئرمك اوچون ۲۱-جى يوزايلده دينه نه گرگ وار؛ تورك تاريخينده دينين يئرى نه دير و يا بلكه اسكى دينيميز گۇي تانريچيلىغا دؤنك؛ آذربايجاندا دىنى اورتاما دوزن گتيرمك اوچون نه ائتمك گرگ دير؟ كيمي حساس آلت سوال لارا آيدىنلىق گتيرمك يولو ايله حركت اندهجه ييك.

آنتيك فلسفه دن دينه، دندن مودئرن فلسفه يه

آيدىنلانما دؤنميندن بو يانا علمين سورعتلى اينكىشافينا باخمايلاق، دنيا دين لرى نين اينسان لار آراسيندا ياغينلىغى مسئلهسى عموم بشرى بير حال دير. بو مسئله حاقيندا موسويلىك و خريستيانلىق اؤرنگينده زنگين ادبيات واردير.^۲ اۇنجه محض خريستيانلىق اوزريندن بو مسئله- نى اؤز تله مە يه چاليشاق.

^۱ - مۇوجود يازى قايدالاريميز ديليميزه اويغون اولمايان اسكى روس اسووتت ايستانداردلاريندا قالماقادير. بيزجه، بو قايدالار ديشمهلى، ديليميزه اويغونلاشديريلمالي دير.

^۲ - Christopher Dawson, *Batının Oluşumu*, İstanbul: Dergah, ۱۹۷۶; Lotte Jensen, *The Roots of Nationalism*, Amsterdam: Amsterdam University Press, ۲۰۱۶; Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, İstanbul: Kolektif Kitap, ۲۰۱۵; Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, İstanbul: Pegasus, ۲۰۱۷.

دین لری نین دونیاجا یایلماسیندان اۇنجه کی دوشونجه حیاتی نین زیره سی آنتیک یونان فلسفه سی سایلماقدادیر. اینسانی ناراحات ائدن اولوم-قالیم، حیاتین آنلامی مسئله لرینه ایلك دفعه آچیقلیق گتیرن ده آنتیک یونان فیلسوفلاری، اۇزلیکله ایستوا مکتبی (ایستواچی لار/ایستویستلر) اولموش دور. بو مکتبین نماینده لرینه گۆره، سرحد آنلایشی داشییان تک جانلی اینسان دیر، اینسان حیاتی اؤلوملودور (فانی دیر). کئچمیش آرتیق کئچمیش دیر، گله جکسه هله گلمه میش دیر؛ ایندیکی آنی یاشاماق گرک دیر. اؤلوم قورخوسو ساده جه خوشبخت اولمامیزا دئییل، سربست قالمایمیزا دا مانع اولور. قورتولوشو بیر باشقاسیندا دئییل، تام معناسی ایله اؤزوموزده آرامالییق. بو مکتب اؤز گوجوندن مدد اومماغی، ساده جه اغلین یول لاریندان بهره لنمگی طلب اندیر؛ یتر کی اونو گرهبینجه دیرلندیریب، اوندان جسارتله و جیدیتله ایستیفاده ائده بیله سن. اؤلوم قورخوسو و یا قایغی سینا غالب گلمگین، حیاتین داواملیلیغینی تأمین ائتمگین اوچ یولو واردیر: اؤولاد یاراتماقلا، اوزون زامان خاطرلاناچاق شان-شؤهرت صاحیبی اولماقلا، بیر حال دان باشقا بیر حالا کئچمکله. سنئجانین بو فیکری مشهور دور: *بیز یاشامماغی گؤزله یرکن، او گلیب کئچیر. یا دا ائپیکتتوسون دوستورو یوزایل لرحه تکرار ائدیلدی: یاخشی حیات، نه اومیدین، نه ده قورخونون اولدوغو بیر حیات دیر؛ یعنی اولانلا باریشان بیر حیات، دونیانی اولدوغو کیمی قبول ائدن بیر حیات دیر.*

سونراکی اورتاچاغلار دؤنمی نین دوشونجه حیاتی آوروپادا خریستیانیلیغین حاکیمیتی آلتیندا کئچدی. ایلك اۇنجه آنتیک فلسفه نین دونیانین ان درین ماهیتی، هم عدالتی، هم ده گؤزل اولان آهنگ، نظام آنلایشی (یونانجا کوزموس) هدفه آلیندی. آهنگلی و مقدس قورولوش بیر فردله، عیسی پیغمبرله دییشدیریلدی؛ اینانچ عاغیلین یئرینی آلدی؛ فیلسوفلارین عاغلی دئییل، ساده اینسانلارین تواضعکارلیغی اساس آلیندی؛ فلسفه دینین خیدمتچی سی، سخولاستیک بیر دیسپلین حالی آلدی. خریستیانلیق، اؤلومو بیر یانیلما حالی ساییب قورخولاری یاتیشدیردی، آما بونو سربست دوشونجه حسابینا ائتدی. وئردیگی حضورون قارشیلیغیندا اینانجا یئر ائلمک اوچون عاغیل دان ال چکمگی، اینانجی قبول ائتمک اوچون سورغولاییجی/تنقیدی دوشونجه یه سون وئرمگی طلب ائتدی. خریستیانیلیغین ان جاذیب یانی اونون اخلاقا وئردیگی اؤتم اولدو. ایلك دفعه بوتون اینسانلارین برابرلیگی فیکری اورتایا چیخدی؛ ماهیتین سؤزدن داها اؤنملی اولدوغو تثبیت ائدیلدی؛ دینی ایجماع نین عضولری قارداش اعلان ائدیلدیلر. خریستیانلیق، عینی زاماندا اینسانین گونلوک حیاتدا راست گلدیگی اساس سوال لارینی داها آیدین و ساده، داها ایناندریجی دلیل لرله جاوابلاندیردی. خریستیان قورتولوش دوشونجه سی نهایت اینسانلارا تام معناسی ایله اؤلومسوزلوک وعد ائتمکدن بئله چکینمه دی. عیسی پیغمبر،

سئوگى اوزرىنە قورولان حياتىن دونىوى اۆلۈملە سونا چاتماياجاغىنىنى وعدا ئىدىن، *اۆلۈمۈ/اۆلدۈرن* يىتگەنە شەخس سايىلدى.

مىن ايلدىن آرتىق بىر زاماندا (*قارائىلىق يوزايلىلردە*) آروپا اينسانىنى تەك تانرى، جەنت-جەننەم، ماددەت-روحىت، يەنى دىن دوغوش، مەشەر گونۇ، گوناهلارنى باغىشلانماسى... كىمى دەرلەر اورتامىندا ياشادى. ۱۶-جى و ۱۷-جى يوزايلىلردە كى رەفورما، آردىنجا دا آيدىنلانما اينقىلابلارنى كىشىنىدە مودەرن/چاغداش فلسفە حاكىم دىنى دوشونجە سىستېمىنى يەرلە بىر ائىتدى. آنتىك دۇنەم فلسفەسى يەنى دىن دوشونجە حياتىنا مال ائىدىلدى. آما يەنى شەكىلدە و سويەدە. آنتىك دۇنەم دوزنى (كوزمىك)، آرتىق اۆزۈ-اۆزۈنە مۇجود اولان، گىرچىگىن باغرىندا *آ پىرورى [اۆنجهدىن]* يەر آلمىش بىر شى ئىدىلدى. بو، مەركىزىدە اينسانىن دوردوغو و مەخس اينسانىن قوردوغو يەنى بىر دونيا دوزنىدىر. بورادا سەبب-نتىجە پىرىنسىپى، تەجرىبە مەتودو حاكىمىدىر. دىسكارتەس دىن كانتا مودەرن دۇنەم فىلوسوفلارنى ايدراكى، اخلاقى، حتى قورتولوش دوكتىرلىرىنى اينسانلىق دوشونجەسى (ھومانىزم) اوستونە يەنى دىن قورماغا چاللىشىرلار. يەنى اينسانىن اىچىندە آرتىق «طبيعەت سوسور، يەرىنە ايرادە دانىشىر.» (روسسو) دىن اوغروندا اۆلمىگىن يەرىنى ايدىنلۈۈش لار اوغروندا اۆزۈنۈ فدا ائىتمەك آلدى. پوزىتېوىست فلسفە يە گۇرە (آگوست كومتى، ۱۸۵۷-۱۷۹۸)، آرتىق اينسانلىغىن تەئولوۋى [الھىيات] و مەتافىزىك دۇنەملىرى كىچىپ گىتمىش، مەئىتەلەر دۇنەمى باشلامىش دىر؛ تانرى گۇۋىدىن ائىدىرلىمىش، دىنلەر لوزوم قالمىش دىر؛ بونۇن يەرىنى ھومانىزم توتموش دور. چارلز داروۋىن (۱۸۸۲-۱۸۰۹) طبيعى سەچىم نظىرەسى ايلە تانرىنىن يەرىنە طبيعى قويدو، اينسانلارنى حىئوانلارنى تەكامول مەخسولۇ اولدوغونۇ ئىبوت ائىتمە يە چاللىشىدى. مەشھور فرەندرىش و. نىچە (۱۹۰۰-۱۸۴۴) «*تانرى اۆلدو. تانرىدان گىرىبە بىر اۆلۈ قالىدى. و اونو بىز اۆلدۈردۈك.*» ادعاسى ايلە مەسئەلەنىن بىتدىگىنى بىيان ائىدى.

پوست-مودەرنىست و گونوموزون دىگر فلسفى جريانلارنىن اينسانى راحاتسىز ائىدىن، دوشوندىورن اۆلۈم-دەرىم مەسئەلەلى حاقىنداكى گۇرۈشلەرنىن اوستوندىن كەچەرەك، باشدا قويولان سوالا دۇنەك. قىسا اۆز تەلەمەدىن دە گۇرۈندۈگۈ كىمى، آنتىك فلسفە داخىل ھەچ بىر فلسفە دونيانىن ايدراكى، اخلاق و قورتولوش مەسئەلەرىنە دىن قدر راحاتلادىجى، تەسكىنلىك گىتىرن، سادە جاواب و ئىمەمىش دىر. دونيانىن قورولوشو، اجتماعى اخلاق، اينسانىن سونۇ كىمى بىر-بىرىنە باغلى تەل مەسئەلەرە اۆزۈنە مەخسۇس ايدىنلىق گىتىرن دىن، دۆلەتنىن، تەحصىلنىن، علمىن و سايرەنىن اوندان قوپماسىنا باخمايلاق، مەخس بو سەببىن بىر حىصەسى اوچون گىرەكلى دەر اولاراق قالمىش، آز يا چوخ درجەدە وارلىغىنى قوروموش دور. آما گونوموزون رەئاللىغى بودور:

دین حاکیم مۇوقعینى چوخدان ایتیرمیش، دئیزم، آتئیزم، آقنوستیسسیزم و سایرەنین تأثیرىنین آرتماسى مئیلینى قبول ائتمک مجبوریتینده قالمیش دیر. نفوذلو بیر بین‌الخالق تشکیلاتین (Gallup) دۆرد آنکتت ساییمینا گۆره، ۲۰۰۵-ده دونیا اهالی‌سینین ۷۷٪ی دیندار، جمعی ۴٪ ی قاتی آتئیست ایدی؛ ۲۰۱۲-ده ۲۳٪ دیندار اولمایان و ۱۳٪ قاتی آتئیست ایدی؛ ۲۰۱۵-ده ۲۲٪ دیندار اولمایان و ۱۳٪ قاتی آتئیست ایدی؛ ۲۰۱۷-ده اهالی‌نین ۲۵٪ی دیندار اولمایان و ۹٪ی ده قاتی آتئیست (دیندار اولمایان‌لار جمعی ۳۴٪) ایدی. ۱. بیر قایدا اولاراق دیندار اهالی نین یوکسک اولدوغو اۆلکه‌لر سیراسیندا ایلک یئرلری اوچونجو دونیاین یوخسول اۆلکه‌لری توتور. دونیا چاپیندا دینین و دینی باخیشین اۆز تیندن سونرا تورک تاریخینده دینین اوینادیغی رولون اۆز لیلیکلرینه کچه بیلهریک.

تورک تاریخینده دین

دین، باشقا مېلتلر ائتنیک بېر لیکلر کیمی تورکلرین ده تاریخینده مورگب، کشمکشلی، اما اؤنملی رول اوینامیش دیر. اؤنجه، اسکی تورکلرین اوارسیاداکى یئرلشمه آرئالی نین گئنیشلیگی، فرقلی مدنیتلرله تماسی و فرقلی ایقلم شرطلریندن دوغان یاشام طرزى زامان و مکان پارامترلرینده فرقلیلیک یاراتمیش دیر. بو نه‌دندن دولایى، اسکی چاغ‌لاردا بوتون تورکلری بیر آرادا توتا بیلن تک دینین اولماسینی ادعا ائتمک مومکون دئییل دیر. بوندان باشقا، تورکلر ده باشقا مېلتلر کیمی تاریخى بویونجا بیر نئچه دفعه دین دیشمه‌سى حالینی یاشادیلار. ایسلاما کئچمه‌میش دن اؤنجه تورک بوی‌لاریندا فرقلی دین‌لرین یاییلماسى بللی بیر تاریخى فاکت دیر. موسویلیک، زردوشتلوک، بوددیزم، مانوی چیلیک، خریستیانلیق و سایرەنین آیری-آیری دؤنم‌لرده تورک دؤولت‌لرینده یاییلماسى، حتی رسمی ایستاتوس آلماسى حاقیندا تاریخ ادبیاتیندا یئترلی معلومات واردیر. تورکلرین اؤز لیرینه مخصوص دینی - گؤی‌تانریچیلیق (تانریچیلیق، تئنفریچیلیک) حاقیندا دا آز یازیلما میش دیر.^۲ تورک توپلوم‌لاری نین هامى سینی احاطه ائتمه‌سه ده اونلارین محض یاشام طرزیندن دوغان اؤز لیلیکلرینه قیسا گۆز آتاق.

۱ -

[https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_irreligion#:~:text=Relative%۲۰to%۲۰its%۲۰own%۲۰populations,Japan%۲۰\(۶۴%۲D۶۵%۲۵\).](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_irreligion#:~:text=Relative%۲۰to%۲۰its%۲۰own%۲۰populations,Japan%۲۰(۶۴%۲D۶۵%۲۵).)

^۲-مثلاً باخین:

- Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul: Toker, ۱۹۸۹; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi, ۱۹۸۹; J.P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul, ۱۹۹۸;

اسكى توركلرين «مىلى» دىنى اينانېش لارى نىن مركزىندە گۆى تانرى (گۆك تانرى، تك تانرى) آنلايىشى يئر آلمىش دىر. گۆى تانرى تك يارادىجى و بوتون مقدس وارلىق لارىن باشى سايلىمىش دىر. اينسان لارىن، يئر اوزونون يارادىجى سى و حاكىمى اولان تانرى/تئنقرى اينانجى، هون لارا قدر گئدىب چىخىر. اورخون عابىدەلرىندە تانرى نىن بوتون يوكسك صىفتلرى سايلىمىش دىر. تانرى تك دىر، گۆيدە دىر، ازلى و ابدى دىر؛ تاىى برابرى اولمايان دىر؛ يارادان دىر، اولدورن دىر، جزالاندىران دىر؛ اسىرگەين و باغىشلايان دىر؛ اينسان لارى بىلگىلندىر و يول گۆسترن دىر. كاغان لارى تاختا چىخاران و باغىمسىز دؤولت قورمالارىنى تامين ائدن دە تانرى دىر. تورك جاھان حاكىمىتى مفكورەسى نىن آنا فىكرى دە بودور: گۆى اوزوندە تك بىر تانرى وارسا، يئر اوزوندە دە تك بىر كاغان اولمالى دىر. تانرىچىلىقتا آخىرت (بانوت كونى)، روح (تىن، كوت، سونە، سور)، جنت-جەنم (اوچماق-تامو)، ايكى ملك (بايوچى، كۆرمۇس) اينانجى دا واردىر. بونونلا بىرلىكدە اولگن، كايرا كان، هوماى، ايدوك، يئرسو، ائزلىك كان كىمى دىنى آنلايىش لارى دا اولموش دور. آنجاق پىغمبرى، مقدس كىتابى، معبدى اولمامىش دىر.

توركلر آراسىندا كئچمىشده، بعضى يئرلردە ايندى دە (آلتاى، ياكوت، شور توركلرىندە) راست گلنن رىتوال لارى - شامانچىلىغى «توركلرين اسكى دىن لرى» اولراق تقدىم ائتمك تجروبه سى اولموش دور. بو مسئلهنى آراشدىران عاليم لرىن فىكرىنچە، «توركلرين نە شامانيزم دئىه بىر دىن لرى اولموش، نە دە شامانيزم تام اولراق دىنى فنونمئن ايفادە ائتمىش دىر.»^۱

توركلرين دىنى حىاتى نىن ان حساس طرفلرىندىن بىرى اونلارنىن ايسلاما كئچىشى دىر. داھا دوغروسو، بو كئچىش دىن كاراكتىرى دىر. اوزونە مخصوص دىنى اينانېش سىستىمىنە (تانرىچىلىق) صاحىب اولان، يئر-يئر باشقا ياغىن دىن لره (موسولىك، زردوشتلوك، بودديزم، مانوىچىلىك، خرىستىانلىق و س.) دە اطاعت ائدن توركلر، ايسلامى كۆنوللو اولراق قبول ائدىلر، يوخسا عرب ايشغال لارى نىن سونوندا موسلمان اولدولار (قىلىنچ موسلمان)؟ بو مسئله اون ايل لرلە موذاكىرە و موباحىثە مؤوضوعسو اولموش، ايندى دە آكادىمىك آراشدىرمالارنىن مؤوضوعسو اولراق قالماقدادىر. مسئله نىن آيرىنتى لارىنا گىرمە دن بىر نئچە بىلىنن مقامى سىرالايلاق.

Fuat Bozkurt, *Türklerin Dini*, İstanbul: Cem, ۲۰۰۳; *Türk Kültürü El Kitabı*, Ankara: Grafiker, ۲۰۱۵; *Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan, ۲۰۱۶; *Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara: TTK, ۲۰۲۰.

^۱ - Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, s. ۱۲۶.

ئىسلام، موسۇبلىك و خرىستىئانلىغىن داوامى كىمى اورتايا چىخىمىش اولسا دا؛ يئددىنچى يوزايل عرب اجتماعى حياتىنن محصولو ايدى و بو حياتىن اۆزلىكلىرىنى اۆزوندە داشىبىردى. بو يئنى دىنن گئنىش جوغرافىالارا يايىلماسى و دونيا دىنن چئورلىمەسى اساساً سىلاح گوجونە، ساواشلارلا باش وئرمىش دىر. توركلر آراسىندا ايسە ئىسلامىن يايىلماسى حاقىندا عمومىلشدىرىجى بىر فىكرىن (كۆنوللو، يا زورلا) مدافەسى چتىن دىر. چونكى دئىلدىكى كىمى يئددىنچى يوزايلدە تورك دونياسى گئنىش جوغرافىانى احاطە ائدىردى و ايسلاملاشما سورجى تخمىناً ۳۰۰ ايل چكدى. ئىسلامىن يايىلماسى نىن بىرىنچى مرحلەسى اموىلرىن حاكىمىتى دؤنمىندە (۷۵۰-۶۶۱) باش وئردى. اموىلر ئىسلام تارىخىندە عربىن سىمبولو اولراق تانىنىر. عرب اولمايانلار (مولىلرە) موناسىبتە قانلى ساواشلارلا اولارلى تابع ائتمك، آغىر وئرگىلر قويماق، زور تطبيق ائتمك، ساواش اسىرلىرىنى كۆلە اولراق ساتماق... كىمى منفى حاللار تكدىب ائدىلمز تارىخى فاكتلار دىر. عرب/اموى وحشتى نىن سىمبولو خوراسان والىسى قطىبە بن موسلوم (۷۱۵-۷۰۴) اولدو. توركوستان جوغرافىاسىندا اولارلا شىهرىن ايشغالى، تالان ائدىلمەسى، ساكىنلرى نىن قىلىنچدان كئچىرىلمەسى، گنجلىرى نىن كۆلە بازارلارىندا ساتىلماسى... بو قان اىچىن شىخىن آدى ايلە باغلى دىر. بعضىلرى نىن گۆلرە قالدىردىغى بو «ئىسلام فاتحى» هم دە ايشغال ائتدىكى شىهرلدە ايسلاملاشدىرما مقصدىلە ائولرىن يارىسىنى عسگرلىرىنە وئرمەسى و اولارلى تورك عايلەلرىنە يئرلشدىرمەسى كىمى اىنسانلىغا ضد ايشلرى ايلە دە مشهوردور.^۱

توركلرىن ئىسلامى قبولونون ايكىنچى مرحلەسى عاباسى حاكىمىتى دؤنمىندە (۱۲۵۸-۷۵۰) باش وئردى. عاباسى خىلافتى ايدئولوژىسى نىن اساسىنى آرتىق عرب ايرقچىلىكى دئىل، موسلمان اومتچىلىكى توتدو. عرب ايلە مولى آراسىنداكى فرق آزالدى. اىمپىراتورلوقلارداكى كلاسىك/ئىش بۇلگوسو پرىنسىپى خىلافتدە اويغولانماغا باشلادى: مولكى حاكىمىتدە ايرانلى-لار/فارسلار گئنىش تمثىل اولوندولار؛ توركلر ايسە اساساً حربى ساحە جەلپ ائدىلدىلر. آفشىن، ايناك، واصىف، اشناس، بوغا الكبىر، بوغا الصغىر، هاكان اورتوج كىمى كوموتانلار خىلافت اوردوسونون اؤنملى بۇلوملرىنە باشچىلىق ائدىلدىلر. بو كوموتانلار ساراي ايشلرىنە دە قارىشىر، حتى خلىفەلرىن دىشمەسى ايشىنە بئلە موداخىل اولوردولار. اؤرنك اولراق خلىفە معتصمىن (۸۴۲-۸۳۳) تورك حربى بىرلىكلىرى نىن ياردىمى ايلە حاكىمىتە گتىرىلمەسى بىلىنن حادىثە دىر. بو كوموتانلار بعضى يئرلدە تولون اوغوللارى (مصر، ۹۰۵-۸۶۸)، اىهشىدىلر (مصر، ۹۶۹-۹۳۵) و ساج اوغوللارى (آزربايجان، ۹۲۹-۸۹۰) آدى ايلە تانىنان يارى باغمىسىز دؤولتلر قوردولار. تورك يوردلارىندا اؤزلىكلە يئرلى آرىستوكراتىنن ايسلاما كئچمەسى سورعتلدى.

^۱ - ۲۱-جى يوزايلدە بو ايشى چىن حاكىمىتى اويغور توركلرىنە موناسىبتە اويغولادى.

يئنى سوسىيال-سىياسى شىرتلار، ئۆزلىكىگە غاباسى حاكىمىتى طرفىدىن يئنى تىقدىماتى، بو سورجىن (ايسلاملاشمىن) سورعتلىمەسى اوچون او يىغون اورتام ياراتماقدا ايدى. بو مسئله نىن بىلىجى لىرى نىن اورتاق فىكىرىنە گۆرە، تانرىچىلىغىن اساس پرىنسىپ لىرى (مونوتىزىم [ىكتاپرىستى]، روھون ئۆلۈم سوزلوگو، آخىرت دونىاسى و س.) ايله ايسلام فىلسەفەسى نىن بىر- بىرىنە او يىغون گلمەسى بو دىيشمەنى آسانلاشدىرىدى. داھا بىر عامىل - ۷-جى - ۱۰-جو يوزايل لردە ايسلام/عرب فىلسەفەسى، علمى و كولتورونون گۆرونمەمىش سورعتلى اينكىشافى اونون جلباندىجىلىغىنى آرتىرماقدايدى. خىلافت مركزى نىن (باغداد) ضعيفلەمەسى گندىشىندە اورتاي چىخان يئنى تورك دۆولت لىرى قاراخانلى لار (۹۴۵) و قزنەلى لىرىن (۹۶۳) ايسلامى رسمى دۆولت دىنى اعلان ائتمەسى ايسلاملاشما سورجى نىن دۆنمىزلىغىنى گۆستىرمەكده ايدى. اورتا دوغودان چوخ اوزاق لاردا اولان ايدىل بولقار دۆولتى نىن خاقانى داھا اول (۹۲۱-۹۲۰) ايسلامىن خئىرىنە سئچىمىنى ائتمىشىدى.

سلجوقلو دۆولتى نىن اورتاي چىخاماسى ايله (۱۰۳۸) آرتىق ايسلاملاشما سورجى اساساً تورك دۆولت لىرى نىن حىمايەسىنە كئچمىش، سونراكى يوزايل لردە دە داوام ائتمىش دىر. ايسلام فىلسەفەسى، ئۆزلىكىگە اونون جىھاد، غزا، فتح، عدالت آنلايش لارى، ۱۱-جى يوزايل تورك يايلىماسىندا ئۆنملى پىسخولوژى-ايدئولوژى رول اوينادى. تورك لىرىن ايسلامىن قىلىنجىنا چئورىلمەسى دە بو دۆورە ايدىدىر. ضعيفلەمىش خىلافتىن بىزانس ھوجوم لارىندان قورونماسى دا محض سلجوقلو دۆولتى نىن و اوندان سونراكى تورك دۆولت لىرى نىن يارانماسى و گنىشىلمەسى ايله باغلى دىر.

تورك لىرىن عومومىتلە، تورك دۆولت لىرى نىن ئۆزلىكىگە دىنە موناسىبتە دىگرلرىنە (عرب لره، فارس لارا و ب.) نىسبەتاً آشىرى، ايفراطچى اولماماسى بىلىن باشقا بىر گئىرچك دىر. تورك دۆولت لرىندە دىن لىر و مذهب لىر آراسىندا تولئرانىت اورتام حاكىمدى. بو ئۆزلىك اكينچى اھالىيە نىسبەتاً يارىم-كۆچرى اھالى نىن دىنى احكام لارا داھا آز باغلى اولماسى ايله اىضاح ائدىلىر. سلطان توغولون (۱۰۶۳-۱۰۳۷) غاباسى خلىفەسىنە بو دونيانىن ايشى منە ايدىدىر، سن اوبىرى دونيانىن ايشى لىرى ايله ايلگىلن دئمەسى و فاكتىك اولارق ايلك دفعە لائىكلىك اؤرنكى گۆستىرمەسى تصادفى تارىخى فاكت سايلمامالى دىر.

تورك لىر و ايسلام مؤوضوعوسوندا باشقا بىر وورغولانملى ئۆزلىك ايسە ۱۶-جى يوزايلدىن سونرا تورك دۆولت لرىندە (عثمانلى، صفوى) قاتى موخافىظە كارلىغىن اؤرونە يئر ائتمەسى دىر... عثمانلى دا شىبەلرە، صفوى لردە سونولرە قارشى قتل عام لار عىنى دؤنمە (رئفورما دؤنە) آوروپاداكى مذهب ساواش لارىنى خاطرلا دىردى. بو مذهب ساواش لارى اون ايل لرلە داوام ائتدى

و تورک دونیاسی اوچون فلاکتله نتیجه لندی. مذهب دوشمنچیلیگی تبلیغاتی آلتیندا اون ایل لرله داوام ائدن عثمانلی-صفوی ساواش لاری اسکی ایپک یولونون ایشلمه سینی دور دوردو. ان اؤنملی سی - تورکلوک مذهب باخیمیندان بؤلوندو، سوئو توپلومون تام اورتاسیندا بیر شیعه آنکلاوی [محدوده سی] یاراندی. بو گندیشات سونراکی یوزایل لرده تورکلوگون حیاتینا منفی تاثیرینی گؤستریدی. آشیری موhafیظه کارلیغین آرتماسی ایله یاناشی، تورکلوک ائنتیک کیملیگینده کی بعضی عنصرلری ده ایتیرمیش اولدو. عثمانلی دا عربچیلیک، صفوی لرده فارسچیلیق آرتدی. تورک دؤولت لرینده دینی اورتامین اساساً یابانچی عنصرلرین (عرب و فارس اولماسی) ایختیارینا وئریلمه سی؛ ایره لیله یین یوزایل لرده سیاسی سورجه بیرباشا تاثیر ائدن عامیل یاراندی.

آوروپادا مذهب بؤلگوسو ۱۷-جی-۱۹-جو یوزایل لرده میلی کیلسه لرین، تحصیلین، ادبیاتین... یارانماسینا بؤیوک تکان اولدو. اؤزونو روما کیلسه سی و لاتین تک آئیندن [انحصاریندان] قورتاران آوروپادا میلتلشمه سورجی سورعتله ایره لیله مه یه باشلادی. یئنی مذهب لر (پروتستانتلیق، کالوینیزم، پرئسبئتاریان...) خریستیانلیغین فلسفه سینه یئنیلیک گتیردی لر. اؤرنک اولاراق، پروتستانت فلسفه سینده تانرییا ان یاخین اولان ان مؤمن اولان دئییل، ان چالیشقان، قناعت ائدن و عایله سینه باغلی اولان ساییلدی.

تورک دونیاسیندا مذهب آیریشمالاری نین عینی سونوج لارا سبب اولدوغو حاقیندا فیکیر یوروتکم مومکون دئییل دیر. تام ترسینه، دینی موhafیظه کارلیغین آرتماسی، اومتچیلیگین حاکیم مؤوقعیه کئچمه سی؛ تورک دونیاسی نین بؤیوک بیر قیسمینده (عثمانلی، ایران) میلی فیکرین و فعالیتین (تورکچولوگون) قارشى سیندا دوران اساس عامیله چئوریلدی. دینی احکام لارا ایفراط باغلیلیق عینی زاماندا چاغداشچیلیغین (چاغداش دیرلری آلماغین) قارشى سینی کسن بیر باشقا مانعه اولدو. روسیا ایمپئریاسینداکی تورک لر اوچون ایسلام، فرقلی رول اوینادی - روسلاشدیرما قارشى سیندا اؤنملی بیر سیپیر اولدو. عینی رولو دوغو تورکستان داکى اوغورلارین چینلیشمه سیاستینه دیره نیشینده گؤروروک.

صادالانان اؤزلیک لر تورک یوردو آذربایجان دا اؤزونو نئجه گؤستریدی؟ اورتا چاغ لارا گئتمه دن میلتلشمه سورجینده دینین اوینادیغی رولا اساساً تورکچولوک و چاغداشچیلیق بوجاغیندان قیسا گۆز آتاق.

قوزئی آذربایجان دا دین

چار روسیاسی، موستملکه سینه چئویردیگی قوزئی آذربایجان دا دینی اورتاما اؤزل دیقت صرف ائتمکده یدی. چونکی هله فنودال-دینی دوشونجه نین حاکیم اولدوغو بو اولکه ده (آذربایجان دا) موستملکه رژیمی نین اوتوروشماسینا مانع اولایله جک اؤنملی عامل لردن بیر دین (ایسلام) و اونو تمثیل ائدن سوسیال طبقه (روحانی صینیفی) ایدی. قونشو خریستیان خالق لاردان (گورجولر و اثرمنی لر) فرقلی اولاراق تورکلوک، یئنی موستملکه حاکیمیتی قورتاریجی اولاراق گورمور، خریستیان ایمپئریادا صداقتینه اعتبار ائدیلمه یین (*busurmanskiy inoredets*) (بیزدن اولمایان موسلمان لار؟) ایستاتوسوندان هئچ ممنون دئییلدی. قافقازین اویری طرفینده آزادلیق حرکتی نین دینی ایدئولوژی (موریدیزم) آلتیندا داوام ائتدیگی ده گؤز آردی ائدیلمه یه جک فاکت ایدی. ایمپئریاداکی تورکلره (تاتارلار، باشقیردلار، چوواشلار...) مونا سیبتده ۱۵۵۲-دن بری اوغولانان دین سیاستی موستملکه سیستمی نین حساس ترکیب حیصه سی اولدو. چارلیغین منافی باخیمیدان اوغورلو ساییلایله جک بو زنگین تجربه دن آذربایجان دا ائیستیفاده ائدیلدی.

ایلک اؤنجه خریستیان ایمپئریاسیندا (روسیادا) صداقتی دایم شوبهه آلتینا آلینان خالقین دینی حیاتی نی نظارته آلماتر گر کدی. سؤمورگه چی حاکیمیت اوچون پروبلئم چیخارا بیله جک روحانیلیغین داورانیشی دا گونلوک نظارته اولمالی ایدی. چارلیق، اوزون ایل لر بو ساحه ده هانسی سیاستی یئریده جگینی کسیره بیلمه دی، موختلیف کونسئپت و پلان لاری سیناقدان کئچیردی. حتی ایشغال سورجینده روس لارا بؤیوک خیدمتی کئچن تبریزی موجتهید آغا میر فتح طباطبایی آدی بیر بویروق قولونو قافقازدا شیعه اهالییه دینی رهبر اولاراق سیریمغا چالیشدی. موسلمان اهالی نی خریستیانلاشدیرماق و روسلاشدیرماق اوچون فرقلی یول لار تکلیف ائدیلدی، موختلیف اساسنامه لر قبول ائدیلدی. نهایت، ۱۸۷۲-نین آپریلینده چار، *زاقافقازیدا شیعه/سوتو روحانی/اید/رهلری* حاقیندا اساسنامه نی تصدیق ائتدی.^۱ گیریش حیصه سینده سندین قبولو ایله گودولن مقصد آچیقلا نیر: «موسلمان روحانیلیگی طرفیندن قانون لارین و حؤکومت گؤستریش لری نین دقیق یئرینه یئتیریلمه سینه نظارت، ائله جه ده موسلمان مکتب لری اوزرینده نظارت.» عمومی نظارت ایسه قافقاز جانیشینی، قوبئرناتورلار و قزا رئیس لرینه مخصوص ایدی. زاقافقازیا شیخ الاسلامینی و موفتوسونو چار، روحانی ایداره نین عضولرینی جانیشین، روحانی

^۱-سندین متنی اوچون باخین:

- Rəsul Hüseynli, *Azərbaycan Ruhəniliyi (Xanlıqlar Çağında Sovet İşğalında Olan Dövrə)*, Bakı: Küt, ۲۰۰۲, s. ۱۹۳-۲۰۸.

مجلسی نین صدرینی، عضولرینی و کارگوزاری، ائله جه ده قاضی لری قوبئرناتور تعیین اندیردی. روحانی ایداره لری ایجماع نین نیکاح ایش لرینه، کیچیک موباحیثه لرین حلینه، مسجد مکتبلری نین ایش لرینه، ائله جه ده دینی مراسیم لرین تشکیلینه جاواب ده ایدیلر. ۱۰۰-جو ماده ده یازیلیمیشدی: «قاضی لر، خصوصیه مسجد مکتبلرینده و روحانی مدرسه لرینده ضررلی، حؤکومت طرفیندن یول وئرلمه یین طریقت لرین یاییلماسینا نظارت ائتمه لی دیرلر.»

چارلیق روسیاسی نین قوزئی آذربایجان دا دین و دین آدام لاری اوزرینده سرت نظارت قویماسیندان علاوه، بو حساس ساحه ده یوروتدوگو سیاستین باشقا اؤزلیکلری ده وورغولانمالی دیر. سؤمورگه حاکیمیتی دایم شیعه لرله سوتولر آراسیندا بؤلونموشلوگو داها دا درینلشدیرمه یه چالیشمیش دیر. اؤرنک اولاراق، ساییم ماتریال لاریندا تورک لرین آدینی گیزلتمه لری بیر یانا، گورجولر، ائرمینی لر، روس لار، کوردلر، یهودی لر و قاراجی لاری آدی ایله گؤستررکن، تورک لری شیعه (*Maqometane şiiiti*) و سوتو (*Maqometane sunniti*) اولاراق قئید اندیردی. باشقا بیر اؤزلیک ایسه چارلیغین آذربایجان داکی دین آدام لارینی عثمانلی و ایران دینی مرکز لری و دین خادیم لری ایله علاقه لر یاراتماسینا مانع اولماق، گنج لرین بو اؤلکه لرده تحصیلینی محدودلاشدیرماق جهدی ایدی. بیر سؤزله، سؤمورگه رئژی می روحانی صیغینی دار چرچیویه سالیب، بو یروق قولونا چئورمک ایسته ییردی.

میلی اجتماعی فیکیرده دین مؤوضوعسونون عمومیتله چار روسیاسی نین دشمن موناسیبتیندن فرقلی اولماسی، حتی اونا ضید اولماسی آنلاشیلان دیر. چار حؤکومتی ایسلامی خریستیانلشما و روسلاشما قارشى سیندا حساس عامیل حساب ائدیر، ایسلامین و موسلمان دین آدام لاری نین مؤوقع لرینی هر واسیطه ایله ضعیف لتمه یه چالیشیر، پان-ایسلامیزی (موسلمان خالق لاری نین ایمپئریالیزمه قارشى بیرگه موباریزه سینى) مورتجع بیر حرکات کیمی گؤزدن سالماغا چالیشیر، عینی زاماندا روس حاکیمیتینی قبول ائدن، گونده لیک دینی حیاتدا مورتجع مؤوقع توتان روحانی لری قانادی آلتینا آلیردی. چارلیغین سونونداک (۱۹۱۷) یوروتدوگو بو سیاستی فرقلی ایستیقامت لرده و سرتلیکده گئتسه ده، سون مقصدینه - آذربایجان اهالی سینى خریستیانلاشدیرماغا و روسلاشدیرماغا - نایل اولما بیلمه دی. اورتا روسیا، سیبیر و ایمپئریانین باشقا بؤلگه لرینه نیسبتاً بوراداکى اوغور سوزلوعون بیر نئچه اؤنملی سببینه گؤستمک اولار. بورادا سؤمورگه دؤورونون نیسبتاً آز سورمه سی حساس سبب ساییلمالی دیر. باشقا بیر سبب ایسه میلی فیکیر صاحب لری و میلی قوه لرین خالقین دینینه صاحب چیخماسینی گؤستمک گرک دیر. بونون ان آچیق-آیدین تظاهورو فیکیر بؤیوگوموز علی بی حسین زاده-تورانین ۱۹۰۵-ده فورموله ائندیگی مشهور اوچلو دو کترینده (تورک قانلی، ایسلام ایمانلی، فیرنگ قیافه لی اولالیم!) یثرینی

تاپماسی دیر. موساوات و دیگر میلی پارتیالارین پروگرام سندلرینده، ائله جه ده عموم-روسیا موسلمان لاری قورولتای لاریندا دینی قوروم لارین چار حؤکومتی نین نظارتیندن قورتاریلماسی طلبی نین اولماسی تصادف ساییلمامالی دیر. روسیا موسلمان لاری نین ایکینجی قورولتاییندا علی مردان بی توپچوباشوون (توپچوباشی نین) سوئو-شیعه ایختیلافی نین آرادان قالدیریلماسی حاقیندا خصوصی تکلیفی آلقیش لارلا قبول ائدیلمیشدی: «مذاهیبی-مؤختلیفه آراسینداکی فرق حائز-اهمیت دئییل دیر. بو فرق لر روسیا موسلمان لاری نین روحانی ایش لری اوچون عمومی بیر مؤسسسه ووجودونا دینی نقطه یی-نظر دن بیر مانعه تشکیل ائتمز.»^۱

میلی یوکسلیش دؤنمینده (۱۹۲۰-۱۹۰۵) دینین رولو و اؤزلیک لری دقیقلشدیریلیر. میلتلشمه سورجینده دینه خصوصی اؤنم وئر یلدیگی وورغولانیر. اؤرنک اولاراق ممد امین رسول زاده، ۱۹۱۴-ده میلی دیریلیک باشلیق لی سیلسیله مقاله لری نین آلتینجی سینی (میلتن بیر روکتو /دیره یی/ده دین دیر) دینین میلی حیاتدا اؤنمینده حصر ائتمیش دیر. میلت قوروجولوغوندا دیلین مستثنی بؤیوک رولونا توخونان رسول زاده، اونون موستملکه چی-آسیمیلاسیونچو سیاست لرده اساس هدف اولدوغونو بیلدیریر.^۲ میلت قوروجولوغوندا دیلله برابر دینین ده موهم رولو اولدوغونو بیلدیرن مؤلیف، دینین ده آسیمیلاسیون سیاستی قارشسی سیندا حساس عامیل اولدوغونو بیلدیریر. بوراداجا او، دیلله دینی بیر-بیرینه قارشسی قویماغین یول وئر یلمز اولدوغو فیکرینی وورغولاییر. چوخدان دیر موباحیته مؤوضوعسو اولان قرآن کریمین میلی دیل لره ترجمه سی مسئله سینده ده توخونور و بونون هم ایسلامین درکی، هم ده میلی دیل لری ن اینکیشافی اوچون گرکلی اولدوغونو بیلدیریر. بو مقاله ده داها بیر قیمتلی، هم ده جورأتلی فیکیر - ایسلامی او یغولاملاردا اصلاحات لارین آپار یلماسی گرکلیگی - اساسلاندیر یلیر.

میلی حیاتدا دینین رولو حاقیندا یازیدا فیکیر بؤیوک لریمیز دن احمد بی آغاوغلودان بحث ائتمه مک دوغرو اولماز. بو مسئله یه حصر ائدیلن چوخ دیرلی یازی لاری مشهور دور. پروبلئمین ماهیتینی آنلاماق اوچون تک ایکی سینه - تورک عالمی و اوچ مدنیت - گؤز گز دیر مک یئترلی اول بیلر. او، تورک دونیاسیندا ۱۹۱۱-لرده پریشان دورومون اوچ سببیدن بیر ی نین مذهب بؤلونموشلوگو اولدوغونو بیلدیریر. فارس لار و عرب لردن فرقلی اولاراق تورک لر، اؤزونو اونوداجاق قدر دینینه باغلی دیر، دئییر. تورک لکلله ایسلامیت آراسیندا هئچ بیر ضیدیت یوخدور، اونلار

^۱ - Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi*, Berlin: Fırka Divanı, ۱۹۳۸, s. ۴۱.

^۲ - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, II cild, Bakı: Şirvanəşr, ۲۰۰۱, s. ۴۸۱-۸۳; *Azərbaycan publisistikası antologiyası*, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۷, s. ۵۰۶-۵۰۷.

آراسیندا ایختیلاف سالان لار بو ایکی دَیرین ماهیتینه بلد دئییلر. حیات ایره‌لیلهدیکجه دینه سیاسی و اجتماعی یاناشمادا دا دیشیکلیک اولمالی دیر، دئییه جورأتلی بیر تکلیف ایره‌لی سورور.^۱ تورک دونیاسی‌نین بو بؤیوک فیکیر آدامی‌نین ایکینجی اثری (وچ مدنیت، ۱۹۱۹) باتی/خریستیان مدنیتینه مغلوب اولموش دوغو/موسلمان دونیاسی‌نین «یاشاماق ایسته‌ییرسه» حیاتیندا موهوم دیشیکلر ائتمک مجبورییتی حاقیندادیر. ایلك اؤنجه دین ساحه‌سیندن باشلاماق لازیم‌دیر. چونکی، «دین بیزی بئشیکدن مزارا قدر تعقیب ائدر و یالنیز روحی احتیاج‌لاریمیزی دوپورماقلا قالماز، بوتون مادی حیاتی‌میزی دا دوزنلهمه‌یه قالدیشار.»^۲ دین آلانیندا باتی ایله دوغو آراسیندا، اینجیل ایله قرآن، پیغمبرلر آراسیندا درین موقایسه‌یه آپاران مؤلیف، چیخیش یولو اولراق لائیکلیگی سئچمکده (ایش‌بؤلومو و وظیفه آیریمی) ایصرارلی دیر: «اینانج‌لار و عبادت‌لرده دینه باغلی اولدوغوموز حالدا، دنیا ایش‌لرینده تامامیله سربستیک... قورتولوش یالنیز دنیا ایش‌لری‌نین دوزنلنمه‌سینده تام سربستی قازانمیزا باغلی‌دیر.»

سوونت دؤورونده آشیری تبلیغ اولونان سید عظیم شیروانی‌نین، میرزه جلیل و باشقا ملآنصرالدینچی‌لرین دینی فاناتیزمه، خورافاتا قارشی کسکین یازی‌لاری و فداکار ایش‌لرینی ده وورغولامالییق.^۳ بو یازیچی و شاعیرلره گؤره، روحانیت میلی پروبلئم‌لرین حلینده بوینونا دوشن وظیفه‌نی یئرینه یئتیرمکده عاجیز قالدی، قونشو میلت‌لرین روحانی صینفی ایله موقایسه‌یه ائدیلمه‌یه‌جک قدر ضعیف و جیلیز اولدو. تنقید و تضحیق سبب‌لریندن بیری ده روحانی‌لردن بعضی‌لری‌نین گرکسيز و زیانلی مذهب آیریلیغینی کؤرؤکلهمه‌لی ایدی.

اؤلکه اهالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین موسلمان اولدوغو اؤلکه‌ده آذربایجان خالق جومهوریتی (۱۹۲۰-۱۹۱۸) حؤکومتی‌نین موسلمان ایجماع‌سینا، اؤزلیکله موسلمان دینی ایداره‌لرینه موناسیبتده اوغولادیغی سیاستین موهوم اهمیتی واردی. حؤکومت چارلیق دؤنمیندن میراث قالمیش شیعه و سوتو دینی ایداره‌لرین تیفلیس‌دن مووقتی پایتاخت گنجه‌یه، سونرا ایسه باکی‌یا کؤچمه‌سینی رغبتله قارشیلادی. آیری-آیری فعالیت گؤسترن بو ایداره‌لرین بیرلشمه‌سی مسئله‌سینه ده سیاسی حاکیمیت تقدیرله یاناشدی. ۳۰ اکتیابر ۱۹۱۸ تاریخلی مکتوبلا

^۱ - Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul: Doğu Kitabevi, ۲۰۱۳, s. ۴۱-۴۲.

^۲ - یئنه اوردا، ص. ۲۹.

^۳ - میرزه فتحعلی آخوندوون یازدیقلاری تنقید دئییلدی، دیندار اینسان‌لارین حیس‌لرینی تحقیر ائتمکدی. اونا گؤره ده دنینده بیر نفر بله موسلمان ایشتیراک ائتمه‌میش، اونو دؤرد خریستیان حامل گؤموشدو. مسئله حاقیندا گنیش بیلگی الماق اوچون باخین:

- Nəsim Nəsimli, *Güneyli Quzeyli Məsələlərimiz*, Bakı: Aypara, ۲۰۱۳, özəlliklə Pan İranizmin yaranması və Türklük bölümü.

شیخ الاسلام (محمد پیشناماززاده، آغا علی زاده) و موفتو (مصطفی افندی زاده) بیرگه مکتوبلا حۆکومتته مراجعت ائدیپ، دینی ایشلرین تشکیلی ایله باغلی تکلیفلرینی ایرهلی سوردولر. بو مکتوبدا اساساً دۆرد تکلیف واردی: ۱) آذربایجان جومهوریتی حدودلاریندا مشیخت آدلی روحانی ایدارهسی تأسیسی ائدیلسین و اونا تورکییه ده اولدوغو کیمی تام فعالیت آزادلیغی وئریلسین؛ ۲) ایکی دینی ایدارهنین بیرلشدیریلمه سیندن سونرا یارانان مشیختین بیر صدری (شیخ الاسلام) و بیر موستشاری، یا موشاویری (موفتو) اولسون؛ ۳) شیخ الاسلام ایجلاس لاردا ایشتیراک ائتمک حاقی ایله رسماً ناظرلر شوراسی نین عضوو حساب ائدیلسین؛ ۴) روحانی هئیتین کومپلکتلشدیریلمه سی اوچون مشیختین بیرباشا سرانجامینا کرئدیت (بودجه) وئریلسین.^۱ حۆکومت وئرین تکلیفلری موداکیره ائده رک، بیزیم فیکریمیزجه، چوخ دوزگون قرار وئردی. ۱- جی و ۴-جو مسئله لر اولدوغو کیمی قبول ائدیلدی، قالان مسئله لرده حۆکومت شیخ الاسلام دان و موفتودن فرقلی مۇقع اورتایا قويدو. حۆکومت مذهب لرین باشچی لارینا عینی ایستاتوسون وئریلمه سین، یعنی مشیختین ایکی برابر حوقوقلو صدری نین (شیعه و سونو) اولماسینی او یغون گۆردو. دیگر (۳-جو) مسئله داها اؤنملی دیر. حۆکومت دینی ایدارهنین باشچیسینی/باشچی- لاری نین حۆکومت عضوو اولماسینی دئییل، دینی مسئله لرین موداکیره سینده اونلارین حۆکومت ایجلاس لارینا دعوت ائدیلمه لرینی او یغون گۆردو. بو، موسلمان دونیاسیندا اؤنملی بیر یئنیلک ایدی. بو، اصلینده لائیکلیک پرینسیپینی نین ایلك دفعه تطبیق ائدیلمیگی تاریخی فاکت دیر.

۱۹۲۰-۱۹۱۸-لرده یئنی بیر سیاسی جریان اؤز وارلیغینی گؤستردی. میلت/میلتچیلیک، باغیمسیرلیق و جینسی برابرلیک کیمی پرینسیپلری قبول ائتمه ین اتحاد پارتیاسی (صدری قارا بی قارابی اوو، حامی سی میلیونئر عیسی آشوربی اوو)، سیاسی ایسلامی تمثیل ائدیردی. بو پارتیانین پروقرامیندا سیاسی فعالیتی اوچون شریعتین رهبر توتولدوغو بیان ائدیلمیشدی. تورکچولوک، اونلار گۆره «واحد ایسلام بیرلیغینی» پارچالاییر. بو پارتیا روسیا موسلمان لاری- نین «بیرلیگی خاطرینه» واحد و دئموکراتیک روسیا رئیسپوبلیکاسی ایدئاسینی مدافعه ائدیردی. اتحاد، بو اوزدن ۲۷ آپریل ایشغالیندان (۱۹۲۰) سونرا یئنی سووتت حاکیمیتی ایله امکداشلیق خطی توتدو.

مؤوضوعوموز گره یی ایسلامین و روحانیلیگین سووتت رژیمی دؤنمینده طالعینی قیسا جا دا اولسا اله آلماق لازیم دیر. سووتت حاکیمیتی ایلك ایل لرده موسلمان شرقینه دوغرو ایره لیله مک ایستگینده اولدوغوندان ایسلاما دؤزوملو یاناشماغی لازیم بیلدی، حتی اوندان ایستیفاده ائتمه به

^۱ - Rəsul Hüseynli, *Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından Sovet işğalınadək olan dövrdə)*, s. ۱۱۷-۱۱۸.

چالیشدی. شرق خالق لاری نین باکی قورولتاییندا کومینترنین^۱ صدری زینوویئو غرب ایمپریالیزمینه قارشی مقدس موچاریهیه چاغیراراق، اونو یئنی غزوات آدلاندیرمیشدی. خریستیان دین آدام لاری سئچکی پروسئسیندن اوزاقلاشدیریلدیقلاری حالدا موسلمان روحانی لر آذربایجاندا سئچکیده ایشتیراک ائده بیلرديلر. روحانی یازارلار محمدین تعلیمی ایله مارکسیزمی باریشدیرماغا چالیشیردیلار. محرم آییندا شاخسئی-واخسئی مراسیملری نین سوونت لری ن ایلك ایل لرینده مومکون قدر قارشی سی آلینیردیسا، ۱۹۲۳-ده خصوصی دنکرئتله [فرمانلا] اونلارا موداخیله قاداغان ائدیلدی. عبدالله شایقین / ادبیات درسلیگی نده حتی بئله بیر فیکیر واردی: «آنتیزمه یولوخموش مدنیت بشریت اوچون ان بؤیوک بلا دیر.» باشقا بیر یئرده ایسه دئییلیردی: «الله مرحمتلی دیر. او حقیقتی و عدالتی سئویر.» باشقا کیتابلار کیمی بو درسلیک ده «بسم الله» سؤزو ایله آچیلیرمیش.^۲ ۱۹۲۷-یه کیمی بو درسلیکدن ایستیفاده ائدیلدی. همین ایل ۱۶-جی پارتیا کونفرانسیندا یئنی رژیمن ایدئولوق لاریندان علی حئیدر قارا یئو بو درسلیگی کسکین تنقید ائتدی. حتی بوندان اول ده آرا-سیرا «بیزه مولاً لازیم دئییل» دئییه قزئت لرده فیکیر لر یاییلیردی. بونولا بئله وفات ائتمیش کومونیستین دفن مراسیمینه یئنه ده مولاً رهبرلیک ائدیردی. مولاً «کافیر» بیر کومونیستین دفن دوعاسینی اوخوماقدان امتناع ائتدیکده، اونون یاس مراسیمی موسیقی ایله یولا سالینیردی. ۱۹۲۵-ده یارانمیش موباریز الله سیزلار جمعیتی هله «کشفیات کاراکترلی» ایش لرله مشغول ایدی. اونون باشینا گؤر کملی عالیم ولی خولوفلونون قویولماسی دا بو تشکیلاتی خالق آراسیندا پوپولیاری ائده بیلمه دی. تبلیغات کامپانیاسی اساساً یکی-اوج دینی بایرام مؤوضوعسو ایله محدودلاشیردی.

ایسلاما و موسلمان روحانی لرینه قارشی جبهه بویو هوجوم ۶ یون ۱۹۲۸ تاریخینده کومونیست قزئتینده چاپ اولونموش مقاله ایله باشلادی. پارتیا و ایسلام آدلی بو مقاله نین مؤلیفی خالق معاریف کومیسساری مصطفی قولی یئو ایدی. مؤلیف ادعا ائدیردی کی، ۹۶۹ شیعه و ۴۰۰ سوئو مسجیدی و دینی جمعیت لر ایدئولوژی جبهه ده سوونت حاکیمیتینه قارشی سون زامان لار جیددی موباریزه آپاریر.^۳ کومیسسار قولی یئو بو پروگرام مقاله سینده دینین «مدنی

^۱ - کومونیست اینترنشنال (۱۹۱۹-جو ایلهده تاسیس اولونموش و ۱۹۴۳-جو ایلهده بوراخلمیش دیر)، کومونیست پارتیالاری نین بئین الخالق بیرلشمه سی.

^۲ - Джейхун Хаджибејли, *Антиисламская пропаганда и ее методы в Азербайджане*, Мюнхен: Институт по изучению СССР, ۱۹۵۹, с. ۱۹-۲۰.

^۳ - چانتال لمرسیر-قولتقوئزای ۱۹۳۵-ده آذربایجاندا ۲۰۰۰ شیعه و سوننو مسجیدی نین، ۷۸۶ قرآن کورسونون اولدوغونو تخمین ائدی.

- Chantal Lemerrier-Quelquejey, *İslam and Identity in Azerbaijan*, *Central Asian Survey*, vol. ۳, no ۲, ۱۹۸۴, p. ۳۹.

اینقیلاب» قارشى سیندا اساس انگل اولدوغونو، اونا قارشى قطعی، امانسيز ساواش آچماق گرکلیگینی نظری جهت دن اساسلاندیرماغا چالیشیردی. سس-کویلو آتئیست کامپانیاسی گندیشینده مسجیدلر باغلانیر، موللار کوتلهوی صورتده تعقیب ائدیلیر، اوزون موذتلی حبسه و سیبیره سورگونه محکوم ائدیلیردی. ۱۹۳۶-جی ایل ساییمی سوونتلرین اومید ائتدیکلری «اللهلارین اؤلدوگونو» گؤستمهدی، اهالی نین اکثریتینده عنعنهوی دونیاگؤروشون قالدیغی آیدین اولدو. ۱۹۳۷ - اولان-قالان مسجیدلرین باغلاندیغی، دین آداملارین کوتلهوی صورتده رئرئسسیاسی ایلی اولدو. باکی کیمی بؤیوک شهرده جمعی ایکی ایشلک مسجید قالدی. ۱۹۸۰-لرین باشیندا بوتون آذربایجاندا جمعی ۲۲ مسجید آچیقدی، دین آداملارین سایى ۲۰۰-۵۰۰ ائتمیشدی. اولارین دا جمعی ۲۰-سی نین عالی دینی تحصیلی واردی.^۱ بو روحانیتین بیر سوسیال صینیف کیمی آرتیق مؤوجود اولمادیغی نین گؤستریجی سی ایدی. کگب نین تام نظارتینده محدود یاس مراسیملرینده ایشتیراک ائدن موللار ایسه خالق آراسیندا «قیرمیزی موللار» کیملیگی قازانمیش، معنوی نفوذونو تام ایتیرمیش اولدو. بئلهجه، سوونت رژیمنی نین چؤکمه سی عرفه سینده قوزئی آذربایجاندا دین؛ کوتله اوچون یاس مراسیملرینده اینسانلارین (حتی بعضاً اؤزونون) بئله آنلامادیغی عربجه دعا اوخویان، گنریلیک رمزی موللادان عبارت ایدی؛ اوخوموش کسیم ایسلامی گنریلیگین اساس سببکاری ساییردی؛ آرسایلی اینانجلی اینسانلار دیندار اولدوقلارینی بیر قایدا اولاراق گیزله دیردیله. بعضی لری بو دورومو سوونت رژیمنی نین آذربایجانا لطف ائتدیگی آرسایلی «یاخشیلیق لاردان» بیرى اولاراق دیرلندیریردی.

موسستقیللیگین ایلك ایل لریندن آذربایجان رئسپوبلیکاسی «دینی بوم» [رونق] یاشادی. سوونت دؤنمی نین یاساقلارین نین یئرینی دینی تشکیلاتلار و دین آداملاری فعالیتینی گئنیشلندیرمک اوچون سربست اورتام الدهه ائتدیله. اولارلا مسجید و باشقا دین اوجاغی آچیلدی. حاضیردا اؤلکهده ۲۲۵۳ مسجیدین، ۱۶ کیلسه نین و ۷ سیناقوقون [کنیسه نین] اولماسی بیلدیریلیر.^۲ دینی تحصیل اوجاقلاری یارادیلدی، اون مین لرله گنج ایرانا، تورکیه یه، عرب اؤلکه لرینه و باشقا اؤلکه لره دینی تحصیل آلماغا گئتدی. ۱۹۹۲-نین اوقوستوندا لیبرال روحلو دینی اعتقاد/آزادلیغی حاقیندا قانون قبول ائدیله. خارجیجی اؤلکه لرین دینی تبلیغات آپارماسی، تشکیلات قورماسی اوچون گؤزل شرایط یارادیلدی.

^۱ - Abdulla Əhədov, *Azərbaycanda din və dini təsisatlar*, Bakı: Azər nəşr, ۱۹۹۱, s. ۸۶.

^۲ - https://scwra.gov.az/az/view/pages/۳۰۶?menu_id=۸۳

اۆلكەدە دىنى اورتامى مەيىنلشدىرىن اساس آناياسال پرىنسىپ دۆولتىن دونوبىلىگى (مادە ۷،۱۸) و وطنداشىن ويجدان آزادلىغى حاقينا (مادە ۴۸) ماليك اولماسى دىر.

دىنى سياسته و دىنى اورتاما بىرباشا جاوابدە اولان ايكي تشكىلات واردىر. دۆولت اورقانى دىنى قوروملارلا ايش اوزره دۆولت كومىتەسىدىر. دۆولت كومىتەسى نىن ۲۰۲۱-جى ايلدە فعالىتى حاقيندا حساباتدا دئىيلىر: «مظفر پىزىدنت ايلهام على يئوين مقصدىونلو سياستى نىن نتيجهسىندە آذربايجانين بوتون ساحەلرىندە ترقى تامين اندىلىر، او جوملەدن دۆولت-دىن موناسىبت لرى دئموكراتىك پرىنسىپلره اويغون اولاراق تنظيملەنىر، دىنى اعتقاد و ويجدان آزادلىغى، دىنى موختىلفلىك و مىللى-معنوى دَيرلر قورونور، دىنلر آراسى ديالوق اينكىشاف اندىر. مىللى-ائتنىك قروپلارين و دىنلرين نمايندەلرى آذربايجانچىلىق مفكورەسى اطرافيندا بىرلەشىر. موختىلف دىنلره مخصوص دىنى عبادت يئرلرى سربست فعالىت گؤستىرىر. موسلمان و غئىرى-موسلمان دىنى ايجمالارين فعالىتىنە دۆولت دستگى نىن گؤستىرىلمەسى دىنى تولئتراتلىغىن اينكىشافينا بۇيوك تۇحفە وئرىر. دونوبىلىك، ويجدان و دىنى اعتقاد آزادلىغى، دىنلرين برابرلىگى كىمى پرىنسىپلره اساسلانان دۆولت سياستى نىن سايهسىندە اۆلكەمىزدە دىنى ئابىتلىك مۇحكملەنىر. آذربايجاندا تولئرات و مولتى كولتورال دَيرلرين اينكىشافى ساحەسىندە الدە اولونموش ناىلىت لرى بين الخالق عالمده يوكسك قيمتلندىرىلىر.»^۱ حساباتى حاضىرلايان لارا گۆره دىنى اورتامدا هر شئى قايداسىندادىر.

سون ۳۰ ايلدە دۆولتى تمثيل اندن اىقتىدارلارين دىن سياستى داها چوخ «بىرتەر يولا وئرمك» ياناشماسى ايله عمومى لشدىرىلە بىلر. دونوبى دۆولت پرىنسىپىنە اويغون اولمايان فعالىت لرى (آند ايچمە مراسىمىندە قرآنا ال باسماق، پىزىدنت اولاراق عمرە زيارتىنە گئتمك، دۆولت بودجهسى حسابىنا مسجىدلر و باشقا دىنى اوجاقلارين تىكىنتىسى...) اولموش، ايندى دە داوام ائتمكده دىر.

دىنى ايشلرلە مشغول اولان ايكىنچى تشكىلات قافقاز موسلمانلارنى نىن روحانى ايدارهسى دىر (QMRİ). حقوقى اىستاتوسونا گۆره غئىرى-حۆكومت تشكىلاتىدىر. ۱۴ يون ۲۰۲۲ تاريخىندە قمرى نىن يايديغى بياناتدا «يوز ايللردىر آيرى-آيرى خالقلارين و دىنلرين منسوبلارنى نىن مئهرىبان عايله كىمى ياشايدىغى آذربايجاندا دىن-دۆولت موناسىبت لرى يوكسك سويهده دىر، مىللى و دىنى تولئتراتلىق دۆولت سويهسىندە دستكلەنىر، ائتنىك-دىنى موختىلفلىك اۆلكەمىزىن مىللى ثروتى كىمى دىرلندىرىلىر.» دئىيلىردى. عىنى زاماندا «مذهب-

^۱ - <https://scwra.gov.az/az/view/pages/۳۴۲>

لر آراسی آنلاشما موحیطیمیزی هدفه آن مکرلی قوه لر « مقصدیونلو ایش آپارماقدادیرلار. چارلیق دؤنمینده یارادیلان و سوونت رئیمی زامانی (۱۹۴۴) فعالیتی برپا ائدیلن بو تشکیلات مؤوجود اولدوغو اوزون دؤور عرضینده دؤولت آپاراتی نین غئیری- رسمی اورقانی رولونو داشیمیش دیر. بو تشکیلاتین و اونون ایندیکی عؤمورلوک صدری آله شوکور پاشازاده نین خالق آراسیندا نفوذو یوکسک اولمامیش: ایندی ده یوکسک دئییل دیر. (۲۰) یانوار و سونراکی قیسا دؤنم استئنا اولما بیلر. بو تشکیلاتین حاکیمیتده دیشمز لویال موناسیبتی او یغون اولاراق حاکیمیتده کی لری ده قانع ائتمیش دیر. دوشوک نفوذلو بو قورومون آیری بیر گوج مرکزینده چئوریلمه مه سینده حاکیمیتین راسیونال [منطقی] موناسیبتی ده معین ائدیجی رولا مالیک اولما بیلر.

حاکیمیتی ناراحت ائدن «غئیری- رسمی ایسلام»، باشقا سؤزله، قمری یه (مؤوجود حاکیمیت) موخالیف اولان دینی تشکیلاتلار دیر. سون ۳۰ ایلده سای لاری حاقیندا موختلیف رقم لر وئرلمیش دیر. ایریلی-خیردالی یوزلرله تشکیلاتدان بحث ائدیلیلر.^۱ اولنارین ازیجی چوخلوغونون سیاسی ایسلامی تمثیل ائتمه سی، بیر قایدا اولاراق ایران، تورکیه، عرب اؤلکه لری، روسیا و آوروپادان بسلندیگی ادعا ائدیلیلر. بو سببدن اؤنملی میلی تهلوکه سیزلیک پروبلئمی سایلماقدادیر.

موسئقیلیگین ۳۰ ایلینده وطنداش لارین میلی کیملیگینده موهوم دیشیکلیک باش وئردی. سوونت دؤنمینده رئیمین باسقی سیندان دولایی آز-آز آدام اؤزونه «موسلمان» دئییه بیلیردیه، ایندی آز-آز آدام توپلومدان تجرید اولونماق اوچون اؤزونه «آئیسست» یا «دئیسست» دئییه بیلیر. دینی کیملیک (موسلمان) داها چوخ سیاسی و کولتور کاراکتری داشییلر. کیملیک ده کی بو دیشیم دینی شعوردا دیشیمله عینی دئییل دیر. اهالی نین، اؤزللیکله اسکی «هومو سوونتیکوس» لارین دینی شعورو آشاغی سوپه ده قالماقدادیر. بو فیکیر دیققی چکیر: ائرمینستانین تجاوووزو و قاراباغ ساواشی آذربایجاندا میلی شعورون اوپانماسینا تکان وئردی. آما بو تجاوووز و ساواشین اؤلکه اهالی سی نین دینی دو یغولارینا تأئیری حاقیندا عینی فیکری دئمک چتین دیر. دینی کیملیکله دینی شعور آراسیندا کی فرق اؤلکه اهالی سی نین دیندارلیغی حاقیندا فرقلی رقم لرده ده اؤزونو گؤستریر. بو دوروم حتی جیدی موذاکیره و موباحیثه لرین یارانماسینا دا سبب اولور. «موسلمان اؤلکه سی» آذربایجاندا دیندارلیق سوپه سیندن مشهور گاللوپ اینستیتوتونون تعجوب و حئیرت دو یوغونو اؤرنک گؤستره بیلر. رأیی سوروشولان آذربایجان وطنداش لاریندان هر گون (۱۴٪)، هفته ده بیر دفعه دن چوخ (۲)، هفته ده بیر دفعه (۲)، آیدا آزی

^۱-آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

- Ариф Юнусов, *Ислам в Азербайджане*, Баку: Заман, ۲۰۰۴, с. ۱۷۸-۲۹۱.

بیر دفعه (۵)، توپلام ۲۳٪-ی عبادت اندرمیش. رئیسوندئنتلرین ۷۶٪-ی ایسه هئج واخت (۲۵٪). هردن بیر (۳۰)، یالنیز بایراملاردا (۲۱) دینی عبادتله مشغول اولورموش.^۱ بو مرکزین سیرالاماسینا گؤره آذربایجان دونیانین ان سنکولار (دونیوی) اؤلکه لریندن بیریدیر. آذربایجان سیاهیدا ائستونیا، ایسوئچ، دانیمارکا، نوروئچ و چئخ رئیسوبلیکاسیندان سونرا ۶-جی یئرده ییمیش. بیر قایدا اولاراق اوبیئکتیولیگی سورغولانمایان گاللوپ مرکزی نین رقم لرینه شوبهه ایله یاناشا بیله ریک. اما قونشو ایران، تورکییه، شیمالی قافقاز، تورکستان، عرب اؤلکه لری، ائله جه ده گورجستان و ائرمینیستان لا «گؤزعیاری موقاییسه» آذربایجان دا دین/ریلیق سویه سی نین یوکسک اولمادیغینی آچیقجا گؤستریر. ایلکین سببلر سیراسیندا تورک یوردو آذربایجان دا عنعنه وی اولاراق تاریخاً دینی باغللیغین ضعیف اولماسینی؛ دیندار اهالی نین هئتئروژئن [ناهمگن] ترکیبینی؛ دینی مرکز لرین و دینی اوتوریتئت لرین (مرجع لرین) کاسادلیغینی و یا اولماماسینی؛ رسمی آدیندا «ایسلام» اولان قونشو ایران حاقیندا منفی آلقی نین عمومیتله ایسلاما عاید ائدیلمه سینی؛ حاضیرکی قمری [قافقاز موسلمان لاری روحانی ایداره سی] و باشیندا کی شخصین (الله شوکور پاشازاده) دوشوک نفوذا مالیک اولماسینی... گؤستریمک مومکون دور.

گونئی ین پروبلیمی

تاریخاً دین و مذهب گونئی آذربایجان دا فرقلی رول اوینادی. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، قوزئی آذربایجان دا ایسلام اساس اعتباری ایله خریستیان ایمپیریانین (روسیانین) آسیمیلاسیون سیاستی قارشسی سیندا بیر حساس مانعه اولدو. چارلیق و سوونت حاکیمیتی دؤنم لرینده دینین و روحانیتین توپلوما تاثیرینی آزالتماق اوچون مومکون اولان بوتون اصول لار تجروبه دن کئچیریلدی. بونا باخمایاراق قوزئی آذربایجان هله ۱۸۷۰-لرده تورک دونیاسی ایله بوتونلشمه یه باشلادی، میلی اینتیباه دؤنمینده (۱۹۲۰-۱۹۰۵) ایسه اومت دؤنمینین بیردفعه لیک قاپاتدی، میلت دؤنمینده گیردی. نتیجه ده گونوموز قوزئی آذربایجانین اهالی سی نین اکثریتینده «موسلمانلیق» سیاسی-کولتورل آنلام داشیماقدادیر.

عینی فیکری گونئی آذربایجان اوچون ده دئمک مومکون دئییلدیر. ایران داکی میلیون لارلا تورکون (میلی فعال لار خاریج) مظلوم دورومدا اولدوغو، اما بو فاجیعهلی دورومون فرقینده اولمادیغی بیر فاکتدیر. نییه، نه دن؟

^۱ - <http://crrc-caucasus.blogspot.com/۲۰۰۹/۰۲/gallup-azerbaijan-is-one-of-least.html>

بو خصوصاً فیکیر بۇیوک لریمیز زامانیندا دیقت چکمیشلر. احمد آغاوغلو (آغایئو) هله ۱۹۰۰-دا کاسیی قزئتینده یازدیغی مقاله ده گۆستریدی کی، فارس لار ایسلام دونیاسینی بۆلدولر، «ان داغیدیجی سوسیال-دینی مئیل لره مالیک سئکتالار [فیرقه لر] یاراتماقلا ایسلامی ایچیندن گمیردیلر»^۱ سونرالار یازدیغی / *ایران و ایتقیلابی* اثرینده بو مسئله لری داها گئنیش شرح ائتمیش دیر.^۲ اونون اوستونده خصوصی دوردوغو مسئله لردن بیر سی ده شیعه لیگین ایسلام عالمینده، بو سیرادان ایران جوغرافیاسیندا اوینادیغی رول دور. صفوی لر دؤورونده شیعه لیگین زورلا یئنگانه مذهب اعلان ائدیلمه سی بۇیوک بیر جوغرافیادا ائتتیک-کولتورل پروسسین یؤنونو دیشیدیدی. بو، احمد آغاوغلونا گۆره، «شرق و بالخاصه تورک تاریخی اوزرینه درین و فلاکتلی تأثیرلر ایجرا ائتدی.»^۳ شیعه لیگین زورلا دؤولت مذهبنه چئوریلمه سی هم ده «ایرانین فیکری و حیستی قایناغینی قوروتدو. زیرا بوندان سونرا آرتیق بوتون فیکری و حیستی قودرتلر بو مذهبی دوغورولاماغا، اونون اساس لارینی و نظری قیسمینی قووتلندیرمه یه حصر ائدیله جک، منطق سخولاستیکی و سفسطه بیر عملین واسیطه لری اولاجاق!»^۴ میلی شاعیریمیز میرزه علی اکبر صابیر ده شعیرلرینده شیعه-سوئو ضیدیتلریندن قوورولوب-یانمیش، صفوی-عثمانلی ساواش لارینی لعنتله میش، نادیر شاهین باریش دیریجی حرکتینی تقدیر ائتمیش دیر.^۵

بو مؤوضوع اوزرینده باشقا فیکیر بۇیوگوموز - ممد امین رسول زاده داها آیرینتیلی دورموش دور. ۱۹۱۱ین سون لاریندا ممد امین رسول زاده مشهور / *ایران تورک لری سیلسیله* مقاله لرینده ایران تورک لری نین فارسلاشماسی دوروموندان بحث ائده رک، بو پروسسده ایکی عاملین - فارس دیلی و شیعه لیگین خصوصی رول اوینادیغینی بیلدیرمیش دیر. ایکینجی عامل حاقیندا او یازیدی: «شیعه لیک ایران تورک لری نی او قدر فارسلاشدیرمیش دیر کی، ایندی اونلار اؤزلرینی تورکلشمیش فارس، یعنی اصلن ایرانلی تلقی ائدرلر!»^۶

^۱ - A.A. Панисламизм, его характер и направление, *Каспий*, ۱۴ апреля ۱۹۰۰.

^۲ - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, Azərbaycan Türkcəsinə uyğunlaşdıranı Almaz Həsənzadə, Bakı: Azərənəşr, ۲۰۰۹.

^۳ - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, s. ۳۸.

^۴ - یئنه اوردا، ص. ۳۹-۳۸.

^۵ - اؤرنک اولراق مشهور فخریه یه باخماق اولار:

- <https://mbdincaslan.com/index.php/ceviriler/item/۶۲۴-turanlilariz>

^۶ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşad' daki yazılar)*, hazırlayanlar Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۱۸.

میلتی تاریخیمیزین بو حسّاس مسئلهسی یابانچی آراشدیرماچی لارین دا دیقت مرکزینده اولموش دور. فارس عنصرنون شیعه لیگه ساریلماسی، تاریخ بویونجا بو مسئلهنی سیاسیلشدیرمه سی اونون ایشینه یارامیش، تورکلوک اوچون فلاکت، فارسلیق اوچون قورتولوش اولموش دور.

فارس آریستوکراتیاسی نین شیعه لیگه سیغینماسی نین بیر سببی کیمی خلیفه علی نین اوغلو حسینین ساسانی شاهی اوچونجو یزدگردین قیزی ایله ائولنمه سی فاکتینی گوستریمک اولار (هرچند بو ائولیلیک مسئله سی ده موباحیثه لی دیر). فارس لار علی (دولایی سی ایله پیغمبر) نسلی نین داوامچی لاری نین هم ده فارس قانی داشیدیقلا ری ایله فخر ائتمیشلر. شیعه لرین قبول ائتمه - دیکلری ایلك اوچ خلیفه دن ان چوخ عمره نیفرتین اولماسی ساسانی دؤولتی نین محض اونون خلیفه لیگی زامانی ایشغال ائدیلمه سی ایله ایضاح ائدیلیلر. اینگیلیس عالی می ادوارد براون یازیر کی، «فارس لارین عمر بن خطابا دوشمن کسيلمه لری نین اساس سببی اونون علی و فاطمه نین حاق لارینی غصب ائتمه سی دئییل، عکسینه، ایرانی ایشغال ائتمه سی و ساسانی حاکیمیتینه سون قویماسی دیر.»^۱ شیعه لیگه ایرتیلیگین اؤنه چکیمه سی ساسانی دؤولتچیلیک تاریخینده حاکیمیت دییشیکلیگی نین ایرتیلیک پرینسیپینه او یغون اولماسی ایله اوست-اوسته دوشور. فارس دؤولتچیلیک تاریخینده خاریزماتیک، گوجلو لیدئر سؤزسوز تابعچیلیک عنعنه سی ده شیعه لیگه کی /ایما سؤزسوز تابعچیلیک پرینسیپی ایله عینی دیر. بو سببلردن دولایی فارس آریستوکراتیاسی نین اؤزونوقوروما اینستینکتی [غریزه سی] عرب حاکیمیتی زامانی شیعه لیگه صاحب چیخماغا، حتی نظری جهت دن اونو داها دا اینکیشاف ائتدیرمه یه تحریک ائتمیش دیر. ایران عالی می سعید نفیسی یازیر: «ایرانلی لارین [فارس لارین] عرب لره قارشى مقاومت تاریخینه دیقتله و عدالتلی یاناشمیش اولساق، گؤرریک کی، سوریادان قاشقارا قدرکی اراضی لره یایلمیش بوتون ایرانلی لار سؤزو بیر یئر قویوب قرارا گلدیلر کی، یازیسیز و علمسیز، کرتنکه له لرله دولانان لار اونلارین قلبینه گیره بیلمه سینلر، اونلارین دیلینی، تفگورونو، ایرقینی و کولتورونو محو ائده بیلمه سینلر؛ باجاردیقلا ری قدر ساواش مئیدان لاریندا اؤزلرینی فدا ائدییلر؛ ایتی قیلینجین و سراسر اوخون تأثیرسیز اولدوغونو گؤردوکده باشقا یولو سئچدیلر و خیلافتین اساس لارینی دارماداغین ائدییلر؛ اونلارین [فارس لارین] بیر حیصّه سی عاباسی حاکیمیتینی احاطه ائدیپ ساسانی سارایی نین طنطنه سینى و عنعنه سینى اورا گتیردییلر، ایران اوربیتینه سالدیقلا ری باغدادی یثریب و بطحاء [مدینه و مکه یه] قارشى قویدولار؛ اونلارین باشقا بیر حیصّه سی ایسه

^۱ - Edward Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press, vol. ۱, ۱۹۵۱, p.۱۳۰.

اوجقارلارداكى خالقى عصيانا چاغيردى؛ مؤعتزىلىلر، خاريجىلر، شعوبىلر، صوفىلر، ايسماعىلىلر، قرمتىلر، زئيدىلر، جعفرىلر هرەسى اۆز نۆۋبەسىندە عربلر نىن اطرافىنى ساريب، عمر بن خطابىن اۆلكەسى و خالقى اطرافىندا چكديكى و سارسىلماز سايدىغى ديوارى دئشديلر.^۱

سلجوقلور و اوندان سونراكى تورك حاكيمىتى زامانى دا فارس آريستوكراتياسى [اشراف] آشاغى-يوخارى عىنى تاكتىكا يوروموش، شيعەلىگە اۆزونون مىلى وارىلىغى نىن قورويوچوسو كىمى باخمىش دىر. تورك اوكتايندا اريمەمك اوچون فارس لار شيعەلىگە ساريلمىشلار. ولاديمير مينورسكى يازير كى، شيعەلىك اولماسايدى فارس لار «تورك هوچوملار نىن دالغالارى آلتىندا بوغولوب گئدردى. وجد كاراكتئرى داشىيان بو يئنى دىن، مركزى حاكيمىتىن گوجلندىريلمەسىنە ياردىم ائتدى. ديگر ياندان، اساسىندا ايران [فارس نظرده توتولور] مىلتچىلىگى ايله هئچ بير علاقهسى اولمايان بو يئنى دوكتىر نىن ايرانلى لارين [فارس لارين] مجرد ايسلامىت ايچىندە، داها دوغروسو، گئرچك لار باخيمىندان تورك اوكتانى ايچىندە اريمەسىنە قارشى قويما حاقينى تامين ائدن بير آدا وظيفەسى گۆردو.^۲» تاريخىن پارادوكسودور: فارس لارى بو اوكتاندا اريمكەن خيلاص ائدن لار ائله توركلرين (قىزىلباش تركمەلرى، صفوىلر) اۆزو اولدو.

بئلهجە، فارس عنصر و عرب سياسى حياتى نىن بو فاكىتىنى - مذهب بۇلوموشلوگونو اۆزونوكولشدىر مىش؛ مذهبچىلىگە آشىرى باغلىلىق، اۇنجه (عرب و تورك حاكيمىتلرى دۇنمى) اۆزونوقوروما متخانىزمى اولموش، هم ده توركلرى آسىمىلە ائتمك واسيطەسىنە چئوريلمىش دىر. باشقا سۆزلە، ايسلام و تورك عالمىندە مذهب آيرىلىغى بۇلوجو فونكسىا داشيدىغى حالدا، ايران جوغرافياسىندا مسكون اولان ايكى اساس ائتنوسو (توركلرى و فارس لارى) بىرلشدىر ن اورتاق دىر اولموش دور. محض بو اوزدن ده فارس سياسى فيكرى شيعەلىگى اۆزلىكلە سون ۲۰۰ ايلده اۆزونون و ايران جوغرافياسى نىن بوتونلشمەسى اوچون اولمازسا-اولماز شرط حساب ائتمىش دىر. سون ايران/فارس دۆولتى نىن (ايران ايسلام رئسپوبليكاسى نىن) رسمى ايدئولوژىسى نىن اساسىنى شيعەلىگە باغلىلىغىن تشكيل ائتمەسى تصادف سايلمامالى دىر. ايران ايسلام رئسپوبليكاسى نىن اساسى نىن قويولدوغو سون ۱۹۷۹-۱۹۷۸-جو ايل لار اينقىلايىندا دا اسكى سئئارى تكرر اولوندو. قوۋدە اولان آناياسانين بوتون روحو شيعە احكاملارى ايله دولدور. ۵-جى ماددە دئىيلىر: «ايمام زامانىن غئىبىتى زامانى اۆلكە نىن

^۱ - سعيد نفيسى، بابك خرمدىن - دلاور آذربايجان، تهران، ۱۳۳۳، ص. ۷

^۲ - Vladimir Minorsky, Persia and History, in *Iranica*, p. ۲۴۲-۲۵۹ (۲۵۲) Alinti: John Andrew Boyle, İranın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi, *Bellefen*, cilt XXXIX, no ۱۵۶, ۱۹۷۵, s. ۶۵۴-۶۵۵.

رھبىرى و مىلتىن (اومتىن) اىمامى عادىل، تمىز، زمانەدىن خىردار، قوچاق، باجارىقلى و مودروك فقىھ اولمالى دىر.» ۱۲-جى مادە ايسە شىعەلىگى دۇولتىن يىگانە رىسمى مۇھىبى اعلان اندىر: «ايرانىن رىسمى دىنى اىسلام، مۇھىبى ايسە جىغىرى اثنى عشرى دىر. بو مادە ابدى و دىشىلمىز دىر.»

سونوج و دىرلندىرمە

دىرلر اورتاق دىر، اونا ياناشما، اونون اويغولانماسى ايسە اۋزل. ۱،۵ مىلياردلىق، ۵۷ اۋلكەدىن عبارت اولان موسلمان دونياسىندا توپلومدا دىنىن يىرى و دۇولتىن دىن سىياسىتى فرقىلى دىر. اىسلام آدىنا باش كىمكىدن توتوموش، توپلوما معنوى دوزن گىرەسى فرقىلى اىسلام اۋرنىكلرى مۇوجوددور. ھەر تىمىلچى اۋزونون حاقللى اولدوغونو ادعا اندىر. يوخارىداكى اىنجەلمەدىن اىسلامىن اۋزبايجان مودىللى نىن بىزجە مىللى و مودىرن كونتورلارى اورتايا چىخىر.

«نارداران سىندرومو» - سوسىيال پروبلىمى كىكىنلىشىدىرەك سىياسى-دىنى پروبلىم شىكىنە سالماق - بلكە دە اىقتىدارىن ايشىنە يارامىش دىر. آنجاق اۋلكە اوچون اۋز اولونماز حساس بىر پرىئىدنتت [سابقه] ياراتمىش دىر. دۇولتىن دىن سىياسىتى مىللى مارقا لارا اويغون اولمالى دىر، مودىرن دونىانىن شرطلرىنى نظره آلماق دىر. شرطلى اولاراق «دىنى اورتامىن مىللىشىدىرىلمەسى و مودىرنلىشىدىرىلمەسى» دىبە بىلە جىگىمىز استراتژىدە بىر سىرا اولمازسا-اولماز يىر آلا بىلر.

اىلك اۋنچە دىنى اورتاما تاثير ائدىن اىكى اساس قورومون پارالل وارلىغى و آرالارىنداكى داىمى رقابت مسئلەسى حل آندىلمەلى دىر. دىنى قوروملارلا ايش اوزرە دۇولت كومىتەسى (DQIDK) ياراندىغى ۲۰۰۱-دىن اعتباراً صلاحىت داىرەسىنى داىم گىنىشلىنىدىرەك دىر. بو گىنىشلەمە اساس اعتبارىلە قىرغىن فونكسىيالارى حسابىنا باش وئرمىش دىر. سورجىن منطىقى سونوجو دۇولت كومىتەسى نىن دىنى اورتامىن يىگانە صلاحىت و مسؤولىت صاحىبىنە چئورىلمەسى دىر. ائلە ايسە اىسلامىن اساس لارىنا (اىسلامدا روحانىت زومرەسى و روحانىت تشكىلاتى يوخدور) ضىد اولان، چارلىق و سووتت حاكىمىتى نىن نظارت اورقانى فونكسىياسىنى داشىيان بو علىحدە قورومون قالماسىنا نە احتىياج واردىر؟ اوستەگل، بو قورومون خالق آراسىندا، ائلەجە دە اىنانجلى اىنسانلار آراسىندا نفوذو صىفىرا ياخىن دىر؛ خارىجى دۇولتلر (اۋزلىكلە ايران) اونو دىنى اورتاما سوخولماق آلتى ساىير؛ بو قوروم اۋلكە نىن اخلاقى-معنوى موخىطىنە تاثير ائتمىدىن كۇنوللو اولاراق امتناع اندىر؛ آرا-سىرا سىياسى ايشلرە قارىشىر... بونلارلا گۇرە اىكى

حاکمیتلیلیگین سونلاندیریلماسی و ایکی قورومون بیرلشدیریللمهسی حاقیندا سوسیال مئدیادا تئز-تئز سسله نن تکلیفلر یئترینجه منطیقلی گۆرونور.

دینی اورتامداکی سون گئدیشات، ائلهجه ده ایسلام عالمینده کی دراماتیک دوروم دؤولت و میلت اولراق دین مسئلهسینی جیدیه آماغی طلب اندیر. چونکی، دینی تهلوکه سیزلیک - میلتی تهلوکسیزلیگین ان حساس حیصهسی دیر. اؤزلیکله سیاسی ایسلامی تمثیل ائدن دؤولتلرین و تشکیلاتلارین آذربایجاندا نفوذ صاحیبینه چئوریلیمک ایستک لری نین دایم یوکسک اولدوغو ایندیکی شرایطده. ایران دینی رهبری نین نمایندهسی او جاقنژادا ایل لرله باکی دا رسمی ایستاتوس وئرمک (سانکی آذربایجان رئسپوبلیکاسی ایرانین بیر اوستانی دیر) ایقتیدارین تاکتیکاسی نین («بیرتهر یولا وئرمک») منفی اؤرنک لریندن بیری دیر. باشقا بیر اؤرنک وئرمک. اون ایل لرله خاریجی دؤولتلرین و تشکیلاتلارین گنج آذربایجان وطنداش لارینی اؤلکه لرینه آپاریب، سیاسی دونیا گۆروشونو ایسته دیک لری شکله سالاراق گئری گۆندرمه لری محض میلتی (دینی) تهلوکه سیزلیگی تهدید ائدن عنصرلردن اولموش دور. بو ساحه یه بارماق آراسی یاناشمانین سونوجوندا یئرلی وطنداش لارین یاراتدیقلاری تشکیلاتلارین لائیکلیک (دونیویلیک) پرنسیپینه ضیدّ فعالیتلری نین شاهیدی اولماق داییق...

اؤلکه ده دیندارلیق سویهسی نین آشاغی اولماسی نین یاخشی، یا پیس اولراق دیرلندیریللمهسی مسئلهسی نین اوستوندن کئچهرک، داها اؤنملی بیر مقاما دیقتی چکمک ایستردیک. دیندارلیق سویهسی نین آشاغی اولماسی دینی تهلوکه سیزلیگین قارانتی اولراق دیرلندیریله بیلمی؟ ان آزی سون ۳۰ ایلین سس گتیرمیش سیاسی تئررورلاریندا (ضیا بونیدوو، رافیق تاغی) رادیکال دینی تشکیلاتلارین آدی نین حاللانماسی، سس-کویلو محکمه ایش لری (ایسلام پارتیاسی ایشی، مئشه جنگاورلری ایشی، طالع باغیرزاده ایشی...)، القاعیده دن توتوموش فئتویه قدر، حزب الله دان توتوموش جئیش الله ادک دونیانین چئشیدلی تئررور تشکیلاتلاری نین آذربایجان دا یئرلی شؤعه لرین فعالیتی حاقیندا مطبوعاتدا گئدن ساییسز مقاله لر بو ساحه ده «دورومون نظارتده اولدوغو» آرخایینلیغینی یاراتمیر. آدی چکیلن گاللوپ مرکزی نین باشقا بیر رقمی بو مسئله یه (دینی تهلوکه سیزلیگه) فرقلی مؤوقع دن یاناشماغی طلب اندیر. گاللوپا گۆره، آذربایجان دا دیندار اهالی نین ۶٪-ی سیاسی ایسلام طرفداری دیر، یعنی آذربایجان دا تئوکراتیک دؤولتین قورولماسینی ایسته ییر. «آلتی فایز نه دیر کی؟!» دئمک یانلیش دیر. چونکی، بو، هدفه چاتماق اوچون هر جور فداکارلیغا حاضر اولان مین لرله فانات دئمک دیر. دینی /تکستریزمه /آشیریلیغا/ قارشى موبارزه حاقیندا (۲۰۱۵) قانون چرچیوه سینده سرت قاباقلا ییجی تدبیرلرین گۆرولمهسی داوام ائتمه لی دیر. آنجاق یئترلی دئییل دیر. چونکی، نظره آلاق: صحبت

یوخسولوغون و سوسیال برابرسیزلیگین تهلوکه‌لی حده چاتدیغی؛ گئنللیکله ایدئولوژی بوشلوقون اولدوغو؛ خاریجی گوج‌لرین ایل‌لرله آت اویناتدیغی، سیاسی ثابت‌سیزلیگه میلی آتورتیتار ایداره‌چیلیگین حاکیم اولدوغو بیر اؤلکه‌دن و عدالت، مرحمت، دوزلوک-دوروستلوک کیمی اخلاقی کثیف‌ت‌لرین عرشه چکیلدیگی ماتریالیست-مئکانتیل بیر توپلوم‌دان گئدیر.

دینه موناسیبت مسئله‌سینه فردی مستویده یاناشماق، اؤز دنیا‌گۆروشونو میلتنه سیریماق دوغرو دئییل‌دیر. ان آزیندان دوغرو آنالیز دئییل‌دیر. «قیلینج موسلمان» فیکرینی تکرار-تکرار سؤیله‌مگین بیر آنلامی وارمی؟ بو گون اکثریت دینینه سایغیلیسا، خالقینا باغلی شخصین بونو بیر فاکت اولاراق قبول ائتمک مجبوریتی واردیر. بو گون قوزئی آذربایجان اهالی‌سی نین ۹۰-۸۰٪-ی اؤزونو موسلمان ساییر. بونو نظره آلماق دون-کیخوتلوق دور. اینانجلی اینسان‌لاری فوندامئنتال حاقی اولان ویجدان آزادلیغیندان محروم ائتمک ائله سیاسی ایسلام طرفداری‌نین زورلا تئوکراتیک دؤولت قورماق ایستگی کیمی بیر شئی‌دیر.

تانریچیلیغا (بعضی‌لری‌نین یانلیش ایفاده‌سی ایله شامانچیلیغا) رغبتله یاناشان گنج سویداش‌لاریمیزین دوغولارینا سایغیلییق. اما میلتی تانریچیلیغا گئری دؤنمه‌یه چاغیرماق ۲۱-جی یوزایلین شرط‌لرینده راسیونال [معقول] گۆرونمور. چونکی، تانریچیلیق (و شامانچیلیق) بو گون یالنیز تاریخی میلتی دیر اولاییلر. دین ساحه‌سینده گذشت‌سیز مدافعه ائده‌جگیمیز پرنسیپ‌لر ویجدان آزادلیغی و لائیکلیک اولمالی‌دیر. عینی پرنسیپ‌لر گونئی آذربایجان میلتی حرکاتی اوچون ده کئچرلی سایبلا بیلر. میلتی حرکات، فیکریمیزجه، لائیکلیک (دونویلیک) پرنسیپی اوزرینده ایصرار ائتمه‌لی‌دیر؛ «تورک شیعه‌لیگی» یا دا «آذربایجان شیعه‌لیگی» فیکری ایله اؤزونو آلداتمالی‌دیر. گۆردوگوم میلتی فعال‌لارین قوزئی‌لره نیسبتاً دین آدینا حوق‌بازلیق‌لارا داها رادیکال یاناشمالاری، اکثریتی‌نین سورغولاییجی کولتوره صاحب اولماسی، صفوی‌لرین تاریخی رولونو اوبیئکتیو دیرلندیرمه‌سی بو اومیدلری گوجلندیریر.

یوخاریدا گۆزدن کئچیریلیمیش تاریخی فاکت‌لار اساسیندا ادعا ائده بیلهریک کی، آروپادا اولدوغو کیمی ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا دا مذهب آیریشمالاری میلتلشمه سورجینده ایستیمولاشدیریجی [محرک] رول اوینادی. آنجاق بو سورج تورک‌لوگون علئیهینه ایشله‌دی. «سونولوک-شیعه‌لیک داعواسی، تورک‌لری ایکی اوردو حالیندا عصیرلرجه چارپیشدیراراق هم میلتی انرژینی بوشونا خرچلنمه‌سینه [نه‌دن اولموش]، هم ده سیاسی تورک بیرلیگی‌نین گئچکلشمه‌سینه انگل اولموش دور.» (آتسین).^۱ هئتئرئدوکس [جایغین] شیعه‌لیگین ایسلام

^۱ - Nihal Atsız, İslam Birliği Kuruntusu, Ötüken, ۱۷ Nisan ۱۹۶۴, Sayı: ۴

تامیندان آیریلماسی و ینگانه دؤولت مذهبی اولاراق رسمیشمهسی فارس لارین تورک جوغرافیاسیندا اؤزونوقوروما مئخانیزمینه چئوریلدی. سونراکی یوزایل لرده ده فارس لار بو مذهب آیریلیغینی دایم کؤرؤکلهدیلر. و بیر پارادوکسو تکرار لایاق: فارس لارین تورک دنیزینده اریمه سینه مانع اولان محض ۱۰۰۰ ایللیک تورک سیاسی حاکیمیتی اولدو. ایران مرکزی شیعه لیک، آذربایجانلی سلجوقلولاردان سونراکی ۵۰۰ ایللیک تورک-ایسلام دؤولتچیلیگیندن سادیدردی. آذربایجان تورکو اؤزونه، تورکلؤگونه ساریلماقدانسا، مذهب آیریلیغینا باغلانندی، اونون اوچون شیعه لیک یوزایل لرله اساس تاپیناق اولدو. داها دقیق دئسک، گونئی آذربایجاندا میلتلشمه سورجینی مذهب فرقی معین ائتدی. آذربایجان تورکو، تورک دنیاسیندان آیریلدی، حتی زامانلا اونا دوشمن کسیددی؛ شیعه لیک اونو فارسلا قارداشلاشدیردی، ایندی ده بو «مذهب قارداشیندان» قوپا بیلیمیر.

عمومیته، تورکلرین دیگر ائتنوسلاردان فرقلی اولاراق آشیری دین تعصوبکئشی اولمادیغینی دئمیشدیک. ایرانداکی تورکلر استئنا ساییلمالی دیر. اونلار گونوموز تورک دنیاسیندا ان پیس دورومدا اولان کسیم دیر. ایرائین سایجا ائتنیک چوخلغو، یا دا ان آزیندان سایجا فارس لارا برابر اولماسینا باخمایاراق، بو ائتنوس فورمال بیر موختار حاققا (کولتور، انضباطی) بئله صاحب دئیل دیر. حتی میلی وارلیغینی بئله ایران حاکیمیتی اینکار ائتمکده دیر. بو فاجیعه لی دورومو آشیری مذهبچیلیگین بدلی اولاراق قبول ائتمک مجبوریتینده ییک.

مقاله دن چیخان نتیجه اصلا مذهب دیشیکلیگینه چاغیریش اولاراق دیرلندیریلمه مه لی دیر. مذهب، صفوی لردن اؤنجه اولدوغو کیمی هر بیر موسلمانین شخصی سئچیمی اولمالی دیر. منطیقین یولو: مذهب آیریلیغی سیاسیلشدیریلمه مه لی، سیاسته آلت ائدیلمه مه لی دیر. مذهبین سیاسته آلت ائدیلمه سی کئچمیشده ده، ایندی ده فارس ایرقچیلیگی نین ایشینه یارامیش، آذربایجان تورکونون اؤزونوتانیماسینا، دوغرو-دوزگون یول توتماسینا مانع اولموش دور.

بایراغیمیزداکی/میلی ایدئولوژی ده کی ایسلامین یئری مؤوضوعونو توپارلاپارکن بونو دا علاوه ائتمکده یارار واردیر. هر یکی آذربایجانین ژئوپولیتیک دورومو دین و مذهب مسئله لرینه داها دیقتلی و آکتیو یاناشما طلب ائدیر. دین مسئله لرینه یاناشما ویجدان آزادلیغی و لائیکلیک پرنسیپ لرینه دایانارسا، اؤلکه نین گله جگینی تهدید ائدن عامیل دئیل، اؤلکه ده تولترانت دورومون یارانماسینا خیدمت ائتمیش اولار.

كۆرۈكلەنن يانلىش لار و تور كىيە آلقىسى

تور كىيە ھىچ بىر زامان آذربايجانا بو قدر ياخين اولمامىشدى. تور كىيە نىن اؤزلىكله اوچونجو قاراباغ ساواشىندا سىياسى و حربى گوجويله آذربايجانين يانيندا اولماسى قارداشلىغين سؤزدن ايشه كىچمەسى نىن رمزينه چنوريلدى. آيت الله شريعتمدارى، ابوالفض ائلچى بى، حئيدر على يئو و ايلهام على يئوين ديله گتيردىكلرى بىر مىلت، يىكى دؤولت دوستورونون گرچكلشديگى اندر [نادير] دؤنم لردن بىرى اولدو. بو باخيمدان ۱۹۱۸-ده عثمانلى اوردوسونون قوزنى و گونئى آذربايجاندا سويداش لار ينى قورتارماق اماجىيلا بورالارا گلمهسى تاريخين يىنگانه استثناسى اولاييلر.

گونئى آذربايجاندا ھىچ زامان بو قدر تور كىيە يه ياخين اولمامىش، تورك دونياسى نىن بىر پارچاسى شعورونو داشىمامىش دىر. ھىچ بىر زامان گؤزونو بو قدر تور كىيە يه و تورك دونياسينا دىكمەمىش دىر. بو گليشمە نىن ان چاربيجى ثبوتو اولاراق تبريز-باكى-آنكارا، فارس لار ھارا، بيز ھارا؟! شوعارى اورتايلا چىخيمىش دىر.

گئديشات بئله ايسه نەدن تور كىيە حاقيندا منفى آلقى^۱ ياراديلير؟ عجباً بونو تورك و تور كىيە دوشمن لرى نىن گليشن اورتامدان ناراحتچىليغى نىن ايفادهسى سايماق اولارمى؟
اؤنجه تور كىيە حاقيندا منفى آلقى نىن اساس تئزيس لرينه قيساجا گؤز آتاق.

يانلىش تئزيس لرى

عثمانلى-صفوى ساواش لارى، چالديران مئيدان موچارىبەسى، سلطان سليم - شاه ايسماييل موناسىبت لرى تا قديم دن تور كىيە نىن آذربايجانا منفى موناسىبىتى نىن ان ياخشى ثبوتودور. سووئت دؤنمىندن اعتباراً كۆرۈكلەنن بو تئزيس دەكى تاريخى فاكت لار گىرچك دىر. يانلىش اولان ۵۰۰ ايل اول باش وئرميش حادىثە و سورجى ساپديرارق گونوموزه داشىماق و ۲۱-جى يوزايلين

^۱ - تور كىيە دە سون دؤنم لر آكتيو ايشلە ديلن توتوملو آلقى سؤزو اينگىليسجه دەكى perceptions, stereotype, image سؤزلرى نىن قارشىليغى دىر. عربجه دەكى تصوور سؤزونه ياخين دىر.

حادثه‌سی کیمی سیریماق دیر.^۱ اورتا چاغ‌لاردا نه میلی دؤولت‌لر، نه ده مودرن آنلامدا میلیت‌لر واردی. ساواش‌لار ایسه محض سولاله‌لر آراسیندا باش وئرمیش دیر. هر دؤولتده حاکیم سولاله‌نی و قودرتلی عایله‌لری تمثیل ائدن گوج مرکزلی آراسیندا ایختیلاف‌لارین، قانلی ساواش‌لارین اولماسی بیلینن بیر گئچکلک دیر.^۲ تاریخی فاکتی بو طرزده ایفراط چاغداشلاشدیرماق جهدی مسئله‌یه ساده‌جه غیری-آکادئمیک یاناشما ایله ایضاح اندیلمه‌لی دیر. مقصد سیاسی دیر - تورکییه حاقیندا منفی آلفی یاراتماق دیر.

۱۹-جو یوزایلین باش‌لاریندا عثمانلی آذربایجانا ادعالاریندان ال چکمه‌میش؛ بورانی ایشغال ائتمک ایسته‌میش دیر. بو گونه قدر سوروب گلن بو تئزیس اوزرینده بیر قدر آیرینتیلی دوراق. رسمی ایران تاریخچیلیگینده عثمانلی نین دایم ایران تورپاق‌لارینا گؤز دیکدیگی، اونو ایشغال ائتمک نیتینده اولدوغو وورغولانمیش دیر/وورغولانماقدادیر. قوزئیده ده سوؤت دؤورونده آشاغی-یوخاری عینی ساختارلیغا یول وئرلمیش، ۱۹-جو یوزایلین باش‌لاریندا آذربایجانین «وچ پیس‌دن بیرینی سئچمک مجبوریتینده قالدیغی» - یا گئریده قالمیش فئودال ایرانا، یا عثمانلی‌یا، یا دا نیسبتاً اینکیشاف ائتمیش روسیایا بیرلشمک - رسمی کونسئپت اولراق وطنداشین شعورونو یئرلشدیرلمیش دیر. ایندی ده قوزئی آذربایجاندا «بالانسلاشدیرلمیش خارجی سیاست» گؤروشونو تاریخی کئچمیشین بو حادثه‌سی ایله ایضاح ائتمک جهدی قالمماقدادیر.

نادیر شاهین قتلیندن سونرا ایراندا یارانمیش نؤوبتی سیاسی بۇحراندا عثمانلی فایدالانماغا تلمسه‌دی. افغانیستاندا یئنی دؤولت قورموش احمد شاه دوررانی ایستانبول گؤنئردیگی مکتوبوندا قیزیلباش‌لاردان قورتولماق اوچون گؤزل ایمکانین یاراندیغینی بیلدیریر، عثمانلی سلطانینا شیعه دؤولتینی لغو ائتمک شانسینی گئچکلشدیرمک مقصدیله بیرگه حرکت کئچمگی تکلیف ائدیردی. عثمانلی پادشاهی اوچونجو مصطفی جاواب مکتوبوندا «شرفلی بیر تورکمن لیدئری اولان نادیر شاه‌لا» ایضالانان باغلاشمالارین هله ده کئچرلی اولدوغونو بیلدیرمیش، «الله ین یاردیمی ایله دؤولتی-عالیه‌میزین خزینه‌سی و عسکری چوخ و قووتلی اولدوغوندان بیزله اوچون ایرانی ضبط ائتمک غایت قولای ایسه ده، بئله ضعیف دورومدا اولان بیر میلیتین اوزرینه

^۱ - مثلاً، شاه ایسماییلین سلطان بایزیدله یاخین موناسیبت‌لری، بیر-بیرینه آتا-اوغول خیطاب‌لاری دایم کؤلگه‌ده قالان، یا دا گیزله‌دیلن تاریخی فاکت‌لاردان دیر.

^۲ - اورتا چاغ‌لاردا ساواش‌لارین کاراکتئری، بو ساواش‌لارین سولاله‌لر آراسیندا باش وئرمه‌سی حاقیندا باخین: Samuel P. Huntington, *The Clash Of Civilizations And The Remaking Of World Order*, U.K.: Touchstone Books, ۱۹۹۷, Ch. ۱.

عسکر گۆندرمک، اونلارین وارلیقلارینی خاراب ائتمک دؤولتی-عالیه میزین شأینه یاراشماز» دئییه اونون تکلیفینی رد ائتمیشدی.^۱

بابی-عالی، ایران ایشلرینه فعال موداخیله یه تحریک ائدن باشقا چاغیریش لاری دا جاوابسیز قویدو. نادیر شاهین قتلیندن سونرا تبریز والی سی رضا خان عثمانلی حؤکومتینه مراجعت ائدەرک، آذربایجان دا مستقیل بیر سلطنت قورماق اوچون بورایا بیر شاهزاده گؤندریلمه سیینی ایسته میش، آنجاق ایستانبول بو مراجعته موئبت جاواب وئرمه میشدی.^۲ نادیر شاهین رسمی ائلچیلیکله ایستانبول گؤندردیگی شاملی مصطفی خان، شاهین اؤلوموندن سونرا یولدا قالیب، باغداد والی سی ایله اونا یاردیم وئریلدیگی تقدیرده اصفهان، قزوین، همدان، کیرمانشاهی عثمانلی یا قاتماق تکلیفی وئردی. آما اونون تکلیفینی ده عثمانلی حؤکومتی گئری چئویردی.^۳ هیندیستان داکی حیدرآباد دؤولتی نین باشچی سی نیظامولمولکون ایرانی ضبط ائتمک و «شیعه لیگی اورتادان قالدیریپ، سوئولوگو حاکیم دوروما گتیرمک، بونونلا خالقی راحت ائتمک» تکلیفینه ده عینی موناسیبت بیلدیریلدی. ایران سرحدلرینده کی والی لره ایران تورپاق لارینا تجاوز ائتمه مک امری گؤندریلدی.^۴

بعضی قوزئی آذربایجان خان لاری نین عثمانلی لارا مراجعت لری ده چکینگن دوغو سیاستی- نین طلب ائدیگی شرطلرده جاوابلان دیریلیمیشدی. شکی خانلی چلبی ۱۷۴۷-ده، گنجه خانلی شاهوئردی ۱۷۵۱-ده، شیروان خانلی محمد ایسه ۱۷۶۰-دا عثمانلی نین تبعه سی اولماق ایسته دیکلرینی رسماً بیلدیریمیشدی.^۵ سونراکی ایل لرده ده بو ایستک تکرارلانمیش، عثمانلی نین حیمایه سیینی ایسته یین خان لارین سیاهی سی گئنیشلنمیشدی. مثلاً، ۱۷۸۷-نین نوپا بریندا ایروان خانلی محمد، عثمانلی پادشاهی نا یازدیغی فارسجا مکتوبوندا تیغلیس خانلی ایراکلی نین ایروان قالاسینی ضبط ائدیپ، موسلمان لار اوزرینه هوجوم ائتمک نیتینده اولدوغونو بیلدیریر، عثمانلی دان یاردیم خواهیسی ائدیر و ایروان خانلیغی نین عثمانلی حیمایه سینده اولدوغونو بیر

^۱ - Mehmet Saray, *Türk-İran Münasibetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. ۵۹-۶۰.

^۲ - Zeki Velidi Togan, *Azərbaycan, İslam Ansiklopedisi*, ۲. Cilt, İstanbul, s. ۱۱۵.

^۳ - Abdurrahman Ateş, Nadir Şah Afşarın Ölümünden Sonra İranda Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devletinin İran Politikası, *Sosial Bilimler Dergisi*, yıl ۸, sayı ۲, s. ۵۹.

<http://www.aku.edu.tr/AKU/DosyaYonetimi/SOSYALBİLENS/dergi/VIII2/aates.pdf>

^۴ - یننه اوردا، ص. ۶۱-۶۰.

^۵ - İbrahim Yüksel, 'Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu', *Azərbaycan*, yıl ۳۷, sayı ۲۶۵, ۱۹۸۸, s. ۵۸.

نئچه دفعه خصوصی قئید ائدیر.^۱ آغا محمد خانین قاراباغ اوزرینه یوروشو عرفه سینده قاراباغ خانلی عثمانلی صدر-اعظمینه یاردیم خواهیسی اولان مکتوبوندا اؤزو حاقیندا بیلدیریر: «خولاصه توالکلام دؤولت-سی عالییه-سی عالیه نین خیدمت-گوزار بنده لریوز.»^۲ بابی-عالی چیلدیر بی لریگینه، قارس والی سی و وان سرعسگرینه قافقازلار، بو سیرادان آذربایجان خانلیق لاری ایله ایلگیلنمک امرینی وئرمیش، بورادا اولوب-بیتن لردن آئیندا خبردار اولماغا چالیشمیش دیر. بو خانلارا آرا-بیر قیمتلی هدیه لر ده گؤندریلمیش، بورادان گلن ائلچی لرین خرچلیکلری تأمین ائدیلمیش دیر.^۳

اما عثمانلی حؤکومتی معنوی دستکدن، یاردیم وعدلریندن، خانلاری بیریگه دعوت ائتمکدن او یانا گئتمه مییش، اونلاری تهدید ائدن تهلوکه قارشسی سیندا - نه آغا محمد شاه قاجارین هوجوم لاریندان، نه ده روسیانین آرتان تضییق لریندن آذربایجان خانلیق لارینی قورومامیش، بو ایستیقامتده جیددی جهد بئله ائتمه مییش دیر. قاراباغلی ایبراهیم خانین عثمانلی صدر-اعظمینه یازدیغی مکتوب بو معنادا سجیه وی دیر. او مکتوبوندا گؤستریر کی، «یگیرمی ایل و بلکه ده داها چوخدان دیر کی، روم دیاری نین اهالی سیاهی سینا دوشمکله شرفلندیر یلمیشم.» او، آغا محمد خانین قاراباغ اوزرینه هوجومو عرفه سینده «بیزلری قورویوب، بیزه کؤمک و عنایتینیزی اسیرگه مه یین» خواهیسی ایله عثمانلی دان یاردیم ایسته ییر. صدر-اعظمین جاوابی بیر معنالی دیر: «یرانلا دؤولتی-عالیه آراسیندا صلح اولدوغوندان، آغا محمد خانین صلحو پوزار بیر حرکتی گؤرولمه دیکجه عثمانلی دؤولتی طرفیندن ایران حواله سینه عسگرله موداخیله ائدیلمه یه جک.»^۴

یوخاریدا وئریلن تاریخی فاکت لار گؤستریر کی، ایرانین رسمی تاریخچیلیگی نین، یا سوونت دؤوروندن قالمیش قوزئی آذربایجان تاریخچیلیگی نین آذربایجانین بؤلونمه سی حاقیندا کونسئپتی نین عثمانلی بؤلومو علمی دئییل، تامامیله سیاسی آماج لارا خیدمت ائدن باخیش اولموش دور. ۱۸-جی یوزایلین ایکینجی یاری سی - ۱۹-جو یوزایلین باش لاریندا عثمانلی نین آذربایجان داکی خانلیق لاری ایشغال ائتمک نیتی اولمامیش، بوراداکی خانلارین عثمانلی سلطانی نین تبعه سینه

^۱ - *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, I cilt (۱۵۷۸-۱۹۱۴), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, ۱۹۹۲, s. ۳۷.

^۲ - *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, II cilt (۱۵۷۵-۱۹۱۸), s. ۹۸.

^۳-باخین:

- *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, I cilt (۱۵۷۸-۱۹۱۴), s. ۳۴.

^۴-S. Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹۶, s. ۵۴۵.

چئوريلمك ايستكلىرىنى موثبت قارشىلاماميش دىر. عثمانلى ھىمىن دؤوردە آذربايجانين بير حيصهسى نىن روسيا طرفىندىن ايشغالى مسئلهسىنە قارىشماماميش، سوسقون قالمىش دىر.

۱۹۱۸-دە عثمانلى نفث اوچون باكى يا گلىدى؛ عثمانلى ايروانى ائرمىنى لره وئردى؛ آتاتورك آذربايجانى روس لارا ساتدى... كىمى فيكىرلرله عثمانلى/توركييه - آذربايجان موناسىبتلىرى نىن ان اؤنملى دؤنمىنە كؤلگە سالماق، حتى شعورلاردان قازىب آتماق ايستەدىلر. تون لارلا اثر يازىلدى. رايئوسكى، توکارژئوسكى، جمىل قولى يئو، ايندى دە يئنى پئيدا اولموش واصيف قافاروو كىمى لره موختلىف يۇن لردن ۱۹۲۰-۱۹۱۸-لر تارىخىنى تحريف ائتدىلر/ائدىلر. اولار ينى يازى لاريندا آيرى-آيرى دئتال شىششيردىلير، ماهيت تشكىل ائدن تارىخى فاكت يا بسىطلشدىلير، يا دا ساده جه يوخ سايلىلير. بو دؤنمىن ان اؤنملى تارىخى فاكتى ايسه بودور: عثمانلى توركو، آذربايجان توركونو فيزىكى محودن خيلاص ائتمىش دىر! قالان لارى تفروعات دىر. عموم-تورك تارىخى نىن ان مؤحتشم حادىئەسىنى - تورك خالق لارى نىن بير-بىرىنى قورتارمالارنى! - اونوتدوروب، دئتال لارى شىششيرتمك - بودور تورك دوشمن لرى نىن خىصلىتى. بو تىپ اينسان لاردان اينصاف طلب ائتمك دە ساده لؤوولوك دور.

۱۹۲۰-۱۹۱۸-لر تارىخى ۳۰ ايل اول موبهم ايدى؛ موذاكىره، موباحىئە مؤوضوعسو ايدى. بو زامان ايچىندە اولارلا قيمتلى اثر يازىلدى، آرتىق سىرادان وطنداش اوچون دە قارائلىق لار ايدىنلىغا چىخدى. اما دلى نىن قويويا آندىغى داشى چىخارتماق، تارىخ شعوروموزو بو موردارلىقدان تمىزلەمك اوچون ھله چوخ يازىلمالى دىر.

آدى چكىلن مسئله لر حاقىندا بىز دە چوخ يازدىق. يئنه دە يازاجاغىق. مؤوضوع آچىلمىشكن بو يازى نىن حؤوصلەسى و حجمىنى آشمادان ۱-۲ فاكتى اوخوجونون دىقتىنە چاتدىراق. سووئت و ايران رسمى تارىخچىلىگىندە عثمانلى ايشغالى اولاراق نىتەلندىرلن/سجىه لندىرلن ۱۹۱۸-دە كى عثمانلى ياردىمى حاقىندا اولارلا تارىخى قايناق واردىر. آذربايجان دان اولان نمايندەلر نىن ائرمىنى تجاووزونە قارشى دوروش گتىرمك اوچون عثمانلى دان اىصرارلا، حتى يالوارارق ياردىم اىستەمەلى آزاجىق اينصافى اولان تارىخچىلر نىن ھامى سىنا بللى دىر. اؤرنك اولاراق، باشدان عثمانلى يا سوپوق موناسىبتى اولان، سونرا دا روسيا طرفىنە كئچن ممد حسن حاجىنسكى نىن فيكىرلر نىنە باخاق. بو آدامىن وئردىگى بىلگىيە گؤره، انور پاشا معلوم ترابزون كونفرانسى زامانى آذربايجان نمايندەلرى ايله گؤرۈشۈدە آذربايجانين قونشو گورجوستان و ائرمىستانلا بىرلىكدە واحد فئدئراتىو يا كونفئدئراتىو دؤولت تشكىل ائتمەسى و اونون توركييه ايله سىخ علاقه قورماسىنى اؤز اۋلكەسى اوچون آرزو اولونان حال حساب ائتدىگىنى بىلدىرمىشىدى. بونونلا بئله گونئى قافقازدا واحد دؤولت نىن وارلىغىنا شوبهه ائدن انور پاشا، بو شوبهه نىن گئچكلىشىدىگى

تقدیرده «تورکییه ایله عمومی سرحدلری اولان موستقیل آذربایجانین عثمانلی دۆولتی ایله آوستریا-ماجاریستان فورماسیندا داها سیخ ایتیفاق یارادا بیللمهسی» ایمکانینی دا قئید اندیردی. انور پاشا دفعه لرله اونا ائدیلمن مراجعت لرله جاواب اولاراق (دقت بویورون)، آذربایجانا یاردیم گؤستریم اوچون بعضی تدبیرلر گؤردوگونو، او جومله دن قارداشی نورو پاشانین ۳۰۰ حربی تعلیماتچی ایله تبریزدن گنجیه گئتمهسی حاقیندا بیر امر وئردیگینی دئییردی. حاجینسکی نین «اثرمنیستانین موستقیللیگینه موناسیبتینیز؟» سوالینا دا انور پاشانین وئردیگی جاواب ماراقلی دیر: «تورکییه موستقیل اثرمنی دۆولتی نین یارانماسی علئیهینه دئییل، بیر شرطله کی، اینگیلیس-روس سیاستی خاطرینه اثرمنی خالقی تورکلرله قارشى اینتریقالارینا سون قویسون.»^۱

سون زامانلار عثمانلی و عثمانلی دۆولتی نین لیدئرلری نین «اثرمنی پرست مؤوقعی» حاقیندا یالانلار تیراژلانیر. ایروانی اولارین اثرمنی لره هدییه ائتدیکلری حاقیندا عاغیل آلماز ادعالار ایرهلی سورولور.^۲ بو آرادا ایکیده بیر عثمانلی مبعوثان مجلسی رئیسى هالیل مئنتئشى نین آدی چکیلیر. بیز ده مئنتئشى نین خاطرلریندن قیسا بیر آلینتی وئرك: «بیر گون ایستانبول دان شیفره آلدیم: (Guéguetchkori) (گورجیستان باش وکیلی) ایله گؤروش، بو اثرمنی لری آرامیزدا تقسیم انده لیم. [دقت بویورون! آدئیلیردی. گوله رک ایستانبولون آرزوسونو بیلدیردیم. بو جاوابی آلمیشدیم: بی افندی، قوجا روس و عثمانلی ایمپاراتورلوق لاری بو حریف لرله باش انده بیللمه دی. منیم کوچوچوک گورجیستانیم بو بلالاری ناسیل اوززینه آلیر؟ بونلار تیغلیس ده (گورجیستانین پایتختی) یوزده آلتیمیش اکثریتده دیرلر.»^۳ شرحه گرک وارمی؟

مصطفی کمال آتاتورک حاقیندا ادعانین نه قدر اساس سیز اولدوغونو گؤسترن ساده جه بیر فاکت: بویوک میلت مجلسی نین رئیسى اولاراق مصطفی کمال پاشانین لئنینه گؤندردیگی مکتوبون تاریخی ۲۶ آپرئل/نيسان ۱۹۲۰-دیر. بو مکتوب موسکوا یا یوندا چاتدی، حالبوکی بو زامان آذربایجان چوخدان (۲۷ آپرئلده) ایشغال ائدیلمیشدی...

بئله جه، معلوم تاریخی دئترمینیزم [جبر تاریخی] مئتودونو ترسینه چئویره رک، آذربایجان وطنداشیندا کئچمیشده ده بئله اولموش دور، ایندی ده بئله دیر، حتی گله جکده ده بئله اولاجاق

^۱ -ARDA, fond ۹۷۰, siyahı ۱, iş ۱, v. ۳۰-۳۷, s.۷.

^۲ -ایروانین یئنی یارانان اثرمنیستان دۆولتی نین پایتختینا چئوریللمهسی حاقیندا بیزیم تاریخ شعوروموز و/ایروان آدلی (۲۰۰۹) مقاله میزه ده باخماق اولار:

-Güneyli-Quzeyli Məsələlərimiz, Bakı: Ayparax, ۲۰۱۳, s. ۲۴۳-۲۴۷.

^۳ -Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше 'nin Anıları, Ankara: Altınordu, ۲۰۱۹, s. ۱۷۱.

فیکرینی بوش، یا یاریمچیق قافالارا یئرلشدیرمک ایسته ییرلر. محض بوندان، تاریخی اساس یاراداندان سونرا موناسیبت لرین ایندیکی دورومونا قارا یاخماق، حتی تامامیله قارالماق چتین ایش دئییل دیر. چونکو آرتیق معلوم قافا بونا مثیله دیر. تورکییه اؤز مارق لاری اوچون آذربایجانا یاردیما گلدی (۲۰۲۰)؛ اورتاق تورکجه - اسکی عثمانلی ایمپریالیزمی دیر؛ Θ ، X حرف لرینی بینمه مک خیانت دیر کیمی سارساق فیکرلری آرتیق سوسیال مندیادا یایماق اولار.

آذربایجان-تورکییه موناسیبت لرینه دیگر طرفدن یاناشاق. مگر موناسیبت لر ایدئال ایدی؟ هئچ پروبلئم اولمادی؟ تورکییه ایله آذربایجان آراسیندا نه کئچمیشده، نه ده ایندی پروبلئم اولمامیش دیر، یوخدور دئمک بین الخالق موناسیبت لر سیستمیندن خبرسیز اولماق دئمک دیر. موثقیق دؤولت لر آراسیندا بعضی پروبلئم لر اولموش دور، وار و اولماق دیر. اؤنملی اولان حیاتی مسئله لرده ایتیفاقین اولماسی دیر. البته، تورکییه لی کومونیسیت لر و بعضی اتحادچی لارین آذربایجان ایستیقلا لینا قارشی فعالیت لری (۱۹۲۰) تکذیب ائدیلمز فاکت دیر. نورو پاشا نه قدر هئیکلی حاق ائتمیشسه، عمی سی خلیل پاشانین فعالیتی او قدر سورغولانمالی دیر. سولئیمان دمیرآلین نه قدر میلی حؤکومتین بیخیلماسیندا رولو وارسا، تورکییه جومهوریتی دؤولتی نین مین قات آذربایجانین آیاق اوسته دورماسیندا رولو اولموش دور. دوغرو-دوزگون و عدالتلی سونوجا وارماق اوچون خصوصی ایله عمومینی، ایکینجی-اوچونجو درجه لی سببله/فاکتلا حیاتی اهمیتلی سببی/فاکتی بیر-بیریندن آیرماق گرک دیر. تورک و تورکییه دوشمنچیلیگینی یایماغا موکلف اولان لار محض تبلیغاتین بو اؤزلیگینی بیلدیکلریندن میلچکدن فیل دوزلدیرلر.

تورک و تورکییه دوشمن لرینین یئرسیز اورک بولاندیرمالاری بیر یانا، داها جیدی مؤوضوعیا آیدینلیق گتیرمه یه چالیشاق. گوئی و قوزئی آذربایجان داکی چاغداش لاریمیزین شعورونداکی و دیلینده کی «قارداش تورکییه» آنلایشی هارادان چیخدی و نه قدر گئرچکچی دیر؟

الله بن لوظفو

میلی شعور هم ده دوستونو، دوشمنینی تانیماق دئمک دیر. میلتلشمه سورجی نین اؤزویله برابر گتیردیگی بیر اولمازسا اولماز دیر.

قوزئیده حسن بی زردابی دن اوزو بری میلی فیکر صاحب لری و قورولوش لاری چار/سوؤئت رژیملری نین بوتون قارایاخمالارینا باخما یاراق، سؤمورگه دوروموندا اولان مظلوم آذربایجان دان گؤزلرینی عثمانلی/تورکییه یه دیکمیش لر. اؤزلیکله ۱۹۲۵-دن، ایرانین ایرقچی دؤولته

چئوريلمه سيندن سونرا توركييه، مدد اوما بيلينه جك يئگانه اؤلكه اولاراق آلقيلانميش دير. بير نئچه اؤرنك وئرك.

بالكان ساواشي عرفه سينده موساوات تشكيلاتي وئرديگي بياناتدا وورغولاماقدايدي: «بيلينيز و آگاه اولونوز كي، يئگانه اوميديميز و چاره-ي نيجاتيميز توركييه نين ايستيقلال و ترقى سينده دير. اگر بيز شيمدي ده كنديميزين اولكي حيسزليگيميزدن واز كئچمزسك، دونيانين گؤزو اؤنونده حاق، اسلاميت و ميليتيميزي كايب ائديب اغياره اجير [يادلارا نؤكر]، تابع، عاداتا اسير اولاجاغيميز شك و شوبه دن آري دير...»^۱

ممد امين رسولزاده ۱۹۲۲-ده يازيردي: «آزربايجان جومهوريتي، عالم-ي اسلامدا تشكول ائدن ايلك جومهوريت دير. بو جومهوريت عيني زاماندا بير تورك حؤكومتی دير؛ تعبير-ي ديگرله كوچوك توركييه دير. كوچوك توركييه خالقي ايله بؤيوك توركييه خالقي آراسينداكي موناسيبت، ايكي قارداش موناسيباتي قدر صميمانه دير.»^۲

۱۹۵۰-لرين اورتالاريندا ك گ ب نين اله كئچيرديگي اعلاميه لرين بيرينده بونلار يازيلماقدايدي: «موسلمانلار، ۳۶ ايل دير روسلار و اثرمنلر طرفيندن ازبيليريك. اونلار بيزي سويور، واريميزي-يوخوموزو اليميزدن آليرلار. باكي نفتي روسيايا داشينمازسا ميليونئر اولاريق. ساري لار [روسلار] نفتيميزي، يون، پامبيق، چاي، دوگو، ياغ، سود، يومورتا نه وارسا اليميزدن آليرلار. روسلاردان خيلاص اولاق. قورخماين، ياشاسين توركييه، ياشاسين توركييه نين عسكر و ضابطلري.»^۳

اؤزليكله بو سون سند چوخ آنلاملي دير. اون ايل لرله، داواملي اولاراق توركييه يه قارشي تبليغاتين آپاريلماسينا، ميلى كيمليگيني ايفاده ائتديگي اوچون توركييه نين جاسوسو اتهامي ايله رئرئسسيا اولونان يوزمين لرين آجي سونونا باخمايaraq، آزربايجان خالقي ناتونون نؤكري، آزربايجانا قارشي عصرلرله داوام ائدن ايشغالچي نيتين اولماسي، گئريده قالميش توركييه نين غربين فورپوستو [پايگاه] اولماسي... كيمي ناغيللارا اينانمادي. سووئتلرين سونلاريندان اعتباراً آزربايجاندا قارداش توركييه آنلايشي، بير ميلت، ايكي دؤولت دوستورو سياسي فيكيرده اؤزونه

^۱ -Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hareketi*, Ankara: Azərbaycan Kültür derneği, ۱۹۹۱, s. ۴۰.

^۲ -Mehmed Emin Resulzade, *Azərbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul: Azərbaycan Türkləri Kültür ve Dayanışma Derneği, ۱۹۹۰, s. ۵.

^۳ -Cəmil Həsəni, *Azərbaycanda milli məsələ. Siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1۹۵۴-1۹۵۹)*, Bakı: Adiloğlu, ۲۰۰۸, s. ۹۱.

يئر ائتىدى. آذربايجان سىياسى موھاجىرتى نىن محض توركئىيەدە يئرلشمەسى و فعاليت گۆسترمەسى، مىللى سىياسى-ئىلمى فېكىرىن محض توركئىيەدە اينكىشاش ائتمەسى، اكثر فېكىر و عمل بۇيوك لىمىزىن مزارى نىن محض بو اۆلكەدە اولماسى بو قارداشلىغىن ئبوتو اولراق قبول ائدىلدى.

توركئىيەدە موناىبىت مسئلەسىنە ايندى دە ژئو-سىياست علمى نىن سوپوق منطىقى ايله باخماغا چالاشاق. اۇنجه آذربايجان رىسپوبلىكاسى نىن كىچىك دؤولت كاتئوقورياسىندا بىر دؤولت اولدوغو گنرچكى ايله راضىلاشاق. و كىچىك دؤولتلر نىن اورتا و بۇيوك دؤولتىن/دؤولتلر نىن حمايەسىنە احتىياجى واردير فېكىرى ايله دە راضىلاشاق. ۱۰ مىليون اهالىسى، ۸۶ مىن كو كم [كىلومتر مربع] رسمى اراضىسى، ۴۶ مىليارد دولار مىللى گلىرى اولان آذربايجان رىسپوبلىكاسى، چوخ موركب ژئوپولىتىك اورتامدا مىللى پروبلئم لرىنى حل ائتمك مجبور بىتىندەدېر. آذربايجان رىسپوبلىكاسى روسيا-ايران-توركئىيە ژئوپولىتىك اوچ بوچاغىندا يئرلەشېر. بونلاردان ايلك ايكى سى تارىخاً دە، ايندى دە آذربايجانا دوست موناىبىتدە اولمامىش اۆلكەلر اولدوغونو اعللى باشىندا اولان هر كس بىلىر. بو اوچ بوچاقدا توركئىيە جومهورىتى نىن - قارداش تورك دؤولتى نىن اولماسى آلله نىن بىر لوطفودور. يئتر كى بو لوطفو قاورايا بىلك، سىياسى و اجتماعى فېكىردە بو اوچ دؤولتى عىنى مسافه يه قويماق يانلىشلىغىندان ال چكك.^۱ حاكىم ايداره چى صىنغىن (نومئىنكلاتورون) اوزون ايل لرىن بالانسلاشمىش خارىجى سىياست ادلى وار-گلدن سونرا بو حقىقتى قىسماً درك ائتمەسىنە سئوئىمك اولار. آذربايجان نىن قاراباغ پروبلئىمىنى تامامىلە و بىردفعە لىك حل ائتمەسى، دىگر حىاتى مسئلەلرى نىن چۆزومو اوچون توركئىيە نىن تىمئالىندا موئفېقه احتىياجى واردير. توركئىيە يئر سىزى تىكبورلە باخان لار قبول ائتمەلى دىرلر: توركئىيە جومهورىتى دؤولتى اورتا اولچكىلى بۆلگە دؤولتى دىر - اۆزونو قورويا بىلىر. آذربايجان نىن بو ائتىفاقا داھا چوخ احتىياجى واردير.

بو ائتىفاق نىن ۲۰۰۸/۲۰۰۹ اۆرنگىندە تهلوكە يە دوشمە مەسى، دا يانلىقلى اولماسى اوچون اىقتىدارلار نىن ياخىن اولماسى، دوستوم-قارداشىم دئمەسى يئتمىر. خالقلار او قدر ياخىن، تك مىلت اولمالى دىرلار كى، اىقتىدارلار نىن يانلىش لارى يا دا شىلتاقلىغى موناىبىت لرى پوزا بىلمەسىن.

^۱-جليل ممدقولوزادە نىن مشهور و هلە دە اۆيولن *انامىن كىتابى* اثرىندە كى آنا فېكىر - عثمانلى، ايران و روسيادان عىنى اوزاقلقدا دورماق - ژئوپولىتىك باخىمدان يانلىش دىر.

آذربایجان-تورکییه مونا سیبیت لری استراتژی مو تّفیق لیکن ده ایره لی گنده بیلر. کونفئدئراتیو بیرلیک فیکری ده موذاکیره ائدیله بیلر، حتی ائدیلمه لی دیر.^۱ تورکییه نی تقلید ائتمک دئییل، اوستون دیرلریندن فایدالانماق گرک دیر. تورکییه ده دوروم ایدئال دئییل دیر. آنجاق گلین گئرچکچی اولاق: تورکییه هر ساحه ده آذربایجان دان بیر باش یوکسک دیر.

ایاغی اوسته دورا بیلن، اؤز پروپلئم لرینی چؤزمک اوچون ریسکی گؤزه آلا بیلن بیر آذربایجانین تورکییه ده کی تورک میلتی نزدینده نفوذو چوخ یوکسک دیر. حتی آذربایجان، سیاستینی دوزگون قورا بیلسه رسمی لوندونون آباش سیاستینه تأثیری قدر تأثیر گوجونه ده صاحب اولا بیلر. باشقا سؤزله، آغ ائوین قرارینا تأثیر ائتمگین ان یاخین یولو «Dauning Str. ۱۰»-دان حرکت ائتمک دیر دوستورو اوزره رسمی آنکارانین دا قرارلارینا تأثیر ائتمک پوتئنسیالینا صاحب دیر.

آذربایجان-تورکییه ایتیفاقی نین داها بیر استراتژی اؤنمی ده واردیر. بو ایتیفاق تورک بیرلیگی نین یارانماسی اوچون اؤن شرط دیر - تورک بیرلیگی نین چیردیی محض بو ایتیفاق اولا بیلر. بیر خصوصو دا علاوه ائدک: تورکییه ایله یکی آذربایجانین اهالی سی تورک دونیاسی اهالی سی نین تخمیناً یاری سینا برابر دیر.

آذربایجان، تک قوزئی نیندن عبارت دئییل دیر، اونون گونئی ده واردیر. گونئی آذربایجان، قوزئی گؤره تورکییه یه مونا سیبیتینی داها عذابلی یول لار قطع ائده رک شکیللندیرمکده دیر. ایرانچیلیق دیرلریندن، اؤزلیکله مذهب تعصوبوندن قوماق اوزون زامان آلدی. ایران اوچون فداکارلیق، آما اؤزو اوچون غفلت آدلاندیردیغیمیز ۱۹۲۵-۱۹۰۵-لرده گونئی آذربایجانین داوارانیشی آجی تجروبه لری اورتایا قویدو، سونراکی فارس ایرقچی رژیملری نین (پهلوی و خومئینی) تحقیر، تالان و اریتمه سیاستی تورکلوگو ایران تامیندان قوپارتدی. پهلوی دؤنمی نین تورک خر [ائششک تورک] آشاغیلاماسی ایندیکی مولّا رژیمی نین «مرگ بر تورک!» [تورکه اولوم] تهدیدلری ایله عوضلندی. بیر زامان لار سووئت لر ان معصوم دوشمن لرینی «تورکییه جاسوسو» اتهامی ایله سیبیره سورگونه گؤندریر، حتی گولله ییردیسه، ایندی ده ایران، تبریز، باکی، آنکارا، فارس لار هارا، بیز هارا؟! دئین لری عینی «تورکییه جاسوسو» آدیلا زیندان لارا دولدورور. آنجاق تاریخین گندیشاتینی دور دورماق مومکون دئییل دیر. سویداش لاریمیزین خئیلی حیصه سی دوستونو-دوشمنینی آنلاماغا باشلامیش دیر، گؤزونو قوزئی - آذربایجان جومهوریتینه،

^۱ -بو گرکلی ایدنیانین موذاکیره سی، بیزجه، دوغرو یؤنده گنتمیر. تورکییه ایله آذربایجانین دورمادان، مرحله-مرحله یاخینلاشما ساحه لرینی و پروپلئم لرینی اورتایا قویماقدانسا، بو گلشیمه نین یول خریته سینا موذاکیره ائتمکدسنه، سورجین نتیجه سینا وورغولاماق آزانفئکتلی بیر ایش دیر.

هم ده باتییا - تورکییه یه چئویرمیش دیر. ایران دا عصرلرله داوام ائدن تورک و عثمانلی/تورکییه دوشمنچیلیگی اؤزللیکله یئنی نسیلده ترس تیمه یه باشلامیش، تورکییه آلفی سی کؤکلو شکیلده دیشمیش دیر. (بو مؤوضوعیا قاییداجاغیق).

سونوج

چار/سووت و پهلوی/خومئینی دؤنملرینده اون ایل لرله آپاریلان آنتی-تورکییه تبلیغاتی آذربایجان اهالی سی نین شعورونا تأثیرسیز قالمامیش، تورکییه حاقیندا شوبهه لرین، حتی بعضی کسیم لرده دوشمن موناسیبتین یارانماسینا سبب اولموش دور. تاریخی حادیه لر تحریف ائدیله رک منفی آلفی نین یارانماسی اوچون آکتیو شکیلده ایستیفاده ائدیلمیش دیر.

میلی شعورون گلیشمه سی، ائله جه ده سیاسی گئدیشاتین (۱۹۱۸-ین قورتولوشو، قاراباغ ساواشی و س.) تأثیرله تصوورلر دیشمیش، تورکییه حاقیندا داها گئرچکچی یاناشما شکیللنمیش دیر. قارداش تورکییه آنلایشی آذربایجان رئیسوبلیکاسی نین اکثر وطنداش لاری نین کیملیگینده یئر آلمیش دیر. آنجاق آذربایجانین تورکییه یه آرتان مئیلی نین و ترسینه تورکییه نین آذربایجانا علاقه سی نین گوجلنمه سیندن راحتسیز اولان لار واردیر. آذربایجان داکی تورک دوشمن لری، اؤز فعالیت لری ایله تورکییه ده کی لره پاس آتماقدادیرلار.

تورکییه عامیلی گونئی آذربایجان دا میلی کیملیگین فورمالاشماسیندا اؤنملی رول اوینامقدادیر. ایران رسمی تبلیغاتی اؤزللیکله یئنی نسله تأثیرسیز قالمقدادیر، تورکییه نین نفوذو ایسه عکسینه آتماقدادیر.

وورغولانان يالان لار: روسيا آلقىسى

۱۰ نويابر بياناتى (۲۰۲۰) روسيا عاميلىنى يىنىدىن سىياسى فيكرين مركزينه گتىردى. ساواشى دوردورماسى و حربى حيصه لىرىنى قاراباغا يئرلشديرمه سى روسيانى يىنىدىن گوندمه داشيدى. ۱۰ نويابر هزىمتينه [شكست] حاق قازاندىرماق اوچون ايقتيدار سؤزچولرى و عموميتله روسيا ماراق لارىنى مدافعه اندن لر دىقت چكن تئزيس لر ايره لى سورمه يه باشلايدىلار و بو تبليغات ايشى بو گون ده ديشيك تئزلىكلر ده داوام ائتمكده دير. اساس تئزيس لر بونلاردير: سون قاراباغ ساواشىنا قارىشما دىغى اوچون روسيا يى مىنتدار اولمالي يىق؛ روسيا نهنگ دؤولت دير، اونا قارشى چىخماق آخماقلىق دير؛ روسيا اونسوز دا قاراباغ دا ايدى؛ روسيانى غضبلنديرمك اولماز؛ روسيا تئزلىكله داغىلاچاق، قاراباغ پروبلئمى اوندا آسانلىقلا حل ائديله چك...

مىلى مؤوقعه ده دوران لار طبعى كى فرقلى منطق اورتايا قويدولار. ان واجيبى هر گون قاراباغ دان گلن هيچانلى خبر لر روسيا و/ يا ايقتيدار يانلى لارين يانلىشلىغىنى اورتايا قويماق دادير. وطنداشيمىز سون ۱۱ آيدا بو خبر لر له ياتيب-دور دوغوندان آيرىنتى لارا گيرمه يه جه ييك. ذاتاً ۴۴ گونلوک اوچونجو قاراباغ ساواشى دوردورولموش اولسا دا، سونراكى گنديشات هله منطقى سونوجونا وارماميش دير. سورج داوام ائدير. اونا گؤره ده مسئله يه بير آز اوزاقدان، اما ماهيتى اوزره ياناشماق داها فايدالى اولاييلر. نجه دئيل، نيه سوالىنى قويوب، اونا باجاردىغىمىز دىقلىكله و اويىكتيوليكده جاوابلاندىرماغا چاليشاجىق. مىلى سىياسى فيكىر تارىخينده روسيانين يئرى مسئله سيندن يولا چىخاراق گونوموزه گله جه ييك.

روسيا نه گتىردى، نه گؤتوردو؟

آذربايجان روسيايا كؤنوللو بيرلشدى ناغلبينا ايندى اينانان تاپماق چتين دير. اما اون ايل لر له بو فيكرى بئيين لره يئرلشديرديلر، بوش قافالاردا يئرلى ده آلدى. رسمى تارىخچىلىك ۱۹-جو يوزايلين باش لاريندا آذربايجان خان لارى نين دوغرو-دوزگون سئچيم ائديكلرى ادعاسىندا ايدى. اوچ پيس دن، ان ياخشى سى سئچىلبيميش. يعنى گئريده قالميش ايرانى، يا دا عثمانلىنى دئيل، اينكىشاف ائتميش روسيانى سئچدىلر. سئچدىكلرى روسيا دا آز كئچمه ميش بو گئرى ذكاليغىن بدلىنى اؤده تدى. كورك چاي تعهودو (ماي ۱۸۰۵) قارشىلىغىندا داخىلى ايش لر ده

حاکمیت‌لرینی قورویاجاقلارینی دوشوندولر. بیر ایل کئچمه‌میش (فئورال ۱۸۰۶) قاراباغلی ایبراهیم خان و عایله‌سی قانینا غلتان ائدیلدی. خانلیقلار بیر-بیری‌نین آردینجا لغو ائدیلدی، خان و بی عایله‌لری پرن-پرن سالیندی. حالبوکی بئله بیر قدری بیزیم ایندی مدح ائدیلم خان‌لاریمیز گۆره بیلرديلر. چونکی بورون‌لاری‌نین اوجونداکی «تيفليس خانى‌نین» عایله‌سی عینی معامله‌نی گۆرموشدو.

۱۹-جو یوزایلین باش‌لارینداکی فاجیعه‌لی تاریخیمیزدن آلیناجاق باشقا بیر عبرت درسینی ده بوراداجا یادداشیمیزا یازاق: روسیا وئردیگی سۆزو توتما‌دی.

آذربایجانا یئرلشمیش روسیایا فرقلی مونا‌سبیت‌دن بحث ائدک. اورتا مکتب درس کیتاب‌لاریندان بیلیریک: میرزه فتحعلی آخوندوو و باشقا مأمورلار، علی قلم توتان اوخوموش کسیمین بیر حیصّه‌سی (مثلاً *قاراباغ‌نامه* یازارلاری) روس حاکیمیتینی لوطف سایدیلار. آخوندوو یئنی گنجلیگین نماینده‌سی حسن بی زردابی‌یه عاغیل وئیردی: «ال چک بیزیم یاخامیزدان! بونا آنجاق شوکر اول کی، دؤولتی-روسیه‌نین تحتی-حیمایتینده کئچن زمانه‌لرین قوشونکئشلیگیندن و چاپقینیندان آزاد اولوب، آسایش تاپمیشیق و زینده‌گانلیقدان راضیییق.»^۱ زردابی و یئنی نسیل گنجلیک زینده‌گانلیقدان راضی دئییلدی. آخوندووون کونفورمیست [سازگارانه] توتومونون عکسینه زردابی نسلی تاریخی و چاغداش گئرجگی اورتایا قویدو. کینچی‌ده بو تیپ ایفاده‌لره راست گلیریک: «...روسیا دؤولتینه تابع اولموشوق، دؤولتی-روس بیزیم ویلایتی ضبط ائندن ایره‌لی...»^۲ یعنی آذربایجانین ایشغال ائدیلمیگی و سؤمورگه رژی‌مینده یاشادیغینی آنلامیشدیلار و وطنداش‌لارینی دا بو گئرجگی آنلاماغا چاغیریدیلار.

روسیایانلی‌لارین روس سؤمورگه سیستمینی تقدیر ائتمه‌لری بیر یانا، هله بیر روسیانین *آذربایجانا* مدنیت گتیرمه‌سینی ده ادعا ائدیر، *آوروپا* مدنیتی‌نین *روسیا* واسیطه‌سیله *آذربایجانا* گلمه‌سینی میئت قویوردولار. حالبوکی بو تئزیس‌لرین عادی منطیقله پروبلیمی واردیر. روسیا *آذربایجانا* نه‌سه گتیرمک - او دا اولسون مدنیت - اوچون گلمه‌میشدی. بورادان اؤزونه لازیم اولان، احتیاجی اولدوغو ثروتی آپارماق اوچون گلمیشدی. اؤزونون *آوروپا* مدنیتینه احتیاجی واردی (ایندی ده وار)، بو *آوروپا* دیرلری البته روس حاکیمیتی‌نین قوردوغو سدّری آشراق *آذربایجانا* گیره بیلردی...

^۱ -Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, ۳. Cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۲۰۵.

^۲ -*Əkinçi*, ۱۸۷۵-۱۸۷۷, Bakı: Avrasya Press, ۲۰۰۵, s. ۲۵, ۲۶۷.

روسایین قوزئی آذربایجانا مدنیت گتیرمه سیندن سؤز دو شوموشکن، بیر آز ایره لی قاچیب بیزیم بعضی چوخ بیلیمیش گونئیلی سویداشیمیزا بو تیپ بایات و یانلیش (روسیا اولماسایدی جنوبون گونونه دوشردینیز کیمی) فیکیرلری یایماملارینی توقع اندردیک [اوماردیق؟]. قوزئیین میلی فیکیر صاحب لری روس حاکیمیتینی و سؤمورگه چیلیگینی قوزئی آذربایجانین اینکیشافی قارشسی سیندا دوران ان ائتکیلی عاملیل سایمیشلار. هر حالدا بیزیم بو «چوخ بیلیمیش لردن» آز بیلیمیردیله.

تاریخین سونراکی گنڈیشینده روس سؤمورگه سیستمی داها دا قدارلاشدی؛ پوزوجو، تالانچی و باسقیچی کاراکتر آلدی. ۲۸ مای ایستیقلال بیاننامه سی بیر قاچیلماز ضرورت دن دوغموشدو. باغیمسیزلیغینا صاحب اولمایان بیر میلت گله جگینی تأمین انده بیلمز! روسیا تورک لری آراسیندا یئگانه بیزیم ایستیقلالچی بابالاریمیزدی بو سیاست فلسفه سینی اورتایا قویان! آز بیلینن بیر تاریخی فاکتی دا علاوه اندک: محض آذربایجان سیاسی لری نین ایصرارلاری سونوجوندا گورجولر و اثرمنی لر ده گونئی قافقازین روسیادان قوماسینا سس وئردیلر.

میلی تاریخیمیزین جیلوه سیننه باخین: ۲۸ مای ایستیقلالیندان جمعی ۲۳ آی سونرا ۲۷ آپرئل ایشغالی (۱۹۲۰) گلدی. ایکنجی ایشغالی آسانلاشدیران عاملیلردن بیری غلبه ایله سونوجلانسا دا بیرینجی قاراباغ ساواشی اولدو. بو عرفه ده روسچو-بولشئویک مبعوث علی حئیدر قارائتو پارلامانداکی چیخیشیندا قاراباغداکی حادیشه لرین آوروپا ایمپئریالیست لری نین ایشی اولدوغونو و بو پروبلئمی آذربایجانین اؤز گوجو ایله چؤزمه یه جگینی ادعا ائتدیکدن سونرا تکلیف اندیردی: «قویون شرق میلت لری نین حقوقونو مدافعه ائدن قیزیل اوردو [۴] گل سین ده قاراباغ عصیانینی یاتیرت سین، داها سونرا آنادولویا ایمدادا گتت سین.»^۱ ۲۷ آپرئلده روس ایمپئریالیزمی یئننه سؤز وئیردی: ۱. اون بیرینجی قیرمیزی اوردو باکی یا گیرمه دن دمیریولو ایله بیرباشا آنادولونون ایمدادینا گنده جک؛ ۲. آذربایجان ایستیقلالی و اراضی بوتؤولوگو هر جور تجاوززدن قوروناجاق؛ ۳. آذربایجان اوردوسو اولدوغو کیمی قالب داغیدیلما یاجاق؛ ۴. آذربایجان سیاسی فیرقه لری حوریت و سربستلیک لری نی ساخلایاجاقلار؛ ۵. سایق سیاسی لر، حؤکومت عضولری و میلت وکیل لریندن هئج کیمسه سیاسی جینایتده اتهام ائدیلمه یه جک؛ ۶. تام سربست شکیلده توپلاناجاق آذربایجان شورالاری حؤکومتین ایداره شکلینی تعیین ائده جک.^۲ بولشئویک قیافه سینده گلن روس ایمپئریالیزمی بو ماده لرین هئج بیرینه (!) عمل ائتمه دی. بونو دا بیر کنارا یازاق: روسیا بو دفعه ده وئردیگی سؤزه عمل ائتمه دی!

^۱ -Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, ۱۹۹۰, s. ۸۳.

^۲ -یئننه اوردا، ص. ۸۵

اما يئرلى روسچولارين ديل لرى آچيلدى، گؤزلرينه ده ايشيق گلدى. بو كسيمين هيچان و داورانيشيني عمومي لشديره رك اينقىلاب كوميته سى نين صدرى تعيين انديلن نريمان نريمانوو مشهور دوستورونو اعلان ائتدى: *آذربايجان رئسپوبليكاسى نين دايمي خوشبختلىگى روسيا يا باغلى دير*.^۱

اوزون سورن سووت دؤورونده سووت آذربايجانى نين گؤرونمه ميش اقتصادى اينكىشافا ناييل ولدوغو حاقيندا فيكىرلرى يالانلايا بيله جك فاكتلار آراسيندان تك بيريني سئچك. سووت دؤنمى نين حسابلامالارينا گؤره، ۱۹۸۱-۱۹۲۲-جى ايل لرده س س س رى اوزره صنايع حاصيلاتى ۵۱۴ دفعه آرتديغي حالدا سووت آذربايجانيندا بو رقم جمعى ۱۳۸-ه برابر ايدى. ۲ ميلي كيمليگين برباد انديلمه سيني، اولكه ثروت لرى نين وحشيجه سينه استثماريني، اهالى نين كئيفيتلى قيسى نين محو انديلمه سيني، روس مدنيتى و دؤولتينه باغلى يئرلى نؤكرلرين (نومئنگلاتورون) يئتيشديريلمه سى و اونلارين خالقا سيرينماسيني... هئچ دئميريك.

سووتلرين واريثى روسيا فئدئراسيونو؛ كئچميش س س س رى اراضى سى نين يوزده ۷۶-سينا، اهالى سى نين يوزده ۵۰-سينه، ايقتيصادي تى نين يوزده ۴۵-نه، حربى گوجونون يوزده ۳۳-نه صاحب چيخديغي ناخما يارق، يئنه ده آذربايجان رئسپوبليكاسينا گؤره نهنگ گوج اولراق قالدى. ان اونملى سى ايسه آذربايجانين باغيمسيز ليغي نا و سووئرئئليگينه دوشمنچي ليگيني ده چار و سووت رئيم لر يندن ميراث الدى.

روسايانين آذربايجان استراتژى سى

آذربايجانين خاريجى سياستى حاقيندا ۱۹۹۴-ده يازديغيميز مقاله ده كى^۳ مودعالار بو گون ده ماهيت اعتباريله كئچرلى دير. مقاله نين روسيا فئدئراسيونونا موناسيبت بؤلومونو اولدوغو كيمي وئرسك بؤيوك قباح اولماز دئيه دوشونوروك.

...روسيا اؤز اطرافيندا قلوبال قوه مركزيني برپا ائتمه يه چاليشير و ايختياريندا هله ليك ماليه-تكنولوژى، ائله جه ده ايدئولوژى واسيطه لر اولما ديغي ندان، حربى و سياسى تضييق واسيطه لر يندن

^۱-بو جومله باكى داكى ان بؤيوك ميدانلاردان بيرى اولان ۱۱-جى قيزيل اوردو ميدانيندا بؤيوك حرفلرله ايكي ديلده يازيلميشدى. سووت حاكميتى نين سونلار ينادا ك مىلى شعورا ماليك وطنداشين گؤزونو ياغير [گيرده] ائتدى. قيزيل اوردو هئيكلى ايله بيرليكه سؤكولدو.

^۲-Böyük Oktyabr ideyalarının Azərbaycanda təntənəsi, Bakı: Elm, ۱۹۸۷, s. ۳۳۸.

^۳-Nəşib Nəşibzadə, Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan, Bakı: Ay-Ulduz, ۱۹۹۷, s. ۱۵۰-۱۵۲.

گئنیش ایستیفاده ائدیر. مستقیل آذربایجان رئسپوبلیکاسی روسیانی بو میلی قارشى سیندا اهمیتلی مانعه لردن بیرى دیر. آذربایجان دا روسیا یا میلین (دیل، دین، مدنیت، تاریخی کئچمیش و س. ساحه لرده کی فرق لر) ضعیف اولماسینا باخمایارق، آذربایجانین ژئوپولیتیک (ژئواستراتژی) مؤوقعی روسیانی جلب ائتمکده دیر. چونکی:

-آذربایجان رئسپوبلیکاسی اوزرینده نظارت روسیا فئدئراسیونونا اؤزونون استراتژی مارق لارینی یاخین و اورتا شرق ایستیقامتینده یایماق ایمکانی وئیر؛ روسیانی استراتژی آویاسیاسی [هاواچیلیغی] و بالیستیک راکت لری نین دونیانی بو اهمیتلی بؤلگه سینى نظارتده ساخلاماسیندا آذربایجان ضروری پلاسدارم [سکو/پلتفورم] اولاییلر؛

-آذربایجان رئسپوبلیکاسینی نفوذ دایره سینده ساخلاماقلا روسیا فئدئراسیونو بؤلگه نین اساس کومونیکاسیا [ارتباطات] - قورو، هوا، اینفورماسیا و دنیز آرتیریلارینا [شریان لارینا] نظارت ائتمیش اولور؛

-زنگین طبیعی ثروت لره و استراتژی خام مالا مالیک اولان آذربایجان رئسپوبلیکاسینی روسیانی اقتصادی مارق لاری جلب ائدیر؛ بو ثروت لره نظارت روسیانی اوزاق خاریچ دن باهالی استراتژی خام مال ایدخالیندان آزاد ائدیر؛

-آذربایجان رئسپوبلیکاسینی نفوذ دایره سینده جلب ائتمکله روسیا، تورک دونیاسینی پارچالامیش اولور؛ تورکییه رئسپوبلیکاسی نین (قیسماً ده اونون واسیطه سیله آیشین) نفوذونون اورتا آسیا، شیمالی قافقاز و وولقابیوندا یایلماسینا مانع اولور؛

-آذربایجان رئسپوبلیکاسینی نفوذ دایره سینده جلب ائتمکله روسیا، ایرانین کئچمیش سوونت موسلمان لاری اوزرینده تأثیر نین آرتماسینا مانع اولور؛

-واحد اقتصادی-سیاسی مکانین یارادیلماسی و آذربایجانین بونا جلب ائدیلمه سی روس سیاسی فیکرینده چوخ میلی «روس دیلی اهالی نین تهلوکه سیزلیگی» اوچون ضروری شرط حساب ائدیلیلر.

روسیا حرب ماشینى و دیپلوماسی سى نین آذربایجان رئسپوبلیکاسینا قارشى یؤنلمیش تضییق لری نین آشاغیداکى ایستیقامت لری نی گؤستر مک اولار:

• سیاسی قوه لر آراسیندا کی ضیدیت لردن ایستیفاده ائده رک، آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا داخلی ثابتلیگین پوزولماسینا یؤنلمیش جهدلر؛

- آذربایجان رئیسپوبلیکاسیندا موسکوپرست قوهلر، حرکات و پارتیالارین مدافعه ائدیلمهسی، اونلار مادی و معنوی کؤمگین گؤستريلمهسی؛
- آذربایجان رئیسپوبلیکاسیندا حربی موخالیفتین مدافعه و تامين ائدیلمهسی؛
- بؤلگهسل و یئرلیچیلیک ضیدیتلری نین و احوال-روحیه نین قیزیشدیريلماسی؛
- آذربایجان رئیسپوبلیکاسی نین شیمالیندا لزگی و آوار، جنوبوندا ایسه تالیش سنپاراتیست احوال-روحیه نین قیزیشدیريلماسی؛
- آذربایجان رئیسپوبلیکاسی اراضی سینده روسیا حربی باز[اپایگاه]لاری نین، جنوب سرحدلرینده روس سرحد قوشونلاری نین یئرلشدیريلمهسی؛ [بو مادهده کی مسئلهلر خصوصی موداکیره طلب اندیر]
- نفت یاتاقلاری و اؤلکه نین باشقا استراتژی خاممالی اوزرینده نظارتین قویولماسی؛ [ارف بو مادهده کی ایستگینه نایل اولایلمهدی]
- باکی نفتی نین باکی-نووروسیسیک خطی ایله نقلینه نایل اولماغا یؤنلیمیش تضییق لر؛
- خزر آکواتوریاسیندا [سو بؤلگه سینده] آذربایجانین نفوذ دایره سی نین دارالدیلماسی و خزره موناسیبتده دنیز ایستاتوسونون تثبیتی [آوگوست ۲۰۱۸ تاریخلی آکتا و آنلاشماسینا گؤره بونا تام نایل اولدو]؛
- آذربایجان-اثرمنیستان موچاریبه سی نین داوام ائتمه سی و آذربایجانین ضعیفله مه سی اوچون اثرمنیستان دان ایستیفاده؛
- ایران و اونون آنتی-تورک سیاستیندن ایستیفاده ائتمکله آذربایجان رئیسپوبلیکاسینا تضییق؛
- کگب و گرونون آذربایجان رئیسپوبلیکاسیندا قالمیش ایستروکتورلاریندان ایستیفاده، یئنی کشفیات شبکه سی نین یارادیلماسی؛
- آذربایجان رئیسپوبلیکاسیندا کی روس ایجماع سی، یاخود روس دیللی اهالیدن ایستیفاده، اینفورماسیا، خصوصیه تئلویزییا موداخيله سی؛
- روسیاداکی آذربایجان ایجماع سیندان گیروو کیمی و اونلارین کوتله وی دئورتاسیاسیندان تضییق واسیطه سی کیمی ایستیفاده.

روسىيانىن يوخارىدا اساسا ايستىقامتلارنى سادالادىغىمىز تضييقلار تاپ گىتىمىك - آذربايجان رۇسپوبلىكاسىنىن موستقىللىغىنى و اراضى بوتۇلوگونو قورويوب ساخلاماق و مۇحكملندىرىمىك گونوموزون، حتى ياخىن گلەجگىن ان آكتوال پروبلئىمى دىر. آذربايجانا نىسبەتاً سون درجە بۇيوك حربى-سىياسى و اقتصادى چكىسى اولان بو نەنگ دۆولتلە تىك باشىنا، حتى فداكار جاسىنا موبارىزە اۆلكەمىز اوچون پروبلئىماتىك ايش دىر. بونونلا بئله بىر حقيقتى دە نظره آلماق لازىم دىر كى، موبارىزە سىز روسيا آذربايجانى اۆز نفوذ دايره سىندىن بوراخماي جاق (آلىنتى نىن سونو).

سون ۲۷ ايلده چوخ شئىلر دىيشدى، مىرزە جليل دئىمىش دونيالار دىيشدى، عالملر ماياللاق آشدى، فلكلر بىر-بىرىنە قارىشىدى... اما داخىلده دئىسپوتىك، خارىجده آقرئىسىيو آلقىلى روسيا دىيشمەدى، داها دوغروسو روسىيانىن آذربايجانا اىمپىريالىست موناسىبىتى دىيشمەدى. يئلتسىن دؤنمى نىن حاكىم لىبىئرال لارى لىبىئرال اىمپىريالىست (Çubays) خطا يوروتدوكلرىنى، پوتىن دؤنمى نىن سۆزچو لىبىئرال لارى ايسە قاراباغدا روس عسكىرى نىن بورنو قاناسا آذربايجانى آلت-اوست اندە جكلرىنى (ژىرىنووسكى) دئىرلر. دئىمىك كى يا اولوب-قالان آزاچىق باغىمسىزلىغىنى دا روسيايا وئرىب، كوللئكتىو تهلوكە سىزلىك موقاويلەسى تشكىلاتىنا گىرە جكسن، خىزرى وئردىن (۲۰۱۸)، داها نەلردن امتناع اندە جكسن... بو درسى بىز سون ۲۰۰ ايلده كئچدىك: بىر دە بو چامورا گىرمە يە جە بىك. يا دا باغىمسىزلىغىنى و سووئرنلىغىنى مۇحكملتمىك ايستىقامتىندە ايرەلە يە جكسن. دئىمىك كى

نە ساواش، نە مدد. بس نە؟

بو گونه قدر يورودولن سياستدن كۆكلو شكىلده فرقىلى استراتژى طلب اولونور. اساس خصوص لارىنى گۆسترمىكە كىفايتلە نە جە بىك.

اىستەنىلن مشروع و داواملى اىقتىدارىن ان ياخىن موئففىقى، داها دوغروسو گوج منبعى اۆز مىللىتى دىر. بونا بىز مىللى حاكىمىت دئىبىرىك. دۆولت مىللىتى ايله بىرلىكده اولارسا، گوجونو ايكىيە قاتار؛ روسيا ايله بىرلىكده ايسە آلدانار. ايندىكى حاكىمىت كوسموپوليت ماهىتىنى دىيشىب، مىللىشمەلى دىر. سون ايلىن تجروبهسى گۆستىرى كى، مىللىت-دۆولت نظرىيەسى نىن بو اىمپىراتىيوى [طلبى] ايشلمە يە باشلايىب (حاكىمىت بونون بلکہ دە فرقىندە دئىيل). روشوت رئزىمى نىن بعضى اودىوز [اىبرنج] فىقورلارى نىن حبسى، بئشىنجى كولون دئىيلن طبقة نىن حاكىمىتى نىن محدودلاشدىريلماسى، ساواشلا باغلى دوزگون سىياسى قرار... بو خط كاشكى سورعتلە و داها

اساسلی شکیلده داوام ائدهیدی. مارگینال [حاشیه‌ای] دورومدا قالیب دؤیوکمک اوغورسوزلوق دئمک دیر. میلت-دؤولت بوتونلشمه‌سی نین آلتئرناتیوی یوخدور (اؤزل و گئنیش مقاله بیزدن).

گونئی آذربایجان باشقا بیر حساس عامل دیر. حساس اولدوغو قدر ده جیدی دیر. بو جیدیلیگی درک ائتمه‌سی اوچون ایقتیدارا داها نه قدر واخت لازیم اولاجاق - کسدیرمک چتین دیر. آما بیلینن بیر گئرچک وار، روسیاین و اثرمنیستانین یاخین موتفیقی ایرانی پاسیفیزه ائتمگین [سوسدورماغین] ان اویغون و جیدی یولو گونئی آذربایجان مسئله‌سینده عاغیللی، آردیجیل و قطعیتلی استراتژی نین اویغولانماسی دیر. (آیرینتی لاری نؤبته یازیمیزدا اولاجاق).

بیرجه ایل اول تورکییه و تورک دونیاسی ایله استراتژی موتفیقلیک گره‌ییندن بحث ائندنه ایقتیداریونلو کلون لار و باتی‌دان مدد اومان لار بیزه ریشخندله باخیردی‌لار. سون ساواشدا تورکییه‌نین بلیرله‌ییجی/معین‌اندیجی رولونو آنلامایان لار چتین کی قازاخستانلا، اؤزبکیستانلا استراتژی موتفیقلیک احتیاجینی درک ائتسینلر. تورکییه‌یه یاناشمادا داها قطعیتلی اولما گرکلیگینی آنلاسینلار. اؤزلری بلیر، بیزدن دئمک. آما هامیلیقلا بیر آجی گئرچگی درک ائتمگین زامانی چاتمیش دیر. اراضی‌سینده خارجی ایشغال گوجونون یئرلشدیگی یئگانه موسقتیل تورک دؤولتی آذربایجان دیر! دئمک تورک بوتونلشمه‌سینه بیزیم داها آرتیق احتیاجیمیز واردیر. قاراباغ، تورک دونیاسی نین اورتاق پروبلئمینه چئوریلمه‌لی دیر. بیر نچه هفته‌دن سونراکی تورک کنشی [شوراسی؟] زیروه‌سینده آذربایجان طرفی نین «اورتاق تورک وطنی» ماده‌سینی ایصرارلا تشکیلاتین توزوگونه [نیظامنامه] تکلیف ائتمه‌سی منطیقلی آددیم اولاردی. اؤزلیکله اؤزبکیستانلا علاقه‌لر گئنیشلنمه‌لی دیر. بیزیم مأمور اؤزبکیستانا تکبوره یاناشمالی دیر. اؤزبکیستان چوخ حساس عامل دیر؛ روسیا، تورکوستانی ایتیرمگی گۆزه آلا بیلمز.

کیچیک دؤولت ایستاتوسو و حیاتی پروبلئمی اولان آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین روسیا تضییق‌لرینه تاب گتیرمه‌سی اوچون نه قدر چوخ موتفیقی اولارسا او قدر ایشه یارایار. البته، پاکیزستانلا، ایسرائیل له و سائرله یاخینلیق داها دا آرتمالی دیر. بیر زامان لار اومیدله یاناشدیغیمیز **تاگ** (تورکییه- آذربایجان- گورجوستان)، **گوام** (گورجوستان-اوکراینا-آذربایجان-مولدووا) فورمات‌لاریندا ایش‌بیرلیگی هله ده آذربایجان اوچون کئچرلی اول بیلر. آوروپانین انرژئ دوست‌لاری (اینگیلتره، ایتالیا و س.) دا بو سیاهییا علاوه ائدیله بیلر.

سونوج

هله ده «قاتيلينه آشيق اولان محبوس» دورومونداييق. وطنداشين «داها نه ائتمه لي دير كي روسياني اولدوغو كيمي آنلايا بيلك؟» گونوموزون چتين سوال لاريندان بيرى دير. بو آجى گئرجكى آنلايان اينسانيميزين چاره سيزليگى اورتادادير. ايقتيدار، اؤزليكله يانداش لارى فرقلى داورانيش سرگيله مكدهدير. قاراباغ پروبلئمى نين اساس موسبىي روسيادان مدد اومولماقدادير دئيه يووراقلاشديرا بيله ريك. مؤوجود ايقتيدار؛ تحصيلده، ايداره چيليك سيستمينده روس ديلينه وئردىگى مئيدانى گئنيشلىتمكله، روس بايراق لاريني باكي دا يئلنديرمكله، روسيائين اؤزونده كولى ميقداردا ياتيريم قويماقلا روسيائين آذربايجانا موناسييتيني ديشديره جگى يانليشليغي ايچينده دير. بلكه ده روسيا اينصافا گليب قاراباغ مسئله سينده طرفسيز واسيطه چي اولاجاق دئيه دوشون لر آز دئييل. حالبوكي تاريخى تجروبه ده، ايندىكى گنديشات دا بو گؤزلىتى نين فايداسيز اولدوغونو گؤستريو. روسيا تا بينئىي قديم دن آذربايجانا دوشمن كسيلن، آرادا بير وئردىگى سؤزو توتمايان بير اؤلكه ايميچينه صاحب دير. ۱۰ نوياير بياننامه سينده كي محدود مادهلرين بئله گئرجكله شه جگينه اوميد گون كئچديكجه آزالير. ان آزيندان بو گونه قدر روسيا يونونا دوشن لرى (ائرمى حربي حيصه لرى نين قاراباغين ايشغال بؤلگه سيندن چيخاريلماسى، زنگه زور دهليزى، قازاخ كندلرى نين گئرى قايتاريلماسى...) يئرئنه يئتمير.

دؤرد ايلدن سونرا رف قوشون لارى نين يئرلشديكلرى قاراباغ تورپاق لاريندان چيخماسى، قاراباغ پروبلئمى آدلى حياتى مسئله ميزين چؤزولمه سى گر ك دير. دئديك كي مدد ديله مكله بو ايش اولاسى دئييل. دئمك كي فرقلى يۇنتم/مئتود اويغولانمالي دير. اؤنجه روسيا بيزيم/وچون نه دير، نه دئييل دير سواليني دقيق جاوابلانديرماميز گر ك دير. روس/سوونت ديرلرى و روسچو نومئتكلا تورلا ايره ليله يه بيلميريك، ميئت و دؤولت اولاراق اونلاردان جانيميزى قورتارمالي ييق. نئجه كي كئچميش سوونت رئسپوبليكالارى نين چوخوندا بو باش وئردى.

تورک-فارس مونسبیت لری و ایران آلیسی

آذربایجانلی ایچینه آلان ژئوپولیتیک اوچبوجاغین ایکی طرفینی (تورکییه و روسیا) اله آلدیق. هر بیرینین آذربایجان اوچون نه ایفاده ائتدیگینی، آرالارینداکی فرقی آچیقلاماغا چالیشدیق.^۱ اوچبوجاغین دیگر طرفی - ایرانین آذربایجان اوچون نه اولدوغونا و اجتماعی فیکره نئجه یانسیدییغینا دا باخمالیییق. عکس تقدیرده منظره آیدینلاشمایش قالار.

سون هفته لرده آذربایجان رئیسوبلیکاسی ایله ایران ایسلام رئیسوبلیکاسی آراسیندا سیاسی گرگینلیک یاشاندی. وطنداش لاریمیز بو گرگینلیگی آیرینتی لاری ایله ایزله دیلر و گنڈیشاتلا باغلی یئترلی بیلگییه صاحب دیلر. بو یازیدا بیز مسئله نین نئجه سینه دئییل، نه دیننه گؤز آتاجاغیق. سؤزوموزون باشیندا سون هفته لرده کی گرگینلیک کئچه جک، آما آذربایجانلا ایران آراسیندا، تورک لرله^۲ فارس لار آراسینداکی ضیدیت لر کئچیجی دئییل فیکرینی وورغولاماق ایستردیک. ان آزیندان ایکی دؤولت و خالق آراسینداکی ضیدیت لر کؤکلو، قالیجی کاراکتئرده دیر. بو اوزدن ده مسئله یه داها گئنیش موسئویده، مسئله نین تاریخی درینلیگینی نظره آلاراق یاناشماق لازیم دیر.

آذربایجانلا ایران آراسینداکی آزالیب-آرتان گرگینلیگین سبب لری سیراسیندا بؤلونموش آذربایجان فاکتورو باشدا گلیر، داها دقیق دئسک - گونئی آذربایجانین مظلوم دورومو، ایران داکاکی تورکلوگون وارلیغی نین اینکاری دورور. مسئله نین دراماتیکلیگی نین ثبوتو اوچون سون دؤنمین دیقت چکه سی بیر فاکتینی اؤرنک وئرک. ایران دؤولتیندن و فارس میلتی ایله بیر دؤولت ترکیبینه قالماقدان بئزار اولان تورکلوک ایستادیون لاردا تبریز، باکی، آنکارا، فارس لار هارا، بیز هارا؟! دئییه هارای چکیر. بو ایستک قارشسییندا فارس لار دا خورلا ائششک تورک، حتی مرگ بر تورک [تورکه اؤلوم] قیشقیریلار. بیر مدت سونرا دا بونا جاواب اولاراق قورددره سینده کی ایستادیوندا (تبریز) مرگ بر فارس سس لری ائشیدیلیر.^۳ بو، اول لر گؤرمه دیگیمیز بیئی بیر

^۱-باخین: turkcudusuncebirliyi.com

^۲- بورادا و بوندان سونرا تورکلر دئینده آذربایجان تورکلری نظرده توتولور. لازیم گلدیکده تورکییه تورکلری، قازاخستان تورکلری، اؤزبکیستان تورکلری شکلینده دقیقلشدیریلیر.

^۳-مثلاً باخین:

حال دیر. آرتیق ایران دۆولتی - تورک میلتی مونا سیب لری ن د بحت ائتمک یئتمیر. دۆولتین اون ایل لرله یوروتدوگو آنتی-تورک سیاستی (عینی زاماندا باشقا فارس اولمایانلار مونا سیب) توپلومون دا شعورنا هوپموش، میلتلر آراسیندا دوشمنچیلیگین یارانماسینا قدر ایره لیله میش دیر.

فارس لاری ن گۆزوندە تورک آلقى سی^۱

بیر دۆولت سرحدی داخیلینده کی ایکی خالقین بیر-بیرینی اؤلومله، قتل عاملا تهدید ائتمه سی تک ایران اوچون دئییل، بوتون دونیا اوچون فؤوق العاده حال لاردان بیریدیر. ائتنیک مونا سیب لری ن بو حده قدر گرگینلشمه سی سون دؤنمین حادیه سی اولسا دا کۆکلری قدیمدیر. بو یازیدا فارس فیکیر آدام لاری نین تورکلر حاقیندا گؤروش لری نی اؤز تله مه یه چالیشا جاغیق. اوخوجولاری میزدان حؤوصله لری نی باسماغی، تورکلره یؤنه لن آشاغیلامالاری سو یوق قانلی یاناشماغا چاغیریرام. (آشاغیلامالارا جاواب لار نؤوبتی بؤلومده اولاجاق).

فارس فیکیر آدام لاری نا گۆره، پئرس لرله/فارس لار لار تورکلرین ایلك تماس لاری ایران-توران ساواش لاری زامانی اولموش دور. *آوستایا گۆره* تورکلرین مملکتی اولان توران، ایرانلی لاری ن و دینین [مزدک تعلیمی نین] دوشمنی دیر. افراسیاب [آلپر تونقا] خصوصیه منفور بیر شخص دیر.^۲ اوزون زامان ایرانین خارجی ایشلر ناظیری اولان، ایندی ایسه رهبره مشاویرلیک ائدن علی اکبر ویلایتی کیمی لر بو «منفور مملکتی» بئله تورکلره چوخ گؤرورلر. اولارلا گۆره بورادا مسکون اولان لار کۆچری حیات طرزی یاشایان پئرس لری ن ائله اؤز لری دیر.

فیردوسی نین شاهنامه سینده تورانا و تورکلره دوشمن مونا سیب آرتیقلاماسی ایله اؤزونو گؤستریر. ایران-توران ساواش لاری نین عالیی همیشه ایرانلی لار گؤستریلیر. تورک قزنه لی لر حاکیمیتی دؤنمینده تاماملانان (۱۰۲۰ عر فه سی) بو اثرده قاتی عرب دوشمنچیلیگی ایله یاناشی، تورکلری ده آشاغیلا یان بندلر یئر آلماقدادیر. عصرلر بویو فارس لار بو اثری آنا کیتاب لاری سایمیش، بورادا کی نیفرتله بسلنمیشلر.

- <https://www.youtube.com/watch?v=GY۱AJsYg۳q۰>; <https://www.youtube.com/watch?v=F۹AWpmyLze۸>

^۱ - تورکییه ده سون دؤنملر آکتیو ایشله دیلن توتوملو «آلقى» سؤزو اینگیلیسجه ده کی perceptions, stereotipe, image سؤز لری نین قارشیلیغی دیر. عربجه ده کی تصوور، روسجادا کی اوبراز سؤزونه یاخین دیر.

^۲ - V. Minorsky, *İran, İslam Ansiklopedisi*, c. ۱۲/II, Ankara: MEB: s. ۱۰۷.

دئیلینلره گۆره امیر تئیمور ایرانی فتح ائتدیگی زامان فیردووسی نین دفن ائتدیگی توسا گلیر. تورکلری پیسلهین فیردووسی نین مزارینا آیاغیلا ووراراق دئییر: «ائی فیردووسی، قالخ، قالخ دا، هر سطرینده پیسلهدیگین مغلوب تورکو ایندی گۆر! قالخ دا کوفر ائتدیگین، کوچومسه دیگین تورکو گۆر!» شاهنامه ده کی تورک دوشمانلیغی زامانیندا تورک فیکیر آداملاری نین دا دیقتینی چکمیش دیر. ممد امین رسولزاده *آذربایجان شاعیری نظامی* اثرینده فیردووسینی تپه دن دیرناغادک «فارس اوغلو فارس»، «قاتی بیر ایرق تعصوبکئشی»، «فارس ناسیونالیزمی نین بیر شاعیر ایدئولوقو» آدلاندیرمیش دیر.^۱ فارسین فیکیر تاریخینده شاهنامه نین اوینادیغی رول حاقیندا ان سراسر یاناشمالاردان بیرینی تبریزی علی اورتایا قویموش دور. اونون فیکرینجه، بو اثری ایله «فیردووسی وحدت و بیرلیک یئرینه میلی ایتخیتلافلار و [باشقا] قۇومه کینه لر [اثنوسا نیفرت] تۇرمیش دیر.»^۲

چاغداش ایران جوغرافیاسینداکی ۱۰۰۰ ایلیک تورک حاکیمیتی فارس تعصوبکئش یازارلاری راحتسیز ائتدیگی مؤوضوعلارین باشیندا گلیر. رسمی ایران تاریخچیلیگین نین ان اؤنملی تئزیس لریندن بیرى دؤولتی تشکیل ائدن تورک خاندانلاری نین *ایرانا* همیشه بدبختلیک گتیرمه سی دیر. بو قارالاما فعالیت لرینده یئر آلان تاریخی فاکتلاردان بیرى سی ده سلجوقلو خاندانی و بؤیوک سلجوقلو دؤولتی دیر (۱۱۵۷-۱۰۳۷). ایران تاریخچى لری سلجوقلو فاکتینی تاریخدن سیله بیلمه دیکلریندن اونو اولمازین تحریفلره معروض قویموش، تاریخی رولونو یانلیش دیرلندیرمیشلر.

حالبوکی سلجوقلو حؤکمدارلاری *آزری دیلینده دانیشانلارین دیلینی* دیشدیرمه دیلر، عکسینه فارس دیلی و ادبیاتینی، فارسجا و عربجه تحصیل سیستمینی حیمایه ائتدیله؛ فارس دیلینی بوروکراتیانین دیلینه چئویردیله؛ بعضی حؤکمدارلار فارسجا شعیرلر یازدی. عمر خیام سلطان ملیکشاهین، انوری سلطان سنجرین سئویملی سینه چئویردیله. بو بیر یانا، ایندیکی فارسلارین دانیشدیقلاری دیلین (*دری/فارسی*) فارس بؤلگه لرینده یاییلماسی محض سلجوقلو

^۱ - Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizami*, Ankara: MEB, ۱۹۵۱, s. ۷, ۱۷۲.

^۲ - تبریزی علی، ادبیات و میلت، [....]، ص. ۱۳۷. مکتب و مدرسه لرده یوزایلرله بو اثر اؤیره دیلدیگینه باخمایاراق، بیزیم میلی فیکرده اونا عینی جور یاناشیلما میس دیر. اؤزونون یازدیغی کیمی، «فارس طایفاسیندان اولان» میرزه فتحعلی آخوندوو بیلدیگیمیز کمال الدؤوله مکتوبلاریندا شاهنامه نی و اونون مؤلفی فیردووسینی بوتون ادبی اثرلردن و ادیبلردن اوستون توتموش دور. او قطعیتله یازیر: «الحق دئمک اولار کی، میلتی-ایسلام آراسیندا پوئزیا عبارت دیر فقط فیردووسی نین اشعاریندان کی، میثلی هچ بیر بشره ایسلام میلتیندن بو زامانا قدر مقدور اقیسمت [اولمایب دیر].»

- Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۳۱.

<http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2236-PANIRANIZMIN-YARANMASI-VE-TURKLUK-1.html/articlePg/2>

دۆنمى نىن و سلجوقلو حۇكمدارلارى نىن فعالىتلىرى نىن نىتىجەسى دىر. بو دۆنمىدە خالىق عمومىتلىه پهلوى دىلىندە دانىشىردى. سلجوقلولا يىنى دىرى (دربار/سازاي سۆزوندن) دىلىنى ايندىكى افغانىستان و تاجىكىستان دان گتىردىلر. دىرى/فارسى دىلى محدود سايدا اوخوموش طبقه نىن، اۆزلىكله مأمورلار ين سارايدا و ايدارى يازىشمالاردا اىستىفاده ائتىدىكى دىله چئور يىلدى. اونلار ين مدره سەلردە اۆيرنىدىكى دىل سونرالار كوتلەر اراسىندا يايىلدى. بو تحريف و قارالامانى ياپانلارى اينصافا چاغىرماق بىر ايشه يارامى، بللى دئىيل. اما سلجوقلو مىراثىنى سورغولاماق گر كدىرسە، بونو توركلرين داها آرتىق حاقى نىن اولدوغو اورتادادىر.^۱

مسئله نىن باشقا بىر دوشوندوروجو طرفى نىن ده اوستوندن كئچمەمىش اولاق. سوونت دۆنمىندە فورمالاشان قوزنى آذربايجانداكى رسمى تاريخچىلىكده سلجوقلو خاندانى حاقىنداكى تئزىس لرىن ايرانداكى لاردان ائله ده فرقى اولماماسى دىر. رسمى تاريخچىلىگه گۆره، سلجوقلو دۆولتى موعاصىر يئرلى خالقا ياددىر، بو تورپاق لاردا زورلا يئرلشدىرىلن تورك دىللى اتتنوس لار ...بوگونكو تورك دىللى آذربايجان خالقى نىن فورمالاشماسىنا گتىرىپ چىخارمىش دىر.^۲ باشقا سۆزلە، بورانىن اهالىسى تورك دئىيل، دىل لرى دىيشدىرىلمىش يئرلى خالق لارمىش. سلجوقلولارا/اوغوزلارا ياد گۆزلە باخما يانلىشىلىغى ادبىياتا دا كئچمىش، حساس مىللى كىملىك مسئله سىنە دۆنموش دور (هر ايكى آذربايجاندا).

تورك خاندانلار ينا و توركلره موناسىبت مۇوضوعسونو باشقا بىر اۇرنك اوزرىندن داوام ائتىدىر. ۱۹-جو يوزايل فارس تعصوبونون مىلتچىلىگه، اورادان دا ايرقچىلىگه كئچدىكى بىر دۆنم دىر. ائتنىك موناسىبتلر ساحەسىندە تشبوتون فارس لارا كئچدىكى بو دۆنمىدە ايرانداكى توركلر هله اوزون زامان غفلت حالىندا قالاجاقدى. توركلر دۆولت حىياتىندا قاجار خاندانى، مولكى بوروكراتيانىن يوخارى حىصهسى و حربى بوروكراتيانىن تامامىنا ياخىنى ايله تمثىل اولونموش، موهم چكىيه مالىك ايدىلر. مولكى بوروكراتيانىن خئىلى حىصهسى، روحانى لرىن ايسه يوخارى طبقهسى نىن تامامىنا ياخىنى فارس لاردان عبارت ايدى. شاه ساراينىدا و اوردودا شىفاهى دانىشىقدا تورك دىلىندن ده اىستىفاده ائدىلمەسى عنعنەسى نىن قالماسىنا باخما يارق،

^۱ - عرب حاكمىتى نىن و كولتورونون ضعيفلەدىگى ۱۱-جى يوزايلده نەدن فارس دىلى و ادبىياتى نىن رولو آرتدى، نەدن فارس لار دۆولت مولكى بوروكراتياسىندا حاكم مۇوقعە گتىرىلدىلر كىمى سوال لارا جاواب اوچون باخىن:

- Nesib Nesibli, 'Selçuklu Döneminde Türk-Fars İlişkileri Üzerine', Türk Yurdu, Mayıs ۲۰۲۱, Yıl ۱۱۰, Sayı ۴۰۵, s. ۲۶-۳۳.

^۲ - Nailə Vəlixanlı (red.), Azərbaycan tarixi, ۲. Cild, Bakı: Elm, ۱۹۹۸, s. ۴۲۵-۴۳۸.

توركدىللى آنلايشى نىن منشأى و معناسى حاقىندا باخىن،

- Oder Alizade, Türkdilli Tabirinin Kimlik Anlayışında Doğurduğu Sorunlar, VIII Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu, ۲. Cilt, Niğde: ۲۰۲۱, s. ۱۲۳ - ۱۲۶.

کارگزارلیق ایشی و تحصیل ده عنعنیه اویغون اولاراق فارس دیلینده ایدی. قاجارلار هله اؤزونو آچیق شکیلده بوروزه وئرمه‌ین اثنتیک پروسئس لرین فؤوقونده دورماغا چالیشیردیلار.

ایراندا خصوصی ماراغی اولان روسیا بو اۆلکه‌ده حربی ساحه‌ده دورومون اؤیره‌نیلمه‌سینه بیر سیرا متخصص جلب ائتمیش، اولار دا یئرلرده آراشدیرما آپارمیش، ماراقلی تحلیل لر اورتایا قویموشلار. روس، ائله‌جه ده آوروپالی مؤلیفلرین آراشدیرمالارینا گۆره، بو جوغرافیادا حربی ساحه‌ده تورکلرین اوستونلوگو عنعنه‌سی قاجارلار دؤورونده ده داوام ائتمیش دیر. آ. مندوندنو یازیر کی، «هرمه-نازیک فارس‌لار» حربی ایشه نیفرت اندیرلر، اولار قورخاق، ساختا، تنبل، تاماھکار، اینتریقان، سیسقا، اتالتلی، آما سون درجه باجاریقلی، بیلگه هوسلی و عاغیللی دیرلار. فارس‌لار اوردودا قوللوق ائتمگی سئومیرلر، صنایع، تیجارت اولارین الینده دیر.^۱ موسلمان اولمایانلار و شهر اهلی اوردودا خیدمت دن آزاد اندیلدیگیندن، «ئتمک/اولار کی، بوتون فارس‌لار حربی موکلفیت دن آزاد دیرلار.» بو مؤلیفین فیکرینه گۆره، تورک-تاتار حربی ایشی سئویر، او، «جسور اول بیلیر، توند خاصیت دیر، کوبوددور، انرژیلی دیر، ساختا دیر، آما داها آز قابیلیتلی و آز اینکیشاف ائتمیش دیر، فاناتیک دیر؛ ضابطلر بوتؤولوکده اعلا آتیجی دیرلار، سوواری دیرلر، نیسبتاً ساده/ؤووح دورلر.»^۲ آ. مندوندنو آریالی لارلا تورک-تاتارلارین بیر-بیرینه نیفرت ائتمه‌سی حاقیندا فیکیر ایره‌لی سورور. ایرانین بو ایکی اساس اثنتیک واحیدی آراسیندا حاکیمیت اوغروندا اثنتیک اساسدا موباریزه‌نین گئتدیگی حاقیندا مؤلیفین فیکرینی قبول ائتمک اولار. خصوصاً مؤلیفین «ال وئریشلی شرایطه باخمایاراق، تورک-تاتارلار عادتاً حاکیمیتین ایداره‌سیندن اوزاقلاشدیریلیرلار و اؤزلری ده بیلمه‌دن یئرلرینی فارس‌لارا وئریلر» فیکری^۳ دیقت طلب اندیر و بو فیکیر سونراکی سیاسی پروسئس لرده اؤزونو دوغرولتدو.

تورکلرین ۱۹-جو یوزایل بویو، حتی اوندان خئیلی سونرا دا غفلتده اولدوغو بیر اورتامدا ایران/فارس میلتچیلیگی نین شکیللنمه‌سی سورجی یاشاندی. اؤرنک وئرک.

قوزئی آذربایجاندا هله ده یانلیش اولاراق «آذربایجان ادبیاتی نین گؤرکملی نوماینده‌سی» کیمی تقدیم اندیلن زین‌العابدین ماراغایی و اونون باش اثری /بیر/هیم بگین سیاحتنامه‌سی تیپیک پان-ایرانیزم و تورک دوشمانلیغی اؤرنگی دیر. ماراغایی اوچون ایران تاریخی نین ان مؤحتشم دؤورو اهمنی و ساسانی لرین حؤکمرانلیغی دؤورودور. مؤلیفه گۆره، «پیشدادی سولاله‌سی نین ایلیک پادشاهی اولان کیومرث دن توتوموش ساسانی سولاله‌سی نین سونلارینا دک

^۱ - А.И Медведев, Персия. Военно-статистическое обозрение, СПб, ۱۹۰۹, с. ۴۱۹, ۴۵۷.

^۲- یئنه اورد، ص. ۴۵۷-۴۲۱.

^۳- یئنه اورد، ص. ۴۲۳، ۴۳۲.

بو آباد اۆلكه عدالتين منبعى اولموش، اونون ساجديغى مدنيت ايشيقلارى باشقا اۆلكه خالق لارى - نين گۆزونو قاماشديرميش دير. ^۱ مۆلىف، «جنتمکان» فيردووسىنى چوخ اؤيور، چونكى او، «بیر میلتین [فارس لارین] اؤلموش دیلینی دیریلندی، میلتین تاریخینه دیرلی خیدمت ائتمیش اولدو». مۆلىف ائله بوراداجا قزنه لی سلطان ماحمودو پیسله مگی اویغون گۆرور، فيردووسى یه موکافات وعدی دئییلن افسانه نی «بوش وعد» آدلاندیریر. زین العابدین ماراغایی ایران تاریخی نین ان مؤحتشم دؤورلریندن بیرینی ده صفوی لرین، خصوصیله شاه عاباسین حؤکمرانلیغی دؤورو ساییر، اولناری وصف اندیر، چینگیز اؤولادلاری نین حاکیمیتی دؤورونو ایسه بدبختلیکلر دؤورو ساییر. ^۲ اثرین اوچونجو جیلدینده مۆلىف «بیچاغین سوموگه دایندیغینی» بیلدیریب، قاجارلاری و قاجار حاکیمیتینی نظرده توتاراق هارای چکیر: «ئى چینگیز طایفاسی نین قالیقلاری! بیلین و آگاه اولون کی، سیزین حؤکمرانلیق دؤورونوز باشا چاتمیش دیر.» ^۳ اثرین بیر یئرینده ائنتیک موناسیبتلر حاقیندا دیقت چکن بیر ایشاره وار. رومان داکی صورت لردن بیرى دئییر کی، «بونلارلا ایشینیز اولماسین، تورک دورلر. بونلار ساده لؤوح و تربییه سیز اولورلار.» ^۴ اثرین اوچونجو جیلدی، مۆلىفین ترجمه یی - حالی حاقیندا حیصه ده ایسه مۆلىف اؤزونو تقدیم اندیر: «الغرض، باش دان آیاغا گوناھکار اولان بو مۆلىف زین العابدین ابن - مشهدی علی ابن - حاجی رسول ابن - حاجی عبدالله ابن - حمزه خان ساووجبولاق کوردلریندن و او محلین خان لاریندان ایدی.» ^۵

موهاجیر قزئتلی اۆلكه نین مۇوجود وضعیتینه قارشى ایرانین «مؤحتشم کئچمیشینی» قویور، اوندان عیبرت آلماغا، ایران وطن سئورلرینی بیرلیک یاراتماغا و فعال اولماغا چاغیریردی. قانون قزنتی (رئداکتورو ایران اثرمنی سی میرزه منلکوم خان) اۆلكه حاکیم لرینی «بیرتیجی لار، مواجیب قوزغون لاری» آدلاندیراراق یازیردی: «اونلار جمشیدین سلطنت سارایینی حجاج بازارینا چئورمیشلر... اونلار [خالقین حقوقونو، اۆلكه نین تیجارتینی، دؤولتین ایستیقلایتینی چوخ آشاغی قیمتته ساتدیلار.» ^۶ فارس دیلی و ادبیاتی نین تبلیغی ده وطن و میلت شعورونون یارانماسیندا حساس عامیل حساب اندیلیردی. موخالیفتین تبلیغاتیندا قاجارلارلا تورکلره عینیلشدیریلدی، اونا اولان نیفرت اۆلكه اهالی سی نین خئیلى حیصه سینى تشکیل ائدن تورکلره

^۱ - Zeynalabdin Marağayi, İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya Təəssübkeşliyin bəlası, Tərcümə edəni Həmid Məmmədzadə, Bakı: Elm, ۱۹۸۳, s. ۲۳۷.

^۲ - یئنه اوردا، ص. ۶۳-۶۲-۱۶۱-۱۶۰، ۲۶۷، ۲۸۹-۲۸۸.

^۳ - یئنه اوردا، ص. ۴۳۳.

^۴ - یئنه اوردا، ص. ۱۵۹.

^۵ - یئنه اوردا، ص. ۴۳۷.

^۶ - Hidayət Hatəmi, Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializm əleyhinə mübarizəsi, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, ۱۹۶۴, s. ۱۷۱.

قارشى يۇنلدىلدى. ۋلكەننن چوخمىلتلى تركىبى گئربلىك علامتى حساب اندىلدى. ايرانىن آياغا دورماسى و اينكىشافى اوچون مودئرنىست دايره لردە غربى آوروپانىن ھوموژن (تكمىلتلى) توپلوم لارى مودئل گۇتورولدى. چئشىدىلى طايفالاردان، دىل لردن، كولتورلردن عبارت اولان ايران ايمپئرياسى موخاليقتىن تېلېغاتىندا واحد مركزى حاكىمىتە مالىك، بىردىللى، بىركولتورلو، بىرمىلتلى اونىتار دۇولتە چئورىلمەلى ايدى. بو مقصدە چاتماق اوچون ايكى يول تكليف اندىلدى: ايدارە چىلېگىن مركزلشدىرىلمەسى و آزلىق لارىن فارسلاشدىرىلماسى.

اثنىك موناسىبتلرىن منطىقى نتيجهسى اولراق مشروطە اينقىلابىندان (۱۹۰۵-۱۹۱۱) ان كارلى چىخان فارس ائتنوسو اولدى. هر شئى دن اول فارس لارىن اون ايل لرلە اويوشا بىلمە دىكلرى قاجار حاكىمىتى ضعيفلەدى. بونون عكسىنە، ۋلكە ايدارە چىلېگىندە اونسوز دا بۇيوك چكىسى اولان فارس بوروكراتياسى نىن رولو داها دا آرتدى. ۱۹۰۷- نىن آوقوستوندا تېرىزلى عاباس آغانىن باش ناظىرى قتل ائتمەسىندىن ممنون اولان فارس شاعىرلرىندن فخرالواعظىن آدىلى بىرىسى قاجار حاكىمىتىنى فارس دۇولتچىلېگىنە ياد، حتى دوشمن حادىئە سايىر. بىر شعىرىندە او يازىر: «تورك، ايران اصىللى لره ائىلە يىب تۇھمت، فىرودىن مولكونو، جمشىدىن جامىنى آلدى.»^۱ اصلاحاتچى-مودئرنىست دايره لرىن ھىندىستاندا چاپ ائتىدىگى نفوذلو *حبل المتين* قزئتى اينقىلاب زامانى (۱۲ نوياىر ۱۹۰۶) تحصيل ناظىرلېگىنە عنوانلادىغى رنداكسىا مقاله سىندە يازىردى كى، توپلوم اۇزونو يالنىز او واخت مودئرنلشدىرە بىلر كى، او تك مىلتە چئورىلە بىلسىن. و توپلوم او زامان تك مىلتە چئورىلر كى، او، اور تاق عنعنە، اينانچ و اۇزلىك لرلە بىرلەشە بىلسىن. قزئتىن فىكرىنە گۇرە، «بعضى لرى نىن يانلىش اولراق ادعا ائتىدىگى كىمى، *تکجه مونارخا صداقت يىتمز.*» بو باغ لارىن اولماماسى توپلومو بۇلر و مودئرنلشمە نىن قارشى سىنى آلا. مقاله-مراجعت مۇئىفلرى ايرانىن باشىنا گلن فاجىعەلرى بوراداكى توركولوگون وارلىغى اىلە ايضاح ائتمك كىمى قاتى ايرقچى نتيجه يە گلرلر: «بىزىم/ايندىكى بىدختلىك لرىمىزىن كۇكلرى موغول و تاتار بوروش لرىنە گئدىب چىخىر. سئوگىلى آزر بايجانىمىزا بىر خارىجى دىل تحمىل ائدىلدى. اھالىمىز فارس و تورك دىللى لره بۇلوندو.» باشقا بىر يئردە *حبل المتين* حساب ائدىردى كى، «ۋلكەدە چوخ دىلچىلىك قالدىقجا، اونون موستقىللىگىنى نە اىنكى اساس قانون، حتى رىسپوبلىكا ايدارە چىلېگى بئلە تامين ائدە بىلمز.»

سونراكى دۇئم لردە تورك لرىن باشىنا ھانسى فلاكتلرىن گلدىگىنى اوخوجولارىن اكثرىتى بىلمەمىش دئىيل دىر. فارس ايرقچىلېگى دالغاسىندا حاكىمىتە گتىرىلن رضا پهلوى ايرانى، فارس دۇولتىنە چئورە بىلدى. پان-ايرانىزم و فارس ايرقچىلېگى رضا شاه حۇكومتى نىن رسىمى سياستى

^۱ - Əhməd Ağaoğlu, İran və inqilabı, Bakı: CBZ, ۲۰۰۹, s.۱۱۶.

نین ایدئولوژی اساسینی تشکیل ائتدی. فارس ائتوسو آراسیندا ائتتیک کونسولیداسیا [ادغام] پروسئسی موقاییسه اندیلیمه جک سورعتله گئتدی. تورکلوک ایسه ایران اوچون فداکارلیق ائتمه نین، اؤزونو دوشونمه مگین بدلینی آرتیقلاماسی ایله اؤده دی. تورکلوگون اؤلکه سیاستینده آددیم-آددیم مؤوقع لری تحویل وئرمه سی پهلوی لر و ایسلام جومهوریتی دؤنمینده اونو مظلوم میلت دورومونا گتیریب چیخار تدی. رضا شاهین دیکتاتور رژیمی نین تیمثالیندا دؤولت تورک وارلیغینی مودئرله شن ایرانین بوتؤولوگو اوچون اساس تهلوکه گؤردو، تورک کولتورونو هدف آلاراق اونا جیددی ضربه ووردو. تورکلرده میلتلشمه سورجی نین قارشسی سینی آلماق، اونو آشاغیلیق کومپلئکسی ایچینده توتماق اوچون ائتتیک آشاغیلامالارین (تورکی-خر) یانیندا چئشیدلی ائتتیک ایستئرئوتیپلر اویدورولدو. اساس ادعالار بونلاردیر:

- سیز آزرسی سینیز. /یعنی دیل لری دیشدیر یلمیش ایرانلی سینیز/فارس سینیز/.
- سیز گلمه سینیز. /یعنی بورادا وطن حاقینا صاحب دئیلسینیز/.
- تورک خاندان لاری ایران اوچون یاد، یاراماز عنصرلر ایدی.
- تورکلرین ایرانا یوروشلری اونا بدبختلیک گتیردی.
- موغول لار ایرانین اینکیشافینی دایاندیردی.
- آزر بایجان رئسپوبلیکاسی اسکی ایران تورباغی دیر.
- آرازدان قوزئی ده کی تورپاق لار آزر بایجان دئییل.
- زنجان، همدان، بیجار، آستارانین... آزر بایجانا نه دخلی؟
- غربی آزر بایجان اوستانی نین خئیلی حیصه سی کوردوستان دیر.
- اورمو گؤلونون قوروماسی طبیعت حادیتیه سی دیر.
- آزر بایجان اهالی سی هامی دان چوخ ایران اوچون چالیشیب، ایندی ده بو یولدا فداکارلیق ائتمه یه حاضر دیر.

- سیزین مقصدینیز ایرانی بؤلکمک دیر، سیز تجزیه طلب سینیز.
- سیز هامینیز پان-تورکیست سینیز.
- ایران نئفتی اولماسا سیز باتار سینیز.
- قوزئی آزر بایجان دئدیگینیز یئر آزاد اولدو، بیر ائرمینییه بئله جاواب وئر بیلیمیر.

• ایرانیان باشیندا دوران بیر تورک دور آیت الله خامنه‌ای، هانسی مظلومیت دن دانی شیرسینیز؟

• قوزئی آذربایجانا بیرلشمکدنسه قوی کیچیک حیصه بؤیوگونه بیرلشسین.

• تورکجه ضعیف، لازیمسیز دیل دیر، اونو اؤیرنمه یه دیمز.

• آذربایجان داکی بوتون حرکات لار خارجی لری لری تحریکی ایله اولوب.

• اول گلین ایرانی دئموکراتیکلشدیرک، سونرا قؤوم [اثنیک] مسئله لرینه باخاریق.

• فارس دیلی اولماسا اؤلکه داغیلار. ایعنی باشقا دیل لره رسمی ایستاتوس وئرلمه مه لی دیر!...

«تورک پروبلئمینی» بو یوللا حل ائتمه یه چالیشان ایران، اثنیک مونا سیبت لری حد دن آرتیق گرمیش اولدو. یوخاریداکی سیاهیدا یئر آلمیش ادعا و آشاغیلامالار ایندی ده کیتاب لاردا، مطبوعاتدا، گونلوک حیاتدا بول-بول قارشیمیزا چیخماقدادیر. بس تورک آیدین لاری بو یانلیش آلقی لارا و آشاغیلامالارا نجه تپکی وئر دیر؟

تورک لری ن فارس لارا باخیشی

فارس لاری ن گیزلی ایش لر چئویرمه سی نین فرقی نده اولمایان و یا گؤز یومان قاجار خاندانی حاکیمیت دن گئتمه سیله غفلتین بدلی نی اؤده دی. بوتؤولوکده تورکلوک سونوندا مظلوم میلت دورومونا دوشدو کده آیلماغا باشلادی. ایران دا تورک لری تهدید ائدن تهلوکه لرله باغلی ایلک هیجان سیقنال لاری قوزئی آذربایجان و تورکیه اصللی آیدین لاردان و سیاستچی لردن گلدی.

احمد آغاوغلو (آغایئو) ۱۹۱۱-ده تورک یوردو درگی سینده چاپ ائتدیردیگی تورک عالمی عمومی باشلیق لی سلسیله مقاله لرینده ایران داکی تورک لر حاقیندا ماراقلی معلومات وئریر. آغاوغلو یئرلی تورک لری ن میلتی شعور باخیمیندان گئریده قالدیغینی بیلدیریر و یازیر: «تورک قدر تمثوله (آسیمیلاسیون)، شرایط موحیطیه به تبعیت ائتمه یه میال بیر قؤوم یوخدور. تورک موحیطی نین اسیری دیر؛ او قدر کی کندینی، کندی شرف قؤومیه سین، حیثیت تاریخیه سین،

^۱ - گوناز تی وی نین خصوصی بیر ایلیک یالانلما پروقرامیندا (۲۰۱۴) بو مؤوضوع لار متخص لری ن ایش تیراکی ایله آیری- آیری لیکدا ائنی نه-اوزونونا موداکیره و تنقید اندلمیش دیر. باخین:

- https://www.youtube.com/channel/UC۹za۹wpu_syOdfQMI۹۴OAMw/videos

ادبیات، ليسان و حتی عنعنات ملیه سینی بئله اونوتو وئرمه یه حاضیردیر؛ شو حقیقتی بوتون تاریخیمیز بوتون صفحاتی ایله اثبات اندییور: تورکلر ایران مدنیتی نین عامیل و صانعی اولدوقلاری حالدا عادات قؤومیه و ليسان میلی لرینی اونودارق بوتون قلبلری ایله فارس عادات و ليسانینا قاپیلدیلا.»^۱

ممد امین رسولزاده ۱۹۱۲-ده «ایراندا تورکلر، نه روسیادا اولدوغو کیمی محکوم و نه ده تورکییه ده اولدوغو کیمی حاکیم بیر میلت دئییلدیملر. ایران تورکلری، اصلیل ایرانلی اولان فارس لارلا حقوقدا موساوی وطنداش حالینده بولونویورلار: عینی حاق لاری، عینی ایمتیازلاری حائز دیرلر؛ اؤگنلیک چکملر. بئش یوز سنه دن [۱۹۱۲- ده ۹۰۰ سنه اولمالی دیر] بری ایراندا حؤکومران اولان پادشاهلار هپ تورک ایرقیندان گلدیملر؛ بوگون اجرای سلطنت ائدن قاجار سولاله سی ده تورکمن قبیله لریندن بیر قبیله یه منسوب دور. فقط ایران حؤکومدارلاری نین تورک اولماسی تورکلره خصوصی بیر ایمتیاز بخش ائتمه دیگی کیمی، فارس میلیتی نین تضحیقینه ده سبب اولمامیش دیر.» دئییه قاجار ایرانینداکی دورومون دقیق تثبیتینی وئیردی.^۲ رسولزاده داوام ائدی: «...شاهلیق تاختیندا بیر تورک خانی اوتورویورسا دا گرک بو خان لار، گرکسه اهالی ایرانلیلاشمیش، یعنی فارس لار طرفیندن تمثیل اولونموش دور [آسیمیله اندیلمیش دیر]... شیعه لیک ایران تورکلرینی او قدر فارسلاشدیرمیش دیر کی، ایندی اونلار اؤزلرینی تورکلشمیش فارس، یعنی اصلن ایرانلی تلقی ائدیملر!»^۳

دورومون دراماتیکیلیگینی روشنی بارکین لا باغلی یاشانان لار دا آچیق گوستریر. روشنی بی ۱۹۲۰-لرین باشیندا تورک اوجاق لاریندا وئردیگی مواضیره لرده و واطان قرئتینده چاپ ائتدیردیگی مقاله لرده تورکلرین سورعتله مظلوم دوروما دوشمکده اولدوغونو بیلدیریر، فارس لارلا اونلارین موناسیبت لری نین گرگینلشدیگینی یازیر: «اورادا فارس لار، یعنی حقیقی عجم لر ایران تورکلرینی تورک اولدوقلاری اوچون، حقیر گؤرورلر. ایراندا بیر عجم بیر تورکه قیزدیگی و اخت اونا تورک خر، یعنی اشک تورک دئییه خیطاب ائدیملر.»^۴ فریاد قرئت نین کئچمیش رئاکتور، شاعیر و پوبلیسیست ماحمود غنی زاده روشنی بیه جاواب آدلی ریساله ده «دؤرد میلیون تورکون اسارت آلتیندا اینله دیگینی» یازان روشنی بیه شدتله قارشى چیخیر، ایراندا آیری-سنچکیلیک اولمادیغینی ادعا ائدیملر. آذربایجان اهالی سی نین اکثریتی نین اوغوز اولدوغونو بیلدیرن روشنی بیه

^۱ -Ahmed Agayef, Türk alemi-۱, Türk Yurdu, sayı ۱, yıl ۱, ۳۰ Kasım ۱۹۱۱, s. ۱۶-۱۷.

^۲ -Mehmet Emin Resulzade, İran Türkleri, İstanbul, ۱۹۹۳, s. ۱۷.

^۳ -یئنه اوردا، ص. ۱۸-۱۷.

^۴ -Ruşeni Bey, Deşilmeğe muhtaç bir dert. Türkiyede İran Türkleri neden acemleşiyor? Vatan Gazetesi, İstanbul, ۲۵ Ağustos ۱۹۲۱.

اعتراض ائدهرک، آذربایجانلی لارین آریا ایرقینه منسوب اولدوغونو ادعا ائدیر. غنی زاده غضبله یازیر: «اسکی مند ایالتی، زردوشتون وطنی، تا عرب ایستیلاسینا قدر یئددی یوز سنه سؤنمه دن یاخیلان آتشکده بی-عظیمی-آزرگشنسب ایله داها یوزلرجه آتشکده لرین محلی، بابکی-خرمی نین مسقطالرأسی ادوغوم یثری و ایرانین تمل داشی بولونان آذربایجانین اهالی سینه ناسیل تورک دیورسونوز؟ قیافه، سجدیه، ملامع-وجهیه فیزیولوژی والحاصل هر نؤقطه بی-نظردن تام بیر ایرانلی بولونان آذربایجانلی نین نره سینده تورکلوکدن جوزئی بیر اثر بولا بیلورسونوز؟ میلتلر دایما ليسان لاریله یک-دیگریندن تفریق اولونماز آیریلماز. اطوار [مانترا]، اخلاق و تمایلات دیر کی، مداری-حؤکم [حؤکم منبعی] اولا بیلیر.»^۱ غنی زاده دن آز سونرا رش. تبریزی [رضازاده شفق] ده روشنی بیه جاواب وئرمک احتیاجی حیسن ائدهرک یئنی کیتاپچا یازیب چاپ ائتدیردی. تبریزی ده میلّیتی تشکیل ائدن عنصرلر آراسیندا دیلین اهمیتی نین اولمادیغینی بیلدیریر و «ایران میلّتی» آنلایشینا اؤز تعریفینی وئیر.^۲

ایران دؤولتی نین تورکلویه قارشی سیاستی سرتلشدیکجه تورکلگون بو دؤولتله آراسی اچیلماغا باشلایر. تورکجه نین یازی دیلی کیمی یاساقلاندیغی، شیفاهی دیلین ایشله دیلمه ساحه سی نین محدودلاشدیریلدیغی بیر شرایطده میلی ادبیاتین اینکیشافینی گؤزله مک دوغرو اولمازدی. دؤولت مئخانیزمی نین اوخوموش کسیم آراسیندا آشاغیلیق کومپلنکسی یایدیغی بیر موحیطده آنا دیلینده یئنی ادبی نومونه لرین اورتایا چیخماسی مومکون گؤرونموردو. بئله بیر شرایطده میرزه علی مؤعجوز (۱۸۷۳-۱۹۳۴) یارادیجیلیغی نین اورتایا چیخماسی فؤوق العاده بیر حادیه اولدو. شیبسترده آنادان اولموش مؤعجوزون شخصیت کیمی فورمالاشماسینا گنج یاشلاریندان ۱۶ ایل ایستانبولدا یاشاماسی موهوم تأثیر قویموش دور. موختلیف مؤوضوعلاردا آنا دیلینده اساساً ساتیریک شعرلر یازمیش مؤعجوز، میلی شاعیر صابیرین گونئیده داوامچی سی سایلماقدادیر. مؤعجوز اؤز کئچمیشینده گؤستریمیش دیر: «فارس دیلینی چوخ دا یاخشی بیلیمیرم و بو دیلده چوخ آز یازمیشام. هم ده من بئله مولا حیظه ائتدیم کی، آذربایجانلی لار فارس دیلیندن بیر او قدر ده خوشلانمازلار.»^۳

سوونت ایتیفاقی نین ۱۹۴۱-ین آوقوستوندا ایرانین قوزئیینی، اینگیلتره نین ایسه گونئیینی ایشغال ائتمه سی اولکده کی سیاسی دورومو دییشدیردی. ایران دا نیسبی لیبرال سیاسی موحیط

^۱ -M. Qanizadə, Ruşəni Bəgə cəvab, Berlin: Kavyani, ۱۹۲۴, s. ۱۵.

^۲ -R.Ş. Təbrizi, Türk mütəfəkkirinin nəzəri-intibahına, Berlin: İrənşəhr, ۱۹۲۴, s. ۱۹.

^۳ -Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüzün əsərləri, toplayan Məhəmməd Tağı Zehabi, Birinci cild, s. ۱۲; Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüz, Şeirləri, tərtib edən Kamil Vəli Nərimanoğlu, Bakı: Oskar, ۲۰۰۷, s. ۳-۴.

یاراندى. آذربايجان دا دا اجتماعى-سياسى حيات جانلاندى. يئنى تاسيس انديلن آذربايجان قزئتينه آذربايجان توركلرى نين («آذربايجانلى لار»، «آذربايجان خالقى») آيريجا ميئت اولدوغونو اساسلانديرماق اوچون ميلى ديلين اؤنمى وورغولانير، اونون (توركجه نين) باشقا ديل لرله (ايلك نؤويه ده فارسجا ايله) برابرليگى اوزرينده ايصرار انديليردى. ديل مسئله سى آذربايجان جمعيتى اوچون ده واز كئچيلمه يه جك «قىرميزى خط» حساب انديلمكده ايدى. آذربايجان قزئتى فارس ديلى نين آذربايجان دا ياييلماديغى، آذربايجانين ديلى نين تورك ديل لرى سيستمينده مستقيلليگيني، آذربايجان اهالى سى نين ديلى ايله ايرانين باشقا ايالت لرى نين ديلى آراسيندا هله ۷-جى يوزايلدن برى هئچ بير اوخشارليغين اولماديغيني، ايران دا موغول لارين حؤكمرانليغى ايله آذربايجانين توركلشمه سى آراسيندا هئچ بير علاقه نين اولماديغيني قئيد انده رك، آذربايجان دا اينديكى ديلين ايشلنمه سى دؤورو حاقيندا علمى معلومات وئريردى. بونولا «ايران ميئتى» حاقيندا رسمى ايدئولوژى نين آذربايجانلا باغلى اساس ايدئيالارى تكذيب انديلير، ميلى وارليغين ثبوتو اوچون نظرى اساس لار اورتايا قويولوردو.

آذربايجان، ائله جه ده شاهين (تبريزده فارسجا چيخيردى) قزئت لرى نين ان چوخ اوستونده دوردوغو مؤوضوع لاردان بيرى سى ده رضا شاه ديكتاتورلغو زامانى آذربايجانا موناسيبتده اويعولانان ميلى ظولم سياستى ايدى. بو قزئت لرده چاپ انديلميش مقاله لرده اجتماعى حياتين آيرى-آيرى ساحه لرينده، اؤزليكله ديل مسئله سينده، ميلى آيرى-سئچكيليك سياستى پيسله-نيلير، بو سياستين مظلوم آذربايجانى اقتصادى و مدنى جهت دن گئريده قويدوغو وورغولانيردى.

موختاريت پرينسپى ايله يولا چيخيمش ميلى حركات ليدئرلى «ايران ميئتى» آنلايشينا، يعنى بيردليلى (فارس ديللى)، بيركولتورلو (فارس كولتورلو) حاكيم ميئت آنلايشينا دا موناسيبت بيلديرمك زوروندا ايدلير. ميلى كنگره نين ايران شاهينا، مجلس صدرينه و باش ناظيره عنوانلانميش مکتوبوندا قئيد انديليردى كى، «آذربايجان خالقى» ميئت، ديل، عادت-عنعه، اؤزونه مخصوص خصوصيت لرى ايله آيريجا ميئت دير، دونيانين هر بير حياتا قابيل ميئتى كيمي «آذربايجان ميئتى» ده ميلى حؤكومت ياراتماق حاقينا صاحب دير، بو ميئت اؤزو آذربايجانى دئموكراتيك اساس لارلا ايداره ائتمك قابيليتينه ماليك دير. ۲۱ آذر حركاتى و ميلى حؤكومت (۱۹۴۵-۱۹۴۶) زامانى اوستونده دورولان ان اؤنملى مسئله لردن بيرى نين ميلى ديل اولماسى طبيعى ايدى.

۲۱ آذر حاديشه سيندن گؤزو قورخموش ايران رژيمنى نظرى-تبليغاتي فعاليت ساحه سينه سونرالار داها آرتيق ديقت آييردى. ايران دا، اؤزليكله گونئى آذربايجانين اؤزونده توركلوگون كؤكونو قازماق اوچون پراكتيك ايش لر ده داوام ائتمكده ايدى. اسكى كسرويچيليك و اونون

آذربایجان حاقیندا مودّعالاری داها دا اینکیشاف ائتدیریلدی. بو ایشه اؤلکه‌نین چئشیدلی اونیوئرسیته‌لریندن تاریخی، دیلچی، سوسیولوگ عالیملر جلب ائتدیلدی.

بورادا آذربایجان اهالی سی آراسیندا آپاریلان رسمی تبلیغاتین موهم بیر ساحه‌سی اوزرینده ده داینامق گرک‌دیر. بیر طرفدن، آذربایجان تورک‌لری‌نین تاریخی بیرلیگی، دیلی، مدنیتی هر جور هوجوم‌لارا معروض قالیر، دیگر طرفدن، آذربایجان ایرانا کونستیتوسیا، دئموکراسی و آزادلیق بخش ائدن [ایالت]، ایرانین باشی (تاجی) اعلان ائتدیلیردی. مشروطه حرکاتی دؤورونده آذربایجانین رولو، تبریز عصیان‌نین (۱۹۲۰) آنتی-بریتانیا یؤنملو حرکات اولماسی گئنیش ایشیق‌لاندریلیردی.

ایکینجی دنیا ساواشیندان سونراکی دؤورده آذربایجان/تورک میّلی حرکاتی اساس اعتباری ایله میّلی مدنیت ساحه‌سینده کی فعالیت‌لرله محدودلاشدی. تورک کولتورو اوزرینه قویولموش تابویا باخمایراق، میّلی مدنیت نومونه‌لری اورتایا چیخماقدا ایدی. بو سیرادان بیرینجی اولراق هم تاریخی باخیمدان، هم ده ایدئیا-بدیعی دیرینه گؤره محمد حسین شهریارین (۱۹۰۵-۱۹۸۸) حئیدریابایا سلام پوئماسینی (۱۹۵۴) گؤسترک گرک‌دیر. دال‌بادل بیر نئچه دفعه چاپ اولونموش بو اثردن اؤنجه یالیز فارسجا یازمیش (بهجت/آباد خاطیره‌سی غزلینی چیخماقلا) نفوذلو شاعیرین بو اثری فارس ایرقچیلیگینه توتارلی بیر جاواب اولدو. میّلی حرکاتین یاتیریلماسیندان سونرا تورک اجتماعی فیکرینده و مدنی حیاتیندا یارانمیش بدین احوال-روحیه‌نین آرادان گتتمه‌سینده بو مؤحتشم اثرین رولو عوضسیزدیر. شهریارین *تهران و تهرانی* لار شعیری ده فارس ایرقچی‌سینه وئرین گؤزل بیر جاواب اولدو. «آیه، تهرانی، اینصاف ائت، دئ ائششک سنسن، یوخسا من؟» ردیفلی بو شعر، ایرقچی‌لرین تورک‌لره یؤنلک بللی آشاغیلامالارینا سراسر بیر جاواب اولراق قیمت‌لندیریلدی.

۱۹۷۰-۱۹۶۰-لرده میّلی آیدین‌لارین روح حالینی گؤسترک، اونلار آراسیندا دولشان و موذاکیره ائتدیلن فیکرلری معین ائتمک باخیمیندان تانینمیش شاعیر و اجتماعی خادم تبریزی علی‌نین (۱۹۹۸-۱۹۲۹) همین دؤورده یازدیغی اثرلر عوضسز قاینق‌دیر. اون ایل‌لرله ایران‌دا تورکون وارلیغینی یوخ سایان، اونو آشاغیلایان پان-ایرانیست و ایرقچی تبلیغاتا قارشو بو اؤلکه‌ده یازیلیمیش اونلارلا اثر آراسیندا تبریزی علی‌نین/ادبیات و میّیت کیتابی^۱ اؤزل یئری ایله سئچیلیر. بو کیتاب مورجع-ایرقچی سوچلامالارا ایران تورک‌لوگونون ایلك عمومیلشدیریجی جاوابی‌دیر. چئشیدلی مؤوضوع‌لاردان بحث ائدن بو کیتابین ان اؤنملی مزیت‌لریندن بیرى فارس ایرقچی-

^۱-تبریزی علی، ادبیات و میّیت، تهران: آتروپات کیتاب‌ئوی، [بلسیز].

لری نین آشاغیلاماسینی سینیه چککم دئییل، اولارلا عینی اولوبدا (یلاق عجم؛ سفره پیشیک لری؛ قاب دییی یالاین لار؛ دوز یئییب، دوز قابینی سیندیران لار) جاوابین وئرلمه سی دیر. بو، ایران داکا تورک میلتی نین ۱۹۷۰-لردن باشلا یاراق کئیفیتجه یئنی بیر روح حالینی یاشاماغا باشلا دیغی نین علامتی دیر.

سون دؤنمه ایستادیون لاردا و باشقا ییغناق یئرلرینده سسله نن شوعلارلار ائتتیک گریمه نی،^۱ داها اؤنملی سی ایسه یئنی نسلین آشاغیلیق کومپلئکسیندن چیخدیغینی گوستریر. ۲۰۰۶- داکا ائتتیک آشاغیلامالارلا جاواب اولاراق آذربایجان شهرلرینده و تهراندان تورک لری پروتئستولاری اؤلکه نی سیلکه له دی. اعتراض نوماییش لرینده سسله نن شوعلارلار بونلاردی: تورک دیلینی آتماریق، فارس دیلینه قاتماریق، تورکون دیلی اؤلن دئییل، فارس دیلینه دؤنن دئییل، تورک دیلی ایراندا رسمی دؤولت دیلی اولمالی دیر، قاراباغ اوزانان یادال لر کسيلمه لی دیر، قالخ آیاغا آذربایجان، هارای، هارای، من تورکم، اولوم اولسون فاشیزمه، اولوم اولسون شووینیزمه، قیزیلدان اولسا قفسیم، آزادلیغا وار هوسیم، تبریز، باکی، آنکارا، فارس لار هارا، بیز هارا؟!، نه شرقی، نه غربی، ایتین فارس دان نه فرقی، هر کس کی بیطرفدی، فارس دان دا بیطرفدی، آند اولسون ستار خان، تهران گرک اودلانا، تعصوبسوز میلت گرک خار اولسون، من اودام، اودلا اویناما، آلیشارسان، یانارسان، آذربایجان وار اولسون، دوشمن لری خار اولسون!

فارس ایرقچیلیگی، اؤلکه داخیلینده تورکلوگون وارلیغینی ایران دؤولتی نین گله جگینه تهلوکه سایدیغی اوچون باشدا آذربایجان رئسپوبلیکاسی اولماقلا تورک دؤولت لرینه موناسیبتده خصوصی سیاست یوروتمگی واجیب بیلیر. آرازین قوزئیننده کی «آذربایجان» ادلی کیچیک دؤولتین موستقیل وارلیغی و گلیشمه سی ائیننده-سونوندا بو بؤلگه دؤولتینی (ایرانی) چیخمازا سوخاغاغی بس بللی بیر پئرسپئکتیودیر. آدی قویولماسا دا اصلینده ایکی دؤولت آراسیندا ژئوپولیتیک دوگون یارانمیش دیر. بو دوگونون آچیلماسی دنیا سیاستی نین اؤنملی سورون لاریندان بیر ی اولاراق دیرلندیریلمکده دیر.

^۱- ائتتیک موناسیبت لرده کی دوروم حاقیندا رأی سورغولاری نین اعلان ائدیله نتیجه لری بو ساحده دورومون اورک آچان اولمادیغینی گوستریر. ۱۹۹۵-ین ماییندا ایران دؤولت رادیو-تئلئویزیو شیرکتی نین کنچیردیگی رأی سورغوسونون نتیجه لرینی اؤرنک وئرله بیلیریک. آنکنت فورماسیندا کی تورک ایله ائولنمه یه حاضر سینیزمی؟، قیزینیزی تورکه وئرسینیزمی؟، تورکله قونشو اولماق ایسترسینیزمی؟ کیمی ۱۱ تحریک اندیجی سوالی جاوابلاندیرانلارین اکثریتی منفی موناسیبت بیلدیرمیشدی.

ژئوپولیتیک کور دوگون

۲۶ ایل اۇنجه یازدیغیمیز *آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین خاریجی سیاستی حاقیندا* باشلیقلی مقاله نین^۱ بیر بۇلومو ایرانلا مونا سبیت لرہ حصر ائدیلمیشدی. بورا داکی فیکیرلر هله ده اسکیشمه دیگیندن، ایرانلا مونا سبیت لرده پرنسیپال [تَمَل] یئنیلیک باش وئرمه دیگیندن همین بۇلومو اولدوغو کیمی، نقطه سینه وئرگولونه توخونمادان اوخوجونون دیقئینه تقدیم ائدیریک:

شیمالدا *آذربایجان رئسپوبلیکاسی* آدلی موستقیل دؤولتین یارانماسی ایران اوچون چوخ بۇیوک پروبلئم لر یاراتمیش دیر. هر شئی دن اول *آذربایجان رئسپوبلیکاسی* نین موستقیل وارلیغی جنوبی *آذربایجانا* تاثیر ائتمه یه قادیر دیر و تاثیر ائتمکده دیر. اودور کی، ایران داکی مؤوجود رئژیم *آذربایجان رئسپوبلیکاسی* نین اؤزونو سیاسی اوربیتینه جلب ائتمه یه، هئچ اولماسا *آذربایجان رئسپوبلیکاسی* نین، ایرانین تورک اهالی سینه تاثیرینی هئچه ائندیرمه یه چالی شیر.

آذربایجان رئسپوبلیکاسینی اؤزونون نفوذ دایره سینه جلب ائتمه یه جهد گؤسترن ایران، آشاغیداکی ژئوپولیتیک مارق لارینی اؤده مه یه چالی شیر:

۱. موستقیل و گوجلو دئموکراتیک *آذربایجان رئسپوبلیکاسی* نین تشکولونه هر واسیطه ایله مانع اولماق، اونون جنوبی *آذربایجانا* تاثیرینی قارشى سینی آلماقلا ایرانین دؤولت موستقیللیگینی، اراضی بوتؤولوگونو و داخلی ثابیتلیگینی قوروماق.

۲. بورادا و اورتا آسیادا آبخشین و تورکیه نین نفوذونون قارشى سینی آلماق.

۳. تورک دونیاسیندا همرا یلیگین [ایندی داها دوغرو ایفاده بوتونلشمه/اینتتقراسیا اولاییلر] گئنیشلنمه سی نین قارشى سینی آلماق.

۴. شیمالی قافقاز، اورتا آسیا و وولقابویو موسلمان لارینا چیخماق تائوراتی یاراتماق. [ایندیکی شرطلرده تائورات سؤزونه هئچ گرک یوخدور]

۵. خاریجی سیاست ساحه سینده تجرید اولونموش وضعیت دن چیخماق تائوراتی یاراتماق. [ایندیکی شرطلرده تائورات سؤزونه هئچ گرک یوخدور]

۶. *آذربایجان رئسپوبلیکاسی* نین تیمثالیندا ساتیش بازاری الده ائتمک.

^۱-باخین:

-Yeni Müsavat, ۱۷. ۰۸. ۱۹۹۵; Nəşib Nəşibzadə, Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan, Bakı: Ay-Ulduz, ۱۹۹۷, s. ۱۵۸-۱۶۲.

۸۰- جی ایل لرین سون لاریندا ایران گوجلو دؤولتچیلیک عنعنه لریندن، اوتورتار دؤولت مئخانیزمیندن، زنگین اقتصادی-مالیه، اینسان و ب. احتیاط لاریندان ایستیفاده ائده رک ضعیفله مکده اولان سووئت ایتیفاقی نین موسلمان رئیسپولیکا لاریندا گئنیش فعالیتنه باشلادی. باشلیجا هدف یوخاریدا دئییلن عامل لره او یغون اولاراق آذربایجان رئیسپولیکاسی ایدی. اساس فعالیت ایستیقامت لری و فورمالاری:

- آزا چاشقینلیقدان سونرا آذربایجان رئیسپولیکاسی نین مستقیللیگی تانیندی (بعضی قوه لر قدیم ایران تورپاق لاری نین ایستیقالی نین تانیماسی علئیهینه ایدی)؛ اونولا دیپلوماتیک علاقه لر یارادیلدی؛ باش کونسوللوق سفیرلیگه چئوریلدی؛ آزا سونرا ناخچیواندا ایرانین باش کونسوللوغو ایشه باشلادی؛

- خصوصی خیدمت اورقان لاری گئنیش جلب ائتمه ایشینه باشلادیلار؛ اساس اوبیئکت غیری-تورک ضیالی لار، ایش آدام لاری و بوروکراتیا، آشاغی لومپئن طبقه لر اولدو؛ هدیه-روشوت واسیطه سیله حتی یوکسک دؤولت خادیم لری و یوخاری نومئنکلاتور ضیالی لار اله آلینماقدادیرلار؛

- ایرانین آذربایجانا یؤنه لیک تبلیغاتی نین اساسی ایسلام و ایسلام اینقیلابی اولدو؛ بو تبلیغاتی گئنیشلندیرمک اوچون ایراندا کیریلله مطبوعات اورقان لاری تأسیس ائدیلدی و بؤیوک میقداردا آذربایجاندا یاییلماغا باشلادی؛ باکی دا بعضی مطبوعات اورقان لاری ایرانین نفوذ دایره سینه جلب ائدیلدی، حتی یئنی لری یارادیلدی؛ ایران پولونا ادبیات یایماق، دینی جمعیت و مکتبلر یارتماق ایشی گئنیشلندی؛

- آذربایجان ایقتیصادیاتینا نفوذ ائتمک اوچون ایران دؤولت کاپیتالی، یا اونا یاخین اولان خصوصی کاپیتال گؤرونمه مییش جانفشانلیق ائتمه یه باشلادی؛ ایران مال لاری آذربایجان بازارینی اله کئچیرمه یه باشلادی؛

- ایرانین اؤزونده آذربایجان مسئله سی اطرافیندا ایدئولوژی فعالیت گوجلنمیش، شیمالی آذربایجانلا («آران لا») جنوبی آذربایجان آراسیندا ائتنیک-مدنی بیرلیگین «ولمادیغی» تبلیغ ائدیلمیش؛ عمومیتله، تورکلوگه و تورکچولوگه قارشى ایدئولوژی موباریزه دؤولت طرفیندن دستکله نیر؛ آذربایجان رئیسپولیکاسی نین مستقیل وارلیغی ایران کوتله وی اینفورماسیا واسیطه لرینده گیزله دیلیر، یا دا آذربایجان رئیسپولیکاسی نین وضعیتی تحریف اولونور؛

- قوم و تئهراندا خصوصی مرکز لر یارادیلیر؛ ایران پرزیدنت آپاراتینا باغلی استراتژی آراشدیرمالار مرکزی و ایران خارجی ایش لر ناظیرلیگینه باغلی بین الخالق تدقیقات لار مرکزینده

آذربایجان رئسپوبلیکاسینا مونا سیبیت مسئله لری گئنیش اؤیره نیلیر و مووافق اورقان لارا تکلیف و پروقراملار وئریلیر؛ اقوزئی آذربایجان اؤیره نن مرکز لرین سایه داها دا آرتمیش دیر.

- آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین جنوبوندا ائتتیک ازلیق لار آراسیندا سنپاراتیزم مثیل لری دستکله نیر؛

- آذربایجان رئسپوبلیکاسی ایله مونا سیبیت لری گرگین اولان دؤولت لرله آذربایجانا تضیق ساحه سینده ایش بیرلیگی گئنیشلندیریلیر.

آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین ایندیکی مرحله ده ایرانا یؤنه لیک سیاستینده آشاغیداکي مودعالار مطلق نظره آلینمالی دیر:

• ایرانین آذربایجان رئسپوبلیکاسینا قارشی فعالیتتی جیددی قبول ائدیلمه لی، علاقه دار دؤولت اورقان لاری طرفیندن اونا قارشی ائففکتیو تدبیر لر حاضیرلانمالی و حیاتا کئچیریلمه لی دیر؛ ایران کشفیاتتی نین یئرلی مرکز لری قطعیتله لغو ائدیلمه لی دیر؛

• ایرانلا مونا سیبیت لرده پاریتتت [برابریک] اساس توتولمالی دیر؛ مثلاً ایران دا آذربایجان مطبوعاتتی نین یاییلماسینا مانع اولدوقلاری اوچون ایران تخریباتچی مطبوعات اورقان لاری نین آذربایجانا داخل اولماسی نین قارشی سی آلینمالی دیر؛

• ایرانا یؤنه لن تبلیغات ایشی اساسلی شکیده یئنی دن قورولمالی، اونا فعال کاراکتر وئریلمه لی دیر؛ آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین مستقیل وارلیغی هر واسیطه ایله ایران دا تبلیغ اولونمالی دیر؛ ایران دا آذربایجان تئلوویزیو وئریلیش لری نین یاییلماسینا و باکی رادیوسونون ائشیدیلمه سینه نیل اولماق لازیم دیر؛

• آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین تئهران داکی سفیرلیگی نین و تبریزده کی باش کونسوللوقونون تشکیلی ایشی سورعتلندیریلمه لی و اونلارا لازیمی یاردیم گؤستریلمه لی دیر؛

• ایران داکی تورک (اؤزللیکله جنوبی آذربایجان) کاپیتال شیمالا جلب ائدیلمه لی، اونونلا موشرک مؤسسسه لر قورماق ایشینه رواج وئریلمه لی دیر؛

• غربده یاشایان جنوبو سویداش لاری میزلا سیخ علاقه لر یارادیلمالی، اونلارین تشکیلاتلانمالاری ایشینه یاردیم ائدیلمه لی، ایران رئژیمینه قارشی تبلیغاتدا و باشقا فعالیت ساحه لرینده ایستیفاده ائدیلمه لی دیر؛ اونلارین نماینده لریندن متخصص کیمی دؤولت اورقان لارینا جلب ائتمک اولار؛ اونلاردان عینی زاماندا غربله اقتصادی و باشقا علاقه لرین یارادیلماسیندا کؤرپو کیمی ده ایستیفاده ائتمک اولار.

شوبه‌سيز، قاراباغ پروبلمی داوام ائتدیکجه ایران ایستیقاملتی فعالیت‌لری چوخ احتیاطلا یوروتمک لازیم‌دیر. بو واخت موناسیبت‌لرین اینکیشافی پاریتت پرنسیپینه اساسنالمالی‌دیر. برابر اساس لاردا اینکیشاف ائدن علاقه‌لرین سون نتیجه‌ده آذربایجانین خئیرینه اولاجاغی تخمین ائدیلمه‌ر.

آذربایجان رئیس‌جمهوری‌سی نین ایرانا دیقتی‌نین آرتیریلماسی واحد آذربایجان ایدئالی‌نین گنرچکلشمه‌سی وظیفه‌سیندن داها چوخ آذربایجان دؤولتی‌نین تهلوکه‌سزلیگی‌نین تأمین ائدیلمه‌سی ضرورتیندن دوغور. بئله بیر حیاتی مسئله‌ده لاقئیدلیک داوام ائدرسه، آذربایجان رئیس‌جمهوری‌سی یاخین گله‌جکده جنوب‌دان گلن تهلوکه ایله اوز-اوزه دوراجاق‌دیر. آلتئرناتیو یول - آذربایجان رئیس‌جمهوری‌سی نین ایرانا دیقتی‌نین آرتیریلماسی، آردیجیل و احتیاطلی سیاستین یئریدیلمه‌سی‌دیر. بئله اولان تقدیرده آذربایجان رئیس‌جمهوری‌سی اؤز وارلیغینی و گله‌جگینی تأمین ائتمیش اولار، یاخین پئرسپکتیو‌ده اعتبارلی موټفیک (جنوبدا گوجلوملی حرکات، یا میلی موختاریت، یا دا موستقیل جنوبی آذربایجان فورماسیندا) اله ائده بیلر (آلینتی‌نین سونو).

بو یازی‌نین قلمه آلینماسیندان اون‌ایل‌لر اؤتدو. ایندی یازیلماق اوسلوب سئچیلدی، باشقا مطلب‌لره باش وورولاردی. اما پرنسیپ‌لر دیشیکلیگین ائدیلمه‌سی دوغور اولمازدی. چونکی موناسیبت‌لرده پرنسیپ‌لر دیشیکلیک اولمادی. ایران آذربایجانا گیرمک ایستهدی، بورادا نفوذ صاحیبی اولماق اوچون چابالادی. اما قوزنی آذربایجان، ایران استراتژیست‌لری‌نین آلفی‌سینداکی «اسکی ایران تورپاغی» اولمادیغینی گؤستردی. آذربایجان حاکیمیتی ایرانین اینترپقا و دوشمنلیگینی سینه‌یه چکدی، اولکه باشچی‌لاری‌نین عنوانینا دئییلن «سیونیزم نؤکری» تیپلی آشاغیلامالاری گؤرمزدن گلدی، او یغون زامانی گؤزلهدی. قاراباغ پروبلمی‌نده کی سون گلیشمه علی‌یئولر حاکیمیتی‌نین ایلك دفعه فرقلی مؤوقع اورتایا قویماسینا نهدن اولدو. ایرانین اینترپقالاری و بیانات‌لاری سرت قارشیلیق گؤردو. موناسیبت‌لره قیسمی آیدینلیق گتیریلدی.

سونوج

گونوموز قوزنی آذربایجان اهالی‌سی‌نین اکثریتی اوچون ایران آنلایشی /ئرمنی طرفداری دئمک‌دیر. سوؤت‌لردن قالان سویدا/ش‌لاریمیزین دوشمنی (گونئی آذربایجان) آلفی‌سینی دا بونا علاوه ائتمه‌میز گرک‌دیر. میلی تاریخچیلیگین گلیشمه‌سی، عمومیتله اجتماعی حیاتی‌نین میللیشمه‌سی گنیشینده فارس عنصرنون تورک دؤولتی و میللتینه قارشی تاریخی موجادیله‌سی

داھا آیدین شکیلده اورتایا چیخاجاق دیر. رأی سورغولاریندا ایران ایسلام رئسپوبلیکاسی رئیتینقی [روتبه‌سی] نین یئتری قدر آشاغی اولماسی اساساً بونونلا ایضاح ائدیله بیلر. عینی زاماندا آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا سیاسی ایسلام طرفدارلاری نین موسلمان دونیاسیندا ان آشاغی سویه‌ده تخمین ائدیلمه‌سی نین سببلریندن بیرینی ده ثابتلشمیش منفی ایران آلقى‌سی ایله ایضاح ائتمک گرک دیر.

سون قاراباغ ساواشیندا ایرانین ائرمینیستان طرفینده یئر آلماسی شیعه کیملیکلی طبقه‌نین دیلینی قیسا ائتدی. ایران/فارس دؤولتی نین بوینونا بیچیلن «موسلمان‌لارین حامیسی»، «شیعه‌لیگین قلاسی» آلقى‌سی جیدّی ضربه آلدی. آذربایجان‌داکی دینی اورتام موذاکیره مؤوضوعسونا چئوریلدی، دینی ساحه‌ده اصلاحات‌لار گره‌یی مؤوضوعسو دیله گتیریلدی.

گونئی آذربایجانین و تورک میلتی نین سون ۳۰ ایلده سیاسی ایستانوسوندا اؤنملی دیشیکلیگین اولمادیغینا باخمایاراق، میلی حرکاتین بو زامان ایچینده ایره‌لیله‌مه‌سی، ایران دؤولتیندن پیسخولوژی قوپما، فارس کولتور اوربیتیندن چیخما میلی نین سورعتلنمه‌سی گونوموزون بیر گئچگی دیر. قاراباغ ساواشی بو میلی داھا دا گوجلندیردی. بورا گونلوک حیات‌داکی ائتنیک موناسیبت‌لر ساحه‌سینده اؤزونو گؤسترن گرگینلیگین آرتماسینی دا علاوه ائتمک لازیم دیر. ایران‌دا ائتنیک موناسیبت‌لر حاقیندا آپاریلان رأی سورغولاری نین نتیجه‌لری بو قورخولو گرپلمه‌نین گؤسترگه‌سی دیر.

تور كچولوک: دوست لاری و دوشمن لری

تورک دونیاسی چئشیدلی اؤلکه لردن عبارت اولدوغو کیمی تورکلوگون بورادا چئشیدلی پروبلئم لری اولموش دور. تورک میلتی نین پروبلئم لری نی چؤزمگی اؤزونه درد ائتمیش تورکچولوک ده چئشیدلی اؤزلیک لره صاحب دیر. تورکچولوک فیکیر و سیاسی حرکاتی گونئی و قوزئی آذربایجان دا تورک میلتی نین وارلیغینی رسمی لشدیرمک، پروبلئم لری نی چؤزه رک اونو یوکسلیتمک، میلی دؤولت قورماق حرکاتی اولموش دور.

تورکچولوک بو گون آیقدا دیر. قوزئی آذربایجان سووت میراثیندان تام آزاد اولمادی؛ حاکیمیت باغیمسیزلیغین ۳۰ ایلینده جیدی دئی-کولونیزاسیا [استعمارزدایی] سیاستی یوروتمه دی؛ ایدئولوژی حیاتدا بسیطلیک آرادان قالخمادی. بونونلا بئله سون ۴۰-۳۰ ایلده میلی شعورون گورونمه میس ایره لیله بیسی گونوموزون گئچک بیر فاکتی دیر. ۱۹۳۶ اؤرنگینده اوزرینه یئنی دن تابو قویولماسینا (۱۹۹۵) باخمایاراق، تورکلوک، سویداشیمیزین شعوروندا یئر آلماقدا دیر. تاریخی کئچمیش حاقیندا پایلاشیلان اورتاق تصوورلر آتماقدا دیر. سووت دؤنمینده سیرینان یاد «میلت قهرمان لاری نین» یئرینی حقیقی قوروجو بابالاریمیز توماقدا دیر. تاریخی قهرمان لار مسئله سی ده آکتیو موذاکیره مؤوضوعونا چئوریلمکده دیر. دیلیمیزین رقیبسیز دؤولت دیلی ایستاتوسونا دؤنوشمه سی ضرورتی، اؤزلیکله تحصیل سیستمی میللشمه لی دیر دوشونجه سی یاییلماقدا دیر. سیرنیمیش میلی گونلر و میلی سمبول لارین یئرینی یاواش-یاواش گئچکلری توماقدا دیر. شعوروموزدا کی دوست لار (تورکیه اؤرنگی) و دوشمن لار (روسیا و ایران اؤرنگی) حاق ائتدیگی یئرینی توماقدا دیر...

گونئی آذربایجان دا تورکچولوک گئچیکدی، آما گوجونه گوج قاتاراق ایره لیله مکده دیر. تر/ختورون ایره لیله بیسی میلی حرکاتین یئنی کئیفیت مرحله سینه کئچیدینه نهدن اولاجاق. سون ۴۰-۳۰ ایلده اولکی میلتلشمه سورجی نین جمعیته الدهه ائدیلهن اوغورلاردان داها آرتیق ایره لیله مه الدهه ائدیلمیش دیر. *هارای، هارای، من تورکم!* - تورک دونیاسی نین یئنگانه بؤلگه سینده مین لرله اینسانین دوشمنی لرزه یه سالان گورسلسی شوعاری دیر. اوندان سونرا گلن تبریز، باکی، *آنکارا، فارس لار هارا، بیز هارا!؟* و *آذربایجان ایران دئییل دیر!* میلی هدفی آچیقلیغی ایله اورتایا قویموش دور.

تورک دونياسيندا قايناما واردير. گونوموزون بۇيوك بيلگهسى آ. بيجان ائرجيلاسون هوجا دئيير: «دوغودا، باتيدا، قوزئيده، گونئيده ۱۹-جو يوزايل دن برى بير قايناما وار. قايناملارين سونوندا بۇيوك قيريلملار ياشانير، تاريخين يۇنو ديبيشير. هيچ شوبهه يوخ، ۲۱-جى يوزايلده ده تاريخين يۇنو ديبشه جك.»^۱

ايسته سك ده، ايسته مه سك ده گۆز اؤنونده توتمايلىق. دنيا سياستينه يئنى بير ميلتچىلىك دالغاسى گللكده دير. دوستون-قارداشين ميلت اوغرونا حركاتيندان سئوينه جه ييك، يارديم گۆره جه ييك، دوشمнин ده اوستوموزه گلمهسى، سالديرماسى آرتاجاق دير. بونا حاضير اولماق مجبوريتينده ييك.

بو شرطلرده آذربايجان دا توركچولوگ/توركچولر ده دوستونو-دوشمнинي آيبرد ائتمه لي، اويغون يول ايزله مه لي دير.

توركچولوگون يانينداكى لار

۱۹۰۵-ده توركچولوگون يالاواجى على بى حسين زاده-تورانين فورموله ائتديگى، جومهوريت دؤنمينده و ۱۹۹۱-دن سونرا هم ده دؤولت بايراغيندا عكس اولونموش ميلت دوكترينينده كى بيرينجى تمل پرينسيپ توركلوك دور. تورك قانلى، يعنى تورك ميللى شعورونو داشيماق ميلت اولمانين بيرينجى شرطى سايلميش دير.

آذربايجان دا توركچولوگ/ميلتچىلىك قونشولارا گۆره گئجيكدى. كئشمكئشلى يول كئچدى. ۱۹-جو يوزايلين سون لاريندا يولا چيخان توركچولوگ آغاوغلو، حسين زاده، رسول زاده، چمن زمينلى وب. سايه سينده گلشدى، يايلىدى، ميللى حركاتين ايدئولوژى اساسينا چئوريلدى. سووئت رئيىمى بو اينكيشافين قارشى سيني آلدى يوخ، توركچولوگو ماركسيزم-لئنينيزم و كوممونيزم دوشمى اعلان ائتدى. ۱۹۸۰-لرين سون لاريندان يئنى دن يوكسليشه كئچدى. توركچولوگون اينكيشافيندا ائلچى بى دؤنمى باشلادى. اما ۱۹۹۳-ده ميللى حاكيميتين مغلوبىتى و نئو-كوممونيزم حاكيميتين برقرار اولماسى ايله توركچولوگ «گئريده قالميش» ايدئولوژى اعلان ائديلىدى. رسمى ايدئولوژى اولراق يغرینه آذربايجانچىلىق قوبولودو. حاكيميتين سعى لرينه باخما ياراق توركچولوگو اورتادان قالديرماق مومكون اولمادى، هئچ مومكون ده دئييل.

^۱ -https://turkcudusuncebirliyi.com/books_pdf/yu۳۶۲۵.pdf

حسین زاده نین میلت دوکتیرینینده کی تورکچولوگون ان یاخین موتقیقی اولاراق چاغداشچیلیق یئر آلیر. بو تمل پرنسیپ اوزرینده بیر قدر گئنیش دورماقدا فایدا واردیر.

۱۹-جو یوزایلین ایلیک یاری سی و اورتالاریندا قوزئی آذربایجان دا یئنیلکیچیلیک حرکاتی اؤزونو گؤستریدی. میرزه فتحعلی آخوندزاده نین (آخوندوون، ۱۸۷۸-۱۸۱۲) یارادیجیلیغی ایله یئنیلکیچیلیگه دوغرو بؤیوک بیر آددیم آتیلدی. میلتی کولتورده بیر سیرا یئنیلکیلرین یارادیجی - سی میرزه فتحعلی نین اؤزو اولدو. میرزه فتحعلی، ۱۸۵۵-۱۸۵۰-لرده بیر-بیری نین آردینجا آلتی کومئدیا یازاراق میلتی درامین اساسینی قویدو. بو، موسلمان شرقینده بیر ایلکدی. میرزه فتحعلی، عرب الیفباسینا دایالی یئنی ساده لشدیریلیمیش بیر الیفبا ایشله ییب بو پروژهنی قاباقجیل دیلچی - لره، شرق شوناس لارا، عینی زاماندا قاجار ایرانى و عثمانلى ایمپراتورلوغونون دؤولت آدام لارینا گؤندرمیش و الیفبا ساحه سینده اصلاحات لار اوچون احتیراضلی [هوسلی، پشور] بیر موباریزه باشلامیش دیر. بو مقصدله عثمانلى علملر آکادئمیا سیندا (جمعیت-ی علمیه-ی عثمانیه) بو لایحه نین موذاکیره سینه قاتیلماق اوچون ایستانبول گئتمیش دیر. زیارتی نین نتیجه سیز قالما سینا باخمایاراق، الیفبا اصلاحاتی اوچون موباریزه سینى داوام ائتدیرمیش، ایکینجی لایحه سینى حاضیرلامیش و دوست لاری واسیطه سی ایله دستک آرامیش دیر. بو جهدلری نتیجه وئرمه - دیگیندن عرب الیفباسیندان تامامیله واز کئچهرک، لاتین الیفباسینا دایالی یئنی بیر الیفبا لایحه سی ایشله مییش دیر. میرزه فتحعلی، موسلمان شرقینده اینکیشافین قارشى سیندا ان بؤیوک انگل اولاراق گوردوگو عرب الیفباسی نین دیشدیریلمه سینه بؤیوک اؤنم وئرمیش دیر.

آخوندزاده، *آلدانمیش کواکبده* عادیل بیر حؤکومدار طرفدارى، تکاملوچودورسه، *کمال الدوله* مکتوبلاری ندا آرتیق سیاسی گؤروش لری نین سرتلشدیگینی گؤروروک. مؤلیف، *کمال الدوله* مکتوبلاری ندا خالقین سیاسی حیاتدا آکتیو یئر آلماسینی ایسته مکده و اینقیلابدان بحث ائتمکده دیر. آخوندزاده سوسیال و سیاسی پروبلئم لر، تضیق، قانونسوزلوق و اؤزباشینالیغی آنلادان زامان هارای چکمکده دیر.

آذربایجان دا ادبیات، فلسفی و ائستتیک فیکره گتیردیگی یئنیلکیلرله یاناشی، میرزه فتحعلی آخوندزاده داها سونرا ایران/فارس میلتچیلیگینی، تورکلوگو رد ائدن مورجع پان-ایرانیزمین اورتایا چیخماسیندا اؤنملی رول اوینامیش دیر. ۱۹-جو یوزایلین سون لاریندان اعتباراً بو جریانین داشیییجی لاری پان-ایرانیزمی اورتایا قویارکن آخوندزاده نین اثرلریندن، اؤزلیکلکه *کمال الدوله* مکتوبلاری ندان گئن-بول ایستیفاده ائتدیلر.^۱

^۱-باخین:

سونراکی زردابی دؤنمی نین فیکیر آدام لاری هم چاغداشچی، هم ده میلتچی دیرلر. یعنی اونلار آخوندزاده نین ایرانچیلیغینی و روسچولوغونو آتدیلار، اونون یئنیلکیچی فیکیرلرینی داها دا کلیشدیردیلر، یئنی فورمالاردا (قزئتچیلیک، تئاتر، اوپئرا، موسیقی، رومانچیلیق، مودئرن ادبیات) گئرچکلشدیردیلر. اونلار چاغداشلاشما سورجینده قونشولاردان گئری قالدیقلا رینی درک اندیب هارای چکدیلر.

گنج زردابی نین یئرلی حیاتا گتیردیگی ایلک یئنیلک و خیدمت، آذربایجان دا ایلک خئیرییه جمعیتینی قورماسی دیر. مکتبدن آلدیغی آیلغین کاسیب طلبه لره یاردیم اوچون یئتمه دیگینی گؤرن زردابی، قونشو توپلوم لارین تجروبه سیندن حرکت انده رک تحصیلی دستکله مک اوچون خئیرییه جمعیتی قورماق مسئله سینینی گوندمه گتیردی. زردابی یه گؤره، خالق لار آراسینداکی موناسیبت لر «زینده گانلیق جنگی دیر» و بو موباریزه ده اودوزان طرف اولماماق اوچون ایلک نؤوبه ده خالقین تحصیلینده کی فلاکتلی دورومو دوزلتمک گرک دیر. زردابی یازیردی: «بیزیم ایله زینده گانلیق جنگی ائدن میلت لر علم تحصیل ائدیرلر. اونا بینااً گرک بیز ده علم تحصیل اندک کی، اونلار زینده گانلیق جنگینده غالب اولماساق دا، اونلارین برابرینده دایانیب دوراق، یوخسا دؤولت و خوشگوزانلیق اونلارین اینه گئده جک دیر و بیزلر مورور ایله زینده گانلیق جنگینده مغلوب اولوب تلف اولاجاییق... ائی موسلمان لار، هئچ موروتدیرمی کی، تامام دونیا بیزیم قونشولاریمیز ایله بئله علم تحصیل ائتمه یه سعی ائتسینلر کی، زینده گانلیق جنگینده دوشمنه فایق گلسینلر، اما بیزلر آله دان بو یروق، آغزیمای قویروق دئییب دوراق؟»^۱

گنج زردابی نین یئرلی توپلومون حیاتینا گتیردیگی ایکینجی یئنیلک، میلی تئاترین اساسینی قویماسی دیر. گیمنازیا [دبیرستان] موعلیمی اولدوغو وخت آخوندزاده نین پیئس لری نین صحنه یه قویولماسینی تشکیل ائتدی. حاجی قارا کومئدیاسی ایله باشلایان تاماشا لار آذربایجان تورک تئاتری نین قورولوش دؤنمی (۱۸۷۳) اولاراق تاریخه کئچدی.

موسلمان توپلومونون جهالتی و اؤز پروبلئم لرینه لاقئید قالماسی زردابینی بو توپلومون حیاتینا داها رادیکال شکیلده تأثیر ائتمه ایمکان لارینی آراماغا مجبور ائتدی. توپلوما دوغرودان خیطاب ائتمه ایمکانی وئره بیلن، عینی دیلده دانیشان خالق یی آرایا توپلایا بیلن مطبوعاتین گرکلیگینی درک ائدن زردابی، بیز قزئت چیخارماغا قرار وئردی. سونرالار قزئت چیخارتماق احتیاجی حاقیندا حسن بی یازاجاقدی: «دونیا دا ایتیفاق اولماسا، هئچ بیز جمعیت ایشی بینا

-Nəşib Nəşibli, Güneylü Quzeyli Məsələlərimiz, Bakı: Aypara, ۲۰۱۳, özəlliklə Pan-İranizmin yaranması və Türklük bölümü.

^۱-یئنه اوردا، ص. ۹۴.

توتماز. بیزیم سابق جمعیتی-خیریه بینا توتمادیغیندان، تیاترو اوینانان اوتاق بوش قالدیغیندان آشیکار اولدو کی، موسلمان قارداشلاریمیزی بیر یئرده جمع ائدیب زمانهیه مووافق مکتب خانالار آچدیریب، کوچه و بازارلاردا قالان اوشاقلاری اوخوتماق اولمایاجاق. علمسیز ده بو زمانهده دولانماق مومکون دئییل. علی الخصوص بیزیم یئرلرده قونشولاریمیزی علم تحصیل ائدیب، گون-گوندن ایرهلی گئدیب، بیزیم الیمیزده اولان مولک، مالیمیزا صاحب اولورلار و آز واختدان سونرا بیز اونلارا رنجبرلیک ائدیب، اونلارین مالینی داشیماقدان اؤتورو کیراکئشلیک انده جه ییک. بئله ده نه قاییرمالی؟ هر کسی چاغیریرام گلمیر، گؤستیریم گؤرمور، دئییرم قانمیر، آخیردا گؤردوم کی، اونلاری هارایلاییب چاغیرماقدان، اونلارا دئمکدن باشقا بیر علاج یوخدور.»^۱ بئله جه «خالقا خیطاب ائتمک» اوچون اکیچی قزنتی یاراندى (۱۸۷۵).

۱۹-جو یوزایلین سونلاریندا تورک توپلوموندا دیقّت چکن یئنیلک لردن بیرى ده یئنی سوسیال زومره لر و سینیف لرین اورتایا چیخاراق فورمالاشماسی دیر. ایلک نؤوبه ده میلی بورژوازی و ضیالی طبقه سی دیقّتی چکیر. باکی دا نئفت صنایعسی نین یارانماسی بورادا صنایع لشمه نین درینلشمه سی اوچون گوجلو ایستیمول اولدو.

آزربایجان تورک لری ۳۰ ایل اولکی دؤوره نیسبتاً یئنی، ۲۰-جی یوزایله بیر سیرا ساحه لرده یئنی کیفیت گؤستریجی لری ایله آتاق باسیر دیلار. یئنی آیدین طبقه سی سایجا چوخالمیشدی، اونون نماینده لری آرتیق آوروپانین عالی مکتب لرینه آتاق آچمیش دیلار. بو طبقه سیاسی سوپه باخیمیندان دا فرقلی ایدی. روس حاکیمیتی نین آرتیق قایی قولو دئییلدی. او، تمثیل ائندیگی خالقین پروبلئم لرینی داها آرتیق درجه ده و درینلیکده دیله گتیریر، فعالیت ساحه لرینی گئنیشلندیریردی. فارس کولتوروندن قوپما مئیلی گوجلنمیش، اوسته لیک خارجی جی تورک لرله علاقه لر قورولموش، اونلارلا بیرلیکده چالیشماق ایستگی یارانمیشدی. میلی آیدین کسیم اول لر ده قالدیریلیمیش تحصیل ساحه سی نین میللیشمه سی و مودئرنلشمه سی، میلی مطبوعاتین یارانماسی، دینین خورافاتدان آزاد اولماسی کیمی پروبلئم لرین حلّی اوچون فداکارلیق ائتمکده ایدی. ضعیف و هورکک ده اولسا میلی بورژوازی آیدین لارین تشبوت لرینی دستکله مکده ایدی.

خالقین موختلیف طبقه لری اؤز آیدین لاری نین فداکارلیغینی قیمتلندیرمه یه باشلامیشدی. ماراقلی تاریخی فاکت دیر کی، ۱۸۷۸-ده میرزه فتحعلی نین دنفینده هئج کس ایشتیراک ائتمه میش، عکسینه موعاصیر لری اونا و یارادیجیلیغینا کوفر ائتمیش دیلرسه، حسن بی زردابینی

^۱ -Həyat qəzeti, ۲۸. ۱۲. ۱۹۰۵, N ۱۲۹; Hüseyin Baykara, Azərbaycan'da Yenileşme Hareketleri. XIX.Yüzyıl, Ankara, ۱۹۶۶, s.۱۳۷.

حاق دونياسينا يولا سالان زامان اون مین لرله اینسان کدر ایچینده ایمیش، هله باکی بئله دفن مراسیمی گۆرمه ییبمیش.

بیرینجی روس اینقیلابی دؤنمی (۱۹۰۷-۱۹۰۵) و اوندان سونرا تورکلوک، اؤنجه لیکله آیدین کسیم سیاسی رژیمن نیسبتاً یومشالماسیندان فایدالانماق اوچون سورجده آکتیو یئر آلدی. ایل لر بویو توپلانمیش انرژى دیشا ووردو و آذربایجان، تایی-برابری گۆرونمه میس مدنی و سیاسی یوکسلیش/اینقیلاب دؤنمینده گپردی. بو یوکسلیش هر شئى دن اؤنجه میلی مطبوعاتین فورمالاشماسیندا اؤزونو گؤستردی. میلی مطبوعاتین ان چوخ اله آدیغى مؤوضوعلار تحصیلله باغلی ایدی. مدنیت ساحه سینده کی یوکسلیش اؤزونو تئاتر و موسیقی ساحه لرینده گؤستردی. دؤنمین بو ساحه ده ان اؤنملی حادیثه سی، ایسلام و تورک دونیاسیندا ایلك دفعه اوزئییر حاجی بیلی نین میلی اوپئرانین اساسینی قویماسی دیر.

کولتور ساحه سینده یوکسلیش، ادبیاتسیز اولما بیلمزدی. بو دؤنم عینی زاماندا ادبیاتین بنزری گۆرونمه میس اینکیشاف دؤنمی دیر. میلی مطبوعاتین اوتوروشماسی، نشریات ایشی نین گوجلنمه سی، تئاتر صنعتی نین گلیشمه سی، اوخوماق ایسته یین تحصیللی اینسان سایى نین آرتماسی و ان اؤنملی سی، میلی شعورا صاحب شخص لرین ساییندا کی آرتیم و فعالیت ساحه لرى نین گئنیشلنمه سی یئنی - میلی و مودرن ادبیاتی لابود ائتدی. یئنی میلی ادبیاتا اولان احتیاج، درام، پوئزیا و نثیره دؤنمده فؤوق العاده بیر اینکیشاف یاراتدی. فیوضات و اوندان سونرا کی ادبی درگی لر اطرافیندا توپلانان شاعیرلر، تورک شعیرینی یئنی بیر اینکیشاف سوبه سینه چیخارتدیلار.

دقت طلب ائدن خصوص دؤنمین ائلیت طبقه سی اوچون تورکچولوکله چاغداشچیلیق آراسیندا اویومون اولماسی دیر. قوردوقلاری آذربایجان دئموکراتیک/خالق جومهوریتی چاغداش زامانلا آياقلاشماق ایستگى نین، دونیانین مدنیت مرکزی (باتی اؤلکه لرى) ایله بوتونلشمک آرزوسونون ایفاده سی ایدی. بو مئیل جومهوریتین اوچ رنگلی دؤولت بایراغیندا دا عکس اولوندو.

میلی سیاسی موهاجیرت چاغداشچیلیق پرینسیپینه صادیق قالدی. تورکییه و باشقا اؤلکه لرده کی فیکری و سیاسی فعالیت لرینده مودرن دونیانین دوشونجه و سیاسی حیاتیندا کی مئیل لرى ایزله دی، بونو میلی فیکره گتیردی.

سوؤت دؤنمینده کی قوزئی آذربایجان دا موعاصیرلشدی. حسین زاده نین میلت دوکترینی- نین ایلك واریانتیندا وورغولادیغى کیمی فیرنگ قیافه لی اولدوق. بو قدر. چاغداشلاشما اساساً باتی دونیاسینی یامسیلاماق، خارجی گۆرونوشون دییشمه سی ایستقامتینده گئتدی. ۲۰-جی یوزایلین سونلارینا دؤنمده میلی حیاتی اچدی بوش چاغداشلاشما خاراكتئریک ایدی. چاغداش

دونیانین آتریبوتلاری اولان شهرلشمه، علم، تحصیل، اونیوئرسیتهلر، کولتور ساحهلرینده کی گوزقاماشدیران ائففئکت... بونلار هامی سی واردی. اما هامی سی آشاغی کئیفیتلی و سطحی. چاغداشلاشمانین ماهیتینی دئییل، فورماسینی گؤسترن بیر دوروم. ماهیتی گوزآردی ائندده، تقلید یولویلا گئندده دورومون بئله اولماسی چوخ آنلاشیلان دیر. اولاجاغی بویدو... (نؤوبتی مقاله میزین مؤوضوعسو نه قدر چاغدا/شیق؟ اولاجاق).

علی بی حسین زاده-تورانین دوستورونداکی ایکینجی پرنسیپ /اسلام/ ایمانلی اولماق دیر (میلی بایراقدکی اوچونجو یاشیل رنگ). گورکملی فیکیر آدمی نه دن تورکلوک و چاغداشلیغا علاوه اولراق ایسلامی دا وازکئچیلمز دیر سایمیش دیر؟ بونلار بیر-بیرینی تکذیب ائتمزمی؟

هر شئی دن اؤنجه ایسلام، قوزئی آذربایجان دا چارلیغین روسلاشدیرما سیاستینه قارشى مثبت رول اوینامیش دیر. بو، موسلمان خالقى اوچون گوزآردی ائدیلمه سی مومکون اولمایان عامل لردن بیری سایلمیش دیر. ایکینجی سی، علی بی حسین زاده کیمی بؤوک بیر تورک میلتتچی سی دینی بیریگین میلتشمه سورجینده نه قدر اؤنملی رول اوینادیغینی البت بیلمه میس دئییلدی. اوچونجو سبب بیر احتیمال سایبلا بیلر. حسین زاده نین اثرلرینده بو مسئله یه بیرباشا ایستیناداً راست گلمه دیک. اما تورک-ایسلام دؤولت لرینده دین ساحه سی نین دیگر خالق لارین نماینده لرینی (عربلرین و فارس لارین) ایختیارینا بوراخیلما سی نین تاریخاً نه قدر منفی سونوج لار وئردیگی نین فرقینده اولمامیش دئییل دیر. بو پرنسیپین وارلیغی باغلی بیر احتیمالی دا علاوه ائده بیله ریک. تورکلوک و چاغداشلیغین یانیندا ایسلامیتین یئر آلماسی، بو دیرین (ایسلامیتین) دنگله ییجی عنصر حساب ائدیلمیش دیر دئییه دوشونه بیله ریک.

میرزه فتحعلی آخوندزاده دن سونراکی فیکیر آدم لاری دین مسئله لرینده یومشاق توتوم سرگیله میشلر. میرزه علی اکبر صابیر، جلیل ممدقولوزاده کیمی یازارلارین اثرلرینده تنقید هدفی دینین اوزو دئییل، خورافات یئر آلمیش دیر. فیکیر آدم لاری نین ان چوخ اوستونده دوردوقلاری مسئله مذهب آیریمی نین شیشیردیلمه سی، حتی سیاسیلشدیریلمه سی فاکتی دیر. آذربایجان دوشونجه تاریخینده بو مسئله نین بلکه ده ان چوخ اوستونه گئدن احمد آغاوغلودور.

سوروبون اونیوئرسیته سینده ۶ ایل تحصیلدن سونرا شرق دیل لری و حقوق دیپلوم لاری ایله وطنه دؤن احمد آغاوغلو (آغایئو)، آز سونرا /ایسلاما گوره و /ایسلام دونیاسیندا/ قادین، /ایسلام و آخوند اثرلرینی یازمیش دیر. بو اثرلرین آنا مسئله لری ایسلامدا اصلاحات لار گره بی، اونو ساوادسیز موللارین انحصاریندان قورتارماق و گونون احتیاج لارینا اوغونلاشدیرماق، سوتو-شیعه آنلاشمازلیق لارینا سون وئرمک، قادینا حق ائدیگی یئری وئرمک و ایفبا مسئله لری دیر. بو

دۆنمده آغاوغلو، شيعه‌ليگي طلبه‌ليك ايل‌لرينده اولدوغو كيمي مدح ائتمير، فارس كولتورونو ديگر ائتيك كولتورلرين اوستونده گۆرموردو. حتى «تورك قاديني آشاغلاياراق تورك حياتي نين و كولتورونون گليشيميني و ايره‌ليله‌مه‌سيني انگلله‌ين گوجون، اسكي و چوروموش ايران كولتورو اولدوغونو» دوشونور. محرم باشليقلى بۇيوك بير مقاله‌ده اسلام تاريخينده فارس‌لارين رولو مۇوضوعوسونا تكرر گئري دۇنور. فارس‌لارين، عباسى خيلافتينده تائيري نين آرتماسى و يوكسك مۇوقع‌لره گلمه‌سيني ايضاح ائتديكن سونرا يازير: «...فارس‌لار اسلامين قلبيني گميرميش، هر ايل يئنى طريقت‌لر ياراتميش‌دير؛ نزاكت گره‌يى و راحت اولدوغو اوچون بو طريقت‌لره دينى دون گئيىنديرميش، آنجاق بو طريقت‌لرين ماهيتى تاماميله سياسى اولراق قالميش‌دير؛ بله‌جه زئيدي‌لر، ايسمايىلى‌لر، بتانى‌لر، كرمانلى‌لر و ديگر بير چوخ طريقت اورتايا چيخميش‌دير.»^۱

احمد آغاوغلونون موختليف اثرلرينده اوزرينده خصوصى اولراق دوردوغو مۇوضوع‌لاردان بيرى مذهب آيريليغى نين اسلام دونياسيندا، اؤزليكله ايران جوغرافياسيندا اوينديغى رول دور. صفوى‌لر دۇنمينده شيعه‌ليگين زورلا تك مذهب اعلان ائديلمه‌سى بۇيوك بير جوغرافيا ائتيك-كولتورل سورجين يۇنونو ديشدردى. احمد آغاوغلوي گۆره، بو دوروم «دوغو و بالخاصه تورك تاريخى اوزرينه درين و فلاكتلى تائيرلر اجرا ائتميش‌دير.» شيعه‌ليگين زورلا يئنگانه دؤولت مذهبينه چئوريلمه‌سى «يرانين فيكرى و حيسى قايناغيني قوروتدو. زيرا بوندان سونرا آرتيق بوتون فيكرى و حيسى قودرت‌لر بو مذهبه دوغرولاماغا، اونون اساس‌لاريني و نظرى قيسمىنى قوتلنديرمه‌يه حصر ائديله‌جك، منطيق سخولاستيكي و سفسطه بو عملين واسيطه‌لرلى اولاجاق!»^۲

دين-مذهب مسئله‌سى احمد آغاوغلونون دايم ديقتيني چكن اساس مۇوضوع‌لاردان دير. شاه‌اثرى سايا بيله‌جگيميز /وچ مدنيتى دين بۇلومو ايله باشلاير. نهدن دين؟ چونكى اؤزونون قئيد ائنديگى كيمي، دينى ذهنيت و آنلاييش باخيميندان «بيز هنوز اورتا چاغ دئوريني كئچمه ديك؛ بيز، دينى بير ويجدان امرى و يارادانلا قول آراسينداكى معنوى باغى دوزنله‌ين بير عاميلدن زياده، حياتيميزين مادى و معنوى قيسيم‌لاريني هاميسينا حاكيم بير پرنسيپ‌لر بوتونو اولراق قبول ائديرىك.»^۳ اينجيلى قرآن‌لا، حضرت عيسى‌نى حضرت محمدله موقاييسه ائدير. دينى حياتين اصلاحاتى مودئلىنى اورتايا قويور: «اينانج‌لار و عبادت‌لرده دينه باغلى اولدوغوموز حالدا،

^۱ -Каспий, ۰۸. ۰۵. ۱۸۹۹, N ۹۶.

^۲ -Əhməd Ağaoglu, İran və inqilabı, Bakı: Azərənəşr, ۲۰۰۹, s. ۳۸-۳۹.

^۳ -Ahmet Ağaoglu, Üç Medeniyet, İstanbul: Doğu Kitabevi, ۲۰۱۳, s. ۲۹.

دونیا ایش لرینده تامامیله سربستیک... قور تولوش، یالنیز دونیا ایش لرین دوزنلنمه سینده تام سربستی قازانمیزا باغلی دیر.^۱

تکرار گلک بو اوچ پرنسیپین بیر-بیرینه اویغون اولوب-اولماماسی مسئله سینه. آذربایجان بایراغینداکی آی و اولدوزون بیر یئرده اولماسی اسکی تصوورلره گۆره خوشبختلیک گؤستریمی سی دیر. اوچ جریانین - تورکچولوک، چاغداشچیلیق و ایسلامیتین بیرلیکده اولماسی و آیری-آیری اوچ رنگله ایفاده اولونماسی هم ده اویوم، هارمونیا اولاراق نیتهلندیریله بیلر. بیر-بیریندن فرقلی بو آنلایش و دیرلرین بیر یئرده اولماسی نین، بیر-بیرینی رد ائتمه مه سی نین اؤنملی بیر شرطی واردیر: اونلار بیر-بیرینی دنگه له مه لی، مطلق حال آلمامالی دیرلار.

حسین زاده یه گۆره تورک قانلی اولماق تورک شعوروندا صاحب اولماق، میلتلشمه دنمک دیر. ایفراط حالی، دئموکراسی یه ترس دوشن حالی ایرقچیلیک دیر؛ ایرانچیلیق دیر، روسچولوق دور، کوسموپولیتیزم دیر. قبول ائدیله بیلمز. *ایسلام / ایمانلی* ایسه معنویات-اخلاق ساحه سی ایله محدودلاشیر؛ سیاسته قاریشا بیلمز. اصلینده بو، لائیکلیک پرنسیپیدیر. ایفراط حالی فاناتیزم دیر؛ سیاسی ایسلام هنج دئییل دیر.

دئییلدیگی کیمی علی بی حسین زاده نین میلت دوکترینینده کی اوچونجو پرنسیپ *فیرنگ قیافه لی / اولایم دیر*. غربچیلیگین / چاغداشچیلیگین ایفراط حالی کوسموپولیتیزم دیر، میلی دیرلری ایتیرمک دیر؛ خارجی دیرلر و گوجلر قارشسی سیندا تسلیمیت دیر. بورادا وورغولاناسی داها بیر خصوص واردیر. ایکی ایلدن سونرا بو پرنسیپ *فیرنگ فیکیرلی، آوروپا قیافه لی* شکلینده دیشدیریلدی.^۲ یعنی یالنیز خارجی گؤرونوشون دیشمه سی یئترلی سایلمادی، میلت دوکترینینه سربست دوشونجه علاوه ائدیلدی. فؤوق العاده منطیقلی بیر دوزلیش دیر: سربست دوشونجه، دینی احکاملاردان آرنیمیش حورّ دوشونجه - اولمازسا اولمازلاردان دیر. آوروپانین رنسانسلا باشلاتدیغی و رنفورما دؤنمینده اساساً چؤزدوگو پروبلئم دیر. گونوموز موسلمان دونیاسی نین اکسیک طرفی - اینانجلی اینسانلارین سورغولاما کولتورونو یاخین بوراخاماسی - دیر.

^۱-یننه اوردا، ص. ۴۲.

^۲-Füyuzat dərğisi, ۱۹۰۷, N ۲۳.

تورکچولوگون قارشى سىنداكى لار

مىلت و مىلتچىلىگە ترس دوشن، حتى اونا عادتاً ساواش آچان ايدئولوژى-سىياسى جريان كوسموپوليتىزم دىر. اسكى يونان دىلىندەكى كوسموس دونيا و پوليتىس يوردداش، وپنداش آنلامىنداكى سۆزلردن يارانان بو آنلايىش «دونيا وپنداشلىغى» معناسىنا گلير. يونان فىلسوفلارى ديوگن و پلاتوندان باشلايلاق گونوموزه قدر سوروب گلن بو جريان چئشىدلى دؤنم لردە چئشىدلى ايدئىلار و نظريه لير ايره لى سورموش دور. گنل اؤزلىگى دونيادا صولحه، امين-آمانلىغا خىدمت بيان لارينا باخمايلاق، گنرچكلشمەسى اصلا مومكون اولمايان بير اوتوپيا [مدىنە فاضله] اولماسى دىر. ديگر بير اؤزلىگى چاغداش كوسموپوليت لرين اؤلكه لره، مىلت-دؤولت لره، مىلى سرحدلره، يئرلى كولتورلى قوروماغا، مىلى كىملىك سياست لرينه قارشى چىخماسى دىر. كوسموپوليتىزم فرقى اؤلكه لردە فرقى شكىل لردە تظاهور ائدە بىلر. مؤوضوعوموز گرەيى آزرىبايجان داکى جريان لاردا تظاهور شكىل لرينه قىساجا گۆز آتاق.

يوخارىدا دا دئىلىدىگى كىمى، ۱۹۹۳-دن سونرا تورکچولوگ گنرىدە قالمىش، بؤلوجو / ايدئولوژى اعلان ائدىلدى. يئرینه آکادئمىك رامىز مئهدىئو عىارلى آزرىبايجانچىلىق قويدو. آزرىبايجانچىلىغىن مئهدىئو و ياردىمچى لارى نىن ايجادى اولمادىغى نظره آلينمادى. حالووكى بو، ممد امين رسول زاده، ميرزه بالا نسلى نىن وورغولادىغى بير دىردىر. پلاگىيات [سرقى ادبى] حادىثەسى اولماسى بير يانا، «يئنى مىلى ايدئىيا» عملياتى ماهىت باخىمىندان جىدى بير تخرىباتا يول آچدى. مئهدىئو و امكداش لارى اسكى آنلايىشى تحريف ائدەرک، بوراداكى وپنچىلىك و دؤولتچىلىگى مىلتچىلىگە قارشى قويدولار. بو مسئله بارەسىندە دفعەلرله ايفاده ائتدىگىمىز فىكرى بير داها تکرار ائدک. آزرىبايجانچىلىق، تورکچولوگه قارشى اولما بىلمىز. بىرى وپنچىمىز، دؤولتچىمىز، او بىرىسى مىلتچىمىز دىر. اولار بير-بىرىنى تاماملاندا مىلت-دؤولت بىرلىگى و يا مىلى بىرلىك يارانا بىلر.

تورکچولوگه قارشى چىخان لارين اساس توتارقالارىندان بىرى اونون (تورکچولوگون) آزرىبايجان داکى ائتنىك بىرلىگى «بؤله بىله جگى» اندىشەسى دىر. تام ترسىنە، بو، سايجا آزلىقدا اولان ائتنوس لار اوچون دە حياتى اؤنم داشىبىر. چونكى، ائتنىك چوخلوعون (تورک لرين) مىلى شعورونون يوكسلمەسى اؤلكه نىن مدافعه گوجونون آرتماسىنا، اؤلكه نىن گلىشمەسىنە بىرباشا (موثبت) تاثير ائدن عامل دىر. و گوجلۇ آزرىبايجان هر كسىن، بوتون آزرىبايجان خالقى نىن آرزوسودور. بوراداجا ۱۵۰ اىللىك كئچمىشى اولان تورکچولوگون هئچ بير واخت اىرچىلىك شكىلى آلمادىغىنى دا علاوه ائدک.

مهدی یئوین آنلادیغی و آنلادیغی / آذربایجانچیلیق اصلینده اؤلکه میزده ایکی عصر دن بری مؤوجود اولان، زامانلا دون دیشدیرن روسچولوغون ۱۹۹۳- دن سونراکی عادی بیر تظاهرودور. روسچولوق همین بو ایکی عصرده تورکلوگون ائتیک-میلی وارلیغینی رد ائتیش، میلی کیملیغینی بر باد حالا سالمیش، جمعیتین بیر حیصه سینی مانقورد ائدیپ، روس دؤولتی و کولتورونه باغلامیش دیر. دونن روسیا بیزه مدنیت گتیردی ادعاسیندا بولونان روسچولوق، ایندی ده روس مکتب لری بیزی موعاصیر دونیا یا باغلا ییر سفسطه سینی یاییر. روس / سووئت دیرلری نین معتبر ساییلدیغی، روسچو قافلارین ایداره چی صینیف داخیلینده حاکیم اولدوغو بیر اؤلکه، باغیمسز وارلیغینی تأمین ائده بیلمز.

فارسچیلیغین سیاسی فیکیرده درین تاریخی و گئنیش تطبیق اولوندوغو ساحه لر اولموش دور. اوخودوغوموز مکتب، دانیشدیغیمیز دیل، عزیزله دیگیمیز ادبیات... فارسچیلیغین تأثیری آلتیندا ایدی. قوزئی آذربایجان دا تورکلوک شعورو ایره لیلهدیکجه، فارسین کولتور ایمپئریالیزمی بورادا تأثیرینی سورعتله ایتیرمه یه باشلادی. بیرجه اؤرنک وئرک. ۱۹۱۳- ده یازدیغی عجمیلیک مؤهورو و / اونونلا موباریزه باشلیقلی مقاله ده یوسف وزیر چمن زمینلی «عجمین پوزغون مدنیتی نین آذربایجان تورک حیاتینا (باسدیغی) بیر ائله آغیر مؤهورون نفوذوندا خیلاص اولما بیلیمک» اوچون سککیز تکلیف ایره لی سوروردو.^۱ گونوموز قوزئی آذربایجان دا ایرانین سیاسی و مدنی تأثیری نین آزالدیغی بیر شرایطه ایران / فارس یانلی لارین اینده مذهبن باشقا بیر تأثیرلی واسیطه قالمامیش دیر ادعاسیندا بولونماق مومکون دور. بونا باخمایاراق مذهب مسئله سینی سیاسیلشدیرمگین و قوزئی آذربایجان بونونلا ایران دؤولتینه باغلاماغین موهوم گونولیک مسئله سی اولاراق قالماسینی دا گوستریمک مجبوریتینده بییمک.

ایران داکی تورک لری ن چوخونون فارس کولتور اوربیتینده قالماسی بیر گئرچک دیر. بونونلا بئله تورکچولوک فیکری یاییلدیقجا فارسچیلیغین کوتله اوزرینده تأثیری نین آزالدیغی دا سون ۳۰ ایلین دیقت چکن حادیشه سی دیر. میلی حرکات فعال لاری نین تورکلوگونه و تورکچولوگه صاحب چیخماسی، تورکچولوگون میلی حرکاتین ایدئولوژی بازاسینا چئوریلمه سی اؤنملی گلیشمه دیر. بو، ایران ایسلام جومهوریتی آدلی ایرقچی فارس دؤولتینی قورخودور. تئوکراتیک رژیمن رسمی ایدئولوژی سی (سیاسی ایسلام) تورکچولوگو و تورکچولری اؤز وارلیغی اوچون اساس هدف لردن بیری ساییر. اساس دلیل لری «ایسلامدا میلت صحبتی یوخدور» یانلیشلیغی -

^۱ -Yusif Vəzir Çəmənəminli, Əsərləri, III cild, Bakı: Avrasya Press, ۲۰۰۵, s. ۳۳۴-۳۳۵.

دیر، آچیق دئسک - یالانی دیر. چونکی، حجات سورہسی نین وارلیغینی، ائله جه ده اؤلکه آنایاساسینداکی ۱۵ و ۱۹-جو مادہلرین اولماسینی بیزدن ده یاخشی بیلیرلر.

تورکچولوگون قارشى سیندا یئر آلان یئرلی کوسموپولیتیزمین ایکیده-بیر، یئرلی گلدی-کلمه دی تکرارلادیغی بیر یانلیشلیغی دا علاوه ائدک. تورکچولوک دئموکراسی یه ضید ایمیش. نییه، نهدن، هارادا یازیلیب؟ عمومیتله، دؤولت ایداره شکلینی (دئموکراتیک، آتوریتار، توتالیتار، هیبریت...) ایدئوژی-سیاسی جریانلا (موحافیظه کار، لیبرال، لیبرتاریان، سوسیالیست، کومونیست...) قارشیلانماق نظری جهت دن یانلیش، پراتیک باخیمدان زیانلی دیر.

داها بیر قیسا قئید. فیلان غرب مؤلفی عمومیتله میلتچیلیک حاقیندا، *اؤل اولاراق تورکچولوک حاقیندا* بونو-بونو دئییب، *اونا گوره ده بو بله دیر...* منطقی تام دا ازیکلیگین علامتی دیر. آکادئمیک کارپراسینی [حرفه سینی] میلتچیلیگین تنقیدی اوزرینده قورموش اثریک هابساون، اتلی کندووری، تام نایرن، بئنئدیکت آندرسون کیمی کومونیست یازارلارین فیکیرلرینی سون حقیقت کیمی قلمه وئرمک آغاجین آرخاسیندا مئشه نی گورمه مک بسیطلیگی دیر. بو جور یاناشما حاقیندا موذاکیره آچماغا دیرمی؟

سونوج

نه دیر تورکچولوک؟ سورانلاری تورکچولوگو تمثیل ائدن قوروجو بابالاریمیزا یؤنلندیرمک آسان یول دور. یا دا فیکیر بؤیوک لریمیزین تورکچولوگه وئردیگی تعریف/تانیملاما ایله ایشین ایچیندن بیرتهر چیخماق اولار. بوندان ۱۴۰ ایل اول میلت خاریجینده سعادت یوخدور دئمیش شئیخ جمال الدینی ده خاطر لاتماق اولار. آتاتورکون نهدن من بیر تورک میلتچی سییم دئدیگینی ده اوزون-اوزون آلماتماق اولار.

اما یئرلی دئییل دیر. *اونلارین ایرتی ۲۰-جی یوزایلده قالدی دئین لر* تاپیلیر. ۲۱-جی *یوزایلده نه میلتچیلیک، تورکچولوک؟ دئین لر* واردیر. اولمایان «آزربایجان میلتینی» بؤلمه بین دئین لر اول بیلر. *اومتی بؤلمه بین دئین لر* مطلق اولموش دور، ایندی ده وار. تورکچولوک فاشیزم دیر دئییه ایفتیرا آتان اثرمنی، روس، فارس... دوشمن لری، یا دا اونلار زوی توتان یوردداش لاریمیز واردیر. دؤولت ایداره چیلیگی تیپینه (دئموکراسی یه) ایدئولوژی آنلام یوکلەین لر ایسته دیگینیز قدر دیر.

تورکچولوک ایلك نؤوبه ده اینتللئکتوال [فیکری] بیر حرکات دیر. عضو اولدوغو میلتته سئوگی، اوستونه گلن دوشمنه نیفرت مسئله نین ائوموسیونال طرفی دیر. میلتی نین کئچمیشیندن درس آلا بیلن، ایندی سینی ایدراک ائدن، گله جگی ایله باغلی دوشونجه لری اولان شخص دیر تورکچو. زامانیندا سئچکین دوشونجه آدام لاریمیزین مدافعه ائتدیگی فیکیر سیستمی دیر تورکچولوک. بو فیکیر سیستمینی یئنی عصره و دیرلره (اینسان حاق لاری، دئموکراسی، سربست دوشونجه...) اویغون گلیشدیرمک و یا یغینلاشدیرماق گونوموزون اؤنملی مسئله لریندن دیر.

مىلتىن گوجو و گوجسوزلوگو

اۆلكەلەردە اۆتورىتار رېژىمىن وارلىغى نىن بىر سادە ايضاحى واردىر. مىلتلە دۆولت آراسىندا دنگەسىزلىك مۇوجود اولور؛ دۆولت مىلتە مخصوص اولان هر شئىي، او جوملەدن قئىد-شرطسىز مىلتە مخصوص اولمالى حاكىمىتى اليندن آلىر. پروبلئمىن حلى - نورمال مىلى دۆولتىن يارانماسى اوچون مىلتىن گوجلنمەسى گرک اولور. مىلت گوجونو نئجە آرتىرا بىلر؟

آغلا گلن ايلك جاواب بين الخالق موناسىبتلر موعلىملىرى و طلبەلرلى نىن مراجعت ائتدىكلرى مشهور (*national power*) مىلى گوج نظريەسى اول بىلر. بو نظريە نىن بانىسى هانس مارگنتاوىا گۆرە، مىلى گوجون تركيب حيصەلرلى اۆلكە نىن جوغرافىياسى، طبيعى احتياطلارلى (ارزاق، خامال احتياطلارلى)، صنايع گوجو (تكنولوژى، ليدئولىك، حربى قوهلرلىن كئيفىت و كمىتى)، اھالىسى (يئرلشمەسى، دئموقرافىك مئىلرلى)، مىلى كاراكتئر، مىلى معنويات (پسيكولوژى)، دىپلوماسى و حۆكومت دىر. بوراداكى مىلى كاراكتئر و مىلى معنوياتىن مىلتە بىرباشا دخلى واردىر، ديگرلرلى دۆولتى خاراكتئرلرلر ائدن كومپوننتلرلر دىر. يعنى دۆولت گوجو آنلامىنا گلير. بونا باخمىياراق عنعنەوى اولاراق مىلى گوج نظريەسى آدلانىر (توركيەدە دە بئلەدىر). مسئلە نظريە نىن آدىنداكى *nation* سۆزونون آمترىكا اينگىلىسجەسىندە اولماسىندا دىر. بىلىندىكى اوزرە آمترىكا اينگىلىسجەسىندەكى *nation* سۆزو دۆولت، *people* سۆزو بىلدىگىمىز مىلت آنلامىندا ايشلەدىلر. عىنى ايضاحات دۆولتلر آراسىندا تشكىلات اولماسىنا باخمىياراق بىرلشمىش مىلتلر تشكىلاتى (United Nations Organization) اوچون دە كئچرلى دىر.

بئلە ايسە دقيق ايفادە ائتمك اوچون مىلتىن گوجو آنلايشى داھا مقبول سايىلمالى دىر. مىلتىن گوجو نەدىر و نەدن آسىلى دىر؟

عادىتىمىز اوزرە آذربايجان سياسى دوشونجە تارىخىندە بو مسئلە يە موناسىبتى اۆزتلەمكلە باشلاياق.

بۇيۇك لىمىز نە دىيىبلر؟

حسن بى زردابى (۱۹۰۷-۱۸۴۲) ھلە گنج ايكن خالق لار آراسى موناسىبت لرين زىندە گانلىق جنگى نندن (حيات اوغروندا ساواشدان) عبارت اولدوغونو آنلاميشدى. بو جنگده مغلوب طرف اولماق اوچون علم-تحصيل مسئله لرينه اؤنم وئرمه يه چاغيرير. ميلى معاريفين تشكىلى ايشينه باشلاماق اوچون خيبريه جمعيتى قورور. تئاتر تاماشالارى ايله سويداش لاريني آييلتماغا چاليشير. قزئتچىليگىمىز اينلىكى اكينچى نى يارادير. على مردان توپچوباشى، احمد آغاوغلو و على حسين زاده - توتان نسلينه آغاساقاللىق ائدير.

تخمينا عىنى زاماندا گوننى آذربايجان اصيلى شئخ جمال الدين (۱۸۹۷-۱۸۳۶)، موسلمان شرقى نين ايمپىريالىزمه قارشى دايانا بيلمه سى اوچون ميلىتىن، ميلى شعورون اولمازسا- اولمازلاردان بيرى اولدوغو فيكرينده ايصرار ائتدى. اونون فيكىرلرى نين يئنى ايدئولوق لار نلى نين يئتشمه سينده اؤنملى رولو اولدو.

دؤنوب-دولاشيب يئنه ده على بى حسين زاده-تورانين (۱۹۴۰-۱۸۶۴) يول گؤسترن ايرتى نين اوستونه گليريك. بو بۇيوك فيكىر آدمى نين مكتوبى-مخصوصى سى حجمجه كيچيك، اما ان آرى دوققوز كونسئپتوال مسئله دن قيساجا بحث ائدن كلاسيك اثردير. بورادا ميلى گوج/مىلتين گوجو آنلايشى (۴-جو تئزيس) دا يئر آلميش دير. اثرين اويغون بؤلومونده كي فيكىرلرى چاغداش توركجه ميزه آختارميش اولساق درده دگن اياپ اوج لارى الده ائتميش اولوروق. «بىر مىلت اوچون هر شئ دن اؤنجه آرزو ائدبله جك شئى گوج دور. زمانه ميزده مىلت لرين وارليغينا، سعادتينه يئگانه واسيطه بودور. بىر مىلتين گوجلنمه سى اهالى سى نين چوخلوغونا، فردلرى نين صحيه و ساغليغينا، سويداش لار آراسيندا معنوى علاقه لرين آرتماسينا باغلى دير. اهالى نين آرتماسى فيزيكى و معنوى ساغلاملىق، معنوى علاقه لر ثروت سيز، محبت سيز، اخلاقى دىرلرسيز اولماز. بو اوزدن ايلك اؤنجه جاهيل اولماماغا چاره آرنمالى دير. ثروت قازانمىن يول لارى اؤيره نيلمه لى دير. اخلاقين يوزولماسى نين قارشى سى آينمالى دير. و على الخصوص قارشى ليقلى محبتين آرتماسينا چاليشىلمالى دير.»^۱ حسين زاده يه گؤره ميلى گوجون بيله شن لرى بونلاردير: اهالى نين چوخلوغو، صحيه، ميلى شعور، اخلاق، تحصيل، ميلى دايانيشما. ۱۹۰۵-ده كي مشهور دوستوردا مىلت دوكترينى اوج بيله شندن عبارت دير: ميلى كيمليك (تورك قانلى اولماق)، اخلاقى دىرلر (بىسلام/ايمانلى اولماق)، چاغداشچىلىق (فيرنگ قيافهللى اولماق). ۱۹۰۷-ده اوچونجو بيله شن قيسما ديشديريلدى: فيرنگ فيكىرلى، آروپا قيافتلى.

^۱ -Öli bəy Hüseynzadə, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Çapaşoğlu, ۲۰۰۷, s. ۱۰۰.

۱۹۱۴-دە مەد ەمىن رسولزادە (۱۹۵۵-۱۸۸۴) مەشھۇر مېلى دىرېلىك سىرپا مەقالەلرېنى ياپىنلاير. مەقالەلرېن بېرىنچى سېندە گىنج فېكىر آدمى (۳۰ ياشىنداير) يازىر: «آورۇپالى لارجا دىرېلىك مەھز قوتلى اولماقدان عبارت دىر. بىدنا و روھاً قوتلى اولماق. گرک بېر اينسان و گرک بېر مېلت علماً و بىدنا قوتلى اولمايىنجا دونيادا ياشايا بىلمەك نەمەتىندن مەروم دور. ياشايا بىلمەك اوچون ايجابىندا ياشاماغى بئله فدا اندە بىلەجك قدر رشيد اولان مېلت لردىر كى، دونيادا دىرېلىك حاقى قازانىيورلار.»^۱ يىنى دن دىرېلىك و مېلى گوجونو آرتىرماق اوچون ۷ ساحەدە توپارلانمانىن اولماسىنى اىستەير: موستقىل مەنويات، مېلى ويجدان/مفكوره، مېلى مطبوعات، مېلى دىل، دىنى حياتىن مېلىشمەسى، تاريخ شعورو، عادت-عنعنە بىرلىكى.

آزربايجان سىياسى-اجتماعى فېكىرىندە نىسبى گىرېلىك حالى و مېلى گوجو آرتىرماق احتياجى دىگر فېكىر آدم لار يىمىزدا دا راست گلېنن ان آغرىلى مؤوضوع لاردان دىر. اؤزلىكلە آيرى-آيرى ساحەلردە- تحصيل، مدنيت، مېلى كېملىك - تاخيره سالىنماز ايش لرېن گؤرولمەسى ضرورتى وورغولانمىش دىر. جومهوريت قوروجولارى بو احتياجا جاواب اولاراق مېلى حياتىن دىرېلىشىنى مېلى حؤكومتىن فعالىتىن نىن مەركىزىنە گىتېر دىلر. ايلك دىفە مېلى وارلىغىمىز دؤولت آدلى اينستىتوتون [قورومون] باسقىسىندان چىخدى. حتى دؤولت مېلى گوجو آرتىرماق اوچون ايشە باشلادى، خيال لار قوردو...

يىنى، سووتت موستملەكە سىستېمىندە مېلى گوجون آرتىرېلماسى دورومون (موستملەكنىن) دوغاسىنا زىد ايدى. مومكون قدر توركلوك ضعيفلە دىلمەلى، دىرەنىشى سىندىرېلمالى، مېلى گوجون مەركىزىندە يىر آلان مېلى كېملىكى برباد حالا سالىنمالي، مېلى بىرلىك ال چاتماز خيال اولمالي ايدى. گلېن اوبىنكتىو اولاق: توتاليتار سووتت رىژىمى اىستىگىنە اساساً نايىل اولدو. سىبىنى هانسىسا سوېنكتىن ضعيفلىگىندە ياخود قودرتىندە آخترماق حقيقتىن دراماتىكلىگىنى قبول ائتمەك دىر. ايندىكى دوروموموز بو ادعانى تصدىقلەمىرمى؟

مدنىتجە گلېشمىش گؤرونسك دە ايكىنچى باغىمسىزلىق دؤنمىنە كوتورور بوزولموش حالدا گىردىك. زىا گؤك آلپىن مەشھور دوستورونداكى تەلوكة بىزى تەهدىد ائتمەك دەيدى. فرقىندە دىيلىدك. «هارسى [كولتور، مېلى مدنيتى] قووتلى، فقط مدنيتى ضعيف بىر مېلتلە، هارسى بوزولموش، فقط مدنيتى [سىوېلىزاسىيا، عموم بشرى مدنيت] يوكسك اولان دىگر بىر مېلت، سىياسى موجدىلە يە گىرىنچە، هارسى قووتلى اولان مېلت دايماً غالب گلېمىش دىر.»^۲ بورادا دىقت

^۱ -Azərbaycan publisistikası antologiyası, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۷, s. ۴۸۵.

^۲ -Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, ۱۹۹۰, s. ۳۷.

چکن بۇيوك ايدئولوقون ميلى مدنيته (ھارسا) وئردىگى دىردىر. ھارس ميلى گوجون مركزينده يئر آلان دىردىر.

سون دورومو اؤزتلمه دن اۇنجه ميلى گوج/ميلتين گوجو آنلايشينا ايدىنلىق گتيرمه يه چاليشاق. يوخاريدا فيكيير بۇيوك لريميزدن گتيرديگيميز اؤرنكلرى ده گؤز اۇنونده توتاراق ميلى گوجون قيساجا ميلى يارادان عنصرلرين توپلامينا برابر اولدوغونو بير طرفه يازا بيله ريک. بو عنصرلر نه قدر گوجلودورسه ميلتين گوجو ده او قدر بۇيوك دور ادعاسيندا بولونماق مومكون دور. قوزنى و گوننى آذربايجان داکى گئرچک دورومو ۵/۵ بال سيستمينده اوبيئکتيو دىرلنديرمه يه چاليشاق.

۱. ميلى کيمليک: اثتنيک آدين رسمى تانيديلماسى. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۲. ميلى کيمليک: تاريخ شعورو. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۳. ميلى کيمليک: قوروجو بابالار. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۴. ميلى کيمليک: تاريخى قهرمان لار. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۰/۵.

۵. ميلى کيمليک: سمبول لار. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۶. ميلى کيمليک: دوست-دوشمن آلقى سى. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۷. ميلى کيمليک: ديلين ايستاتوسو. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۸. سياسى ايستاتوس (ميلىت-دؤولت موناسيبت لرى). قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۰/۵.

۹. تحصيل سيستمى نين ميلى و مودئرنيلىک سويه سى. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۰/۵.

۱۰. ميلى مطبوعاتين گوجو. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۱۱. اخلاقى دوروم. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۱۲. چاغداشلىق سويه سى. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۱۳. ميلى اقتصادى گوج. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۱۴. میلی تشکیلاتلارنا درجه‌سی. قوزئی آذربایجان - ۲/۵ گونئی آذربایجان - ۱/۵.

توپلام: قوزئی آذربایجان - ۲۹/۷۰ گونئی آذربایجان - ۱۱/۷۰.

۵ بال ان یوکسک حددیر و یا ایدئال دوروم دور. ۰ - مؤوجود اولماماسی، و یا ۸-جی ماده‌ده اولدوغو کیمی دوشمن موناسیبتین اولماسینی گؤستریر.

ایندی هر ماده اوزره اویغون گؤرولن سویه‌نین قیسا ایضاحینی وئرمه‌یه چالیشاق. آذربایجان جومهوریتینده و ایران‌دا تورکلوگون ائتتیک آدی رسماً تانینمیر. اما اولکی سوونت و پهلوی دؤنملرینه نیسبتاً اهالی آراسیندا یاییلمیش، میلی حرکتین گوندمینده یئر آلمیش دیر. ۲. قوزئی آذربایجان‌دا تاریخ شعورو یوکسلمیش، اما بیر سیرا مسئله‌لر موداکیره مؤوضوعسو اولراق قالماقدادیر. گونئیده تاریخ شعورونون گلیشمه‌سی یئنی نسلین بیر قیسمینه (اساساً میلی فعال‌لارا) عاید اندیله بیلر. ۳. قوزئیده میلی قوروجو بابالار پروبلئمی چؤزولمک اوزره دیر. حاکیمیت بو گندیشاتدان ممنون دئییل دیر. گونئیده میلی فیکیر هله ده یانلیش یولدادیر، ایران/فارس بؤیوک‌لریندن قوپما باش وئرمه‌میش دیر. ۴. سوونت و پهلوی دؤنمینده سیرینمیش یادلار، تاریخی «میلی قهرمان‌لار» اولراق آلقیلانماقدادیر لار. ۵. قوزئیده معین ایره‌لیله‌مه‌لر واردیر. گونئی‌ده‌کی گلیشمه سرت رژیمن دن دولایی داها محدود دور. ۶. خاریجی دوست‌لار (تورکییه اؤرنگینده) و دوشمن‌لر (ایران و روسیا) مسئله‌سی هله میلی شعوردا تام اوتورمامیش دیر. گونئیده یئنی باشلانیر. ۷. قوزئیده میلی دیل رقیبسیز دؤولت دیلی ایستاتوسو آلا بیلمه‌میش دیر. گونئیده یالنیز مطبوعاتدا و تحصیل سیستمینده کؤنوللو کورس‌لار سویه‌سینده ایستیفاده اندیله بیلر. ۸. قوزئیده تورک میلی ایله آذربایجان جومهوریتی دؤولتی آراسیندا حلّ اندیلمه‌میش پروبلئملر مؤوجود دور. ایران ایسلام جومهوریتی دؤولتی‌نین تورکلویه دوشمن موناسیبتی قالماقدادیر. ۹. سون ۳۰ ایلده قوزئیده تحصیل سیستمی‌نین میلیشمه‌سی ایستیقامتینده ایره‌لیله‌مه‌لر واردیر، اما پروبلئم تام چؤزولمه‌میش دیر. گونئیده ایران/فارس تحصیل سیستمی تام حاکیم دیر. ۱۰. میلی مطبوعات ساحه‌سینده کی گلیشمه‌لر سوسیال مئدیا حسابینا باش وئرمیش دیر، اما یئترلی دئییل دیر. ۱۱. هر ایکی طرفده روشوت، یالان، یالتاقلیق و سایر عادی نورمایا چئوریلیمیش بیر حالدادیر. ۱۲. سون ۳۰ ایلده قوزئیده چاغداش دیرلرین پارلیتی‌سی آرتسا دا توپلومون یالنیز آز بیر حیصه‌سینده چاغداش دیرلر (مثلاً، دوشونجه و ایفاده آزادلیغی، تمل اینسان حاق‌لاری کیمی) یاییلمیش دیر. گونئیده دوروم داها بریاد دیر. ۱۳. میلی بورژوازی‌نین ضعیفلیگی هر ایکی طرفده اساس پروبلئملردن دیر. ۱۴. سوسیال تشکیلاتلارنا سیاسی رژیملردن دولایی چوخ آشافی سویه‌ده دیر. میلی سیاسی تشکیلات‌لارین سایه‌سی اونلارین گئچک گوجونو گؤستریر.

توپلام رقم لەر (قوزئیده ۲۹/۷۰، گونئیده ۱۱/۷۰) دورومون آرزو اندیلن سویه دن چوخ فرقلی اولدوغونو گؤسترمدکده دیر. البته، دیرلندیرمه لری، هم ده مسئله یه موناسیبتی (یؤنتمی) سورغولاماق اولار. اما گر کلیگینه اینانیدیغیمیز بیر فیکیر واردیر. میلتلشمه نین هاراسیندا اولدوغوموزو بیلیمک، میلی گوجوموزون بو گون هانسی سویه ده اولدوغونو تخمین ائتمک اوچون بو جور آراشدیرمالارا بؤیوک احتیاج واردیر.

بونولا مسئله بیتمیر. میلی گوجوموزون قوزئیده خیال ائتدیگیمیز سویه ده اولماسی (۷۰/۷۰) و اونون دؤولت گوجو ایله بیرلشمه سی (میلت-دؤولت چولغالاشماسی) حالیندا بئله میلی هدف لره چاتماق اوچون علاوه عامل لره احتیاج واردیر. یاخین گله جگین تمل میلی پروبلمی - اراضی بوتؤولوگونون برپاسی و سووئرئنلیگین تأمین، ائله جه ده مستقیللیگین ایچی نین دولدورولماسی روسیانین تأثیر دایره سیندن چیخماغی طلب ائدیر. کیچیک دؤولت ایستاتوسوندا اولان آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین بؤیوک گوج (*great power*) روسیا فئدراسیونو ایله تکیلکده باش ائتمه سی پروبلماتیک اولور. قوزئی آذربایجانین ژئوپولیتیک دورومونو غلیظلشدیرن باشقا بیر عامل ایسه دؤولتیمیزین یئرلشدیگی اوچ بوجاغین (رف، تاج، ای ای) ایکینجی بوجاغی تورک دوشمنی ایران دان عبارت اولماسی دیر. ایچهریده میلت-دؤولت بیرلیگی ایله یاناشی، دیشاریدا دا بیر نئچه تأثیرلی موتفیق گوجون اولماسی گرک دیر.

گونئی آذربایجانین خارجی موتفیق گوج لره احتیاجی داها آیدین گورون پروبلم دیر.

خارجی موتفیق گوج لر

۲۰-جی یوزایلین باش لاریندان میلی سیاسی دوشونجه ده ایسلام بیرلیگی فیکری یئر آلمیش دیر. بو، اؤلکه اهالی سی نین اکثریتی نین موسلمان اولماسی و بو اهالی نین هله اومت حالینی یاشاماسی ایله ایضاح ائدیلمکده دیر. دوغرو دور، اما حقیقتین هامی سی دئییل دیر. سیاسی دوشونجه حیاتینا احمد آغاوغلو کیمی یؤن وئرن لیدئرلرین ایسلام بیرلیگینه مراجعت ائتمه لری عثمانلی و قاجار ایرانیندان یاردیم گؤزله مه لری، ائله جه ده چار روسیاسی دؤولتینده کی موسلمان لارین بیرلیک یارتماسینی آذربایجانا فایدا وئره جگی اومیدلری ایله باغلی اولمالی ایدی. ۱۹۱۱-ده ایلك بیاناتینی وئرن موسلمان دئموکرات فیرقه سی موساوات، موسلمان دونیاسی نین بیرلیگینی هدف آلیر. آذربایجان نماینده لری، اؤزلیکله علی مردان بی توپچوباشوو (توپچوباشی) روسیا موسلمان لاری قورولتای لاری نین ان نفوذلو لیدئرلریندن بیر اولور. دوشمن، آذربایجان نه قدر پان-ایسلامیزمه اتهام ائدیپ، بو خطدن چکیندیرمه یه چالیشسا دا، میلی دوشونجه

بۇيوكلرئىمىز موسلمان خالق لارىن دايانىشماسى نىن هر بير خالق اوچون و بۇلگه ده ثابتلىك اوچون فايدالى اولدوغو فيكرىنى مدافعه ائتميشلر. بو گون آذربايجان رۇسپوبليكاسى نىن اسلام امكداشلىق تشكىلاتى نىن عضو اولماسىنى و فعاليتىنده ايشتىراكىنى اسكى پان-اىسلامىزم دامغاسى ايله پىسله ين يئرلى جيدى سياستچى و يا آراشديرماچى تاپماق آسان ايش دئيىلدير.

تورك بىرلىگى/تورانچىلىق چاغىرىش لارى و مئىل لرى ده داخىلى و خارىجى دوشمن لرىن عىنى موناسىبتىنه توش گلدى. بلكه تورانچىلىق داها آرتىق شكىلده روسچو و ايرانچى لار باشدا اولماقلا دوشمن عنصرلرىن ايفتىرالارىنا مؤوضوع اولدو. مورگب ژئوپوليتىك مؤوقعيه ماليك اولان كىچىك آذربايجانين خارىجى تورك لردن ياردىم ايستهمهسى و يا ياردىم آلماسى اونلارىن اساس سىز اتهام لارىنا سبب اولماقدادير. سون قاراباغ ساواشىندا توركىيە نىن قارداشلىق ياردىمى روسچو و ايرانچى عنصرلرىن دىلىنى قىسا ائتسه ده، اسكى مؤوقع لرىندن ال چكديكلرى علامت لرى هله ليك گورونمور. اؤلكه نىن مارق لارى، آذربايجان رۇسپوبليكاسى نىن قوروجولارىندان اولدوغو تورك دؤولت لرى تشكىلاتى نىن فعاليتى نىن درىنلشديرىلمهسى و گنىشلندىرىلمهسىنى طلب ائدير.

بوتؤو آذربايجان ايدئالى دا خوش آرزودان دوغان خيال دئيىلدير. بؤلونموش تامين بير حيصهسى نىن ديگر حيصهسى نه جان آتماسى قدر معصوم بير حركت تاپماق چتىندير. عىنى زاماندا بو، راسيونال [عقلانى] بير ياناشمادير. ايندىكى حالى ايله (رسماً ۸۶ مين كيلومتر مربع اراضى، ۱۰ مىليون اهالى، ۴۶ مىليارد دولار مىللى گلير) آذربايجان رۇسپوبليكاسى نىن تك باشىنا حياتى پروبلئم لرىنى حل ائديب، گله جك ثابت حياتىنى تامين ائتمهسى مومكون گورونمور. قوزنى آذربايجانين بيرىنجى درجه لى خارىجى مؤتفيق لرى سىراسىندا گونى آذربايجانين اولماسى ان طبيعى حالدير.

سونوج

آذربايجان رۇسپوبليكاسى وارليغىنى و گله جگىنى تامين ائتمك اوچون بوراداكى تورك لگون گوجونو آتيرماق مجبوريتىندهدير. بو گوج مىللى كىملىكه باغلى كومپلئكس پروبلئم لرىن چؤزوموندهدير. تحصيلين ميللشمهسى و مودئرنلشمهسى حساس گونجل مسئله لردندير. مىللى مطبوعاتين گوجلنمهسى مىللى گوجه گوج قاتمىش اولار. اخلاقى و چاغداش دئرلر سىستىمى- نىن برقرار اولماسى مىللى گوجون ايمپئراتيورلرىندندير. مىللى اقتصادى گوجون (مىللى بورژوايانين) و تشكىلاتلانمانين قارشى سىنداكى مانعە لرىن قالخماسى مىللى وظيفه لردندير.

قوزئی آذربایجان اوچون وورغولانماسی گرکن اولمازسا اولمازلاردان بیرى، بلکه ده بیرینجى سى میلته دؤولتین ایچ-ایچه اولماسى، چولغالاشماسى دیر. چونكى، بیر شخصین دوھاسى ان یاخشی حالدا آتوریتار رئژیم، یا دا سولاله حاکیمیتی یاراتماغا یئترلی دیر. چاغداش مودئرن (دئموکراتیک) دؤولتین یارانماسى اوچون ایسه بیر میلتهن آياقدا اولماسى گرک دیر.

داخیلی گوجو تاماملایان خاريجی موتفیقلر (گوج) مسئلهسى و ایدئال لار (بوتؤو آذربایجان، توران بیرلیگی، ایسلام اؤلکه لری آراسیندا امکداشلیق) وازکئچیلیمه جک راسیونال یاناشمادیر. بونون اؤنمینی آنلامایان لار و یا اونو دیگر پوتئنسیال ایتیفاق لارا قارشى قویماق یا جاهیللیک دیر، یا اوستواؤرتولو دوشمنچیلیک.

سون ۳۰ ایلده گونئی آذربایجان دا میلی گوجون آرتماسى بیر گئرچکلیک دیر و بو سورج سورعتله داوام ائتمکده دیر. بو تاریخی حادیشه نی یوکسک دیرلندیرمکله یاناشى، بعضى چئوره لرین میلی گوجو اولدوغوندان قات-قات یوکسک قیمتلندیرمه سی تهلوکه یه یول آچا بیلر. /یرانى تورک دؤولتینه چئویرمک خیالی، مؤوجود میلی گوجو بیر ماجرایا سوروکلهمک دئمک دیر.

سونوج

سووتلرین داغیلماسی عرفه‌سی و اوندان سونراکی ایلک ایل‌لرده هر شئی یاخشی اولاجاق دوشونجه‌سی حاکیمدی. نیفرت ائتدیگیمیز توتالیتار ایداره‌چیلیک سیستمی (کومونیزم) نهایت چؤکوردو. اونی عوضله‌یه‌جک ایداره‌چیلیک رژیمی‌نین مطلق دئموکراسی اولاجاغینا ساده‌لؤو حجه‌سینه اینانماق‌ایدیق. دئموکراتیک غرب ده بو ایستگیمیزه قارشیلیق وئره‌جک، بیزیم دئموکراتیک حاکیمیتین آرخاسیندا داغ کیمی دوراجاقدی. بیر سؤزله، قوزئی آذربایجان‌دا دئموکراسی‌نین گؤی‌دن زنبیلله دوشه‌جگی جاهیللیگینه قاپیلما‌ساق دا دنیا تاریخی‌نین اینکیشاف منطیقی بیزه تئزلیکله بو خوشبختلیگی دادماق ایمکانی وئره‌جک دوشونجه‌سینده یدیک.

بو گون ده محض خاریجی عاملین (غربین تضييق‌لری‌نین) نتیجه‌سینده نهایت اولکده‌ده عادل سئچکی‌لرین اولاجاغینی، حقوق دؤولتی‌نین یاراناجاغینی، حاکیمیتین بؤلونه‌جگینی، اینسان حاق‌لاری‌نین قوروناجاغینی، بیر سؤزله دئموکراتیک دؤولتین (ایداره‌چیلیگین) برقرار اولاجاغینی دوشونلر واردیر. خاریجی فاکتور دئینده اومیدلر یالینز آبش و آبیه باغلانمیر. قونشو گورجستان‌داکی پروسئس‌لر بیزه (اؤزلیکله اوخوموش کسیمه) تأثیر ائتدی. ساکاشویلی اینقیلابی اولدو - آذربایجان‌دا عینی یوللا گنده‌جک دئینلر تاپیلدی. پاشینیان کوچهدن حاکیميته سیچرادی. دئدیله‌کی، بیز اثرمنی‌لردن بییم اسکیگیک - بیزده ده دئموکراتیک اینقیلاب اولاجاق. ایندی ده اوکراینا غالب گل‌سین، روسیا ضعیف‌له‌سین، هر شئی یولونا دوشه‌جک ایلغیمی ایله یاشایان اوپتیمیس‌تلر [خوشبین‌لر] واردیر. اوزون ایل‌لردیر اوستونده دوردوغوموز فیکری تکرار ائتمک مجبوریتینده‌بیک: خاریجی فاکتور اؤنملی‌دیر، غربین بوراداکی خوش نیتینی ده قیمت‌لندیرمک لازیم‌دیر. اما داخیلی شرطلر یئتیشمه‌سه خاریجی فاکتورون مؤثبت تأثیری بیر اوووج دئموکراتین ایستگی اولاراق قالاچاق.

شرطلر کؤکلو شکیلده فرقلنسه ده دئدیله‌لریمیز - خاریجی فاکتورون رولو و داخیلده‌کی دوروم - پرینسیپ اعتباری ایله گونئی آذربایجان اوچون ده کئچرلی‌دیر.

بیر داها وورغولایاق: قوزئیده دئموکراتیک دؤولتین قورولماسی، گونئیده مستقیلیگی قازانیلماسی اوچون خاریجی فاکتورون رولو بؤیوک دور، حتی ایکی اولمازسا اولمازدان بیریدیر. اما داخیلی فاکتورلار حاضر دئییلسه، خاریجی فاکتور کؤکلو دیشیم یارادا بیلمز.

داخیلی فاکتورون حاضر اولماسی - توپلومون میلت شکیلینده شکیللنمه سی دیر. حرکت وئریجی گوج میلت دیر، میلتین ایراده سینی اورتایا قویماق ایقتیداریندا اولماسی دیر. میلت تمل دیر، دؤولت اوست قوروم.

میلتلشمه ایله دئموکراتیکلشمه/دؤولتشمه آراسیندا چوخ حساس باغلیلیق واردیر. توپلومون ساغلام حیصه سی سون ۳۰ ایله بو حساسلیغی گؤرمه دیگیندن، یا یئتری قدر اؤنم وئرمه دیگیندن حاضریدا اوتوریتار حاکیمیتین حرکت لرینده منطیق آراماقداییق.

سون ایکی یوزایللیک دراماتیک (تراژیک دئسک بلکه داها دوغرو اولار) تاریخمیزین محصولو اولان بوگونکو فوندامنتال پروبلئم لریمیز قالماقدادیر. طایفانی میلت ائندن اورتاق مودرن دیرلرین ضعیفلیگی اوزوندن میلت اورتادا گؤرونمور، میلی ایراده دؤولت/ایقتیدارا یؤنونو-یؤنتمینی گؤستره بیلیمیر.

گونلوک سیاسی مسئله لرین باسقی سیندا وورنوخان دوست لاریمیزدان ائشیدیریک. دئیک کی میلتین حالال آدی اؤزونه قایتاریلیدی؛

- میلی تاریخ کونسئپتی حاکیم مۇوقعیه گتیریلیدی؛
- میلت قوروجولاریمیزا لازیمی سایغی گؤستریلیدی؛
- تاریخی میلی قهرمان لاریمیزی تانییب اونلاری سئودیک؛
- میلی سیاسی ائلیت پروبلئمنی (نومئنگلاتور پروبلئمنی) چؤزدوک؛
- تورکجه میزه رقیبسیز دیل ایستاتوسو وئردیک؛
- سوی آدلاریمیزی، یازی قایدالارینی، میلی گون لریمیزی، سمبول لاریمیزی و س. دوزنه باغلادیق؛

• دوستوموزو-دوشمنیمیزی تانیدیق...

بیزیم قاراباغ، دئموکراسی، سوسیال عدالت، ریفاه، بؤلونموشلوک (هم توپلوم، هم ده اؤلکه اولاراق) کیمی پروبلئم لریمیز چؤزوله جک می؟ گونئی آزاد اولما بیله جک می؟ بو منطیقی سوالین

تک جاوابی واردیر: میلی پروبلئم لری میزین چۆزولمه سی اوچون ساغلام میلت اولما میز لازیم دیر! داها دقیق ایفاده ائتمیش اولساق: قور تولوشوموز تور کچولوگوموز ده دیر!

ایفراط ادعالی، پافوسلو و بایات گۆرونسه ده دونیادا میلت لری تاریخی و حاضیرکی دورومو بونون گۆستریجی سی دیر. چونکی، «... جومله میلت لری ان پارلاق مرحله لری همان «میلتچیلیک» دئییلن دۆوره لری دیر! الان عموم دونیانی حئیرنده قویان، عموم دونیایا حۆکمفرما اولان، او موشعشع [پارلاق]، او موقتدیر، اۆز علوم، صنایعیسی ایله اووجی-اعلایه [یوکسک لره] چاتمیش فرانسانی، اینگیلتره نی، آلمانانی، ایتالیانی بو عظمته، بو حشمته چیخاران همان میلتچیلیک، همان ناسیونالیزم دۆوره سی اولدو!» (احمد آغاوغلو، ۱۹۰۹). چونکی، «... اینسان لارین خصوصی بیرلیک فورماسی کیمی هر بیر خالق یالنیز عضولری نین ائنتنیک شعورونون اینکیشاف ائتدیگی حالدا اۆزونو کیفیت قدر گئرچک ایفاده ائده بیلیر. ائنتنیک (میلی) شعورون آزا اینکیشاف ائتدیگی حال لاردا یارانماقدا اولان میلی ضیالی صینفی، یا دۆولتین سیاسی خادیم لری بو شعورو هله اویاتماغا چالیشیر لار سا، بو بیرلیگین وارلیغی بئله شوبهه آلتینا دوشه بیلیر.» (ویکتور کوزولو، ۱۹۶۹) چونکی، «... میلی شعور - سیاسی و سوسیال توپلوما مخصوص اولما حیسی دۆولت شکلینده تشکیل اولونان بیر میلت یارادیر، یا اونو یاراتماغا چالیشیر - مدنی، یا سیاسی میلت لری ن فوندامنتال اساسی دیر. پرینسیپجه، میلی شعور میلی دۆولتین وار اولماسینا باغلی دئییل دیر؛ آنجاق میلی شعور اولمادان میلی حرکات مغلوبیته محکوم دور.» (پنتئر آلتئر، ۱۹۸۹).

اوزون ایل لردیر شیمال دان و جنوب دان تور کچولوگه قارشى آزغین تبلیغات آپاریلیمیش، تور کچولر قدار جاسینا ازیلمیش لر. بو نظری و عملی فعالیت داها شدتلی شکیلده ایندی ده یورودولمکده دیر. پولی ائنتنیک بیر اۆلکه داخیلینده کی ائنتنیک آزیق لاری اۆلکه نین بوتونلوگونه قارشى یۆنلتمکدی درد لری. هدفده کی تور کچولوگه قارشى شوبهه، قورخو توخومو سیمکدی ایش لری. حالبوکی تور کچولوک باشقا میلت لره قارشى یۆنلمه دیگیندن، شووینیست یا ایرقچی ماهیت داشیمادیغیندان تورک اولمایان لارین تور کچولوکدن احتیاطلانمالاری عبث دیر. تام ترسی بو اۆلکه نی گوجلندیره جک فیکیر حرکاتی دیر تور کچولوک.

میلتچیلیک اسکیشمیش دیر ادعاسیندا اولان لار وار. حالبوکی «... میلتچیلیک فیکری ان طبیعی، ان مدنی و ان ایله ری بیر فیکیر دیر. علم و کولتورون گلیشمه سینی و یاییلماسینی انگلله مک شۆیله دورسون بو گلیشمه و یاییلمانین ان مؤثیر [تأثیرلی] و ان قوتلی بیر عامیلی دیر. هم ده اینسانلیق کولتورونون ان طبیعی و ان نورمال اینکیشاف یولودور.» (ممد امین رسولزاده،

۱۹۵۲) تور كچولو ك اورتايا چيخديغي دؤنم لرده ده، ايندى ده مودئرنىست دىر. مودئرنىزم، اونون ماهىتى دىر.

مىلتچىلىكله مودئرن دؤولت اىداره چىلىگى شكلى (دئموكراسى) آراسىندا ضىديت آختاران لار وار. كىتابىن اويغون بؤلومونده ده گؤستريلىدىگى اوزره، مىلتىن اولقونلوق سويەسى ايله دؤولتىن كئيفىتى آراسىندا بىر باشا باغ واردىر. چونكى، مشهور بىر دوستوردا دئىيلىدىگى كىمى، دؤولت - مىلت يارادىجىلىغى نىن زىروەسى دىر.

سون